

891.71-2

Т. II

Л.Н. ТАЛСТОЙ
ВАСКРАСЕННЕ

МОСКВА • 1997

Б-е книгобранишце

891.71-3

T 16

Л. Н. ТАЛСТОЙ

ВАСКРАСЕННЕ

РАМАН

Пераклад з рускай мовы

95586

акцаі
Менск
[Signature]

ДЗЯРЖАЎНАЕ ВЫДАВЕЦТВА БЕЛАРУСІ
МАСТАЦКАЯ ЛІТАРАТУРА
МЕНСК * 1937

Менск 1937 г.

III-58

89171-3

T 16

Л. Н. ТАЛСТОЙ

ВАСКРАСЕННЕ

РАМАН

Пераклад з рускай мовы

590472

~~32~~

БІБЛІАТЭ
~~42200~~
М. МЕНСК

ДЗЯРЖАЎНАЕ ВЫДАВЕЦТВА БЕЛАРУСІ
МАСТАЦКАЯ ЛІТАРАТУРА
МЕНСК * 1937

ЧАСТКА ПЕРША Я

Матф. Гл. XVIII. Сціх 21. Тады Пётр падышоў да яго і сказаў: Госпадзі! колькі разоў дараваць брату майму, які саграшае супроць мяне? ці не да сямі разоў? 22. Ісус гаворыць яму: не кажу табе: да сямі, але да сядміжды па семдзесят разоў.

Матф. Гл. VII. Сціх 3. І што ты пазіраеш на сучок у воку брата твайго, а бервяна ў тваім воку не адчуваеш?

Іоан. Гл. VIII. Сціх 7 ...хто з вас не мае грэха, першы кінь у яе камень.

Лука. Гл. VI. Сціх 40. Вучань не бывае вышэй за свайго настаўніка; але і ўдасканаліўшыся, будзе кожны, як настаўнік яго.

I

Як ні стараліся людзі, сабраўшыся ў адно невялікае месца, некалькі сотняў тысяч, знявечыць тую зямлю, на якой яны цясніліся, як ні забрукоўвалі каменнем зямлю, каб нічога не расло на ёй, як ні счышчалі кожную маладую травінку, як ні дымілі каменным вугалем і нафтай, як ні абразалі дрэвы і ні выганялі ўсіх жывёл і птушак,—вясна была вясной нават і ў горадзе. Сонца грэла, трава, ажываючы, расла і зелянела ўсюды, дзе толькі не саскрэблі яе, не толькі на газонах бульвараў, але і паміж плітамі каменяў, і бярозы, топалі, чарэмха распускалі свае клейкія і пахучыя лісты, пупышкі на ліпах распукваліся; галкі, вераб'ч і галубы па-веснавому радасна рыхтавалі ўжо гнёзды, і мухі зумкалі каля сцен, прыгрэтыя сонцам. Вясёлымі былі і расліны, і птушкі, і казаяўкі, і дзеці. Але людзі—вялікія,

дарослыя людзі—не спынялі ашукваць і катаваць сябе і адзін аднаго. Людзі лічылі, што свяшчэнна і значна не гэта вясновае ранне, не гэта хараство свету божага, данае для карысці ўсіх істот,—хараство, якое схіляе да міру, згоды і любові, а свяшчэнна і важна тое, што яны самі выдумалі, каб панаваць адзін над адным.

Так, у канторы губернскай турмы лічылася свяшчэнным і значным не тое, што ўсім жывёлам і людзям даны замілаванне і радасць вясны, а лічылася свяшчэнным і значным тое, што напярэдадні атрымана было за нумарам, з пячаткай і загалоўкам папера аб тым, каб у дзевяць гадзін раніцы былі дастаўлены сёння, 28 красавіка, тры арыштаваныя, якія знаходзіліся ў турме пад следствам—дзве жанчыны і адзін мужчына. Адна з гэтых жанчын, як самая галоўная злачынніца, павінна была быць дастаўлена асобна. І вось, на падставе гэтага загаду, 28 красавіка, у цёмны смярдзючы калідор жаночага аддзялення, у восем гадзін раніцы, увайшоў старшы надзірацель. Услед за ім увайшла ў калідор жанчына са стомленым тварам і кучаравымі сівымі валасамі, адзетая ў кофту з рукавамі, абшытымі галунамі, і падпярзаную рамянём з сінім кантам. Гэта была надзірацельніца.

— Вам Маславу?—запытала яна, падыходзячы з чарговым надзірацелем да адных з дзвярэй камер, што адчыніліся ў калідор.

Надзірацель, бразгаючы жалезам, адамкнуў замок і, адчыніўшы дзверы камеры, з якой хлынула яшчэ больш смярдзючае, чым у калідоры, паветра, крыкнуў:

— Маслава, у суд!—і зноў прычыніў дзверы, чакаючы.

Нават на дварэ турмы было свежае, жыватворчае паветра палёў, прынесенае ветрам у горад. Але ў калідоры было задушлівае тыфознае паветра, прасякнутае пахам калу, дзёгцю і гнілі, якое адразу-ж наводзіла тугу і сум на кожнага свежага чалавека. Гэта адчула на сабе, не глядзячы на прывычку да дрэннага паветра, надзірацельніца, якая прыйшла з двара. Яна раптам, уваходзячы ў калідор, адчула стомленасць, і ёй захацелася спаць.

У камеры чутна была мітусня: жаночыя галасы і крокі босых ног.

— Хутчэй там паварачвайся, Маслава, кажу!—крыкнуў старшы надзірацель у дзверы камеры.

Мінуты праз дзве з дзвярэй бадзёраю хадою вышла, хутка павярнулася і стала каля надзірацеля невысокая і вельмі поўнагрудая маладая жанчына ў шэрым халаце, надзетым на белую кофту і на белую спадніцу. На нагах жанчыны былі палатняныя панчохі, на панчохах—„острожные коты“, галава была павязана белаю хусткаю, з-пад якой, відаць, наўмысля, былі выпушчаны кольцы кучаравых валасоў. Увесь твар жанчыны быў той асаблівай белаты, якая бывае на тварах людзей, што правялі доўгі час у зняволенні, і якая нагадвае парасткі бульбы ў склепе. Гэткія-ж былі і невялікія шырокія рукі і белая гладкая шыя, якая віднелася з-пад вялікага каўняра халата. У твары гэтым здзіўлялі, асабліва на цмянай бледнасці аблічча, вельмі чорныя, бліскучыя, крыху падпухлыя, але вельмі ажыўленыя вочы, з якіх адно крыху касавурылася. Яна трымалася вельмі прама, выстаўляючы поўныя грудзі. Вышаўшы ў калідор, яна, крыху захіліўшы галаву, зірнула проста ў вочы надзірацелю і спынілася ў гатоўнасці зрабіць усё, што ад яе патрабуюць. Надзірацель хацеў ужо зачыніць дзверы, калі адтуль высунуўся бледны, суровы, пабіты на маршчыны твар праставалосай сівой бабулькі. Бабулька пачала нешта гаварыць Маславай. Але надзірацель націснуў дзверы на галаву бабулькі, і галава схавалася. У камеры зарагатаў жаночы голас. Маслава таксама ўсміхнулася і павярнулася да невялічкага аконца з кратамі ў дзвярах.

Бабулька з таго боку прыхілілася да аконца і хрыплым голасам прагаварыла:

— Глядзі, лішняга не выказвай, трымайся аднаго і шабаш.

— Канечне, што-небудзь адно, горш не будзе,—сказала Маслава, кінуўшы галавой.

— Ведама адно, а не два,—сказаў старшы надзірацель з начальніцкаю ўпэўненасцю ва ўласнай дасціпнасці.—За мной, марш!

Вока бабулькі, што віднелася ў аконцы, схавалася, а Маслава вышла на сярэдзіну калідора і хуткімі частымі крокамі пайшла ўслед за старшым надзірацелем. Яны сышлі ўніз

па каменных сходнях, прайшлі каля яшчэ больш смярдзючых і шумных, чым жаночыя, камер мужчын, адкуль іх усюды праводзілі вочы ў дзверных аконцах, і ўвайшлі ў кантору, дзе ўжо стаялі два канвойныя салдаты са стрэльбамі. Пісар, які там сядзеў, даў аднаму з салдатаў працятую дымам тытуну паперу і, паказаўшы на арыштантку, сказаў: „праймай“. Салдат—ніжагародскі мужык з чырвоным васпаватым тварам—паклаў паперы за абшлаг рукава шынелі і, усміхаючыся, падміргнуў таварышу, шырокаскуламу чувашу, на арыштантку. Салдаты з арыштанткай сышлі са сходак і пайшлі да галоўнага выхаду.

У дзвярах галоўнага выхаду адчынілася фортка, і, пераступіўшы праз парог форці на двор, салдаты з арыштанткай вышлі з агарожы і пайшлі горадам пасярэдзіне брукаваных вуліц.

Рамізнікі, гандляры, кухаркі, рабочыя, чыноўнікі спыняліся і з цікаўнасцю аглядалі арыштантку; некаторыя ківалі галовамі і думалі: „вось да чаго даводзяць дрэнныя, не гэткія, як нашы, паводзіны“. Дзеці з жахам пазіралі на разбойніцу, заспакойваючыся толькі тым, што за ёй ідуць салдаты, і яна цяпер нічога ўжо не зробіць. Адзін вясковы мужык, прадаўшы вугаль і, напіўшыся чаю ў тракціры, падышоў да яе, перахрысціўся і даў ёй капейку.

Арыштантка пачырванела, схіліла галаву і нешта прагаварыла.

Адчуваючы накіраваныя на сябе погляды, яна непрыкметна, не паварочваючы галавы, косілася на тых, хто глядзеў на яе, і гэтак звернутая на яе ўвага весяліла яе. Весяліла яе таксама чыстае, параўнаўча з турмой, веснавое паветра, але балюча было ступаць па каменнях адвыкшымі ад хадзьбы і абутымі ў нязграбныя арыштанцкія коты нагамі, і яна глядзела сабе пад ногі і намагалася крочыць як можна лягчэй. Праходзячы каля мучной крамы, перад якой хадзілі, перакачваючыся, галубы, каторых ніхто не крыўдзіў, арыштантка ледзь не зачэпіла нагой аднаго шызага; голуб узляцеў і, трапыхаючы крыллямі, праляцеў паўз самае вуха арыштанці, абдаўшы яе ветрам. Яна ўсміхнулася, а потым цяжка ўздыхнула, успомніўшы сваё становішча.

Гісторыя арыштанткі Маславай была вельмі звычайнай гісторыяй. Маслава была дачка незаможнай дваровай жанчыны, якя жыла са сваёй маткай-скотніцай на вёсцы ў двух сяцёр-паненак памешчыц. Незаможная жанчына гэта раджала кожны год, і, як гэта звычайна робіцца на вёсках, дзіцёнка хрысцілі, і потым маці не карміла нежаданага, непатрэбнага дзіцёнка, які толькі перашкаджаў рабоце, і ён хутка паміраў з голаду.

Так памерла пяць дзяцей. Усіх іх хрысцілі, потым не кармілі, і яны паміралі. Шосты дзіцёнак, прыжыты ад презджага цыгана, была дзяўчынка, і лёс яе быў-бы гэткім самым, але здарылася так, што адна з двух старых паненак зайшла ў скотную, каб зрабіць вымову скотніцам за сліўкі, ад якіх пахла каровай. У скотнай ляжала радзільніца з прыгожым здаровым дзіцёнкам. Старая паненка зрабіла вымову і за сліўкі, і за тое, што пусцілі радзільніцу ў скотную, і хацела ўжо ісці, але, убачыўшы дзіцёначка, расчулілася каля яго і вызвалася быць яго хроснай маці. Яна і ахрысціла дзяўчынку, а потым, шкадуючы сваёй хрэсніцы, дала маці малака і грошай, і дзяўчынка асталася ў жывых. Старыя паненкі так і называлі яе „выратаванай“.

Дзіцёнку было тры гады, калі маці яе захварэла і памёрла. Бабка-скотніца не мела вялікай ахвоты гадаваць унучку, і тады старыя паненкі ўзялі дзяўчынку да сябе. Чорнавокая дзяўчынка вышла незвычайна жваваю і прыгожанькай, і старыя паненкі ўцяшаліся ёю.

Старых паненак было дзве: меншая, дабрэйшая—Соф'я Іванаўна, яна і хрысціла дзяўчынку, і старэйшая, больш суровая—Мар'я Іванаўна. Соф'я Іванаўна прыбірала, вучыла дзяўчынку чытаць і хацела зрабіць з яе выхаванку. Мар'я Іванаўна казала, што з дзяўчынке трэба зрабіць работніцу, добрую пакаёўку, і таму шмат ад яе патрабавала, ушчувала і нават біла дзяўчынку, калі бывала не ў гумары. Так паміж двух уплываў з дзяўчынке, калі яна вырасла, вышла поўпакаёўка, поўвыхаванка. Яе і звалі так сярэднім імем—не Кацька і не Каценька, а Кацюша. Яна шыла, прыбірала

пакоі, чысціла крэйдаю абразы, смажыла, малола, падавала каву, мыла бялізну і часам сядзела з паненкамі і чытала ім.

Да яе сваталіся, але яна ні за каго не хацела ісці, адчуваючы, што жыццё яе з тымі працоўнымі людзьмі, якія сваталіся да яе, будзе цяжкім для яе, збалаванай салодкім панскім жыццём.

Так жыла яна да 16-ці год. Калі-ж ёй пайшоў семнаццаты, да яе паненак прыехаў іхні пляменнік-студэнт, багаты князь, і Кацюша, не асмельваючыся ні яму, ні нават сабе прызнацца ў гэтым, закахалася ў яго. Потым праз два гады гэты самы пляменнік па дарозе на вайну заехаў да цёткаў, прабывў у іх чатыры дні і напярэдадні свайго ад'езду спакусіў Кацюшу і, сунуўшы ёй у апошні дзень сторублёвую паперку, паехаў. Праз пяць месяцаў пасля яго ад'езду яна даведалася дакладна, што яна цяжарная.

З таго часу ёй усё абрыдла, і яна толькі думала аб тым, каб ёй збавіцца ад таго сораму, які чакаў яе, і яна пачала не толькі неахвотна і дрэнна служыць паненкам, але, сама не ведала, як гэта здарылася,—раптам яе прарвала: яна нагрубіла паненкам, у чым сама потым каялася, і папрасіла разліку.

І паненкі, вельмі незадаволеныя ёю, адпусцілі яе. Ад іх яна паступіла пакаёўкаю да станавога, але здолела там пражыць толькі тры месяцы, таму што станы, пяцідзесяцігадовы стары, пачаў прыставаць да яе, і аднойчы, калі ён быў асабліва настойлівым, яна ўскіпела, вылаяла яго дурнем і старым чортам і гэтак штурханула яго ў грудзі, што ён паваліўся. Яе прагналі за грубіянства. Паступаць на месца было ні к чаму, неўзабаве трэба было радзіць, і яна перайшла да вясковай удавы-павітухі, якая гандлявала віном. Радзіла яна лёгка. Але павітуха, якая прымала на вёсцы ў хворай жанчыны, заразіла Кацюшу радзільнай гарачкай, і дзіцёнка, хлопчыка, накіравалі ў выхавальны дом, дзе дзіцёнак, як расказвала бабулька, што адвозіла яго, адразу пасля прыезду памёр.

Усіх грошай у Кацюшы, калі яна перайшла да павітухі, было 127 рублёў: 27—нажытых і 100 рублёў, якія даў ёй яе спакуснік. Калі-ж яна вышла ад яе, у яе асталося ўсяго

6 рублёў. Яна не ўмела берагчы грошы, і на сябе траціла, і дала ўсім, хто прасіў. Павітуха ўзяла ў яе за пражыццё— за корм і за чай—за два месяцы 40 рублёў, 25 рублёў пайшлі на адпраўку дзіцёнка, 40 рублёў павітуха пазычыла сабе на карову, рублёў 20 разышліся так—на плаці, на падарункі, так што, калі Кацюша выздаравела, грошай у яе не было, і трэба было шукаць месца. Месца знайшлося ў ляснічага. Ляснічы быў жанаты чалавек, але таксама, як і станы, з першага дня пачаў прыставаць да Кацюшы. Ён быў брыдкім для Кацюшы, і яна старалася ўнікаць яго. Але ён быў вопытнейшым і хітрэйшым за яе, і галоўнае, быў гаспадаром, які мог пасылаць яе куды хацеў, і, выбраўшы мінуту, аўладаў ёю. Жонка даведлася і, застаўшы аднойчы мужа аднаго ў пакоі з Кацюшай, кінулася біць яе. Кацюша не паддалася—яны пабіліся, з гэтай прычыны яе выгналі з дому, не заплаціўшы заробленае. Тады Кацюша паехала ў горад і спынілася там у цёткі. Цёткін муж быў пераплётнік і раней жыў добра, але цяпер пазбавіўся ўсіх кліентаў і піў гарэлку, прапіваючы ўсё, што яму траплялася пад руку. Цётка-ж трымала маленькую пральню і гэтым кармілася з дзецьмі і падтрымлівала нядбайніка мужа. Яна прапанавала Маславай паступіць да яе ў прачкі. Але бачачы тое цяжкае жыццё, якое было ў жанчын-прачак, што жылі ў цёткі, Маслава не спыталася і шукала ў канторах месца прыслугі. І месца знайшлося ў пані, што жыла з двума сынамі-гімназістамі. Праз тыдзень пасля яе паступлення старэйшы, вусаты гімназіст 6 класа пакінуў вучыцца і не даваў спакою Маславай, назалючы ёй. Маці абвінаваціла ва ўсім Маславу і разлічыла яе. Новага месца не траплялася, але здарылася так, што, прышоўшы ў кантору, што дастаўляла прыслуг, Маслава сустрэла там паню ў пярснях і браслетах на пухлых голах руках. Паня гэта, даведаўшыся пра становішча Маславай, што яна шукае месца, дала ёй свой адрас і запрасіла да сябе. Маслава пайшла да яе. Пані ласкава сустрэла яе, пачаставала піражкам і салодкім віном і паслала кудысьці сваю пакаёўку з запіскай. Увечары ў пакой увайшоў высокі чалавек з доўгімі сіваватымі валасамі і сівай барадой; стары гэты адразу-ж

падсеў да Маславай і пачаў, бліскаючы вачыма і ўсміхаючыся, разглядаць яе і жартаваць з ёй. Гаспадыня выклікала яго ў другі пакой, і Маслава чула, як гаспадыня гаварыла: свежанькая, вясковая. Потым гаспадыня выклікала Маславу і сказала, што гэта пісьменнік, у якога грошай вельмі багата і які нічога не пашкадуе, калі яна яму ўпадабаецца. Яна ўпадабалася, і пісьменнік даў ёй 25 рублёў, абяцаючы часта бачыцца з ёю. Грошы разышліся вельмі хутка на плату цётцы за пражыванне і на новае плацце, капялюшык і істужкі. Праз некалькі дзён пісьменнік прыслаў па яе ў другі раз. Яна пайшла. Ён даў ёй яшчэ 25 рублёў і прапанаваў пераехаць на асобную кватэру.

Жывучы на кватэры, нанятай пісьменнікам, Маслава пакахала вясёлага прыказчыка, які жыў на тым самым дварэ. Яна сама абвясціла аб гэтым пісьменніку і перайшла на асобную маленькую кватэру. А прыказчык, каторы абяцаў жаніцца, паехаў, нічога не сказаўшы ёй, і, напэўна, пакінуўшы яе, у Ніжні, і Маслава асталася адна. Яна хацела было жыць адна на кватэры, але ёй не дазволілі. І акалотачны сказаў ёй, што яна можа жыць так, толькі атрымаўшы жоўты білет і прайшоўшы агляд. Тады яна пайшла зноў да цёткі. Цётка, бачачы на ёй моднае плацце, накідку і капялюшык, з павагаю сустрэла яе і ўжо не адважылася прапанаваць ёй паступіць у прачкі, лічачы, што яна цяпер стала на вышэйшую ступень жыцця. І для Маславай цяпер ужо і не было пытання аб тым, ці паступіць, ці не паступіць у прачкі. Яна са спачуваннем пазірала цяпер на тое катаржнае жыццё, якім жылі ў першых пакоях бледныя, з худымі рукамі прачкі, з якіх некаторыя ўжо былі сухотнымі, мыючы і гладзячы ў трыццаціградуснай мыльнай пары з адчыненымі летам і зімой вокнамі, і палохалася думкі аб тым, што і яна магла паступіць на гэту катаргу.

І вось у гэты час, асабліва цяжкі для Маславай, бо не трапляўся ні адзін добры чалавек, Маславу адшукала жанчына, якая пастаўляла дзяўчат для публічных дамоў.

Маслава курыла ўжо даўно, але ў апошні час сваёй сувязі з прыказчыкам і пасля таго, як ён пакінуў яе, яна ўсё больш і больш прывучалася піць. Віно вабіла яе не толькі

таму, што яно здавалася ёй смачным, але яно вабіла яе больш за ўсё таму, што давала ёй магчымасць забыць усё тое цяжкое, што яна перажыла, і давала ёй больш вольнасці, упэўненасці ў сваёй годнасці, якіх яна не мела без віна. Без віна ёй заўсёды было нудна і сорамна.

Жанчына пачаставала цётку і, нападўшы Маславу, прапанавала ёй паступіць у добры, лепшы ў горадзе дом, выстаўляючы перад ёю ўсе выгады і перавагі гэтага становішча. Маславай трэба было выбіраць: або пагарджанае становішча прыслугі, у якім напэўна будуць праследаванні з боку мужчын і часам тайнае блудніцтва, або забяспечанае, спакойнае, узаконенае становішча і яўнае, дапушчанае законам і высока аплачваемае блудніцтва, і яна выбрала апошняе. Апрача таго, яна гэтым думала адплаціць і свайму спакусніку, і прыказчыку, і ўсім людзям, якія ёй зрабілі зло. Апрача таго, спакушала яе і было адной з прычын канчатковага рашэння тое, што жанчына сказала ёй, што адзенне яна можа заказваць сабе, якое толькі пажадае— аксамітнае, фаі, шаўковае, бальнае з адкрытымі плячамі і рукамі. І калі Маслава ўявіла сябе ў яркажоўтым шаўковым плацці з чорнай аксамітнай аблямоўкай—дэкальтэ, яна не магла больш трымацца і аддала пашпарт. У той самы вечар жанчына ўзяла рамізнiка і адвезла яе ў славуты дом Кітаевай.

І з таго часу пачалося для Маславай тое жыццё хрысціянскага парушэння заповедзяў боскіх і чалавечых, якім жывуць сотні і сотні тысяч жанчын, не толькі з дазволу, але пад аховай урада, заклапочанага добрабытам сваіх грамадзян, і канчаецца для дзевяці жанчын з дзясці цяжкімі хваробамі, дачаснай старасцю і смерцю.

Раніцою і ўдзень цяжкі сон пасля оргіі начы. У тры, чатыры гадзіны стомленае ўставаанне з бруднага ложка, сельтэрская вада з перапою, кава, ляное хаджэнне па пакоях у пенюярах, кофтах, халатах, глядзенне з-за фіранак у вокны, вялая сварка адна з адной; потым абмыванне, абмазванне, націранне цела, валасоў, прымерванне плаццяў, спрэчкі з-за іх з гаспадыняй, разгляданне сябе ў люстэрка, падфарбоўванне твара, брывей, салодкая, тлустая ежа; потым адзяванне

Ў яркае шаўковае, агаляючае цела, адзенне; потым выхад ў аздобленую, ярка-асветленую залу, прыезд гасцей, музыка, танцы, цукеркі, віно, курэнне і распуста з маладымі, сярэднімі, поўдзецьмі і друзлымі старымі, халастымі, жанатымі, купцамі, прыказчыкамі, армянамі, яўрэямі, татарамі, багатымі, беднымі, здаровымі, хворымі, п'янымі, цвярозымі, грубымі, ласкавымі, ваеннымі, вольнымі, студэнтамі, гімназістамі—усіх магчымых станаў, узростаў і характараў. І крыкі і жарты, і бойкі і музыка, і тытун і віно, і віно і тытун, і музыка з вечара да раніцы. І толькі раніцою вызваленне і цяжкі сон. І гэтак кожны дзень, увесь тыдзень. А ў канцы тыдня паездка ў дзяржаўную ўстанову—участак, дзе дзяржаўныя чыноўнікі і дактары—мужчыны, часам сур'ёзна і сурова, а часам з чулівай вясёласцю, руйнуючы даны ад прыроды для аховы ад злачынства не толькі людзям, але і жывёлам, сорам, аглядалі гэтых жанчын і выдавалі ім патэнт на працягванне тых самых злачынстваў, якія яны рабілі са сваімі супольнікамі на працягу тыдня. І зноў такі тыдзень. І так штодзень, і ўлетку, і зімой, і ў будні, і ў святы.

Так пражыла Маслава сем год. За гэты час яна змяніла два дамы і адзін раз была ў больніцы. На сёмым годзе яе знаходжанні ў публічным доме і на восьмым годзе пасля яе першага праграшэння, калі ёй было 26 год, з ёю здарылася тое, за што яе пасадзілі ў турму, і цяпер вялі ў суд, пасля шасці месяцаў знаходжання ў турме з забойцамі і зладзейкамі.

III

У той час, калі Маслава, стомленая доўгім пераходам, падышла са сваімі канвойнымі да будынка акруговага суда, той самы пляменнік яе выхавальніцы, князь Дзмітрый Іванавіч Нехлюдаў, які спакусіў яе, ляжаў яшчэ на сваім высокім, пружынным з пухавай пярынай, памятым ложку і, адшпіліўшы каўнер галандскай, чыстай начной кашулі з выгладжанымі складачкамі на грудзях, курыў папяросу. Ён утаропленымі вачыма пазіраў перад сабою і думаў аб тым, што трэба яму сёння зрабіць і што было ўчора.

Успамінаючы ўчарашні вечар, які ён правёў у Карчагіных, багатых і знатных людзей, на дачцы каторых, як думалі ўсе, ён павінен жаніцца, ён, уздыхнуўшы і, кінуўшы дакураную папяросу, хацеў дастаць са срэбранага партсігара другую, але раздумаў і, спусціўшы з ложка гладкія белыя ногі, знайшоў імі пантофлі, накінуў на гладкія плечы шаўковы халат і, хутка і важна ступаючы, пайшоў у суседнюю са спальняй прыбіральню, усю працягую штучным пахам электраў, адэкалону, фіксатураў, духоў. Там ён вычысціў асаблівым парашком шмат дзе запламбаваныя зубы, папаласкаў іх пахучым паласканнем, потым пачаў з усіх бакоў мыцца і выцірацца рознымі ручнікамі. Вымыўшы пахучым мылам рукі, старанна вычысціўшы шчоткамі адпушчаныя пазногці і абмыўшы каля вялікага мрамуровага ўмывальніка сабе твар і тоўстую шыю, ён пайшоў яшчэ ў трэці пакой каля спальні, дзе быў прыгатаваны душ. Абмыўшы там халоднай вадой мускулістае, абкладзенае тлустасцю белае цела і абцёршыся калматай прасцінёй, ён апрагнуў чыстую выгладжаную бялізну, як люстэрка наглянсаваныя чаравікі і сеў перад туалетам расчосваць двума шчоткамі невялікую чорную кучаравую бараду і кучаравыя валасы, якія ўжо парадзелі на прыдняй частцы галавы.

Усе рэчы, якія ён ужываў,—прыналежнасці туалета: бялізна, адзенне, абутак, гальштукі, шпількі, запанкі,—былі самага першага, дарагога гатуўку, непрыкметныя, простыя, трывалыя і каштоўныя.

Выбраўшы з дзесятка гальштукаў і брошак тыя, якія першыя патрапілі пад руку,—некалі гэта было нова і забаўна, цяпер было зусім абыякава,—Нехлюдаў апрагнуўся ў пачышчанае і прыгатаванае на крэсле адзенне і вышаў, хаця і не зусім свежы, але чысты і надушаны, у доўгую, з нацёртым учора трыма мужыкамі паркетам, сталовую з вялікім дубовым буфетам і гэткім-жа вялікім раскладным сталом, які меў нешта ўрачыстае ў сваіх шырока расстаўленых у выглядзе ільвіных лап разбяных ножках. На стале гэтым, засцеленым тонкім накрухмаленым абрусам з вялікімі вензелямі, стаялі: срэбраны кафейнік з пахучаю кавай, гэтка-ж цукерніца, слівачнік з гатаванымі сліўкамі

і кошык з свежым калачом, сухарыкамі і бісквітамі. Каля прыбора ляжалі атрыманыя лісты, газеты і новая кніжка „Revue des deux Mondes“. Нехлюдаў толькі што хацеў узяцца за лісты, як з дзвярэй, што ішлі ў калідор, выплыла поўная жанчына ў гадах у трауры з мярэжнай наколкай на галаве, якая закрывала ёй няроўную сцежку прабора. Гэта была пакаеўка нябожчыцы, нядаўна ў гэтай самай кватэры памершай маці Нехлюдава, Аграфена Пятроўна, якая асталася пры сыне ў якасці эканомкі.

Аграфена Пятроўна год дзесяць у розны час жыла з маці Нехлюдавай за граніцай і мела выгляд і манеры пані. Яна жыла ў доме Нехлюдавых з дзяцінства і ведала Дзмітрыя Іванавіча яшчэ Міценькам.

— Добрай раніцы, Дзмітрый Іванавіч.

— Добрай раніцы, Аграфена Пятроўна. Што новенькага?— запытаў Нехлюдаў, жартуючы.

— Ліст або ад княгіні, або ад князеўны. Пакаеўка даўно прынесла, у мяне чакае,—сказала Аграфена Пятроўна, падаючы ліст і значна ўсміхаючыся.

— Добра, зараз,—адказаў Нехлюдаў, узяўшы ліст, і, заўважыўшы ўсмешку Аграфены Пятроўны, нахмурыўся.

Усмешка Аграфены Пятроўны азначала, што ліст быў ад князеўны Карчагінай, з якой, на думку Аграфены Пятроўны, Нехлюдаў збіраўся ажаніцца. І гэта здагадка, выражаная ўсмешкай Аграфены Пятроўны, была непрыемнаю для Нехлюдава.

— Дык я ёй скажу пачакаць,—і Аграфена Пятроўна, захапіўшы шчотачку для змятання са стала, каторая ляжала не на месцы, і пераклаўшы яе на другое месца, выплыла са сталовай.

Нехлюдаў, адпыхтаўшы пахучы ліст, пададзены яму Аграфенай Пятроўнай, пачаў чытаць яго.

„Выконваючы ўзяты на сябе абавязак быць вашай памяццю,—было напісана на аркушы шэрай тоўстай паперы з няроўнымі краямі вострым, але разгоністым почыркам,—напамінаю вам, што вы сёння, 28-га красавіка, павінны быць у судзе прысяжных і таму не можаце ніяк ехаць з намі і Коласавым глядзець карціны, як вы, з уласцівай вам лёгка-

думнасцю, учора абяцалі; à moins que vous ne soyez disposé à payer à la cour d'assises les 300 roubles d'amende, que vous vous refusez pour votre cheval¹, за тое, што не з'явіліся своєчасова. Я прыгадала гэта ўчора, як толькі што вы пайшлі. Дык не запамятайце-ж.

Кн. М. Карчагіна⁴.

На другім баку было дадана:

„Maman vous fait dire que votre couvert vous attendra jusqu'à la nuit. Venez absolument à quelle heure que cela soit².”

М. К.⁴.

Нехлюдаў зморшчыўся. Запіска была працягам той тонкай работы, якую васьмь ужо два месяцы рабіла над ім князёўна Карчагіна і сутнасць якой была ў тым, што непрыкметнымі ніцямі ўсё больш і больш звязвала яго з ёю. А тым часам, апрача той звычайнай нерашучасці перад жаніцьбай людзей не першай маладосці і не палка закаханых, у Нехлюдава была яшчэ значная прычына, з-за якой ён, каб нават і адважыўся, не мог-бы зараз прапанаваць шлюб. Прычына гэта была не ў тым, што ён 10 год назад спакусіў Кацюшу і пакінуў яе, гэта ён зусім забыў, і ён не лічыў гэта перашкодай для свае жаніцьбы; прычына гэта была ў тым, што ў яго ў гэты самы час была з замужняй жанчынай сувязь, якая, хаця і была парвана цяпер з яго боку, але не было яшчэ прызнана парванай ёю.

Нехлюдаў быў вельмі нясмелым з жанчынамі, але менавіта гэта яго нясмеласць і выклікала ў гэтай замужняй жанчыны жаданне скарыць яго. Жанчына гэта была жонкай прадвядзіцеля дваранства таго павета, на выбары якога ездзіў Нехлюдаў. І жанчына гэта ўцягнула яго ў сувязь, якая з кожным днём усё больш і больш захапляла Нехлюдава і разам з тым усё больш і больш адштурхвала. Спачатку Нехлюдаў не мог перамагчы спакусы, потым, адчуваючы сябе вінаватым перад ёю, ён не мог парваць гэтай сувязі без яе згоды. Вось гэта і было прычынаю, з-за якой Нех-

¹ Прынамсі, калі вы не маеце намеру плаціць суду 300 рублёў штрафу, якіх вы пашкадавалі на тое, каб купіць каня.

² Мама прасіла вам перадаць, што ваш прыбор будзе чакаць вас да начы. Прыходзьце абавязкова, калі хочаце.

людаў лічыў, што ён не мае права, каб нават і хацеў гэ- тага, зрабіць прапанову Карчагінай.

На сталае акурат ляжаў ліст ад мужа гэтай жанчыны. Убачыўшы гэты почырк і штэмпель, Нехлюдаў пачырванеў і адразу-ж адчуў той уздым энергіі, які ён заўсёды адчу- ваў у часе набліжэння небяспекі. Але хваляванне яго было дарэмным: муж, прадвадзіцель дваранства таго самага па- вета, у якім былі галоўныя маёнткі Нехлюдава, апавяшчаў Нехлюдава аб тым, што ў канцы мая прызначаецца эк- страны земскі сход, і што ён просіць Нехлюдава абавяз- кова прыехаць і *donner un coup d'épaule*¹ у наступных важных пытаннях на земскім сходзе аб школах і пад'язных шляхах, пры якіх чакалася моцнае процідзейне рэакцый- най партыі.

Прадвадзіцель быў ліберальны чалавек, і ён разам з не- каторымі аднадумцамі змагаўся супроць рэакцыі, якая па- чалася пры Александры III, і ўвесь быў захоплены гэтым зма- ганнем і нічога не ведаў аб сваім няшчасным сямейным жыцці.

Нехлюдаў успомніў усе тыя балючыя мінуты, якія пера- жываў ён у дачыненні да гэтага чалавека, успомніў, як аднойчы ён думаў, што муж даведаўся, і рыхтаваўся да дуэлі з ім, у якой ён збіраўся стрэліць у паветра, і аб той страшнай сцэне з ёю, калі яна ў роспачы выбегла ў сад да пруда з намерам утапіцца, і ён бегаў шукаць яе. „Не магу я цяпер ехаць і не магу нічога пачынаць, пакуль яна не адкажа мне“, падумаў Нехлюдаў. Ён за тыдзень перад гэ- тым напісаў да яе рашучы ліст, у якім прызнаваў сябе ві- наватым, гатовым на ўсё, абы толькі загладзіць сваю віну, але лічыў усё-такі, для яе шчасця, іхнюю сувязь назаў- сёды парванай. Вось на гэты ліст ён чакаў і не атрымліваў адказу. Тое, што не было адказу, было часткова добраю адзнакаю: Калі-б яна не згадзілася на разрыў, яна даўно-б напісала або нават сама прыехала, як яна рабіла гэта раней. Нехлюдаў чуў, што там быў цяпер нейкі афіцэр, які заля- цаўся да яе, і гэта мучыла яго рэўнасцю і разам з тым ра- давала надзеяй на вызваленне ад маны, што апанавала яго.

¹ Падтрымаць.

95586

Другі ліст быў ад галоўнага аконама маёнткаў. Аконам пісаў, што яму, Нехлюдаву, неабходна самому прыехаць, каб замацавацца ў правах наследніка і, апрача таго, вырашыць пытанне аб тым, як гаспадарыць: ці так, як пры нябожчыцы, ці, як ён гэта і прапанаваў нябожчыцы княгіні і цяпер прапануе маладому князю, павялічыць інвентар і ўсю зямлю, што раздаецца сялянам, абрабляць самім. Аконам пісаў, што такая эксплуатацыя дасць болей карысці. Пры гэтым аконам прасіў выбачэння за тое, што крыху спазніўся з высылкаю 3000 рублёў, якія трэба было даслаць па раскладу да 1-га чысла. Грошы гэтыя ён вышле з наступнай поштай. А спазніўся ён даслаць таму, што ніяк не мог сабраць з сялян, якія ў сваёй несумленнасці дайшлі да такой ступені, што для таго, каб прымусяць іх, неабходна было звярнуцца да ўлады. Ліст гэты быў і прыемным і непрыемным для Нехлюдава. Прыемна было адчуваць сваю ўладу над вялікай уласнасцю і непрыемна было тое, што ў часе свае першае маладосці ён быў палкім прыхільнікам Герберта Спенсера і асабліва, сам будучы буйным землеўласнікам, быў здзіўлен яго словамі ў „Social statics“ пра тое, што справядліваасць не дазваляе прыватнай зямельнай уласнасці. Са шчырасцю і рашучасцю маладосці ён не толькі гаварыў тады аб тым, што зямля не можа быць прыватнай уласнасцю, і не толькі ў універсітэце пісаў творы пра гэта, але і ў жыцці аддаў тады невялікую частку зямлі (якая належала не яго маці, а як спадчына ад бацькі яму асабова) мужыкам, не жадаючы супроць сваіх перакананняў валодаць зямлёй. Цяпер, атрымаўшы спадчыну і зрабіўшыся буйным землеўласнікам, ён павінен быў учыніць адно з двух: або адмовіцца ад сваёй уласнасці, як гэта ён зрабіў дзесяць год перад гэтым у дачыненні да 200 дзесяцін бацькоўскай зямлі, або маўклівай згодай прызнаць усе свае ранейшыя думкі памылковымі і няправільнымі.

Першага ён не мог зрабіць, бо ў яго не было ніякіх, апрача зямлі, сродкаў існавання. Служыць ён не хацеў, а тымчасам ужо былі набыты арыстакратычныя звычкі жыцця, ад якіх ён лічыў, што не можа збавіцца. Ды і не было прычыны, бо не было ўжо ні той сілы пераканання, ні той

рашучасці, ні таго гонару і жадання здзівіць, якія былі ў маладосці. Другога-ж—адмовіцца ад тых ясных і бясспрэчных доказаў аб незаконнасці ўладання зямлёю, якія ён тады ўзяў з „Соцыяльнай статыкі“ Спенсера і бліскучае пацверджанне якім ён знайшоў потым, ужо значна пазней, у творах Генры Джорджа,—ён ніяк не мог.

І таму аконамаў ліст быў непрыемным для яго.

IV

Выпіўшы кавы, Нехлюдаў пайшоў у габінет, каб даведацца ў позве, калі трэба быць у судзе, і напісаць адказ князеўне. У габінет трэба было прайсці праз майстэрню. У майстэрні стаяў мальберт з перагорнутай пачатай карцінай, і развешаны былі эцюды. Выгляд гэтай карціны, над якой ён працаваў два гады, і эцюдаў, і ўсёй майстэрні нагадалі яму перажытае з асаблівай сілай у апошні час адчуванне бясілля ісці далей у мастацтве. Ён тлумачыў гэта адчуванне занадта тонка развітым эстэтычным пачуццём, але ўсё-такі адчуванне гэта было вельмі непрыемным.

Сем год таму назад ён пакінуў службу, парашыўшы, што ў яго ёсць талент да малявання, і з вышыні мастацкай дзейнасці пазіраў крыху з пагардай на ўсе іншыя заняткі. Цяпер выходзіла, што ён на гэта не меў права. І таму кожны ўспамін аб гэтым быў для яго непрыемным. Ён з цяжкім адчуваннем паглядзеў на ўсе гэтыя багатыя прыстасаванні майстэрні і ў кепскім настроі ўвайшоў у габінет. Габінет быў вельмі вялікі, высокі пакой, з рознастайнымі аздабленнямі і зручнымі прыстасаваннямі.

Адразу-ж адшукаўшы ў шуфлядцы вялікага стала, пад аддзелам *тэрміновыя*, позву, у якой значылася, што ў судзе трэба было быць у адзінаццаць, Нехлюдаў сеў пісаць да князеўны запіску аб тым, што ён дзякуе ёй за запрашэнне і пастараецца прыехаць к абеду. Але, напісаўшы адну запіску, ён разарваў яе: было вельмі інтымна; напісаў другую—было холадна, амаль зняважліва. Ён зноў разарваў і паціснуў у сцяне гузік. У дзверы ўвайшоў

у шэрым калянкаравым фартуху, паджылы, пануры, паголены з бакенбардамі лёкай.

— Калі ласка, пашліце па рамізніка.

— Слухаю.

— Ды скажыце—тут чакаюць ад Карчагіных,—што дзякую, пастараюся быць.

— Слухаю.

„Непачціва, але не магу пісаць. Усёадно пабачымся з ёю сёння“,—падумаў Нехлюдаў і пайшоў апрацаца.

Калі ён, апрапуўшыся, вышаў на ганак, знаёмы рамізнік на гумавах шынах ужо чакаў яго.

— А ўчора, вы толькі паехалі ад князя Карчагіна,—сказаў рамізнік, поўабарачваючы сваю дужую загарэлую шыю ў белым каўняры кашулі,—і я прыехаў, а швейцар гаворыць: „толькі вышлі“.

„І рамізнікі ведаюць аб маіх дачыненнях да Карчагіных“, падумаў Нехлюдаў, і нявырашанае пытанне, якое займала яго заўсёды апошні час—трэба або не трэба жаніцца з Карчагінай, паўстала перад ім, і ён, як у большасці пытанняў, каторыя займалі яго ў гэты час, ніяк, ні ў той, ні ў другі бок, не мог вырашыць яго.

На карысць жаніцьбы наогул было, па-першае, тое, што жаніцьба, апрача прыемнасцей сямейнага шчасця, упарадкаючы палавое жыццё, давала магчымасць „нравственнага“ жыцця, як ён называў такое сямейнае жыццё; па-другое, і галоўнае, тое, што Нехлюдаў спадзяваўся, што сям'я, дзеці дадуць сэнс яго цяпер безмястоўнаму жыццю. Гэта было за жаніцьбу наогул. Супроць-жа жаніцьбы быў, па-першае, агульны ўсім немаладым халасцякам страх за пазбаўленне свабоды і, па-другое, несвядомы страх перад таемнай істотай жанчыны.

У карысць-жа, у прыватнасці, жаніцьбы іменна на Місі (Карчагіну звалі Марыя, і, як ва ўсіх сем'ях вядомага круга, ёй далі мянушку)—было, па-першае, што яна была пародзіста і ва ўсім, ад адзежы да манеры гаварыць, хадзіць, смяяцца, выдзялялася ад простых людзей, выдзялялася не чым-небудзь выключным, а „парадачнасцю“,—ён не ведаў іншага выразу гэтай уласціваасці

і цаніў гэту ўласцівасць вельмі высока; па-другое, яшчэ тое, што яна вышэй усіх іншых людзей цаніла яго, стала быць, па яго паняццях, разумела яго. І гэта разуменне яго, г. зн. прызнанне яго высокіх вартасцей, сведчыла для Нехлюдава аб яе розуме і вернасці суджэння. Супроць-жа жаніцьбы на Місці, у прыватнасці было, па-першае, вельмі магчыма можна-б было знайсці дзяўчыну, маючую яшчэ значна больш вартасцей, чым Місці, і таму болей дастойную яго, па-другое, тое, што ёй было 27 год, і таму, напэўна, у яе былі ўжо ранейшыя любові,—гэта мысль была мучыцельна для Нехлюдава. Гордасць яго не мірылася з тым, каб яна нават у мінулым магла любіць не яго. Разумеецца, яна не магла ведаць, што яна сустрэне яго, але адна мысль аб тым, што яна магла любіць каго-небудзь раней, зневажала яго.

Так што довадаў было столькі-ж за, колькі і супроць; па крайняй меры, па сіле сваёй довады гэтыя былі роўны, і Нехлюдаў, смяючыся, сам над сабою, называў сябе Бурыданавым аслom. І ўсё-такі аставаўся ім, не ведаючы, да якой з двух вязанак звярнуцца.

„Аднак, не атрымаўшы адказу ад Мар'і Васільеўны (жонкі прадвадзіцеля), не пакончыўшы зусім з тым, я і не магу нічога прадпрыняць“, сказаў ён сабе.

І гэта разуменне таго, што ён можа і павінен не спяшацца з вырашэннем, было прыемна яму.

„Аднак, гэта ўсё я абдумаю пасля“, сказаў ён сабе, калі яго пралётка зусім ужо ціха падкацілася да асфальтавага пад'езда суда.

„Цяпер трэба сумленна, як я заўсёды раблю і лічу патрэбным, выканаць грамадскі абавязак. Апрача таго гэта часта бывае і цікава“, сказаў ён сабе і ўвайшоў міма швейцара ў прадапокой суда.

V

У калідорах суда ўжо пачалася мітусніна, калі Нехлюдаў увайшоў.

Вартаўнікі то хутка хадзілі, то трушком, нават не падымаючы ног ад падлогі, але шмыгаючы імі, запыхкаўшыся,

бегалі ўзад і ўперад з даручэннямі і паперамі. Прыставы, адвакаты і судовыя служачыя праходзілі то туды, то сюды, прасіцелі або падсудныя не пад вартай панура вандравалі каля сцен або сядзелі, чакаючы.

— Дзе акруговы суд?—запытаўся Нехлюдаў у аднаго з вартаўнікоў.

— Які вам? Ёсць грамадзянскае аддзяленне, ёсць судовая палата.

— Я прысяжны.

— Крымінальнае аддзяленне. Так-бы і сказалі. Сюды направа, потым налева і другія дзверы.

Нехлюдаў пайшоў, як паказалі.

Каля паказаных дзвярэй стаялі два чалавекі, чакаючы: адзін быў высокі, тоўсты купец, добрадушны чалавек, які, відаць, выпіў і закусіў і быў у добрым гуморы; другі быў прыказчык яўрэйскага паходжання. Яны гутарылі пра цану на шэрсць, калі да іх падышоў Нехлюдаў і запытаў, ці тут пакой прысяжных.

— Тут, пане, тут. Таксама наш брат, прысяжны?—весела падміргваючы, запытаў добрадушны купец. — Ну што-ж, разам папрацуем, — працягваў ён на сцвярджалны адказ Нехлюдава. — 2-ой гільдыі Баклашоў, — сказаў ён, даючы мяккую шырокую непадатлівую руку, — папрацаваць трэба. З кім маю прыемнасць?

Нехлюдаў назваў сябе і прайшоў у пакой прысяжных.

У невялікім пакоі прысяжных было чалавек дзесяць рознага сорту людзей. Усе толькі што прышлі, і некаторыя сядзелі, іншыя хадзілі, разглядаючы адзін аднаго і знаёмячыся. Быў адзін адстаўны ў мундзіры, другія ў сурдутах, у пінжаках, адзін толькі быў у паддзёўцы.

На ўсіх быў, — не гледзячы на тое, што шмат каго гэта адарвала ад справы і што яны казалі, што ім цяжка гэта, — на ўсіх быў адбітак некаторага задавальнення, разуменне выканання грамадскай значнай справы.

Прысяжныя, хто пазнаёміўшыся, а хто так, толькі здагадваючыся, хто—хто, гутарылі паміж сабой аб надвор'і, аб ранняй вясне, аб справах, што меліся разбірацца. Тыя, хто не былі знаёмы, паспяшаліся пазнаёміцца з Нехлю-

давым, відавочна, лічачы гэта за адменны гонар. І Нехлюдаў, як і заўсёды сярод незнаёмых людзей, прымаў гэта як неабходнае. Калі-б у яго запыталіся, чаму ён лічыць сябе вышэй за большасць людзей, ён не здолеў-бы адказаць, бо ўсё яго жыццё не мела ніякіх асаблівых пераваг. Тое, што ён гаварыў добра па-англійску, па-французску і па-нямецку, што на ім была бялізна, адзенне, гальштук і запанкі ад самых першых пастаўшчыкоў гэтых тавараў, ніяк не магло быць—ён сам разумеў—прычынай прызнання яго перавагі. А таксама ён безумоўна прызнаваў гэту сваю перавагу і прымаў адзнакі пашаны, якія выказвалі яму, як неабходнае, і крыўдзіўся, калі гэтага не было. У пакоі прысяжных яму неяк давялося адчуць гэта непрыемнае адчуванне ад выказанай яму непавагі. У ліку прысяжных знайшоўся знаёмы Нехлюдава. Гэта быў Пётр Герасімавіч (Нехлюдаў і не ведаў і нават крыху пахваляўся тым, што не ведае яго прозвішча), былы настаўнік дзяцей яго сястры. Пётр Герасімавіч гэты скончыў курс і быў цяпер настаўнікам гімназіі. Яго заўсёды не любіў Нехлюдаў за яго фамільярнасць, за яго самаздаволены рогат, наогул за яго „коммунасць“, як гаварыла сястра Нехлюдава.

— А, і вы патрапілі,—з гучным рогатам сустрэў Пётр Герасімавіч Нехлюдава.—Не выкруціліся?

— Я і не думаў выкручвацца,—строга і панура сказаў Нехлюдаў.

— Ну, гэта грамадзянская адвага. Пачакайце, як захоўвае есці, ды спаць не дадуць, не тое заспяваеце!—яшчэ галасней рагочучы, загаварыў Пётр Герасімавіч.

„Гэты пратаіерэяў сын зараз пачне мне „ты“ гаварыць“, падумаў Нехлюдаў і, выразіўшы на сваім твары гэткі сум, які быў-бы натуральным толькі, каб ён зараз даведаўся аб смерці ўсіх сваякоў, адышоў ад яго і наблізіўся да групы, што згуртавалася каля паголенага високага, самавітага пана, які нешта ажыўлена расказваў. Пан гэты гутарыў аб працэсе, які ішоў цяпер у грамадзянскім аддзяленні, як аб добра вядомай яму справе, называючы суддзяў і адвакатаў па імя і па бацьку. Ён расказваў пра той надзвычайны абарот, які ўмеў даць справе славыты адвакат і па якому адна

з бакоў, старая пані, не гледзячы на тое, што яна была зусім невінаватай, павінна будзе нізавошта заплаціць вялікія грошы супраціўнаму боку.

— Геніяльны адвакат!—гаварыў ён. Яго слухалі з павагаю, і некаторыя намагаліся ўставіць свае заўвагі, але ён усіх абрываў, нібы ён адзін мог ведаць усё як след.

Не гледзячы на тое, што Нехлюдаў прыехаў позна, давялося доўга чакаць. Затрымліваў справу адзін з членаў суда, які яшчэ дагэтуль не прыехаў.

VI

Судовы старшыня прыехаў у суд рана. Старшыня быў высокі, гладкі чалавек з вялікімі сіваватымі бакенбардамі. Ён быў жанаты, але жыў вельмі распусна, таксама як і яго жонка. Яны не перашкаджалі адзін аднаму. Сёння раніцою ён атрымаў запіску ад швейцаркі-гувернанткі, якая жыла ў іхнім доме ўлетку і цяпер праязджала з поўдня ў Пецербург, што яна будзе ў горадзе паміж трыма і шасцю гадзінамі чакаць яго ў гасцініцы „Італія“. І таму яму хацелася пачаць і скончыць раней сёнешняе паседжанне з тым, каб да шасці паспець наведаць гэтую рыжанькую Клару Васільеўну, з якой у яго ў мінулым годзе ўлетку на дачы завязаўся раман.

Увайшоўшы ў кабінет, ён замкнуў дзверы, дастаў з шафы з паперамі з ніжняй паліцы дзве галтэры (гіры) і зрабіў 20 рухаў угору, уперад, убок і ўніз і потым тры разы лёгка прысеў, трымаючы галтэры над галавой.

„Нішто так не падтрымлівае, як абліванне вадою і гімнастыка“, падумаў ён, мацаючы левай рукою з залатым перснем на безыменным пальцы напружаны біцепс правай. Яму аставалася яшчэ зрабіць мулінэ (ён заўсёды рабіў гэтыя два рухі перад доўгімі паседжаннямі), калі дзверы задрыжэлі. Нехта хацеў адчыніць іх. Старшыня хутка паклаў гіры на месца і адчыніў дзверы.

— Прабачце,—сказаў ён.

У пакой увайшоў адзін з членаў у залатых акулерах, невысокі, з паднятымі плячамі і нахмураным тварам.

— Зноў Мацвея Нікіціча няма,—сказаў член незадово-
лена.

— Няма яшчэ,—надзяючы мундзір, адказаў старшыня.—
Вечна позніцца.

— Дзіву даешся, як яму не сорамна,—сказаў член і сяр-
дзіта сеў, вымаючы папярсы.

Член гэты, вельмі акуратны чалавек, сёння раніцою меў
непрыемную сутычку з жонкай за тое, што жонка патра-
ціла раённай тэрміну дадзеныя ёй на месяц грошы. Яна пра-
сіла даць ёй уперад, але ён сказаў, што не адступіць ад
свайго. Вышла сцэна. Жонка сказала, што, калі так, дык
абеду не будзе, каб ён і не чакаў абеду дома. На гэтым
ён паехаў, баючыся, што яна выканае сваю пагрозу, бо ад
яе ўсяго можна было чакаць.—„Вось і жыві добрым, мараль-
ным жыццём,—думаў ён, глядзячы на ззяючага, здаровага,
вясёлага і добрадушнага старшыню, які, шырока расстаў-
ляючы локці, прыгожымі белымі рукамі разгладжваў густыя
і доўгія сіваватыя бакенбарды абাপал шытага каўняра:—ён
заўсёды здаволены і вясёлы, а я пакутую“.

Увайшоў сакратар і прынёс нейкую справу.

— Вельмі дзякую вам,—сказаў старшыня і закурыў па-
пяроску.—Якую-ж справу пусцім першай?

— Ды я думаю, атручэнне,—нібы абьякава сказаў са-
кратар.

— Ну, добра, атручэнне дык атручэнне,—сказаў стар-
шыня, скеміўшы, што гэта такая справа, якую можна скон-
чыць да 4-х гадзін, а потым паехаць.—А Мацвея Нікіціча
няма?

— Яшчэ няма.

— А Брэве тут?

— Тут,—адказаў сакратар.

— Дык скажыце яму, калі ўбачыце, што мы пачнем з
атручэння.

Брэве быў той таварыш пракурора, які павінен быў абві-
навачваць на гэтым паседжанні.

Вышаўшы ў калідор, сакратар сустрэў Брэве. Падняўшы
высока плечы, ён, у расшпіленым мундзіры, з партфелем
падпахай, амаль бегма, пастукваючы абцасамі і махаючы

вольнай рукой так, што роўніца рукі была перпендыкулярна да напрамку яго руху, хутка ішоў па калідоры.

— Міхаіл Пятровіч прасіў даведацца, ці гатовы вы, — запытаў у яго сакратар.

— Зразумела, я заўсёды гатоў, — сказаў таварыш пракурора. — Якая справа першая?

— Атручэнне.

— Ё вельмі добра, — сказаў таварыш пракурора, — але ён зусім не знаходзіў гэта вельмі добрым; ён не спаў усю ноч. Яны праважалі таварыша, многа пілі і гулялі да 2 гадзін, а потым паехалі да жанчын у той самы дом, у якім шэсць месяцаў перад гэтым яшчэ была Маслава, так што аkurat справу аб атручэнні ён не паспеў прачытаць і цяпер хацеў перагледзець яе. Сакратар-жа наўмысля, ведаючы, што ён не чытаў справы аб атручэнні, параіў старшыні пусціць яе першай. Сакратар быў чалавекам ліберальнага, нават радыкальнага кірунку думак. А Брэве быў кансерватыўным і, нават, як усе служачыя ў Расіі немцы, асабліва адданы правасуддзю, і сакратар не любіў яго і зайздросціў яго месцу.

— Ну, а як аб скапцах? — запытаў сакратар.

— Я сказаў, што не магу, — сказаў таварыш пракурора, — за адсутнасцю сведкаў, так і заяўлю суду.

— Але-ж усёроўна...

— Не магу, — сказаў таварыш пракурора і, зноў махаючы рукой, прабег у свой кабінет.

Ён адкладаў справы аб скапцах за адсутнасцю зусім нязначнага і непатрэбнага для справы сведкі толькі таму, што справа гэтая, разглядаючыся ў судзе, дзе склад прысяжных быў інтэлігентным, магла скончыцца апраўданнем.

Са старшынёю было ўмоўлена, што гэтая справа павінна была быць перанесена на сесію павятовага горада, дзе будзь пераважна сяляне, і таму больш шансаў абвінавачвання.

Рух па калідоры ўсё павялічваўся. Больш за ўсё народу было каля залы грамадзянскага аддзялення, у якім праходзіла тая справа, аб якой гаварыў самавіты пан прысяжным, аматар судовых спраў. У зроблены перапынак з гэтай залы

вышла тая самая бабулька, у якой геніяльны адвакат здолеў адсудзіць яе маёмасць на карысць дзяльца, які не меў на гэтую маёмасць ніякага права,—гэта ведалі і суддзі, а тым больш ісцец і яго адвакат; але прыдуманы імі ход быў такім, што нельга было не адабраць маёмасць у бабульки і не аддаць яе дзяльцу. Бабулька была тоўстая жанчына ў прыгожым плацці і з вялікімі кветкамі на капялюшыку. Яна, вышаўшы з дзвярэй, спынілася ў калідоры і, разводзячы тоўстымі кароткімі рукамі, усё паўтарала, звяртаючыся да свайго адваката: „Што-ж гэта будзе? Зрабіце ласку! Што-ж гэта?“ Адвакат глядзеў на кветкі на яе капялюшыку і не слухаў яе, нешта мяркуючы.

Следам за бабулькай з дзвярэй залы грамадзянскага аддзялення, ззяючы пластронам шырока раскрытай камізэлькі і самаздаволеным тварам, шпарка вышаў той самы славуты адвакат, які зрабіў так, што бабулька з кветкамі асталася без усяго, а дзялец, які даў яму 10 тысяч рублёў, атрымаў больш 100 тысяч. Погляды ўсіх звярнуліся на адваката, і ён адчуваў гэта, і ўсім выглядам сваім нібы гаварыў: „не трэба ніякіх праяў адданасці“, і хутка прайшоў міма ўсіх.

VII

Нарэшце прыехаў і Мацвей Нікіціч, і судовы прыстаў, худы чалавек з доўгай шыяй і хадой на бок і таксама на бок высунутай ніжняй губой, увайшоў у пакой прысяжных.

Судовы прыстаў гэты быў сумленны чалавек, з універсітэцкай адукацыяй, але нідзе не мог утрымацца на месцы, бо піў запоем. Тры месяцы перад гэтым адна графіня, якая спрыяла яго жонцы, знайшла яму гэта месца, і ён дагэтуль трымаўся на ім і радаваўся гэтаму.

— Што-ж, панове, пазбіраліся ўсе?—сказаў ён, надзяваючы рінсе-pez і гледзячы праз яго.

— Усе, здаецца,—сказаў вясёлы купец.

— Вось праверым,—сказаў судовы прыстаў і, дастаўшы з кішэні ліст, пачаў пераклікаць, паглядаючы на прысутных то паверх рінсе-pez, то скрозь яго.

— Стацкі советнік І. М. Нікіфараў.

— Я,—сказаў самавіты пан, які ведаў усе судовыя справы.
— Адстаўны палкоўнік Іван Сямёнавіч Іваноў.
— Тут,—адгукнуўся худы чалавек у адстаўным мундзіры.
— Купец 2-й гільдыі Пётр Баклашоў.
— Ёсць,—сказаў добрадушны купец, усміхаючыся на ўвесь рот.—Гатовы!

— Гвардыі паручык князь Дзмітрый Нехлюдаў.

— Я,—адказаў Нехлюдаў.

Судовы прыстаў асабліва пачціва і прыемна, гледзячы паверх рінсе-пез, пакланіўся, нібы вылучаючы яго гэтым ад іншых.

— Капітан Юрый Дзмітравіч Данчэнка, купец Грыгорый Ефімавіч Кулешоў і т. д., і т. д.

Усе, апрача двух, прышлі.

— Цяпер, калі ласка, панове, у залу,—прыемным жэстам паказваючы на дзверы, сказаў прыстаў.

Усе рушылі і, прапускаючы адзін аднаго ў дзвярах, вышлі ў калідор і з калідора ў залу паседжання.

Зала суда была вялікім доўгім пакоем. Адзін канец яго быў заняты ўзвышэннем, да якога вялі тры сходкі. На ўзвышэнні пасярэдзіне стаяў стол, накрыты зялёным сукном з больш цмянай зялёнай бахрамой. Ззаду стала стаялі тры крэслы з вельмі высокімі дубовымі разб'янымі спінкамі, а за крэсламі вісеў у залатой аправе яркі партрэт на ўвесь рост цара ў мундзіры і з істужкай. Цар адставіў нагу і трымаўся за шаблю. У правым кутку вісеў ківот з абразом Хрыста ў царновым вянку, і стаяў аналой, і з правага-ж боку стаяла канторка пракурора. З левага боку, супроць канторкі, быў у глыбіні столік сакратара, а бліжэй да публікі—точаныя дубовыя краты і за імі яшчэ незанятая лаўка падсудных. З правага боку на ўзвышэнні стаялі ў два рады крэслы таксама з высокімі спінкамі для прысяжных, унізе—сталы для адвакатаў. Усё гэта было ў пераэдняй частцы залы, падзеленай кратамі п'япалам. А задняя частка ўся занята была лавамі, якія, узвышаючыся адзін над другім, ішлі да задняй сцяны. У задняй частцы залы, на пераэднях лавах, сядзелі чатыры жанчыны, накішталт фабрычных або пакаёвак, і двое мужчын, таксама з рабо-

чых, якія нясмела шапталіся паміж сабой, бо, відаць, на іх моцна падзейнічала багацце ўбрання залы.

Хутка пасля прысяжных судовы прыстаў аднабаковай хадюю вышаў насярэдзіну і голасна, нібы ён хацеў напалохаць прысутных, пракрычаў:

— Суд ідзе!

Усе ўсталі, і на ўзвышэнне залы вышлі суддзі: старшыня са сваімі мускуламі і дзівоснымі бакенбардамі; потым пануры член суда ў залатых акулерах, які цяпер зрабіўся яшчэ больш панурым, бо перад самым паседжаннем ён сустрэў свайго шурына, кандыдата на судовыя пасады, які сказаў яму, што ён быў у сястры, і сястра абвясціла яму, што абеду не будзе.

— Так што, відаць, у шынок паедзем,—сказаў шурын смеючыся.

— Няма нічога смешнага,—сказаў пануры член суда і зрабіўся яшчэ больш панурым.

І, урэшце, трэці член суда, той самы Мацвей Нікіціч, які заўсёды пазніўся,—гэты член быў барадаты чалавек з вялікімі, уніз адцягнутымі, ласкавымі вачыма. Член гэты хварэў на катар страўніка і з сёнешняй раніцы пачаў, як раіў доктар, новы рэжым, і гэты новы рэжым затрымаў яго сёння дома больш, як звычайна. Цяпер, калі ён уваходзіў на ўзвышэнне, ён меў сур'ёзны выгляд, таму што ў яго была звычка загадваць усімі магчымымі сродкамі на пытанні, якія ён задаваў сабе. Цяпер ён загадаў, што калі лік крокаў да крэсла ад дзвярэй габінета будзе дзяліцца на тры без рэшты, дык новы рэжым вылечыць яго ад катара, калі-ж не будзе дзяліцца, дык не. Крокаў было дваццаць шэсць, але ён зрабіў маленькі крок і якраз на дваццаць сёмым падышоў да крэсла.

Постаці старшыні і членаў, якія вышлі на ўзвышэнне ў сваіх вышытых залатых каўнерах мундзіраў, былі вельмі самавітymi. Яны самі адчувалі гэта, і ўсе трое, нібы збянтэжаныя сваёй велічнасцю, спяшаючыся і сарамліва апускаючы вочы, селі на свае разбяныя крэслы за накрыты зялёным сукном стол, на якім узвышаўся трохкутны інструмент з арлом, шклянныя вазы, у якіх бываюць у буфетах цукеркі,

стаяла чарнільніца, ляжалі пер'і, папера чыстая і завоштра-
ныя алоўкі розных памераў. Разам з суддзямі ўвайшоў і
таварыш пракурора. Ён таксама спяшаючыся, з партфелем
падпахай, і таксама махаючы рукою, прайшоў да свайго
месца ля акна і адразу-ж паглыбіўся ў чытанне і перагле-
джванне папер, карыстаючыся кожнай хвілінай для таго,
каб падрыхтавацца да справы. Пракурор гэты толькі што
чацверты раз абвінавачваў. Ён быў вельмі ганарлівым і
цвёрда парашуў зрабіць кар'еру, і таму лічыў неабходным
дамагацца абвінавачвання па ўсіх справах, па якіх ён будзе
абвінавачваць. Сутнасць справы аб атручванні ён ведаў у
агульных рысах і склаў ужо план прамовы, але яму па-
трэбны былі яшчэ некаторыя дэведкі, вось іх ён цяпер
спехам і выпісваў са справы.

Сакратар сядзеў на процілеглым канцы ўзвышэння і,
падрыхтаваўшы ўсе тыя паперы, якія могуць быць патрэб-
нымі для чытання, прагледжваў забаронены артыкул, які
ён дастаў і чытаў учора. Яму хацелася пагаварыць пра
гэты артыкул з членам суда з вялікай барадой, які падзя-
ляў яго погляды, і раней размовы хацелася добра пазнаё-
міцца з артыкулам.

VIII

Старшыня, прагледзеўшы паперы, зрабіў некалькі запы-
танняў судоваму прыставу і сакратару і, атрымаўшы сцвяр-
джальныя адказы, загадаў прывесці падсудных. Адразу-ж
дзверы за кратамі адчыніліся, і ўвайшлі ў шапках два жан-
дары з аголенымі шаблямі, а за імі спачатку адзін падсудны,
рыжы мужчына з вяснянкамі, і дзве жанчыны. Мужчына
быў апрануты ў арыштанцкі халат, занадта шырокі і доўгі
для яго. Уваходзячы ў суд, ён трымаў рукі з адтапыранымі
вялікімі пальцамі, напружана выгнутымі па швах, прытрым-
ліваючы гэтым становішчам занадта доўгія рукавы, якія
спадалі. Ён, не пазіраючы на суддзяў і гледачоў, уважліва
глядзеў на лаву, якую абыходзіў. Абышоўшы яе, ён аку-
ратна, з краю, даючы месца іншым, сеў на яе і, упяўшы
вочы на старшыню, нібы шэпчучы нешта, пачаў шавяліць
мускуламі шчок. За ім увайшла немаладая жанчына, так-

сама адзетая ў арыштанцкі халат. Галава жанчыны была абвязана арыштанцкай хусткай, твар быў шэра-белы, без брывей і расніц, але з чырвонымі вачыма. Жанчына гэта здавалася зусім спакойнай. Калі яна праходзіла на сваё месца, халат яе зачাপіўся за нешта, яна старанна, не спяшаючы, выпрастала яго і села.

Трэцяя падсудная была Маслава.

Як толькі яна ўвайшла, вочы ўсіх мужчын, што былі ў зале, накіраваліся на яе і доўга не адрываліся ад яе белага, з чорнымі глянсоўна-бліскучымі вачамі твару і высокіх грудзей, што выступалі пад халатам. Нават жандар, міма якога яна праходзіла, не спускаючы вачэй, глядзеў на яе, пакуль яна праходзіла і садзілася, і потым, калі яна села, нібы прызнаючы сябе вінаватым, хутка адвярнуўся і, устравануўшыся, упяў вочы ў акно проста перад сабой.

Старшыня пачакаў, пакуль падсудныя занялі свае месцы, і, як толькі Маслава села, звярнуўся да сакратара.

Пачалася звычайная працэдура: пералічэнне прысяжных засядацеляў, размовы аб тых, што не з'явіліся, пакаранне іх штрафаў і вырашэнне аб тых, якія адпрашваліся, і папаўненне адсутных запаснымі. Потым старшыня склаў білецкі, уклаў іх у шклянную вазу і пачаў, крыху закасаўшы шытыя рукавы мундзіра і агаліўшы валасатыя рукі, з жэстамі фокусніка, вымаць па адным білеціку, раскатваць і чытаць іх. Потым старшыня спусціў рукавы і прапанаваў свяшчэнніку прывесці засядацеляў да прысягі.

Старэнькі свяшчэннік, з апухлым жоўтабледным тварам, у карычневай расе з залатым крыжам на грудзях і яшчэ нейкім маленькім ордэнам, прыколатым з боку на расе, павольна пад расай перасоўваючы свае апухлыя ногі, падышоў да аналя, які стаяў пад абразом.

Прысяжныя ўсталі і натоўпам рушылі да аналя.

— Калі ласка,—вымавіў свяшчэннік, дакранаючыся пухлай рукой сваёй да крыжа на грудзях і чакаючы набліжэння ўсіх прысяжных.

Свяшчэннік гэты свяшчэнстваваў 46 год і збіраўся праз тры гады адсвяткаваць свой юбілей таксама, як яго нядаўна адсвяткаваў саборны пратаіерэй. А ў акруговым судзе ён

служыў з часу адкрыцця судаў і вельмі ганарыўся тым, што ён прывёў да прысягі некалькі дзесяткаў тысяч чалавек і што, не глядзячы на свае гады, ён працягваў працаваць на карысьць царквы, бацькаўшчыны і сям'і, якой ён пакіне, апрача дома, капітал не менш трыццаці тысяч у процантных паперах. Тое-ж, што праца яго ў судзе, складаючыся з таго, каб прыводзіць людзей да прысягі над евангеллем, у якім прама забаронена прысяга, бы праца нядобрая, ніколі не прыходзіла яму ў галаву, і ён не толькі не цягаўся ёю, але любіў гэты звыклы занятак, часта пры гэтым знаёмячыся з добрымі панамі. Цяпер ён не без прыемнасці пазнаёміўся з славытым адвакатам, унушаўшым яму вялікую павагу тым, што за адну толькі справу старушкі з аграмаднымі кветкамі на шляпцы ён атрымаў дзесяць тысяч рублёў.

Калі прысяжныя ўсе ўзышлі на ўзвышша, свяшчэннік, нагнуўшы набок лысую і сіваю галаву, пралез ёю ў засаленую дзіру епітрахілі і, аправіўшы жыдкія валасы, звярнуўся да прысяжных.

— Правую руку падыміце, а персты злажыце так вось, — сказаў ён павольна старэчым голасам, падымаючы пухлую руку з ямачкамі над кожным пальцам і складваючы гэтыя пальцы ў шчэпоць. — Цяпер паўтарайце за мной, — сказаў ён і пачаў: — Абяцаю і клянуся ўсемагутным богам, перад святым яго евангеллем і жыватворачым крыжам гасподнім, што па справе, па якой... — гаварыў ён, робячы перарыў пасля кожнай фразы. — Не апускайце рукі, трымайце так, — звярнуўся ён к маладому чалавеку, апусціўшаму руку, — што па справе, па якой...

Самавіты пан з бакенбардамі, палкоўнік, купец і іншыя трымалі рукі са складзенымі перстамі так, як гэтага трэбаваў свяшчэннік, як-бы з асаблівай прыемнасцю, вельмі выстарчальна і высока, іншыя як быццам неахвотна і невыстарчальна. Адны занадта гучна паўтаралі словы, нібыта з задорам і выражэннем, гаворачым: „а я ўсё-такі буду і буду гаварыць“, іншыя-ж толькі шапталі, адставалі ад свяшчэнніка і потым, як-бы спужаўшыся, не ў-час даганялі яго; адны моцна, нібы баючыся, што выпусцяць штосьці,

вызваючымі жэстамі трымалі свае шчэпоткі, а іншыя распускаралі іх і зноў збіралі. Усім было няёмка, адзін толькі старэнькі свяшчэннік быў упэўнены, што ён робіць вельмі карысную і важную справу. Пасля прысягі судовы старшыня прапанаваў прысяжным абраць старшыню. Прысяжныя ўсталі і, гурмой, прайшлі ў дарадчы пакой, дзе амаль усе яны адразу-ж дасталі папяросы і пачалі курыць. Нехта прапанаваў за старшыню самавітага пана, і ўсе адразу-ж згадзіліся і, кінуўшы і патушыўшы недакуркі, вярнуліся ў залу. Абраны старшыня абвясціў судоваму старшыні, каго абралі за старшыню, і ўсе зноў, шагаючы цераз ногі адзін аднаму, паселі ў два рады на крэслы з высокімі спінкамі.

Усё ішло без затрымак, хутка і не без урачыстасці, і гэта правільнасць, паслядоўнасць, і ўрачыстасць, відаць, была прыемнай для ўдзельнікаў, сцвярджаючы ў іх думку, што яны робяць сур'ёзную і значную грамадскую справу. Гэта адчуванне было і ў Нехлюдава.

Як толькі прысяжныя паселі, старшыня сказаў ім прамову аб іх правах, абавязках і адказнасці. Гаворачы сваю прамову, старшыня безупынна мяняў позу: то абпіраўся на правую, то на левую руку, то на спінку, то на ручкі крэслаў, то падраўніваў краі паперы, то гладзіў разразны нож, то мацаў аловак.

Правы іхныя, паводле яго слоў, складаліся з таго, што яны могуць запытваць падсудных праз старшыню, могуць мець аловак і паперу і могуць аглядаць рэчавыя доказы. Абавязак складаўся з таго, каб яны судзілі не фальшыва, а справядліва. Адказнасць-жа іх складалася з таго, што ў выпадку парушэння тайны нарад і ўстанаўлення зносінаў са староннімі, яны падлягалі пакаранню.

Усе слухалі з пачцівай увагай. Купец, распаўсюджваючы вакол сябе пахі віна і, стрымліваючы шумную адрыжку, на кожную фразу з ухвалай ківаў галавой.

IX

Скончыўшы сваю прамову, старшыня звярнуўся да падсудных.

— Сімон Карцінкін, устаньце, — сказаў ён.

Сімон нервова ўскочыў. Мускулы шчок зашавяліліся яшчэ хутчэй.

— Ваша імя?

— Сімон Пятроў Карцінкін,—хутка вымавіў ён траску-чым голасам, відаць, уперад падрыхтаваўшыся да адказу.

— Ваша годнасць?

— Сяляне.

— Якой губерні, павета?

— Тульскай губерні, Крапівенскага павета, воласці Купянскай, сяла Боркі.

— Колькі вам год?

— Трыццаць чацверты, нарадзіўся ў тысяча восемсот...

— Веры якой?

— Веры мы рускай, праваслаўнай.

— Жанаты?

— Ніяк не.

— Чым займаецеся?

— Займаліся мы па калідоры ў гасцініцы „Маўрытанія“.

— Судзіліся калі раней?

— Ніколі не судзіўся, таму як мы жылі раней...

— Не судзіліся раней?

— Крыў божа, ніколі.

— Копію з абвінаваўчага акта атрымалі?

— Атрымалі.

— Сядайце. Еўфімія Іванаўна Бачкова,—звярнуўся старшыня да наступнай падсуднай.

Але Сімон яшчэ стаяў і засланыў Бачкову.

— Карцінкін, сядайце!

Карцінкін усё стаяў.

— Карцінкін, сядайце!

Але Карцінкін усё стаяў і сеў толькі тады, калі прыстаў, схіліўшы галаву набок і ненатуральна вытаращчўшы вочы, падбег да яго і трагічным шэптам прагаварыў: „сядзець, сядзець!“

Карцінкін сеў таксама хутка, як ён устаў, і, захінуўшыся халатам, пачаў зноў маўкліва шавяліць шчакамі.

— Ваша імя?—стомлена ўздыхаючы, звярнуўся старшыня да другой падсуднай, не гледзячы на яе і аб нечым

спраўляючыся ў паперы, што ляжала перад ім. Справа была настолькі звычайнай для старшыні, што для паскарэння ходу спраў ён мог рабіць дзве справы разам.

Бачковай было 43 гады, годнасць—каломенская мяшчанка, занятак—калідорная ў той-жа гасцініцы „Маўрытанія“. Пад судом і следствам не была, копію з абвінаваўчага акта атрымала. Адказы свае вымаўляла Бачкова надзвычайна смела і з гэткімі інтанацыямі, нібы яна да кожнага адказу прымаўляла: „але, Еўфімія і Бачкова, копію атрымала, і ганаруся гэтым, і смяцца нікому не дазволю“. Бачкова, не чакаючы таго, каб ёй сказалі сесці, адразу-ж села, як толькі скончыліся пытанні.

— Ваша імя?—звярнуўся ласы да жанок старшыня нека асабліва ветліва да трэцяй падсуднай.—Трэба ўстаць,—дадаў ён мякка і ласкава, заўважыўшы, што Маслава сядзела.

Маслава хуткім рухам устала і з выразам гатоўнасці, выстаўляючы свае высокія грудзі, не адказваючы, глядзела проста ў твар старшыні сваімі ветлівымі і крыху касымі вачыма.

— Зваць як?

— Любоўю,—прагаварыла яна хутка. Нехлюдаў тымчасам, уздзеўшы рінсе-пез, пазіраў на падсудных, калі іх дапытвалі.—„Ды не можа быць, думаў ён, не зводзячы вачэй з твара падсуднай,—„але як-жа Любоў?“ думаў ён, пачуўшы яе адказ. Старшыня хацеў дапытваць далей, але член у акулерах, нешта сярдзіта прашаптаўшы, спыніў яго. Старшыня зрабіў галавой знак згоды і звярнуўся да падсуднай:

— Як Любоўю?—сказаў ён.—Вы запісаны інакш.

Падсудная маўчала.

— Я ў вас пытаюся, як ваша сапраўднае імя.

— Хрысцілі як?—запытаў сярдзіты член.

— Раней звалі Кацярынай.

„Ды не можа быць“, працягваў сабе гаварыць Нехлюдаў, і тым часам ён ужо без усякага сумнення ведаў, што гэта была яна, тая самая дзяўчына, выхаванка-пакаеўка, у якую ён адзін час закахаўся, менавіта закахаўся, а потым у нейкім вар'яцкім чадзе спакусіў і пакінуў і пра якую потым ніколі

не ўспамінаў, таму што ўспамін гэты быў занадта балючым, занадта яўна выкрываў яго і паказваў, што ён, так горды сваёй прыстойнасцю, не толькі не прыстойна, але проста подла зрабіў з гэтай жанчынай.

Але, гэта была яна. Ён бачыў цяпер яскрава тую выключную, таямнічую асаблівасць, якая адрознівае адзін твар ад другога, робіць яго асаблівым, адзіным, непаўторным. Не глядзячы на штучную белату і гладкасць твара, асаблівасць гэта, любая, выключная асаблівасць, была ў гэтым твары, у губах, у крыху касаватых вачах і, галоўнае, у гэтым наўным, з усмешкаю, позірку і ў выразе гатоўнасці не толькі на твары, але і ва ўсёй постаці.

— Вы так і павінны былі сказаць,—зноў неяк асабліва мякка сказаў старшыня.—Па бацьку як?

— Я—незаконная,—прагаварыла Маслава.

— Усё-ж ткі па хроснаму бацьку як звалі?

— Міхайлавай.

„І што магла яна зрабіць?“—працягваў думаць тымчасам Нехлюдаў, ледзь пераводзячы дыханне.

— Прозвішча ваша як?—працягваў старшыня.

— Пісалі па маці Маславай.

— Годнасць?

— Мяшчанка.

— Веры праваслаўнай?

— Праваслаўнай.

— Занятая? Чым займаліся?

Маслава маўчала.

— Чым займаліся?—паўтарыў старшыня.

— У завядзенні была,—сказала яна.

— У якім завядзенні?—сурова запытаў член у акуларах.

— Вы-ж самі ведаеце ў якім,—сказала Маслава, усмінулася і адразу-ж, хутка азірнуўшыся, зноў проста ўтаропілася ў старшыню.

Нешта было гэткае незвычайнае ў выразе твара і страшнае і нікчэмнае ў значэнні вымаўленых ёю слоў, у гэтай усмешцы і ў тым хуткім поглядзе, якім яна азірнула пры гэтым залу, што старшыня зрабіў выгляд, што засароміўся, і ў зале на мінуту ўстанавілася поўная цішыня. Цішыня

была парушана нейчым смехам з публікі. Нехта зашыкаў. Старшыня падняў галаву і працягваў запытанні:

- Пад судом і следствам не былі?
- Не была,—ціха прагаварыла Маслава, уздыхаючы.
- Копію з абвінаваўчага акта атрымалі?
- Атрымала.
- Сядайце,—сказаў старшыня.

Падсудная падняла спадніцу адзаду тым рухам, якім прыбраныя жанчыны папраўляюць шлейф, і села, склаўшы белыя невялікія рукі ў рукавах халата, не зводзячы вачэй з старшыні.

Пачаўся пералік сведак, вывад сведак, пастанова аб экспэрце-доктары і запрашэнне яго ў залу паседжання. Потым устаў сакратар і пачаў чытаць абвінаваўчы акт. Чытаў ён выразна і голасна, але так хутка, што голас яго, няправільна вымаўляючы *л* і *р*, зліваўся ў адзін безупынны, навяваючы дрымоту, гул. Суддзі абапіраліся то на адну, то на другую ручку крэслаў, то на стол, то на спінку, то заплюшчвалі вочы, то адкрывалі іх і перашэптваліся. Адзін жандар некалькі разоў стрымліваў сударгу пазяхання. З падсудных Карцінкін не спыняў варушыць шчокамі. Бачкова сядзела зусім спакойна і проста, зрэдку пачосваючы пальцам пад хусцінкай галаву.

Маслава то сядзела нерухома, слухаючы голас чытальніка і гледзячы на яго, то ўздрыгвала і нібы хацела супярэчыць, чырванела і потым цяжка ўздыхала, змяняла становішча рук, азіралася і зноў пачынала глядзець на чытальніка.

Нехлюдаў сядзеў у першым радзе на сваім высокім крэсле, другім скараю, і, здымаючы *pinse-nez*, пазіраў на Маславу, і ў душы яго ішла складаная і балючая работа.

Х

Абвінаваўчы акт быў гэтакі: „17 студзеня 188* года ў га-спініцы „Маўрытанія“ раптоўна памёр прыезджы—кур-ганскі 2-й гільдыі купец Ферапонт Емельянавіч Смелькоў.

Мясцовы паліцэйскі ўрач 4-га ўчастка пасведчыў, што

прычынай смерці з'яўляецца разрыў сэрца, выкліканы звышмерным ужываннем спіртных напіткаў. Цела Смелькова было пахавана.

Праз некалькі дзён купец Тімохін, зямляк і таварыш Смелькова, вярнуўшыся з Пецербурга і даведаўшыся, у якіх абставінах памёр Смелькоў, заявіў падазрэнне ў атручэнні яго з мэтай пакражы грошай, што знаходзіліся пры ім.

Падазрэнне гэта знайшло сабе пацверджанне на папярэднім следстве, якое ўстанавіла: 1) што Смелькоў неўзабаве перад смерцю атрымаў з банка 3800 рублёў срэбрам. Тымчасам, пры апісанні маёмасці нябожчыка ў парадку ахаваўчым, аказалася ў наяўнасці толькі 312 рублёў 16 капеек. 2) Увесь дзень напярэдадні і ўсю апошнюю перад смерцю ноч Смелькоў правёў з прастытуткай Любкай (Кацярынай Маславай) у публічным доме і ў гасцініцы „Маўрытанія“, куды, па даручэнню Смелькова і ў адсутнасці яго, Кацярына Маслава прыезджала з публічнага дома па грошы, якія дастала з чамадана Смелькова, адамкнуўшы яго дадзеным ёй Смельковым ключом, у прысутнасці калідорнай прыслугі гасцініцы „Маўрытанія“ Еўфіміі Бачковай і Сімона Карцінкіна. У чамадане Смелькова, пры адмыканні яго Маславай, прысутныя пры гэтым Бачкова і Карцінкін бачылі пачкі сторублёвых крэдытных білетаў. 3) Пасля звароту Смелькова з публічнага дома ў гасцініцу „Маўрытанія“ разам з прастытуткай Любкай гэта апошняя, паслухаўшыся парады калідорнага Карцінкіна, дала выпіць Смелькову ў чарцы кан'яка белы парашок, атрыманы ёй ад Карцінкіна. 4) Наступнай раніцой прастытутка Любка (Кацярына Маслава) прадала сваёй гаспадыні, утрымальніцы публічнага дома, сведцы Кітаевай, дыяментавы пярсцёнак Смелькова, які Смелькоў нібыта ёй падарыў. 5) Калідорная дзяўчына гасцініцы „Маўрытанія“ Еўфімія Бачкова на другі дзень пасля смерці Смелькова паклала на свой бягучы рахунак у мясцовы камерцыйны банк 1800 рублёў срэбрам.

Судова-медычным аглядам, ускрыццём трупа і хімічным даследаваннем вантроб Смелькова ўстаноўлена безумоўна прысутнасць атруты ў арганізме нябожчыка, якая дала падставу сцвердзіць, што смерць вынікла ад атручэння.

Прыцягненыя ў якасці абвінавачаных Маслава, Бачкова і Карцінкін вінаватымі сябе не прызналі, заявіўшы: Маслава—што яна сапраўды была паслана Смельковым з публічнага дома, дзе яна, кажучы яе словамі, працуе, у гасцініцу „Маўрытанію“ прывезці купцу грошай, і што, адмакнуўшы там дадзеным ёй ключом чамадан купца, яна ўзяла з яго 40 рублёў срэбрам, як ёй было загадана, але больш грошай не брала, што могуць пацвердзіць Бачкова і Карцінкін, у прысутнасці якіх яна адмыкала і замыкала чамадан і брала грошы. Далей паказала, што яна, другі раз прыехаўшы ў нумар купца Смелькова, сапраўды дала яму, падвучаная Карцінкіным, выпіць з кан'яком нейкіх парашкоў, якія яна лічыла, што яны наводзяць сон, для таго, каб купец хутчэй заснуў і адпусціў яе. Пярсцёнак падарыў ёй сам Смелькоў пасля таго, як ён пабіў яе і яна заплакала і хацела ад яго паехаць.

Еўфімія Бачкова паказала, што яна нічога не ведае аб пакрадзеных грошах, і што яна і ў нумар купца не ўваходзіла, а гаспадарыла там адна Любка, і калі што пакрадзена ў купца, дык зрабіла пакражу Любка, калі яна прыязджала з купцовым ключом па грошы.—На гэтым месцы чытання Маслава здрыганулася, адкрыўшы рот, азірнулася на Бачкову.—Калі-ж Еўфіміі Бачковай быў прад'яўлен яе рахунак у банку на 1800 р. срэбрам,—працягваў чытаць сакратар,—і было запытана: адкуль у яе ўзяліся гэтыя грошы, яна паказала, што яны нажыты ёй на працягу дванаццаці год разам з Сімонам Карцінкіным, за якога яна збіралася выйсці замуж. Сімон Карцінкін у сваю чаргу, пры першым паказанні сваім прызнаўся, што ён разам з Бачковай, падвучаны Маславай, якая прыехала з ключом з публічнага дома, украў грошы і падзяліўся імі з Маславай і Бачковай.—Пры гэтым Маслава зноў уздрыганула, падскочыла нават, барвова пачырванела і пачала гаварыць нешта, але судовы прыстаў спыніў яе.—Урэшце,—працягваў чытанне сакратар,—Карцінкін прызнаўся і ў тым, што даў Маславай парашкі, каб навесці сон на купца; а ў другім сваім паказанні адмаўляў свой удзел у пакражы грошай і перадачы парашкоў Маславай, ва ўсім абвінавачваючы яе

адну. Аб грашах, пакладзеных Бачковай у банк, ён паказаў згодна з ёй, што яны набыты разам з ім дванаццацігадовай службай у гасцініцы ад паноў, якія ўзнагароджвалі яго за паслугі*.

Потым ішло ў абвінаваўчым акце апісанне вочных ставак, паказанне сведак, думкі экспертаў і т. д.

Заклучэнне абвінаваўчага акта было наступнае:

„З прычыны ўсяго вышэйвыкладзенага, селянін сяла Боркаў Сімон Пятроў Карцінкін, 33-х год, мяшчанка Еўфімія Іванава Бачкова, 43-х год, і мяшчанка Кацярына Міхайлава Маслава, 27-мі год, абвінавачваюцца ў тым, што яны 17-га студзеня 188* года, загадзя змовіўшыся паміж сабой, пакралі грошы і пярсцёнак купца Смелькова на суму 2500 рублёў срэбрам і з намерам забойства напаілі яго, Смелькова, атрутай, з якой прычыны ён, Смелькоў, і памёр.

Злачынства гэта прадугледжана 4 і 5 пунктамі 1453 артыкула ўкладу аб пакараннях. Таму і на падставе артыкула 201 статута крымінальнага судаўніцтва селянін Сімон Карцінкін, Еўфімія Бачкова і мяшчанка Кацярына Маслава падлягаюць суду акруговага суда з удзелам присяжных засядацеляў*.

Гэтак скончыў сваё чытанне доўгага абвінаваўчага акта сакратар і, склаўшы лісты, сеў на сваё месца, папраўляючы двума рукамі доўгія валасы. Усе ўздыхнулі лёгка з прыемным адчуваннем таго, што цяпер пачнецца даследаванне, і зараз усё высветліцца, і справядлівасць будзе задаволена. У аднаго Нехлюдава не было гэтага адчування: ён увесь быў ахоплен жахам перад тым, што магла зрабіць тая Маслава, якую ён ведаў нявіннай і прыгожай дзяўчынкай 10 год таму назад.

XI

Калі скончылася чытанне абвінаваўчага акта, старшыня, параіўшыся з членамі, звярнуўшыся да Карцінкіна з такім выразам твара, які казаў, што цяпер ужо мы ўсё і дакладна да ведаемся самым падрабязным чынам.

— Селянін Сімон Карцінкін, — пачаў ён, схіляючыся налева.

Сімон Карцінкін устаў, выцягнуўшы рукі па швах і падаўшыся ўперад усім цэлам, не спыняючы маўкліва варушыць шчакамі.

— Вы абвінавачваецеся ў тым, што 17 студзеня 188* г. вы, у саўдзельніцтве з Еўфіміяй Бачковай і Кацярынай Маславай, укралі з чамадана купца Смелькова яго грошы і потым прынеслі мыш'як і падгаварылі Кацярыну Маславу даць купцу Смелькову выпіць атруту з віном, з чаго Смелькоў памёр. Ці прызнаеце вы сябе вінаватым?—праказаў ён і схіліўся направа.

— Ніяк немагчыма, бо наша справа служыць гасцям...

— Вы пасля скажаце. Ці прызнаеце вы сябе вінаватым?

— Ніяк не. Я толькі...

— Пасля скажаце. Ці прызнаеце вы сябе вінаватым?—спакойна, але цвёрда паўтарыў старшыня.

— Не магу я гэтага зрабіць, бо...

Зноў судовы прыстаў падскочыў да Сімона Карцінкіна і трагічным шэптам спыніў яго. Старшыня, з выразам таго, што гэта справа цяпер скончана, пераклаў локаць рукі, у якой ён трымаў паперу, на другое месца і звярнуўся да Еўфіміі Бачковай.

— Еўфімія Бачкова, вы абвінавачваецеся ў тым, што 17 студзеня 188* г. у гасцініцы „Маўрытанія“, разам з Сімонам Карцінкіным і Кацярынай Маславай, укралі ў купца Смелькова з яго чамадана яго грошы і пярсцёнак і, падзяліўшы пакрадзенае паміж сабой, нападлі, для захавання свайго злачынства, купца Смелькова атрутай. Ці прызнаеце вы сябе вінаватай?

— Не вінавата я ні ў чым,—бойка і цвёрда пачала гаварыць абвінавачаная.—Я і ў нумар не ўваходзіла... А як гэта паскуда ўвайшла, дык яна і зрабіла справу.

— Вы пасля скажаце,—сказаў зноў гэтак-жа мякка і цвёрда старшыня.

— Дык вы не прызнаеце сябе вінаватай?

— Не брала я грошы, і не я паіла, я і ў нумары не была. Калі-б я была, я-б яе выкінула.

— Вы не прызнаеце сябе вінаватай?

— Ніколі.

— Вельмі добра.

— Кацярына Маслава,—пачаў старшыня, звяртаючыся да трэцяй падсуднай,—вы абвінавачваецеся ў тым, што, прыехаўшы з публічнага дома ў нумар гасцініцы „Маўрытанія“ з ключом ад чамадана купца Смелькова, вы ўкралі з гэтага чамадана грошы і пярсцёнак,—гаварыў ён, як завучаны ўрок, схіляючы тым часам вуха да члена злева, які казаў, што па спісе рэчавых доказаў нехапае шклянкі. Укралі з чамадана грошы і пярсцёнак,—паўтарыў старшыня,—і, падзяліўшы пакрадзенае і потым прыехаўшы з купцом Смельковым у гасцініцу „Маўрытанія“, вы далі Смелькову выпіць віна з атрутай, ад якой ён памёр. Ці прызнаеце вы сябе вінаватай?

— Ні ў чым не вінавата,—хутка загаварыла яна,—як спачатку казалі, гэтак і цяпер кажу: не брала, не брала і не брала, нічога я не брала, а пярсцёнак ён мне сам даў...

— Вы не прызнаеце сябе вінаватай у крадзяжы 2500 рублёў грошай?—сказаў старшыня.

— Кажу, нічога не брала, апрача 40 рублёў.

— Ну, а ў тым, што далі купцу Смелькову парашкі ў віне, прызнаеце сябе вінаватай?

— У гэтым прызнаю. Толькі я думала, як мне казалі, што яны сонныя, што ад іх нічога не будзе. Не думала і не хацела. Перад богам кажу—не хацела,—сказала яна.

— Значыць, вы не прызнаеце сябе вінаватай у крадзяжы грошай і пярсцёнка купца Смелькова,—сказаў старшыня.—Але прызнаеце, што далі парашкі?

— У гэтым, значыць, прызнаю, толькі я думала, сонныя парашкі. Я дала толькі, каб ён заснуў,—не хацела і не думала.

— Вельмі добра,—сказаў старшыня, відаць задаволены дасягнутымі вынікамі.—Дык раскажыце, як адбывалася справа,—сказаў ён, аблакочваючыся на спінку і кладучы дзве рукі на стол.—Раскажыце ўсё, як было. Вы можаце шчырым прызнаннем аблягчыць сваё становішча.

Маслава, усё так-жа проста гледзячы на старшыню, маўчала.

— Раскажыце, як была справа.

— Як была?—раптам хутка пачала Маслава.—Прыехала ў гасцініцу, прывялі мяне ў нумар, там ён быў, і ўжо вельмі п'яны.—Яна з асаблівым выразам жаху, шырока расплюшчваючы вочы, вымавіла слова ён.—Я хацела паехаць, ён не пусціў.

Яна замаўчала, нібы раптам згубіўшы думку або прыгадаўшы аб іншым.

— Ну, а потым?

— Што-ж потым? Потым пабыла і паехала дамоў.

У гэты час таварыш пракурора прыўзняўся напалову, ненатуральна абапіраючыся на адзін локаць.

— Вы жадаеце зрабіць запытанне?—сказаў старшыня і, на сцвярдзальны адказ таварыша пракурора, жэстам паказаў яму, што ён можа запытваць.

— Я жадаў-бы запытаць: ці была падсудная знаёма з Сімонам Карцінкіным раней?—сказаў таварыш пракурора, не гледзячы на Маславу.

І, зрабіўшы запытанне, сціснуў вусны і нахмурыўся. Старшыня паўтарыў запытанне. Маслава спалохана ўтаропілася ў таварыша пракурора.

— З Сімонам? Была,—сказала яна.

— Я-б жадаў ведаць цяпер, у чым заключалася гэта знаёмства падсуднай з Карцінкіным. Ці часта яны бачыліся паміж сабой?

— У чым знаёмства? Запрашаў мяне да гасцей, а не знаёмства,—адказала Маслава, трывожна пераводзячы вочы з таварыша пракурора на старшыню і назад.

— Я жадаў-бы ведаць, чаму Карцінкін запрашаў да гасцей выключна Маславу, а не іншых дзяўчат,—зажмурыўшыся, але з лёгкай, мефістофельскай хітрай усмешкай запытаў таварыш пракурора.

— Я не ведаю. Адкуль я ведаю,—адказала Маслава, спалохана азірнуўшыся вакол сябе і на момант спыніўшыся поглядам на Нехлюдаве:—каго хацеў, таго і запрашаў.

„Няўжо апазнала?“ з жахам падумаў Нехлюдаў, адчуваючы, як кроў прылівала яму да твара; але Маслава, не вылучаючы яго ад іншых, адразу-ж адварнулася і зноў са спалоханым тварам утаропілася ў таварыша пракурора.

— Падсудная адмаўляе, значыць, тое, што ў яе былі якія-небудзь блізкія адносіны з Карцінкіным? Вельмі добра. Я больш нічога не маю запытаць.

І таварыш пракурора адразу-ж зняў локаць з канторкі і пачаў запісваць нешта. На самой справе ён нічога не запісваў, а толькі абводзіў пяром літары сваёй запіскі, але ён бачыў, як пракуроры і адвакаты гэта робяць: пасля ёмкага запытання ўспісваюць у сваю прамову рэмарку, якая павінна знішчыць праціўніка.

Старшыня не адразу звярнуўся да падсуднай, таму што ён у гэты час пытаўся ў члена ў акулерах, ці згодзен ён на пастаноўку запытанняў, якія былі ўжо загадзя падрыхтаваны і выпісаны.

— Што-ж далей было?—працягваў запытваць старшыня.

— Прыехала дамоў,—працягвала Маслава, ужо смялей глядзячы на аднаго старшыню,—адала гаспадыні грошы і легла спаць. Толькі заснула—наша дзяўчына Берта будзіць мяне. „Ідзі, твой купец зноў прыехаў“. Я не хацела выходзіць, але мадам загадала. Тут ён,—яна зноў з відавочным жахам вымавіла гэта слова: ён,—ён усё паіў нашых дзяўчат, потым хацеў паслаць яшчэ за віном, а грошы ў яго ўсе вышлі. Гаспадыня яму не паверыла, тады ён мяне паслаў да сябе ў нумар. І сказаў, дзе грошы і колькі ўзяць. Я і паехала.

Старшыня шаптаўся ў гэты час з членам налева і не чуў таго, што казалі Маслава, але для таго, каб паказаць, што ён усё чуў, ён паўтарыў яе апошнія словы.

— Вы паехалі. Ну і што-ж?—сказаў ён.

— Прыехала і зрабіла ўсё, як ён загадаў: увайшла ў нумар. Не адна пайшла ў нумар, а паклікала і Сімона Міхайлавіча і яе,—сказала яна, паказваючы на Бачкову.

— Хлусіць яна, і ўваходзіць не ўваходзіла...—пачала Бачкова, але яе спынілі.

— Пры іх узяла чатыры красенькія,—жмурачыся і не глядзячы на Бачкову, працягвала Маслава.

— Ну, а ці не заўважыла падсудная, калі даставала 40 рублёў, колькі было грошай?—запытаў зноў пракурор.

Маслава ўздрыганула, як толькі пракурор звярнуўся да яе. Яна не ведала, як і што, але адчувала, што ён хоча ёй благога.

— Я не лічыла; бачыла, што былі сторублёвыя толькі.

— Падсудная бачыла сторублёвыя, — я больш нічога не маю.

— Ну, што-ж, прывезлі грошы? — працягваў запытваць старшыня, гледзячы на гадзіннік.

— Прывезла.

— Ну, а потым? — запытаў старшыня.

— А потым ён зноў узяў мяне з сабой, — сказала Маслава.

— Ну, а якжа-ж вы далі яму ў віне парашок? — запытаў старшыня.

— Як дала? Усыпала ў віно, ды і дала.

— Навошта-ж вы далі?

Яна, не адказваючы, цяжка і глыбока ўздыхнула.

— Ён усё не адпускаў мяне, — памаўчаўшы сказала яна. — Змучылася я з ім. Вышла ў калідор і кажу Сімону Міхайлавічу: „хаця-б адпусціў мяне. Стамілася“. А Сімон Міхайлавіч кажа: „ён і нам абрыдзеў. Мы хочам яму парашкоў сонных даць; ён засне, тады пойдзеш“. Я кажу: „добра“. Я думала, што гэта не шкодны парашок. Ён і даў мне паперку. Я ўвайшла, а ён ляжаў за пераборкай і адразу-ж загадаў падаць сабе кан'яку. Я ўзяла са стала бутэльку фінш-шампань, наліла ў дзве шклянкі — сабе і яму, а ў яго шклянку ўсыпала парашок і дала яму. Хіба я дала-б, каб ведала.

— Ну, а якім чынам у вас апынуўся пярсцёнак? — запытаў старшыня.

— Пярсцёнак ён мне сам падараваў.

— Калі-ж ён вам падараваў яго?

— А як мы прыехалі з ім у нумар, я хацела выходзіць, а ён ударыў мяне па галаве і грабёнку зламаў. Я ўзлавалася, хацела паехаць. Ёе узяў пярсцёнак з пальца і падараваў мне, каб я не ехала, — сказала яна.

У гэты час таварыш пракурора зноў прыўзняўся і ўсё з тым самым роблена-наіўным выглядам [папрасіў дазволу зрабіць яшчэ некалькі запытанняў і, атрымаўшы дазвол, схіліўшы над шытым каўнерам галаву, запытаў:

— Я-б хацеў ведаць, колькі часу прабыла падсудная ў нумары купца Смелькова?

Зноў Маслава спалохалася, і яна, трывожна перабягаючы вачыма з таварыша пракурора на старшыню, паспешна вымавіла:

— Не помню, колькі часу.

— Ну, а ці не помніць падсудная, ці заходзіла яна куды-небудзь у гасцініцы, вышаўшы ад купца Смелькова?

Маслава падумала.

— У нумар побач, у пусты, заходзіла,—сказала яна.

— Навошта-ж вы заходзілі?—сказаў таварыш пракурора, захапіўшыся і проста звяртаючыся да яе.

— Зайшла паправіцца і чакала рамізніка.

— А Карцінкін быў у нумары з падсуднай ці не быў?

— Ён таксама зайшоў.

— Чаго-ж ён зайшоў?

— Ад купца фінь-шампань астаўся, мы разам выпілі.

— А, разам выпілі. Вельмі добра.

— А ці размаўляла падсудная з Сімонам і аб чым?

Маслава раптам нахмурылася, густа пачырванела і шпарка вымавіла:

— Што гаварыла? Нічога я не гаварыла. Што было, тое я ўсё сказала, і больш нічога не ведаю. Рабіце са мной, што хочаце. Не вінавата я, і ўсё.

— Я больш нічога не маю,—сказаў пракурор старшыню і, ненатуральна прыўзняўшы плечы, пачаў хутка запісваць у канспект сваёй прамовы прызнанні самой падсуднай, што яна заходзіла з Сімонам у пусты нумар.

Надышло маўчанне.

— Вы не маеце яшчэ нічога сказаць?

— Я ўсё сказала,—вымавіла яна, уздыхаючы, і села.

Услед за гэтым старшыня запісаў нешта на паперу і, выслухаўшы паведамленне, зробленае яму шэптам членам злева, абвясціў на 10 мінут перапынак паседжання і хутка ўстаў і вышаў з залы. Нарада паміж старшынёй і членам злева, высокім, барадатым, з вялікімі добрымі вачыма, была аб тым, што член гэты адчуў лёгкае расстройства ў страўніку і жадаў зрабіць сабе масаж і выпіць мікстуры.

Пра гэта ён і паведаміў старшыню, і па яго просьбе зрабілі перапынак.

Услед за суддзямі ўсталі і прысяжныя, адвакаты, сведкі і, з прыемным адчуваннем сканчэння ўжо часткі значнай справы, зарухаліся туды і сюды.

Нехлюдаў вышаў у пакой прысяжных і сеў там ля акна.

XII

Так, гэта была Кацюша.

Дачыненні Нехлюдава да Кацюшы былі вось якія:

Упершыню ўбачыў Нехлюдаў Кацюшу тады, калі ён на трэцім курсе універсітэта, рыхтуючы свой твор аб зямельнай уласнасці, пражыў лета ў сваіх цёткаў. Звычайна ён з маці і сястрой жыў улетку ў матчыным вялікім падмаскоўным маёнтку. Але ў гэты год сястра яго зайшла замуж, а маці паехала на воды за граніцу. Нехлюдаву-ж трэ было пісаць твор, і ён вырашыў пражыць лета ў цёткаў. У іх, у іхняй глушы, было ціха, не было чым забаўляцца, а цёткі чула любілі свайго пляменніка і наследніка, і ён любіў іх, любіў іхнюю старамоднасць і простасць жыцця.

Нехлюдаў у гэта лета ў цёткаў перажываў тое захопленнае становішча, калі ўпершыню юнак не па чужых навучаннях, а сам па сабе пазнае ўсё хараство і значнасць жыцця і ўсю значнасць справы, адведзенай у ім чалавеку, бачыць магчымасць бясконцага ўдасканалвання і свайго і ўсяго свету і аддаецца гэтаму ўдасканалванню не толькі з надзеяй, але і з поўнай упэўненасцю ў дасягненні ўсяго таго ўдасканалвання, якое ён уяўляе сабе. У гэты год яшчэ ў універсітэце ён прачытаў „Соцыяльную статыку“ Спенсера, і меркаванні Спенсера аб зямельнай уласнасці, якія мелі на яго моцны ўплыў, асабліва таму, што ён сам быў сын вялікай землеўласніцы. Бацька яго быў небагаты, але маці атрымала ў пасаг каля 10 тысяч дзесяцін зямлі. Ён упершыню зразумеў тады ўсю жорсткасць і несправядлівасць прыватнага землеўласніцтва і, будучы адным з тых людзей, для якіх ахвяра ў імя маральных патрабаванняў складае вышэйшую духоўную асалоду, ён рашыў не кары-

стацца правам уласнасці на зямлю і тады-ж аддаў зямлю, якую атрымаў у спадчыну ад бацькі, сялянам. Ён на гэту самую тэму і пісаў свой твор.

Жыццё яго ў гэты год на вёсцы ў цётка ішло гэтак: ён уставаў вельмі рана, часам у 3 гадзіны, і да сонца ішоў купацца ў раку пад гарой, падчас яшчэ ў ранішнім тумане, і прыходзіў, калі яшчэ раса ляжала на траве і кветках. Часам раніцою, напіўшыся кавы, ён садзіўся за свой твор або за чытанне крыніц для твору, але вельмі часта, замест чытання і пісання, зноў ішоў з дому і бадзяўся па палях і лясах. Перад абедам ён засынаў дзе-небудзь у садзе, потым за абедам весяліў і смяшыў цётка сваёй вясёласцю, потым ездзіў верхам, або катаўся на лодцы і ўвечары зноў чытаў, або сядзеў з цёткамі, раскладаючы пас'янс. Часта начамаі, асабліва калі свяціў месяц, ён не мог спаць толькі таму, што ўсхваляваўся, адчуваючы вельмі вялікую радасць жыцця і замест сна, часам да світання, хадзіў па садзе са сваімі марамі і думкамі.

Так шчасліва і спакойна жыў ён першы месяц свайго жыцця ў цётка, не звяртаючы ніякай увагі на поўпакаёўку-поўвыхаванку, чорнавокую, быстраногую Кацюшу.

У гэты час Нехлюдаў, выхаваны пад крылом маці, у 19 год быў зусім нявінным юнаком. Ён марыў аб жанчыне толькі як аб жонцы. Усе-ж жанчыны, якія не маглі, паводле яго разумення, быць яго жонкай, былі для яго не жанчыны, а людзі. Але здарылася, што гэтым летам, на Вазнясенне, да цётка прыехала іхняя суседка з дзецьмі: двума паненкамі, гімназістам і з маладым мастаком з мужыкоў, які гасцяваў у іх.

Пасля чаю пачалі, на скошаным ужо лужку перад домам, гуляць у гарэлкі. Узялі і Кацюшу. Нехлюдаву пасля некалькіх змен давялося бегчы з Кацюшай. Нехлюдаву заўсёды было прыемна бачыць Кацюшу, але яму і ў галаву не прыходзіла, што паміж ім і ёю могуць быць якія-небудзь асаблівыя адносіны.

— Ну, цяпер гэтых ніяк не зловіш,—казаў „гарэўшы“ вясёлы мастак, які вельмі хутка бегаў на сваіх кароткіх і крывых, але моцных мужыцкіх нагах:—хіба толькі спаткнуцца-

— Вы, ды не зловіце!

— Раз, два, тры!

Ударылі тры разы ў далоні. Ледзьве стрымліваючы смех, Кацюша хутка памянялася месцамі з Нехлюдавым і, паціснуўшы сваёй моцнай, шурпатай маленькай рукою яго вялікую руку, пабегла налева, шурхаючы накрухмаленай спадніцай.

Нехлюдаў бегаў шпарка, і яму захацелася не паддацца мастаку, і ён кінуўся з усяе сілы. Калі ён аглянуўся, ён убачыў мастака, які наганяў Кацюшу, але яна, спрытна пераступаючы пругкімі маладымі нагамі, не паддавалася яму і ўцякала налева. Наперадзе была клумба бэзавых кустоў, за якую ніхто не бегаў, але Кацюша, азірнуўшыся на Нехлюдава, падала яму знак галавой, каб злучыцца за клумбай. Ён зразумеў яе і пабег за кусты. Але тут, за кустамі, была незнаёмая яму канаўка, што зарасла крапівай; ён спатыкнуўся ў яе і, абстрэкаўшы рукі крапівай і абмачыўшы іх ужо прадвечаровай расой, паваліўся, але адразу-ж смеючыся над сабой, выправіўся і выбег на чыстае месца,

Кацюша, ззяючы ўсмішкай і чорнымі, як мокрая сма-родзіна, вачамі, ляцела яму насустрач. Яны збегліся і схпіліся за рукі.

— Абстрэкаліся, відаць,—сказала яна, вольнай рукою папраўляючы касу, цяжка дыхаючы і ўсміхаючыся, знізу ўгору проста гледзячы на яго.

— Я і не ведаў, што тут канаўка,—сказаў ён, таксама усміхаючыся і не выпускаючы яе рукі.

Яна прысунулася да яго, і ён, сам не ведаючы, як гэта здарылася, пацягнуўся да яе тварам; яна не атхілілася, ён сціснуў мацней яе руку і пацалаваў яе ў губы.

— Вось табе на!—прагаварыла яна і, хуткім рухам вырваўшы сваю руку, пабегла прэч ад яго.

Падбегшы да бэзавага куста, яна сарвала з яго дзве галінкі белага бэзу, які ўжо абсыпаўся, і, хлопаючы сябе імі па гарачым твары і азіраючыся на яго, жвава размахваючы перад сабой рукамі, пайшла назад да месца гульні.

З гэтага часу адносіны паміж Нехлюдавым і Кацюшай змяніліся і ўстанавіліся тыя асаблівыя, якія бываюць паміж

нявінным маладым чалавекам і гэткай-жа нявіннай дзяўчынай, якіх цягне адзін да аднаго.

Як толькі Кацюша ўваходзіла ў пакой, ці нават здалёк Нехлюдаў бачыў яе белы фартух, дык усё для яго нібы асвятлялася сонцам, усё рабілася больш цікавым, вясёлым і значным; жыць рабілася радасней. Тое самае адчувала і яна. Але не толькі прысутнасць і блізкасць Кацюшы ўздзейнічалі гэтак на Нехлюдава; гэтак уздзейнічала на яго толькі думка аб тым, што ёсць гэта Кацюша, а для яе, што ёсць Нехлюдаў. Ці атрымаў Нехлюдаў непрыемны ліст ад маці, або не ішоў гладка яго твор, або адчуваў юнацкі беспрычынны сум, трэба было толькі ўспомніць аб тым, што ёсць Кацюша, і ўсё гэта праходзіла.

Кацюша мела многа спраў у доме, але яна паспявала ўсё зрабіць і ў вольныя мінуты чытала. Нехлюдаў даваў ёй Дастаеўскага і Тургенева, якіх ён сам толькі што прачытаў. Больш за ўсё ёй падабалася „Зацішша“ Тургенева. Размовы паміж імі адбываліся ўрыўкамі, пры сустрэчах у калідоры, на балконе, на дварэ і часам у пакоі старой пакаёўкі цётка Матруны Паўлаўны, з якой разам жыла Кацюша і ў пакойчык якой часам Нехлюдаў прыходзіў піць чай упрыкуску. І гэтыя размовы ў прысутнасці Матруны Паўлаўны былі самыя прыемныя. Размаўляць, кал-яны былі адны, было горш. Адразу-ж вочы пачыналі гаварыць нешта зусім іншае, куды больш значнае, чым тое, што гаварылі вусны, губы зморшчваліся, рабілася нечага боязна, і яны спяшалі разыйсціся.

Гэткія адносіны працягваліся паміж Нехлюдавым і Кацюшай увесь час яго першага прабывання ў цётка. Цёткі заўважылі гэтыя адносіны, спалохаліся і нават напісалі аб гэтым за граніцу да княгіні Елены Іванаўны, маці Нехлюдава. Цётка Мар'я Іванаўна баялася таго, каб Дзмітрый не звязаўся з Кацюшай. Але яна дарэмна баялася гэтага. Нехлюдаў, сам не ведаючы таго, кахаў Кацюшу, як кахаюць нявінныя людзі, і яго любоў была галоўнай абаронай ад спакусы і для яго і для яе. У яго не было не толькі жадання фізічнага ўладання ёю, але быў жах ад думкі гэткага дачынення да яе. Баязнь паэтычнай Соф'і Іванаўны таго, каб

Дзмітрый, са сваім цэльным, рашучым характарам, пакахаўшы дзяўчыну, не задумаў жаніцца з ёю, не звяртаючы ўвагі на паходжанне і становішча, была больш грунтоўнаю.

Калі-б Нехлюдаў тады ясна ўсведамляў сваё каханне да Кацюшы і асабліва калі-б тады яго пачалі пераконваць у тым, што ён ніяк не можа і не павінен злучаць свой лёс з гэтай дзяўчынай, дык вельмі лёгка магло-б здарыцца, што ён са сваёй прасталінейнасцю ва ўсім, вырашыў-бы, што няма ніякіх прычын не жаніцца з дзяўчынаю, хто-б яна ні была, калі ён толькі кахае яе. Але цёткі не казалі яму пра сваю боязнь, і ён так і паехаў, не ўсвядоміўшы свайго, кахання да гэтай дзяўчыны.

Ён быў упэўнены, што яго пачуццё да Кацюшы ёсць толькі адно з выяўленняў пачуцця радасці жыцця, што напайнула тады ўсю яго істоту і якая падзялялася гэтай мілай, вясёлай дзяўчынкай. Калі-ж ён ад'язджаў, і Кацюша, стоячы на ганку з цёткамі, праводзіла яго сваімі чорнымі, поўнымі слёз і крыху касаватымі вачыма, ён адчуў, аднак, што пакідае нешта прыгожае, дарагое, якое ніколі ўжо не паўторыцца. І яму зрабілася вельмі сумна.

— Бывай, Кацюша, дзякую за ўсё,—сказаў ён цераз чапец Соф'і Іванаўны, сядваючы ў пралётку.

— Бывайце, Дзмітрый Іванавіч,—сказала яна сваім прыемным, ласкавым голасам і, стрымліваючы слёзы, што напайнула яе вочы, пабегла ў сенцы, дзе ёй можна было ў ахвоту паплакаць.

XIII

З таго часу на працягу трох год Нехлюдаў не бачыўся з Кацюшай. І пабачыўся ён з ёй толькі тады, калі, толькі што атрымаўшы годнасць афіцэра, па дарозе ў армію, заехаў да цёткаў ужо зусім іншым чалавекам, які пражыў у іх лета тры гады таму назад.

Тады ён быў сумленным, самаахвярным юнаком, гатовым аддаць сябе на ўсякую добрую справу,—цяпер ён быў распусным, патончаным эгаістам, які любіў толькі сваю асалоду. Тады свет божа ўяўляўся яму тайнай, якую ён радасна і захоплена імкнуўся разгадаць,—цяпер усё ў гэтым

жыцці было проста і зразумела і адзначалася тымі ўмовамі жыцця, у якіх ён знаходзіўся. Тады патрэбнай і значнай была сувязь з прыродай і з людзьмі, якія жылі, мыслілі і адчувалі раней за яго (філасофія, паэзія),—цяпер патрэбнымі і значнымі былі чалавечыя ўстановы і сувязь з таварышамі. Тады жанчына ўяўлялася таемнай і прыгожай, іменна гэтай таемнасцю прыгожай істотай,—цяпер значэнне жанчыны, усякай жанчыны, апрача сваіх сямейных і жонак сяброў, было вельмі пэўнае: жанчына была адным з лепшых сродкаў вядомай ужо асалоды. Тады не патрэбны былі грошы і можна было не ўзяць і трэцяй часткі таго, што давала маці, можна было адмовіцца ад маёнтка бацькі і аддаць яго сялянам,—цяпер-жа нехапала тых 1500 рублёў на месяц, якія давала маці, і з ёю бывалі ўжо непрыемныя размовы з-за грошай. Тады сваім сапраўдным я ён лічыў сваю духоўную істоту,—цяпер ён лічыў сабою сваё здаровае, бадзёрае, звярынае я.

І ўся гэта жахлівая змена зрабілася з ім толькі таму, што ён пакінуў верыць сабе, а пачаў верыць іншым. Пакінуў-жа ён верыць сабе, а пачаў верыць іншым таму, што жыць, верачы сабе, было занадта цяжка: верачы сабе, кожнае пытанне трэба было вырашаць не на карысць свайго звярынага я, якое шукала лёгкіх радасцей, а амаль заўсёды супроць яго; верачы-ж іншым, вырашаць не было чаго, усё ўжо было вырашана і вырашана супроць усяго духоўнага і на карысць звярынага я. Мала гэтага, верачы сабе, ён заўсёды падупадаў пад асуджэнне людзей; верачы іншым, ён атрымліваў ухвалу ад людзей, якія яго акружалі.

Так, калі Нехлюдаў думаў, чытаў, гаварыў пра бога, пра багацце, пра беднасць,—усе акружаючыя яго лічылі гэта недарэчным і часткова смешным, і маці і цётка з добрадушнай іроніяй называлі яго *notre cher philosophe*¹; калі-ж ён чытаў раманы, расказваў брыдкія анекдоты, ездзіў у французскі тэатр на смешныя вадэвілі і весела пераказваў іх,—усе хвалілі і заахвочвалі яго. Калі ён лічыў патрэбным зменшыць свае патрэбнасці і насіў стары шынель і не піў

1. Наш дарагі філосаф.

віна, усе лічылі гэта дзівацтвам і нейкай хваслівай арыгінальнасцю, калі-ж ён траціў вялікія грошы на паляванне або на абсталяванне багатага габінета, дык усе хвалілі яго густ і дарылі яму дарагія рэчы. Калі ён быў нявінным і хацеў астацца гэткім да жаніцьбы, дык сваякі яго баяліся за яго здароўе, і нават маці не засмуцілася, а нават узрадалася, калі даведалася, што ён зробіўся сапраўдным мужчынам і адбіў нейкую французскую даму ў свайго таварыша. Пра эпізод-жа з Кацюшай, што ён мог падумаць жаніцца з ёю, княгіня маці не магла падумаць без жаху.

Таксама, калі Нехлюдаў, дасягнуўшы поўналецця, аддаў той невялікі маёнтак, які ён наследаваў ад бацькі, сялянам, таму што лічыў несправядлівым уладанне зямлёю,—гэты ўчынак яго выклікаў жах у яго маці і сваякоў і быў вечнай прычынай дакораў і кпінаў над ім усіх яго сваякоў. Яму няспынна казалі аб тым, што сяляне, атрымаўшы зямлю, не толькі не пабагацелі, але збяднелі, паставілі сабе тры карчмы і зусім пакінулі працаваць. Калі-ж Нехлюдаў, паступіўшы ў гвардыю, са сваімі высокапастаўленымі таварышамі пражыў і прагуляў столькі, што Елена Іванаўна павінна была ўзяць грошы з капітала, яна амаль не засмуцілася, лічачы, што гэта натуральна і нават добра, калі гэта воспа прышчапляецца ў маладосці і ў добрым таварыстве.

Спачатку Нехлюдаў змагаўся, але змагацца было занадта цяжка, таму што ўсё тое, што ён, верачы сабе, лічыў добрым, лічылася дрэнным іншымі, і, наадварот, усё, што, верачы сабе, ён лічыў дрэнным, лічылася добрым усімі тымі, хто яго акружаў. І скончылася тым, што Нехлюдаў здаўся, перастаў верыць сабе і паверыў іншым. І спачатку гэта адмаўленне ад сябе было непрыемным, але працягвалася гэта непрыемнае адчуванне вельмі нядоўга, і неўзабаве Нехлюдаў, у гэты-ж час пачаўшы курыць і піць віно, перастаў адчуваць гэта непрыемнае пачуццё і нават адчуў вялікую палёжку.

І Нехлюдаў, з палкасцю сваёй натуры, увесь аддаўся гэтаму жыццю, якое ўхвалялі ўсе тыя, хто яго акружаў, і зусім загнушыў у сабе той голас, які патрабаваў нечага

іншага. Пачалося гэта пасля пераезду ў Пецербург і закончылася паступленнем на вайсковую службу.

Вайсковая служба наогул разбэшчвае людзей, ставячы іх ва ўмовы поўнага гультайства, гэта значыць адсутнасці разумнай і карыснай працы, і звальняючы іх ад агульных чалавечых абавязкаў, замест якіх выстаўляе толькі ўмоўны гонар палка, мундзіра, сцяга і, з аднаго боку, бязмежную ўладу над іншымі людзьмі, а з другога—нявольніцкую паркорлівасць вышэйшым начальнікам.

Але калі да гэтага разбэшчвання наогул вайскавай службай, са сваім гонарам мундзіра, сцяга, сваім дазволам гвалту і забойства, далучаецца яшчэ і разбэшчванне багацця і блізкасці сувязі з царскай фаміліяй, як гэта адбываецца ў асяроддзі выбраных гвардзейскіх палкоў, у якіх служаць толькі багатыя і знатныя афіцэры, дык гэта разбэшчванне даходзіць у людзей, якія падупалі пад яго, да становішча поўнага вар'яцтва эгаізма. І ў гэткім вар'яцтве эгаізма знаходзіўся Нехлюдаў з таго часу, як ён паступіў на вайсковую службу і пачаў жыць так, як жылі яго таварышы.

Справы не было ніякай, апрача таго, каб у добра пашытым і пачышчаным не самім, а іншымі людзьмі мундзіры, у касцы, са зброяй, якая таксама зроблена, і пачышчана, і пададзена іншымі людзьмі, ездзіць верхам на добрым, таксама іншымі выгадаваным і аб'езджаным і выкармленым кані на вучэнне або парад з гэткімі-ж людзьмі, і скакаць, і махаць шаблямі, страляць і вучыць гэтаму іншых людзей.

Іншага занятку не было, і самыя высокапастаўленыя людзі: маладыя, старыя, цар і яго блізкія не толькі ўхвалялі гэты занятак, але хвалілі, дзякавалі за гэта.

Апрача гэтага, лічылася добрым і значным, кідаючы грошы, што атрымліваліся нямаведама адкуль, збірацца есці, асабліва піць, у афіцэрскіх клубах або ў самых дарагіх шынках; потым тэатры, балы, жанчыны, і потым зноў язда на конях, маханне шаблямі, скаканне і зноў кіданне грошай і віно, карты, жанчыны.

Вайскоўцаў асабліва псавала гэткае жыццё таму, што калі неваенны чалавек жыве гэтак, ён у глыбіні душы не можа не сароміцца гэткага жыцця. Вайсковыя-ж людзі лі-

чаць, што гэта так павінна быць, выхваляюцца, ганарацца гэтакім жыццём, асабліва ў ваенны час, як гэта было з Нехлюдавым, які паступіў на вайсковую службу пасля абвяшчэння вайны Турцыі. „Мы гатовы ахвяраваць жыццём на вайне, і таму гэткае бесклапотнае, вясёлае жыццё нам не толькі трэба дараваць, але яно і неабходна для нас. Мы і жывем гэтак“.

Так невыразна думаў Нехлюдаў у гэты перыяд свайго жыцця; адчуваў-жа ён увесь гэты час радасць вызвалення ад усіх маральных перашкод, якія ён ставіў сабе раней, і няспынна знаходзіўся ў хранічным становішчы вар'яцтва эгаізма.

У гэтым становішчы і знаходзіўся ён, калі пасля трох год заехаў да цёткаў.

XIV

Нехлюдаў заехаў да цёткаў таму, што маёнткаў іх быў па дарозе да яго палка, які прайшоў уперад, і таму, што яны яго аб гэтым вельмі прасілі, але, галоўнае, заехаў ён цяпер для таго, каб пабачыць Кацюшу. Магчыма ў глыбіні душы і быў у яго ўжо бліжэйшы намер супроць Кацюшы, які нашэптваў яму яго разбэшчаны цяпер звярыны чалавек, але ён не ўсведамляў свайго намеру, а проста яму хацелася пабываць у тых мясцінах, дзе яму было гэтак добра, і ўбачыць крыху смешных, але мілых, добрадушных цёткаў, якія заўсёды непрыкметна для яго абкружалі яго атмасферай любові і замілавання, і ўбачыць мілую Кацюшу, пра якую астаўся гэтакі прыемны ўспамін.

Прыехаў ён у канцы сакавіка, у страсную пятніцу, у самае бездарожжа, пад праліўным дажджом, так што прыехаў ён да ніткі мокрым і прастыў, але быў бадзёрым і ўзбуджаным, якім ён заўсёды адчуваў сябе ў гэты час. „Ці ў іх яшчэ яна?“ думаў ён, заязджаючы на знаёмы, завалены снегам, што паў з даха, старажытны памешчыцкі, абгароджаны цаглянай сцяной, двор цёткаў. Ён чакаў, што яна выбежыць на ганак на яго званок, але на дзвярчы ганак вышлі дзве босыя, з падаткнутымі спадніцамі, бабы з вёдрамі, якія, відаць, мылі падлогу. Яе не было і на парадным ганку; вышаў

толькі Ціхан-лёкай, у фартуху, таксама, відаць, заняты чыст-
кай. У прадпакой вышла Соф'я Іванаўна ў шаўковым плаці
і чапцы.

— Вось добра, што прыехаў!—гаварыла Соф'я Іванаўна,
цалуючы яго.—Машанька не зусім здарова, стамілася ў
царкве, мы прычашчаліся.

— Віншую, цёця Соня,—гаварыў Нехлюдаў, цалуючы
рукі Соф'і Іванаўны,—выбачайце, замачыў вас.

— Ідзі ў свой пакой. Ты прамок увесь. І вусы ўжо ў
цябе. Кацюша! Кацюша! Хутчэй кавы яму.

— Зараз!—адгукнуўся знаёмы прыемны голас з калідора.

І сэрца Нехлюдава радасна ёкнула. „Тут!“ І нібы сонца
зірнула з-за хмары. Нехлюдаў весела пайшоў з Ціханам у
свой ранейшы пакой перапрацаца. Нехлюдаву хацелася
запытаць Ціхана пра Кацюшу: што яна? як жыве? ці не
выходзіць замуж? Але Ціхан быў гэтакім пачцівым і разам
строгім, гэтак цвёрда дамагаўся таго, каб самому паліваць
з рукамыніка на рукі ваду, што Нехлюдаў не адважыўся
запытаць яго аб Кацюшы і толькі запытаў пра яго ўнукаў,
пра старога братцавага жарабца, пра дварняжку Палкана.
Усе былі жывы і здаровы, апрача Палкана, які ашалеў
летась.

Скінуўшы ўсё мокрае і толькі пачаўшы апранацца, Не-
хлюдаў пачуў хуткія крокі, і ў дзверы пастукалі. Нехлю-
даў пазнаў і крокі, і стук у дзверы. Так хадзіла і стукала
толькі яна.

Ён накінуў на сябе мокры шынель і падышоў да дзвярэй.
— Уваходзьце.

Гэта была яна, Кацюша. Усё такая-ж, яшчэ прыгажэй-
шая, чым раней. Таксама знізу ўверх пазіралі, усміхаючыся,
наіўныя, крыху касаватыя чорныя вочы. Яна, як і раней,
была ў чыстым белым фартуху. Яна прынесла ад цётак
толькі што выняты з паперкі пахучы кавалак мыла і два
ручнікі: вялікі рускі і махнаты. І непачатае з выціснутымі
літарамі мыла, і ручнікі, і яна сама,—усё гэта было адноль-
кава чыстым, свежым, нескранутым, прыемным. Мілыя, цвёр-
дыя, чырвоныя губы яе ўсё так-жамаршчыліся, як і раней,
у яго прысутнасці ад нястрымнай радасці.

— З прыездам вас, Дзмітрый Іванавіч!—праз сілу вымавіла яна, і твар яе заружавеў.

— Добры дзень... добры дзень,—не ведаў ён, як, на „ты“ або на „вы“ гаварыць з ёй, і пачырванеў таксама, як і яна.—Жывы, здаровы?

— Дзякуй богу... вось цётка даслала вам ваша любімае мыла, ружовае,—сказала яна, кладучы мыла на стол і ручнікі на ручкі крэслаў.

— У іх сваё,—абараняючы самастойнасць гасця, сказаў Ціхан, з гонарам паказваючы на адкрыты вялізны з срэбранымі пакрышкамі, несесер Нехлюдава, з вялікай колькасцю шклянак, шчотак, фіксатуараў, духоў і ўсякіх туалетных прылад.

— Падзякуйце цётка. А як я рад, што прыехаў,—сказаў Нехлюдаў, адчуваючы, што на душы ў яго робіцца таксама светла і пяшчотна, як бывала раней.

Яна толькі ўсміхнулася ў адказ на гэтыя словы і вышла.

Цёткі, якія і заўсёды любілі Нехлюдава, яшчэ радасней, чым звычайна, сустрэлі яго ў гэты раз. Дзмітрый ехаў на вайну, дзе яго маглі параніць, забіць. Гэта расчульвала цётка.

Нехлюдаў размеркаваў сваю паездку так, каб прабыць у цётка толькі суткі, але, убачыўшы Кацюшу, ён згадзіўся сустрэць у цётка вялікдзень, які надыходзіў праз два дні, і тэлеграфоваў свайму прыяцелю і таварышу Шэнбоку, з якім яны павінны былі з'ехацца ў Одэсе, каб і ён заехаў да цётка.

З першага-ж дня, як ён убачыў Кацюшу, Нехлюдаў адчуў ранейшае пачуццё да яе. Таксама, як і раней, ён не мог без хвалявання бачыць цяпер белы фартух Кацюшы, не мог без радасці чуць яе крокі, яе голас, яе смех, не мог без замілавання пазіраць у яе чорныя, як мокрая смародзіна, вочы, асабліва, калі яна ўсміхалася, не мог, галоўнае, без замяшання бачыць, як яна чырванела, сустракаючыся з ім. Ён адчуваў, што закахаўся, але не гэтак, як раней, калі гэта каханне было для яго тайнай, і ён сам не мог адважыцца прызнацца сабе ў тым, што ён кахае, і калі ён быў пераконаны ў тым, што кахаць можна толькі

адзін раз,—цяпер ён быў закаханы, ведаючы гэта і радуючыся гэтаму і цмяна ведаючы, хаця і хаваючы ад сябе, з чаго складаецца гэтае каханне і што з яго можа выйсці.

У Нехлюдаве, як і ва ўсіх людзях, было два чалавекі. Адзін духоўны, які шукаў добра сабе толькі такога, якое было-б добром і для іншых людзей, і другі—звярыны чалавек, які шукаў добра толькі для сябе і для гэтага добра гатоў быў ахвяраваць добром усяго свету. У гэты перыяд яго вар'яцтва эгаізма, выкліканага ў ім пецербургскім і вайсковым жыццём, гэта звярыны чалавек панаваў у ім і зусім задушыў духоўнага чалавека. Але, убачыўшы Кацюшу і зноў адчуўшы тое, што ён адчуваў да яе тады, духоўны чалавек узяў сваю галаву і пачаў заяўляць аб сваіх правах. І ў Нехлюдаве, не спыняючыся на працягу гэтых двух дзён да вялікадня, ішла ўнутраная, несвядомая для яго барацьба.

У глыбіні душы ён ведаў, што яму трэба ехаць, і што няма чаго цяпер аставацца ў цётка, ведаў, што нічога з гэтага не ўмагло выйсці добрага, але было гэтак радасна і прыемна, што ён не гаварыў гэтага сабе і аставаўся.

Увечары ў суботу, напярэдадні светлага хрыстовага васкрасення, свяшчэннік з дзяканам і дзячком, як яны расказвалі, ледзьве праехаўшы на санях па лужынах тыя тры вярсты, якія былі паміж царквой і цётчыным домам, прыехалі правіць заутраню.

Нехлюдаў з цёткамі і прыслугай, не перастаючы паглядваць на Кацюшу, якая стаяла каля дзвярэй і прыносіла кадзіла, адстаяў гэту заутраню, пахрыстосаваўся са свяшчэннікам і цёткамі і хацеў ужо ісці спаць, як пачуў, што ў калідоры Матруна Паўлаўна, старая пакаёўка Мар'і Іванаўны, разам з Кацюшай збіраецца ў царкву, каб свяціць кулічы і пасху. „Паеду і я“, падумаў ён.

Дарогі да царквы не было ні на калёсах, ні на санях, і таму Нехлюдаў, які гаспадарыў у цётка, як дома, загадаў асядлаць сабе верхавога, так званага „братцава“ жарабца і, замест таго, каб легчы спаць, апрануўся ў бліскучы мундзір з абцягненымі райтузамі, адзеў зверху шынель і паехаў на гладкім, грузным жарабцы, які іржаў увесь час, у цемнаце, праз лужыны і снег, да царквы.

На ўсё жыццё потым гэта заўтраня асталася для Нехлюдава адным з самых светлых і моцных успамінаў. Калі ён у чорнай цемрадзі, дзе-ні-дзе толькі асветленай белаватым снегам, хлюпаючы па вадзе, уехаў на жарабцы, які пачаў ва-рушыць вушамі, убачыўшы запаленыя вакол царквы плошкі, на царкоўны двор, заўтраня пачалася.

Мужыкі, пазнаўшы пляменніка Мар'і Іванаўны, праводзілі яго на сухое, дзе злезці, узялі прывязаць яго каня і прывялі ў царкву. У царкве было поўна святочнага народу.

З правага боку—мужыкі: старыя ў самацканых світках і лапцях і чыстых белых анучах і маладыя ў новых суконных світках, падпяразаныя яркімі паясамі, у ботах. Злева—бабы ў чырвоных шаўковых хустках, плісавых паддзёўках, з яркачырвонымі рукавамі і сінімі, зялёнымі, чырвонымі, прэстымі спадніцамі, у чаравіках з падкоўкамі. Сціплыя бабулькі ў белых хустках і шэрых світках, і ў старажытных панёвах і ў чаравіках або новых лапцях стаялі ззаду іх; паміж тымі і гэтымі стаялі прыбраныя з маслянымі галовамі дзеці. Мужыкі хрысціліся і кланяліся, устрасаючы вала-самі; жанчыны, асабліва бабулькі, утаропіўшы вочы ў адзін абраз са свечкамі, моцна прыціскалі складзеныя пальцы да хусткі на ілбе, да плячэй і жывата і, шэпчучы нешта, перагіналіся стоячы або падалі на калені. Дзеці, пераймаючы ў дарослых, старанна маліліся, калі на іх глядзелі. Залаты Іканастас гарэў свечкамі, якія акружалі з усіх ба-коў абвітыя золатам вялікія свечкі. Панікадзіла было аб-стаўлена свечкамі, з клірасаў даносіліся вясёлыя напевы добраахвотнікаў-пеўчых з зычнымі басамі і тонкімі дыскантамі хлопчыкаў.

Нехлюдаў прайшоў уперад. Пасярэдзіне стаяла арыста-кратыя: памешчык з жонкай і сынам у матроскай куртачцы, станава, тэлеграфіст, купец у ботах з буракамі, старшыня з медалем і направа ад амвона, за памешчыцай, Матруна Паўлаўна ў пераліўным ліловым плаці і белай з каймой шалі і Кацюша ў белым плаці са зборачкамі на ліфіку, з блакітным поясам і чырвоным банцікам на чорнай галаве.

Усё было святочна, урачыста, весела і прыгожа: і свяшчэннікі ў светлых срэбраных з залатымі крыжамі рызах, і дзякан, і дзячкі ў святочных срэбраных і залатых сціхарах, і прыбраныя добраахвотнікі-пеўчыя з маслянымі валасамі, і вясёлыя напевы святочных песень, і безупыннае бласлаўленне народу свяшчэннікамі трайнымі, упрыгожанымі кветкамі свечкамі з выгукамі: „Хрыстос васкрэсе!“ „Хрыстос васкрэсе!“, якія ўсё паўтараліся. Усё было прыгожа, але лепш за ўсё была Кацюша ў белым плацці і блакітным поясе, з чырвоным банцікам на чорнай галаве і вачыма, якія зылі ад захаплення.

Нехлюдаў адчуваў, што яна бачыла яго, не азіраючыся. Ён бачыў гэта, калі блізка паўз яе праходзіў да алтара. Яму не было чаго сказаць ёй, але ён прыдумаў і сказаў, праходзячы міма яе:

— Цётка сказала, што яна будзе разгаўляцца пасля позняй абедні.

Маладая кроў, як заўсёды пры поглядзе на яго, заліла яе мілы твар, і чорныя вочы, смеючыся і радуючыся, наіўна глядзячы знізу ўгору, спыніліся на Нехлюдаве.

— Я ведаю,—усміхнуўшыся, сказала яна.

У гэты час дзячок з мядзяным кафейнікам, прабіраючыся праз народ, прайшоў ля Кацюшы і, не глядзячы на яе, зачпіў яе палой сціхара. Дзячок, як відаць, з павагі да Нехлюдава, абыходзячы яго, зачпіў Кацюшу. Нехлюдаву-ж было дзіўна, як гэта ён, гэты дзячок, не разумее таго, што ўсё, што тут ды і ўсюды на свеце існуе, існуе толькі для Кацюшы, і што пакінуць можна ўсё на свеце, толькі не яе, таму што яна—цэнтр усяго. Для яе зіхацела золата Ікана-стаса і гарэлі ўсе свечкі на панікадзіле і ў падсвечніках, для яе былі гэтыя радасныя напевы: „Вялікдзень гасподні, радуйцеся, людзі“. І ўсё, што толькі было добрае на свеце, усё было для яе. І Кацюша, яму здавалася, разумела, што ўсё гэта для яе. Так здавалася Нехлюдаву, калі ён пазіраў на яе статную постаць у белым плацці са зборачкамі і на ўдумліва радасны твар, з выразу якога ён бачыў, што якраз тое самае, што пяе ў яго душы, пяе і ў яе душы.

У перапынку паміж ранняй і позняй абедняй Нехлюдаў вышаў з царквы. Народ даваў яму дарогу і кланяўся. Хто пазнаваў яго, хто пытаўся: „чый гэта?“ На цвінтары ён спыніўся. Жабракі акружылі яго, ён раздаў тую дробязь, якая была ў кашальку, і спуściўся са сходак ганка.

Было ўжо гэтак светла, што была відна, але сонца яшчэ не ўзыходзіла. На могілках вакол царквы пасеў народ. Кацюша аставалася ў царкве, і Нехлюдаў спыніўся, чакаючы яе.

Народ усё выходзіў і, грукаючы цвікамі ботаў па плітах, сыходзіў са сходаў і рассыпаўся па царкоўным двары і могільніку.

Дрэўні дзед, кандзіцер Мар'і Іванаўны, з дрыжачай галавой, спыніў Нехлюдава, пахрыстосаваўся, і яго жонка, бабулька са зморшчаным кадычком пад шаўковым шалікам, дала яму, выняўшы з хусткі жоўтае шафранавае яйка. Тут-жа падышоў, усміхаючыся, малады мускулісты мужык у новай паддзёўцы з зялёным поясам.

— Хрыстос васкрэсе,— сказаў ён, смеючыся вачыма, і, прысунуўшыся да Нехлюдава і абдаўшы яго асаблівым мужыцкім, прыемным пахам, казлытаючы яго сваёй кучаравай бародкай, у самую сярэдзіну губ тры разы пацалаваў яго сваімі моцнымі, свежымі губамі.

У той час, як Нехлюдаў цалаваўся з мужыком і браў ад яго цёмнакарычневае яйка, паказалася пераліўнае плацце Матруны Паўлаўны і мілая чорная галоўка з чырвоным бантам.

Яна адразу-ж праз галовы ішоўшых перад ёй убачыла яго, і ён бачыў, як прасвятлеў яе твар.

Яны вышлі з Матрунай Паўлаўнай на цвінтар і спыніліся, падаючы жабракам. Жабрак, з чырвонай, загоенай бяляччай замест носа, падышоў да Кацюшы. Яна дастала з хусткі нешта, падала яму і потым наблізілася да яго і, не выказваючы ніякай грэблівасці, наадварот, гэтак-жа радасна ззяючы вачыма, тры разы пацалавалася. І ў той час, як яна цалавалася з жабраком, вочы яе сустрэліся з поглядам Нехлюдава. Нібы яна пыталася: ці добра, ці так яна робіць?

„Так, так, любая, усё добра, усё прыгожа, кахаю“.

Яны сышлі з цвінтара, і ён падышоў да яе. Ён не хацеў хрыстосвацца, але толькі хацеў быць бліжэй да яе.

— Хрыстос васкрэсе!—сказала Матруна Паўлаўна, схіляючы галаву і ўсміхаючыся, з гэткай інтанацыяй, якая казалася, што цяпер усе роўныя, і, абдёршы рот скручанай мышкай хусткай, яна пацягнулася да яго губамі.

— Ваісціну,—адказаў Нехлюдаў, цалуючыся.

Ён зірнуў на Кацюшу. Яна ўспыхнула і ў тую самую хвіліну наблізілася да яго.

— Хрыстос васкрэсе, Дзмітрый Іванавіч.

— Ваісціну васкрэсе,—сказаў ён. Яны пацалаваліся два разы і нібы задумаліся, ці трэба яшчэ, і нібы вырашыўшы, што трэба, пацалаваліся трэці раз, і абодва ўсміхнуліся.

— Вы не пойдзеце да свяшчэнніка?—запытаў Нехлюдаў.

— Не, мы тут, Дзмітрый Іванавіч, пасядзім,—сказала Кацюша, цяжка, нібы пасля радаснай працы, уздыхаючы ўсімі грудзьмі і гледзячы яму проста ў вочы сваімі пакорлівымі, дзявоцкімі, закаханымі, крыху касаватымі вачыма.

У каханні паміж мужчынай і жанчынай бывае заўсёды адна хвіліна, калі каханне гэта даходзіць да свайго зеніта, калі няма ў ім нічога свядомага, разважлівага і няма нічога пачуццёвага. Такой хвілінкай была для Нехлюдава гэта ноч светлага хрыстовага васкрасення. Калі ён цяпер успамінаў Кацюшу, дык з усіх становішчаў, у якіх ён яе бачыў, гэта хвіліна захінала ўсе іншыя. Чорная, гладкая, бліскучая галоўка, белае плацце са зборачкамі, цнатліва ахапляючае яе стройны стан і невысокія грудзі, і гэты румянец, і гэтыя пяшчотныя глянцавітыя чорныя вочы, і ва ўсёй яе істоце дзве галоўныя рысы: чыстата нявіннасці кахання не толькі да яго,—ён ведаў гэта,—але кахання да ўсяго, не толькі добрага, што толькі ёсць на свеце, але і да таго жабрака, з якім яна пацалавалася.

Ён ведаў, што ў ёй было гэта каханне, таму што ён у сабе гэтай ноччу і гэтым раннем усведамляў яе і ўсведамляў, што ў гэтым каханні ён зліваўся з ёю ў адно.

Ах, каб усё гэта спынілася на тым пачуцці, якое было ў гэту ноч! „Але, уся гэта жахлівая справа была зроблена ўжо пасля гэтай начы светлага хрыстовага васкрасення!“ думаў ён цяпер, седзячы ля акна ў пакоі прысяжных.

Вярнуўшыся з царквы, Нехлюдаў разгавеўся з цёткамі і, каб падсілкавацца, па ўзятай у палку звычайна, выпіў гарэлкі і віна і пайшоў у свой пакой і адразу-ж заснуў адзеты. Пабудзіў яго стук у дзверы. Па стуку пазнаўшы, што гэта была яна, ён узняўся, праціраючы вочы і пацягваючыся.

— Кацюша, ты? Уваходзь,—сказаў ён, устаючы.

Яна крыху адчыніла дзверы.

— Есці клічуць,—сказала яна.

Яна была ў тым самым белым плаці, але без банта ў валасах. Зірнуўшы яму ў вочы, яна прасвятлела, нібы яна абвясціла яму пра нешта надзвычайна радаснае.

— Зараз іду,—адказаў ён, беручыся за грабёнку, каб расчасаць валасы.

Яна пастаяла мінутку лішняю. Ён заўважыў гэта і, кінуўшы грабёнку, пайшоў да яе. Але яна ў тую-ж мінуту хутка павярнулася і пайшла сваімі звычайна лёгкімі і хуткімі крокамі па палосачцы калідора.

„Які-ж я дурань,—сказаў сабе Нехлюдаў,—што-ж я не затрымаў яе?“

І ён бегам дагнаў яе ў калідоры.

Чаго ён хацеў ад яе, ён сам не ведаў. Але яму здавалася, што калі яна зайшла да яго ў пакой, яму трэба было зрабіць нешта, што ўсе пры гэтым робяць, а ён не зрабіў гэтага.

— Кацюша, пачакай,—сказаў ён.

Яна азірнулася.

— Што вы?—сказала яна, спыняючыся.

— Нічога, толькі...

І, перасіліўшы сябе і памятаючы тое, як у гэтых выпадках робяць наогул усе людзі ў яго становішчы, ён абняў Кацюшу за стан.

Яна спынілася і паглядзела яму ў вочы.

— Не трэба, Дзмітрый Іванавіч, не трэба,—пачырванеўшы да слёз, вымавіла яна і сваёй жорсткай моцнай рукою адвяла абымаўшую яе руку.

Нехлюдаў пусціў яе, і яму зрабілася на момант не толькі няёмка і сорамна, але брыдка на сябе. Яму трэба было-

паверыць сабе, але ён не зразумеў, што гэта няёмкасць і сарамлівасць былі самымя добрыя пачуцці яго душы, якія прасіліся на свет, а, наадварот, яму здавалася, што гэта гаворыць у ім яго дурасць, што трэба рабіць, як усе робяць.

Ён дагнаў яе яшчэ раз, зноў абняў і пацалаваў у шыю. Гэты пацалунак быў зусім ужо не гэткі, як тыя першыя два пацалункі; адзін бессвядомы за кустом бэзу і другі сёння раніцою ў царкве. Гэты быў страшны, і яна адчула гэта.

— Што-ж гэта вы робіце?—ускрыкнула яна такім голасам, нібы ён неўзваротна разбіў нешта бясконца каштоўнае, і пабегла ад яго.

Ён прышоў у сталовую. Цёткі прыбраныя, доктар і суседкі стаялі каля закускі. Усё было гэтак звычайна, але ў душы Нехлюдава была бура. Ён не разумеў нічога з таго, што яму гаварылі, адказваў недарэчы і думаў толькі пра Кацюшу, успамінаючы адчуванні гэтага апошняга пацалунку, калі ён дагнаў яе ў калідоры. Ён ні пра што іншае не мог думаць. Калі яна ўваходзіла ў пакой, ён, не гледзячы на яе, адчуваў усёй істотай сваёй яе прысутнасць і павінен быў перамагаць сябе, каб не глядзець на яе.

Пасля абеду ён адразу-ж пайшоў у свой пакой і, моцна хвалюючыся, доўга хадзіў па ім, прыслухоўваючыся да гукі ў доме і чакаючы яе крокаў. Той звярыны чалавек, які жыў у ім, не толькі падняў цяпер галаву, але затаптаў сабе пад ногі таго духоўнага чалавека, якім ён быў у першы прыезд свой і нават сёння раніцою ў царкве, і гэты страшны звярыны чалавек цяпер панавалі адзін у яго душы. Не гледзячы на тое, што ён не спыняў падпільноўваць яе, яму ні разу не ўдалося адзін на адзін сустрэць яе ў гэты дзень. Напэўна, яна ўнікала яго. Але ўвечары здарылася так, што яна павінна была ісці ў пакой побач з тым, які ён займаў. Доктар астаўся начаваць, і Кацюша павінна была засцяліць ложка гасцю. Пачуўшы яе крокі, Нехлюдаў, ціха ступаючы і стрымліваючы дыханне, нібы збіраючыся на злачынства, увайшоў за ёй.

Засунуўшы абедзве рукі ў чыстую навалачку і трымаючы імі падушкі за рагі, яна азірнулася на яго і ўсміхну-

лася, але не вясёлай і радаснай, як раней, а спалоханай, жаласлівай усмешкай. Усмешка гэта нібы сказала яму, што тое, што ён робіць,—дрэнна. На мінуту ён спыніўся. Тут яшчэ была магчымасць барацьбы. Хаця слаба, але яшчэ чуцён быў голас сапраўднай любові да яе, які гаварыў яму аб ёй, аб яе пачуццях, аб яе жыцці. А другі голас гаварыў: глядзі, прапусціш сваю ўцеху, сваё шчасце. І гэты другі голас заглушыў першы. Ён рашуча падышоў да яе. І страшнае, нястрымнае, звярынае пачуццё аўладала ім.

Не выпускаючы яе з сваіх абдымкаў, Нехлюдаў пасадзіў яе на ложка і, адчуваючы, што яшчэ нешта трэба рабіць, сеў побач з ёй.

— Дзмітрый Іванавіч, галубок, калі ласка, пусціце,—гаварыла яна жаласлівым голасам.—Матруна Паўлаўна ідзе!—ускрыкнула яна, вырываючыся, і сапраўды нехта ішоў да дзвярэй.

— Дык я прыду да цябе ўначы,—вымавіў Нехлюдаў.—Ты-ж адна?

— Што вы? Ні за што! Не трэба,—гаварыла яна толькі вуснамі, але ўся ўсхваляваная, збянтэжаная істота яе гаварыла іншае.

Да дзвярэй сапраўды падышла Матруна Паўлаўна. Яна зайшла ў пакой з коўдраю ў руцэ і, зірнуўшы дакорліва на Нехлюдава, сярдзіта зрабіла вымову Кацюшы за тое, што яна ўзяла не тую коўдру.

Нехлюдаў моўчкі вышаў. Яму нават не было сорамна. Ён бачыў па твары Матруны Паўлаўны, што яна асуджае яго і правільна робіць, асуджаючы яго, ведаў, што тое, што ён робіць,—дрэнна, але звярынае пачуццё, што выпрасталася з-пад ранейшага пачуцця добрай любові да яе, аўладала ім, і панавала адно, нічога іншага не прызнаючы. Ён ведаў цяпер, што трэба зрабіць для задавальнення пачуцця, і вышукваў сродкі зрабіць гэта.

Увесь вечар ён быў не ў гуморы: то заходзіў да цёткаў, то ішоў ад іх да сябе і на ганак і думаў аб адным, як бы адну ўбачыць яе; але і яна ўнікала яго, і Матруна Паўлаўна сачыла за ёю.

Так прайшоў увесь вечар, і надышла ноч. Доктар пайшоў спаць. Цёткі таксама ляглі. Нехлюдаў ведаў, што Матруна Паўлаўна цяпер у спальні ў цётка, і Кацюша ў дзявочым пакоі—адна. Ён ізноў вышаў на ганак. На дварэ было цёмна, сыра, цёпла, і той белы туман, які ўвесну зганяе апошні снег або ўзнікае ад раставання апошняга снегу, напаўняў усё паветра. З ракі, якая была ў ста кроках пад кручаю перад домам, чутны былі дзіўныя гукі: гэта крышыўся лёд.

Нехлюдаў сышоў з ганка і, крочачы праз лужыны па абледзянелым снезе, падышоў да акна дзявочага пакоя. Сэрца яго білася ў грудзях так, што ён чуў яго; дыханне то спынялася, то вырывалася цяжкім подыхам. У дзявочым пакоі гарэла маленькая лямпа. Кацюша адна сядзела каля стала, задумаўшыся, і глядзела перад сабой. Нехлюдаў доўга, не зварухнуўшыся, глядзеў на яе, жадаючы ведаць, што яна будзе рабіць, думаючы, што ніхто не бачыць яе. Мінуты дзве яна сядзела нерухома, потым узяла вочы, усміхнулася, паківала нібы на саму сябе дакорліва галавой і, змяніўшы становішча, парыўчата паклала абедзве рукі на стол і ўтаропіла вочы перад сабой.

Ён стаяў і глядзеў на яе і міжвольна слухаў і стук свайго сэрца, і дзіўныя гукі, якія даносіліся з ракі. Там, на рацэ, у тумане, ішла нейкая безупынная, павольная работа, і то сапло нешта, то трэскала, то абсыпалася, то звінелі, як шкло, тонкія ільдзіны.

Ён стаяў, гледзячы на задумлівы твар Кацюшы, на якім, адбівалася балючая ўнутраная работа, і ён шкадаваў яе, але, дзіўная справа, гэта шкадаванне толькі ўзмацняла яго жаданне.

Жаданне ахапіла яго ўсяго.

Ён стукнуў у акно. Яна, нібы ад электрычнага ўдару, скаланулася ўсім целам, і жах з'явіўся на яе твары. Потым ускочыла, падышла да акна, і прысунула свой твар да шкла. Выраз жаху не пакінуў яе твара і тады, калі, прыклаўшы абедзве далоні, як шоры, да вачэй, яна пазнала яго. Твар яе быў надзвычайна сур'ёзным,—ён ніколі не бачыў

яго такім. Яна ўсміхнулася, толькі калі ён усміхнуўся, усміхнулася, толькі нібы пакараючыся яму, але ў душы яе не было ўсмешкі,—быў страх. Ён махнуў ёй рукой, запрашаючы яе на двор да сябе. Але яна паківала галавой, што не, не выйдзе, і асталася стаяць ля акна. Ён наблізіў яшчэ раз твар да шыбы і хацеў крыкнуць ёй, каб яна вышла, але ў гэты час яна павярнулася да дзвярэй,—відаць яе паклікаў нехта. Нехлюдаў адышоў ад акна. Туман быў такі цяжкі, што, адышоўшы на пяць крокаў ад дома, ужо нельга было ўбачыць яго акон, а толькі чарнаватую масу, з якой святліла чырвонае, здавалася вялізнае, святло ад лямпы. На рацэ ішло тое самае дзіўнае сапенне, шурханне, трэск і звон лёду. Недалёка з туману на дварэ пракрычаў адзін певень, адгукнуліся блізка іншыя, і здалёку з вёскі пачуліся галасы пеўняў, якія перабівалі адзін аднаго і зліваліся ў адзін крык. Усё-ж вакол, апрача ракі, было зусім ціха. Гэта былі ўжо другія пеўні.

Прайшоўшы разы два ўзад і ўперад за вуглом дома і трапіўшы некалькі разоў нагой у лужыну, Нехлюдаў зноў падышоў да акна дзявочага пакоя. Лямпа ўсё яшчэ гарэла, і Кацюша зноў сядзела адна каля стала, нібы была ў нерашучасці. Толькі ён падышоў да акна, яна зірнула ў яго. Ён стукнуў. І, не разглядваючы, хто стукнуў, яна адразу-ж выбегла з дзявочага пакоя, і ён чуў, як адліплі і потым рыпнулі выходныя дзверы. Ён чакаў яе ўжо каля сенцаў і адразу-ж моўчкі абняў яе. Яна прыціснулася да яго, падняла галаву і губамі сустрэла яго пацалунак. Яны стаялі за вуглом сенцаў на адталым сухім месцы, і ён увесь быў напоўнен балючым, незадаволеным жаданнем. Раптам зноў таксама чмокнулі і з тым самым рыпам рыпнулі выходныя дзверы, і пачуўся сярдзіты голас Матруны Паўлаўны.

— Кацюша!

Яна вырвалася ад яго і вярнулася ў дзявочы пакой. Ён чуў, як зашчапіўся кручок. Услед за гэтым усё заціхла, чырвонае вока ў акне знікла, астаўся адзін туман і шум на рацэ.

Нехлюдаў падышоў да акна, нікога не было відаць. Ён пастукаў,—ніхто не адказаў яму. Нехлюдаў вярнуўся ў дом з параднага ганку, але не заснуў. Ён зняў боты і босы

пайшоў па калідоры да яе дзвярэй побач з пакоем Матруны Паўлаўны. Спачатку ён чуў, як спакойна храпела Матруна Паўлаўна, і ён хацеў ужо ўвайсці, як раптам яна пачала кашляць і павярнулася на рыпучым ложку. Ён замёр і прастаяў так мінут пяць. Калі зноў усё заціхла, і пачулася зноў спакойнае храпленне, ён, стараючыся ступаць на тыя палавіцы, якія не рыпелі, пайшоў далей і падышоў да самых яе дзвярэй. Усё было ціха. Яна, відаць, не спала, таму што яе дыханне не было чутна. Але як толькі ён прашаптаў: „Кацюша!“—яна ўскочыла, падышла да дзвярэй і сярдзіта, як яму здалася, пачала прасіць яго адыйсці.

— Ну, што гэта вы? Ну, хіба можна? Пачуюць цёткі,— гаварылі яе вусны, а ўся істота казала: „я ўся твая“.

І гэта толькі разумеў Нехлюдаў.

— Ну, на мінутку адчыні. Упрашаю цябе, — гаварыў ён бессэнсоўныя словы.

Яна заціхла, потым ён пачуў шолах рукі, якая шукала кручок. Кручок шчоўкнуў, і ён увайшоў у адчыненыя дзверы.

Ён схопіў яе, як яна была ў грубай зрэбнай кашулі з голымі рукамі, падняў яе і панёс.

— Ах! што вы? — шаптала яна.

Але ён не звяртаў увагі на яе словы, несучы яе да сябе.

— Ах, не трэба, пусціце,—казала яна, а сама прыціскалася да яго.

Калі яна, дрыжачая і маўклівая, нічога не адказваючы на яго словы пайшла ад яго, ён вышаў на ганак і спыніўся, стараючыся ўцяміць значэнне ўсяго таго, што адбылося.

На дварэ было святлей; унізе на рацэ трэск і звон, і сапенне крыг яшчэ павялічылася, і да ранейшых гукаў дадалася яшчэ журчэнне. А туман пачаў асядаць уніз, і з-за сцяны туману выплыў шчарбаты месяц, панура асвятляючы нешта чорнае і страшнае.

„Што-ж гэта: вялікае шчасце або вялікае няшчасце здарылася са мной?“ пытаўся ён у сябе. „Заўсёды так, усё так“, сказаў ён сабе і пайшоў спаць.

Наступным днём бліскучы, вясёлы Шэнбок заехаў за Нехлюдавым да цётка і зусім зачараваў іх сваёй элігантнасцю, ветлівасцю, вясёласцю, шчодрасцю і любоўю да Дзмітрыя. Шчодрасць яго, хаця і вельмі спадабалася цётчак, але нават здзівіла іх сваёй незвычайнасцю. Вандроўным сляпым жабракам ён даў рубель, на пачастункі людзям ён раздаў 15 рублёў, і калі Сюзетка, балонка Соф'і Іванаўны, пры ім абадрала сабе ногу да крыві, дык ён, не думаўшы ні мінуткі, разарваў сваю батыставую з аблямоўкай хустку (Соф'я Іванаўна ведала, што гэтка хусткі каштуюць не меней, як 15 рублёў за тузіну) і зрабіў з яе бінты для Сюзетки. Цёткі не бачылі яшчэ такіх і не ведалі, што ў гэтага Шэнбока было 200 тысяч доўгу, якія — ён ведаў — ніколі не заплаціць, і што таму на 25 рублёў меней або болей не мела для яго значэння.

Шэнбок прабыў толькі адзін дзень і наступнай ноччу паехаў разам з Нехлюдавым. Яны не маглі болей аставацца, бо ўжо быў апошні тэрмін для яўкі ў полк.

У душы Нехлюдава ў гэты апошні, праведзены ў цётка дзень, калі свежымі былі ўспаміны начы, узнімаліся і змагаліся паміж сабой два пачуцці: адно — пякучыя, адчувальныя ўспаміны зварынай любові, якая хаця далёка не дала таго, што яна абяцала, і некаторага самазадавальнення дасягнутай мэты; другое — разуменне таго, што ён зрабіў нешта вельмі благое, і што гэта благое трэба выправіць, і выправіць не для яе, а для сябе.

У тым становішчы вар'яцкага эгаізма, у якім ён знаходзіўся, Нехлюдаў думаў толькі пра сябе — аб тым, ці асудзяць яго і наколькі, калі даведаюцца аб тым, які ўчынак ён зрабіў, а не аб тым, што яна адчувае і што з ёй будзе.

Ён думаў, як Шэнбок здагадваецца аб яго дачыненнях да Кацюшы, і гэта цешыла яго гонар.

— Вось чаму ты гэтак раптам палюбіў цётчак, — сказаў яму Шэнбок, убачыўшы Кацюшу, — што ты дзень жывеш у іх. Гэта і я на тваім месцы не паехаў-бы. Красуня!

Ён думаў яшчэ і аб тым, што, хаця і шкода ехаць цяпер, не нацешыўшыся зусім каханнем з ёй, неабходнасць ад'езду мае тую выгоду, што адразу ірве адносіны, якія цяжка было-б падтрымліваць. Думаў ён яшчэ аб тым, што трэба даць ёй грошай, не для яе, не таму, што ёй гэтыя грошы могуць быць патрэбны, а таму, што так заўсёды робяць, і яго-б лічылі несумленным чалавекам, калі-б ён, пакарыстаўшыся ёю, не заплаціў за гэта. Ён і даў ёй гэтыя грошы, — столькі, колькі лічыў неабходным па свайму і яе становішчы.

У дзень ад'езду, пасля абеду, ён пачакаў яе ў сенцах. Яна пачырванела, убачыўшы яго, і хацела прайсці міма, паказваючы вачыма на адчыненыя дзверы ў дзявочы пакой, але ён затрымаў яе.

— Я хацеў развітацца, — сказаў ён, скамячыўшы ў руцэ канверт з сторублёвай паперкай. — Вось я...

Яна зразумела, зморшчылася, затрэсла галавой і адпіхнула яго руку.

— Не, вазьмі, — прамармытаў ён і сунуў ёй канверт за пазуху, і, нібы апёкся, ён змаршчыўшыся і застагнаўшы, пабег у свой пакой. І доўга пасля гэтага ён усё хадзіў па сваім пакоі, і курчыўся, і нават скакаў, і ўслых войкаў, як ад фізічнага болю, як толькі ўспамінаў гэтую сцэну.

„Але што-ж рабіць? Заўсёды гэтак. Так гэта было з Шэнбокам і гувернанткай, пра якую ён расказваў, так гэта было з дзядзькам Грышам, так гэта было з бацькам, калі ён жыў на вёсцы і ў яго нарадзіўся ад сялянкі той незаконны сын Міценька, які і цяпер яшчэ жыве. А калі ўсе гэтак робяць, дык, значыць, так і трэба“. Так суцяшаў ён сябе, але ніяк не мог заспакоіцца. Успаміні гэта катаваў яго сумленне.

У глыбіні, у самай глыбіні душы ён ведаў, што зрабіў так кепска, подла, жорстка, што яму, з разуменнем гэтага ўчынку, нельга не толькі самому асуджаць каго-небудзь, але глядзець у вочы людзям, не гавораць ўжо аб тым, каб лічыць сябе прыстойным, паважным, вялікадушным маладым чалавекам, за якога ён лічыў сябе. А яму трэба было лічыць сябе за гэткага для таго, каб жыць весела і бядзёра.

А для гэтага быў адзін сродак: не думаць аб гэтым. Гэтак ён і зрабіў.

Тое жыццё, у якое ён уступаў, — новыя месцы, таварышы, вайна, — дапамаглі гэтаму. І чым больш ён жыў, тым больш забываў і пад канец сапраўды зусім забыў.

Толькі аднойчы, калі пасля вайны, з надзеяй убачыць яе, ён заехаў да цётка і ўбачыў, што Кацюшы ўжо не было, што яна неўзабаве, — пасля яго праезду пайшла ад іх, каб радзіць, што недзе радзіла і, як чулі цёткі, зусім сапсавалася, — у яго сціснулася сэрца. Судзячы па часу, дзіцёнак, якога яна нарадзіла, мог быць яго дзіцёнкам, але мог быць і не яго. Цёткі гаварылі, што яна сапсавалася і была распусная натура, як і яе маці. І гэта меркаванне цётка было для яго прыемным, таму што нібы апраўдвала яго. Спачатку ён усё-ж хацеў адшукаць яе і дзіцёнка, але потым, іменна таму, што ў глыбіні душы яму было надта балюча і сорамна думаць пра гэта, ён не зрабіў патрэбных намаганняў для гэтых пошукаў і яшчэ больш забыўся на свой грэх і пакінуў думаць пра яго.

Але вось цяпер гэтае дзіўнае здарэнне нагадала яму ўсё і патрабавала ад яго прызнання сваёй бязлітаснасці, жорсткасці, подласці, якія далі яму магчымасць спакойна жыць гэтыя дзесяць год з гэтым грахам на душы. Але ён яшчэ далёка быў ад гэтага прызнання і цяпер думаў толькі пра тое, каб зараз не даведаліся ўсе пра ўсё, і яна або яе абаронца не расказалі ўсяго і не асаромілі яго перад усімі.

XIX

Такі душэўны настрой быў у Нехлюдава, калі ён вышаў з судовай залы ў пакой прысяжных. Ён сядзеў каля акна, слухаў размовы вакол сябе і безупынна курыў.

Вясёлы купец, відаць, спачуваў усёй душой таму, як праводзіў час купец Смелькоў.

— Ну, браце, здорава гуляў, па-сібірску. Ласы хлапец, якую дзяўчыну падчпіў.

Старшыня выказваў нейкія меркаванні, што ўся справа ў экспертызе. Пётр Герасімавіч нешта жартаваў з прыказ-

чыкам-яўрээем, і яны нечага зарагаталі. Нехлюдаў коротка адказваў тым, хто звяртаўся да яго з запытаннямі, і жадаў толькі аднаго, каб пакінулі яго ў спакоі.

Калі судовы прыстаў, ідучы бачком, запрасіў зноў прысяжных у залу паседжання, Нехлюдаў адчуў страх, нібы не ён ішоў судзіць, але яго вялі ў суд. У глыбіні душы ён адчуваў ужо, што ён нягоднік, якому павінна быць сорамна глядзець у вочы людзям, а тым часам ён, па звычцы, са звычайнымі, самаўпэўненымі рухамі, увайшоў на ўзвышэнне і сеў на сваё месца, другім пасля старшыні, заклаўшы нага на нагу і гуляючы рінце-пез.

Падсудных таксама кудысьці выводзілі і толькі што прывялі зноў.

У зале былі новыя асобы—сведкі, і Нехлюдаў заўважыў, што Маслава некалькі разоў пазірала, нібы не магла адвесці погляду ад вельмі прыбранай, у шаўку і аксаміце, тоўстай жанчыны, якая, у высокім капелюшы з вялікім бантам і з элегантным рэдыкулем на голай да локця руцэ, сядзела ў першым радзе перад кратамі. Гэта, як ён потым даведаўся, была сведка, гаспадыня таго публічнага дома, у якім жыла Маслава.

Пачаўся допыт сведкаў: імя, вера і т. д. Потым, пасля допыту бакоў, як яны хочуць запытваць: пад прысягай або не, зноў, ледзьве перасоўваючы ногі, прышоў той самы стары свяшчэннік і зноў гэтак-жа, папраўляючы залаты крыж на шаўковых грудзях, з гэтым самым спакоем і ўпэўненасцю ў тым, што ён робіць вельмі карысную і значную справу, прывёў да прысягі сведак і эксперта. Калі скончылася прысяга, усіх сведак адвялі, пакінуўшы адну, менавіта Кітаеву, гаспадыню публічнага дома. Яе запыталі аб тым, што яна ведае па гэтай справе. Кітаева з падрабленай усмешкай, ківаючы галавой у капелюшы пры кожным сказе, з нямецкім акцэнтам, падрабязна і складна расказала:

Раней за ўсё да яе ў завядзенне прыехаў знаёмы калідорны Сімон за дзяўчынай для багатага сібірскага купца. Яна паслала Любашу. Праз некаторы час Любаша вярнулася разам з купцом.

— Купец быў ужо ў экстазе, — крыху ўсміхаючыся, гаварыла Кітаева, — і ў нас працягваў піць і частаваць дзяўчат; але з той прычыны, што ў яго нехапіла грошай, ён паслаў да сябе ў нумар гэту самую Любашу, да якой ён меў прэдылекцыя, — сказала яна, зірнуўшы на падсудную.

Нехлюдаву здалася, што Маслава пры гэтым усмінулася, і гэта ўсмішка здалася яму брыдкай. Дзіўнае, неакрэсленае адчуванне агіднасці, змешанае з пакутаю, узялося ў ім.

— А якую думку вы мелі аб Маславай? — чырванеечы, нясмела запытаў прызначаны ад суда кандыдат на судовую пасаду, адвакат Маславай.

— Самую лепшую, — адказала Кітаева, — дзяўчына адукаваны і шыкарная. Ён выхоўваўся ў добры сям'я, і па-французску маглі чытаць. Ён піў часам крыху лішняга, але ніколі не забываўся. Зусім добры дзяўчына.

Кацюша пазірала на гаспадыню, але потым раптам перавяла вочы на прысяжных і спыніла іх на Нехлюдаве, і твар яе зрабіўся сур'ёзным і нават строгім. Адно са строгіх вачэй яе было касаватым. Даволі доўга гэтыя два дзіўныя вокі пазіралі на Нехлюдава, і, не гледзячы на тое, што жах ахапіў яго, ён не мог адвесці свайго погляду ад гэтых касаватых вачэй з яркабелымі бялкамі. Яму ўспомнілася тая страшная ноч з ледаходам, туманам і, галоўнае, тым шчарбатым, перавернутым месяцам, які перад раннем узыходзіў і асвятляў нешта чорнае і страшнае. Гэтыя два чорныя вокі, што глядзелі на яго і паўз яго, нагадвалі яму гэта нешта чорнае і страшнае.

„Пазнала!“ падумаў ён. І Нехлюдаў нібы сціснуўся, чакуючы ўдару. Але яна не пазнала яго. Яна спакойна ўздыхнула і зноў пачала глядзець на старшыню. Нехлюдаў уздыхнуў таксама. „Ах, хутчэй бы“, думаў ён. Ён адчуваў цяпер пачуццё, падобнае да таго, якое адчуваў на паляванні, калі даводзілася дабіваць параненую птушку: і брыдка, і шкада, і прыкра. Недабітая птушка б'ецца ў ягдташы: і брыдка, і шкада, і хочацца хутчэй дабіць і запамятаваць.

Гэткае змешанае адчуванне ахапіла цяпер Нехлюдава, калі ён слухаў допыт сведак.

Але, як на зло яму, справа цягнулася доўга: пасля допыту па адным сведак і эксперта і пасля ўсіх непатрэбных запытанняў ад таварыша пракурора і адвакатаў, якія звычайна рабіліся з сур'ёзным выглядам, старшыня прапанаваў прысяжным аглядзець рэчавыя доказы, якія складаліся з велізарных памераў пярсцёнка з разеткай з дьяментаў,—відаць яго адзявалі на таўсценны паказальны палец, і фільтра, у якім была даследавана атрута. Рэчы гэтыя былі запечатаны, і на іх былі ярлычкі.

Прысяжныя ўжо рыхтаваліся глядзець гэтыя рэчы, калі таварыш пракурора зноў прыўстаў і патрабаваў, раней чым разглядваць рэчавыя доказы, прачытаць урачэбнае даследаванне трупа.

Старшыня, які гнаў справу як мага хутчэй, каб паспець да сваёй швейцаркі, хаця і ведаў вельмі добра, што прачытанне гэтай паперкі не можа мець ніякага іншага выніку, як толькі нудоту і адцягванне абедзенага часу, і што таварыш пракурора патрабуе гэтага чытання толькі таму, што ён ведае, што мае права патрабаваць гэтага, усё-ж не мог адмовіць і згадзіўся. Сакратар дастаў паперу і зноў сваім картавым на літары *л* і *р* панурым голасам пачаў чытаць:

З вонкавага агляду высветлілася, што:

1) Рост Ферапонта Смелькова—2 арш. 12 вярш.

— Аднак дзяцюк здаравенны,—заклапочана прашаптаў купец на вуха Нехлюдаву.

2) Узрост з вонкавага выгляду вызначан прыблізна каля сарака.

3) Труп меў раздзьмуты выгляд.

4) Колер скуры скрозь зеленаваты, абсыпаны мясцінамі чорнымі плямамі.

5) Скура на паверхні ўзнялася пузырамі розных памераў, а мясцінамі аблезла і вісіць у выглядзе вялікіх шкуматоў.

6) Валасы цёмнарусые, густыя, і пры датыканні лёгка адстаюць ад скуры.

7) Вочы вышлі з арбіт, і рагавая абалонка памутнела.

8) З ноздраў, вушэй і рота выцякае пеністая сукравічная вадкасць, рот напалову адкрыты.

9) Шыі амаль няма з прычыны апухласці твара і грудзей. І т. д. і т. д.

На чатырох старонках па 27 пунктах ішло такім чынам апісанне ўсіх падрабязнасцей вонкавага агляду страшнага, вялізнага і яшчэ апухлага, што пачаў ужо распадацца, трупа купца, які весяліўся ў горадзе. Адчуванне нейкай брыдкасці, якое было ў Нехлюдава, яшчэ павялічылася пры чытанні гэтага апісання трупа. Жыццё Кацюшы і сукравічная вадкасць, што выцякае з наздрэй, і вочы, што вышлі з арбіт, і яго ўчынак з ёй,—усё гэта, здавалася яму, былі рэчы аднаго гатунку, і ён са ўсіх бакоў быў акружаны і ахоплены гэтымі рэчамі. Калі скончылася, нарэшце, чытанне вонкавага агляду, старшыня цяжка ўздыхнуў і ўзняў галаву, спадзяючыся, што скончана, але сакратар адразу-ж пачаў чытаць апісанне ўнутранага агляду.

Старшыня ізноў схіліў галаву і, абапёршыся на руку, заплюшчыў вочы. Купец, што сядзеў побач з Нехлюдавым, намагаўся з усіх сіл, каб не заснуць, і часам хістаўся; падсудныя, таксама як і жандары за імі, сядзелі нерухома.

„З унутранага агляду аказалася, што:

1) Скураныя чарапныя пакрыцці лёгка аддзяляліся ад чарапных касцей, і сінякі не былі нідзе заўважаны.

2) Косці чэрапа сярэдняй таўшчыні і цэлыя.

3) На цвёрдай мазгавой абалонцы маюцца дзве невялікія пігментаваныя плямы велічынёй прыблізна ў чатыры дзюймы, сама абалонка бледна-матавага колеру“ і т. д. і т. д., яшчэ 13 пунктаў.

Затым ішлі імёны панятых, подпісы і затым заключэнне ўрача, з якога відаць было, што знойдзеныя пры ўскрыцці і запісаныя ў пратаколе змены ў страўніку і часткова ў кішках і нырках даюць права зрабіць з *вялікай ступенню праўдападобнасці* вынік, што Смелькоў памёр ад атруты, якая патрапіла яму ў страўнік разам з віном. Сказаць па наяўных зменах у страўніку і кішках, якая менавіта атрута была ўведзена ў страўнік,—цяжка; пра тое-ж, што атрута гэта трапіла ў страўнік з віном, трэба думаць з той

прычыны, што ў страўніку Смелькова знойдзена вялікая колькасць віна.

— Відаць, здатны быў на гарэлку,—зноў прашаптаў, апамятаўшыся, купец.

Чытанне гэтага пратакола працягвалася каля гадзіны, але не задаволіла, аднак, таварыша пракурора. Калі пратакол прачыталі, старшыня звярнуўся да яго:

— Я мяркую, што не патрэбна чытаць акты даследавання ўнутраных органаў.

— Я прасіў-бы прачытаць гэтыя даследаванні,—сурова сказаў таварыш пракурора, не гледзячы на старшыню, злёгка бокам прыўстаўшы і даючы адчуваць тонам голасу, што патрабаванне гэтага чытання ёсць яго права, і ён ад гэтага права не адступіцца, і адмова будзе прычэпкай для касацыі.

Член суда з вялікай барадой і добрымі, уніз адцягненымі вачыма, хворы на катар, адчуваючы сябе вельмі аслабеўшым, звярнуўся да старшыні:

— І навошта гэта чытаць? Толькі зацягваюць. Гэтыя новыя мётлы не чысцей, а даўжэй мятуць.

Член у залатых акулерах нічога не сказаў і панура і рашуча глядзеў перад сабой, не чакаючы ні ад свае жонкі, ні ад жыцця нічога добрага.

Чытанне акта пачалося:

„188* года, лютага 15-га дня, я, ніжэйпадпісаны, па даручэнню ўрачэбнага аддзялення, за № 638-м,—пачаў з рашучасцю, павысіўшы дыяпазон голасу, нібы жадаючы разгнаць сон, які ахапляў усіх прысутных, сакратар,—у прысутнасці памочніка ўрачэбнага інспектара, зрабіў даследаванне ўнутраных органаў:

1) Правага лёгкага і сэрца (у шасціфунтовым шклянным слоіку).

2) Усяго, што знаходзілася ў страўніку (у шасціфунтовым шклянным слоіку).

3) Самага страўніка (у шасціфунтовым шклянным слоіку).

4) Печані, селязёнкі і ныркаў (у трохфунтовым шклянным слоіку).

5) Кішак (у шасціфунтовым гліняным слоіку)“.

Старшыня пры пачатку гэтага чытання нахіліўся да аднаго з членаў і пашаптаў нешта, потым да другога і, атрымаўшы станоўчы адказ, спыніў чытанне на гэтым месцы.

— Суд прызнае залішнім чытанне акта,—сказаў ён.

Сакратар замаўчаў, збіраючы паперы; раззлаваны таварыш пракурора пачаў запісваць нешта.

— Паны прысяжныя засядацелі могуць агледзець рэчавыя доказы,—сказаў старшыня.

Старшыня і некаторыя з прысяжных прыўзняліся і замяшаліся, не ведаючы, які рух ці становішча павінны надаць сваім рукам, падышлі да стала і па чарзе падзівіліся на пярсцёнак, шклянку і фільтр. Купец нават памераў на свой палец пярсцёнак.

— Ну, і палец быў,—сказаў ён, вярнуўшыся на сваё месца.—Як гурок добры,—дадаў ён, відаць пацяшаючыся тым уяўленнем, як аб асілку, якое ён склаў сабе аб атручаным купцы.

XXI

Калі скончыўся агляд рэчавых доказаў, старшыня абвясціў судовае следства скончаным і без перапынку, жадаючы хутчэй скончыць справу, даў слова абвінаваўцу, спадзяючыся, што ён таксама чалавек і таксама хоча курыць і абедаць, і што ён пашкадуе іх. Але таварыш пракурора не пашкадаваў ні сябе, ні іх. Таварыш пракурора быў ад прыроды вялікім дурнем; але звыш таго меў няшчасце скончыць курс у гімназіі з залатым медалем і ў універсітэце атрымаць узнагароду за сваю працу аб сервітутах па рымскім праве, і таму быў вельмі самаўпэўненым, задаволеным сабой (гэтаму яшчэ спрыяў яго поспех у дам), і з гэтай прычыны быў надзвычайным дурнем. Калі яму далі слова, ён, не спяшаючыся, устаў, паказаўшы ўсю сваю грацыёзную постаць у шытым мундзіры, і, паклаўшы абедзве рукі на канторку, крыху схіліўшы галаву, агледзеў залу, унікаючы поглядам падсудных, і пачаў:

— Справа, што падлягае вашаму разгляду, панове прысяжныя засядацелі,—пачаў ён сваю падрыхтаваную ў

часе чытання пратакола і акта прамову, — характэрнае, калі можна так сказаць, злачынства.

Прамова таварыша пракурора, як ён думаў, павінна была мець грамадскае значэнне, падобна да тых славутых прамоў, якія гаварылі праслаўленыя адвакаты. Праўда, лік гледачоў складаўся толькі з трох жанчын: швачкі, кухаркі і Сімонавай сястры і аднаго кучара, але гэта нічога не азначала. І тыя праслаўленыя гэтак сама пачыналі. Правіла-ж таварыша пракурора было ў тым, каб быць заўсёды на вышыні свайго становішча, гэта значыць пранікаць у глыбіню псіхалагічнага значэння злачынства і агаляць язвы грамадства.

— Вы бачыце перад сабой, панове прысяжныя засядацелі, характэрнае, калі можна так сказаць, злачынства канца стагоддзя, якое носіць на сабе, так сказаць, спецыфічныя рысы той сумнай з'явы распаду, пад які падупадаюць у наш час тыя элементы нашага грамадства, якія знаходзяцца пад асабліва, так сказаць, пякучымі праменьнямі гэтага працэса...

Таварыш пракурора гаварыў вельмі доўга, з аднаго боку, намагаючыся прыпомніць усе тыя разумныя рэчы, якія ён прыдумаў, з другога боку, галоўнае, ні на хвіліну не спыніцца, а зрабіць гэтак, каб прамова яго лілася, не спыняючыся, на працягу гадзіны з чвэрткай. Толькі раз ён спыніўся і даволі доўга глынаў сліну, але адразу-ж выправіўся і нагнаў гэту правалоку ўзмоцненым красамоўствам. Ён гаварыў то пяшчотным, ліслівым голасам, пераступаючы з нагі на нагу, гледзячы на прысяжных, то ціхім сур'ёзным тонам, пазіраючы ў свой сшытак, то зычным абвінаваўчым голасам, звяртаючыся то да гледачоў, то да прысяжных. Толькі на падсудных, якія ўсе трое ўтаропіліся на яго вачыма, ён ні аднаго разу не зірнуў. У яго прамове было ўсё самае апошняе, што было тады модным у яго колах і што прымалася тады і прымаецца яшчэ цяпер за апошняе слова навуковай мудрасці. Тут была і спадчыннасць, і прыроджаная злачыннасць, і Ламбразо, і Тард, і эвалюцыя, і барацьба за існаванне, і гіпнатызм, і ўнушэнне, і Шарко, і дэкадэнства.

Купец Смелькоў, паводле азначэння таварыша пракурора, быў тып некранутага рускага чалавека з яго шырокай натурай, які, з прычыны сваёй даверлівасці і велікадушша, зрабіўся ахвярай глыбока распусных асоб, пад уладу якіх ён падупаў.

Сімон Карцінкін быў атавістычным вынікам прыгонніцтва, чалавекам прыгнечаным, без адукацыі, без прыныпаў, без рэлігіі нават. Еўфімія была яго палюбоўніцай і ахвярай спадчыннасці. У яе былі ўсе адзнакі дэгенератнае асобы. Галоўнай-жа прычынай злчынства была Маслава, якая ўяўляла з сябе ў самых нізкіх яго рысах з'яву дэкадэнства. „Жанчына гэта,—гаварыў таварыш пракурора, не глядзячы на яе,—атрымала адукацыю,—мы чулі на судзе паказанні яе гаспадыні. Яна не толькі ўмее чытаць і пісаць, яна ведае па-французску, яна сірата, напэўна з зародкамі злчыннасці, была ўзгадавана ў інтэлігентнай дваранскай сям'і і магла-б жыць сумленнай працай; але яна кідае сваіх дабрадзеяў, аддаецца сваім страстям і для задавальнення іх ідзе ў публічны дом, дзе вылучаецца сярод іншых сваіх таварышак сваёй адукацыяй і, галоўнае, як вы чулі тут, панове прысяжныя засядацелі, ад яе гаспадыні, умельствам уплываць на наведвальнікаў той таёмнай, за апошні час даследаванай навукай, асабліва школай Шарко, якасцю, вядомай пад імем унушэння. Гэтай самай якасцю яна заўладала рускім асілкам, добрадушным, даверлівым Садко-братым гасцём, і скарыстоўвае яго даверлівасць на тое, каб спачатку абакрасці, а потым без жалю адабраць у яго жыццё“.

— Ну, ужо гэта ён, здаецца, зарапартаваўся,—сказаў, усміхаючыся, старшыня, схіляючыся да суролага члена.

— Чорт ведае, які дурань,—сказаў суровы член.

— Панове прысяжныя засядацелі,—працягваў тымчасам, грацыёзна выгінаючыся тонкім станам, таварыш пракурора, у ваших руках лёс гэтых асоб, але ў ваших руках часткова і лёс грамадства, на якое вы ўплываеце сваім прысудам. Вы ўдумайцеся ў значэнне гэтага злчынства, у небяспеку, якую ўяўляюць для грамадства гэтакія паталагічныя, так сказаць, індывідуумы, як Маслава, і агарадзіце

яго ад заражэння, агарадзіце нявінныя, моцныя элементы гэтага грамадства ад заражэння і часта пагібелі.

І нібы сам узрушаны значнасцю той пастановы, якую павінен зрабіць суд, таварыш пракурора, як відаць, цалкам захоплены сваёй прамовай, апусціўся на сваё крэсла.

Сэнс яго прамовы, калі адкінуць кветкі красамоўства, быў той, што Маслава загіпнатызавала купца, скарыстаўшы яго даверлівасць, і, прыехаўшы ў нумар з ключом за грашыма, хацела сама ўсё ўзяць сабе, але, будучы злоўлена Сімонам і Еўфіміяй, павінна была ладзяліцца з імі. Пасля-ж гэтага, каб захаваць сляды свайго злачынства, прыехала зноў з купцом у гасцініцу і там атруціла яго.

Пасля прамовы таварыша пракурора з лавы адвакага ўстаў сярэдніх год чалавек у фрак, з шырокім поўкругам белых накрухмаленых грудзей, і жвава сказаў прамову ў абарону Карцінкіна і Бачковай. Гэта быў наняты імі за 300 рублёў прысяжны павераны. Ён апраўдваў іх абодвух і ўскладаў усю віну на Маславу.

Ён адмаўляў паказанне Маславай аб тым, што Бачкова і Карцінкін былі з ёю разам, калі яна брала грошы, настойваючы на тым, што паказанне яе, як выкрытай атрутніцы, не можа мець вагі. Грошы, 2500 рублёў, гаварыў адвакат, гэтыя працавітыя сумленныя людзі маглі зарабіць, бо яны атрымлівалі часам па 3 і 5 рублёў за дзень ад наведвальнікаў. Грошы-ж купца былі пакрадзены Маславай і камунебудзь пераданы або нават згублены, бо яна была не ў нармальным становішчы. Атручэнне зрабіла адна Маслава.

Таму ён прасіў прысяжных прызнаць Карцінкіна і Бачкову невінаватымі ў пакражы грошай; а калі-б яны і прызналі іх вінаватымі ў пакражы, дык без удзелу ў атручэнні і без уперад складзенага намеру.

У заключэнне адвакат, каб дасадзіць таварышу пракурора, заўважыў, што бліскучыя выказванні пана таварыша пракурора аб спадчыннасці, хаця і растлумачваюць навуковыя пытанні спадчыннасці, у гэтым выпадку недарэчы, бо Бачкова—дачка невядомых бацькоў.

Таварыш пракурора сярдзіта, нібы агрызаючыся, нешта запісаў у сябе на паперы і з пагардлівым здзіўленнем павёў плячамі.

Потым устаў абаронца Маславай і нясмела, запінаючыся, пачаў сваю прамову. Не адмаўляючы таго, што Маслава прымала ўдзел у пакражы грошай, ён толькі настойваў на тым, што яна не мела намеру атруціць Смелькова, а дала парашок толькі для таго, каб ён заснуў. Хацеў ён падпусціць красамоўства, зрабіўшы агляд таго, як Маслава была ўцягнута ў распуснае жыццё мужчынай, які астаўся непакараным, тымчасам як яна павінна была несці ўвесь цяжар свайго праграшэння, але гэта экскурсія ў галіну псіхалогіі атрымалася недарэчнай, так што ўсім было сорамна. Калі ён мармытаў аб жорсткасці мужчын і бездапаможнасці жанчын, дык старшыня, жадаючы дапамагчы яму, папрасіў яго трымацца бліжэй да сутнасці справы.

Пасля гэтага адваката зноў устаў таварыш пракурора, абараніўшы сваё палажэнне аб спадчыннасці супроць першага адваката тым, што калі Бачкова і дачка невядомых бацькоў, дык ісціннасць закона спадчыннасці гэтым ніколькі не інвалідуецца, бо закон спадчыннасці настолькі ўстаноўлены навукай, што мы не толькі можам выводзіць злачынства са спадчыннасці, але і спадчыннасць са злачынства. Што-ж датычыцца меркавання абаронцы аб тым, што Маславу зрабіў распуснай выябражальны (ён з асаблівай іроніяй сказаў: выябражальны) спакуснік, дык усе даведкі гавораць за тое, што яна была спакусніцай шматлікіх ахвяр, якія прайшлі праз яе рукі. Сказаўшы гэта, ён пераможна сеў.

Потым прапанавана было падсудным апраўдвацца.

Еўфімія Бачкова паўтарала тое, што яна нічога не ведала ні ў чым не ўдзельнічала, і ўпарта паказвала, як на вінаватую ва ўсім, на Маславу. Сімон толькі паўтарыў некалькі разоў:

— Воля ваша, а толькі бязвінна, дарэмна.

Маслава-ж нічога не сказала. На прапанову старшыні сказаць тое, што яна мае ў сваю абарону, яна толькі падняла на яго вочы, азірнулася на ўсіх, як зацкаваны звер, і адразу-ж апусціла іх і заплакала, гучна ўсхліпваючы.

— Вы што?—запытаў купец, які сядзеў побач з Нехлюдавым, пачуўшы дзіўны гук, каторы раптам вырваўся ў Нехлюдава. Гук гэты быў спыненае рыданне.

Нехлюдаў усё яшчэ не разумеў усяго значэння свайго цяперашняга становішча і прыпісаў слабасці сваіх нерваў ледзьве ўтрыманае рыданне і слёзы, што навярнуліся яму на вочы. Ён адзеў рince-peз, каб іх не ўбачылі, потым дастаў хустку і пачаў смаркацца.

Страх перад ганьбаю, якою-б ён пакрыў сябе, калі-б усе тут, у судовай зале, даведаліся пра яго ўчынак, заглушаў унутраную работу, што кіпела ў ім. Страх гэты ў першы час быў мацней за ўсё.

XXII

Пасля апошняга слова абвінавачаных і даволі доўгіх перамоў бакоў аб форме пастаноўкі запытанняў, запытанні былі пастаўлены, і старшыня пачаў свае рэзюме.

Перш чым выкласці справу, ён вельмі доўга тлумачыў прысяжным, з прыемнай інтымнай інтанацыяй, тое, што рабунак ёсць рабунак, а пакража ёсць пакража, і што крадзёж з замкнутага месца ёсць крадзёж з замкнутага месца, а крадзёж з незамкнутага месца ёсць крадзёж з незамкнутага месца. І, тлумачачы гэта, ён асабліва часта пазіраў на Нехлюдава, нібы асабліва жадаючы, каб ён уцяміў гэтую значную акалічнасць з надзеяй, што ён, зразумеўшы яе, растлумачыць гэта і сваім таварышам. Потым, калі ён падумаў, што прысяжныя дастаткова зразумелі гэтыя ісціны, ён пачаў развіваць іншую ісціну аб тым, што забойствам называецца гэткае дзеянне, ад якога чалавек памірае, што атручанне таму таксама ёсць забойства. Калі-ж і гэту ісціну, як яму здалося, таксама зразумелі прысяжныя, ён растлумачыў ім тое, што калі злачэйства і забойства зроблены разам, дык тады злачынства складаецца са злачэйства і забойства.

Не глядзячы на тое, што яму самому хацелася хутчэй скончыць, і швейцарка ўжо чакала яго, ён гэтак прывык да свайго занятку, што, пачаўшы гаварыць, ніяк ужо не

мог спыніцца, і таму падрабязна тлумачыў прысяжным, што калі яны знойдуць падсудных вінаватымі, дык маюць права прызнаць іх вінаватымі, калі знойдуць іх невінаватымі, дык маюць права прызнаць іх невінаватымі; калі знойдуць іх вінаватымі ў адным, але невінаватымі ў другім, дык могуць прызнаць іх вінаватымі ў адным, але невінаватымі ў другім. Потым ён растлумачыў ім яшчэ тое, што, не гледзячы на тое, што права гэта дадзена ім, яны павінны карыстацца ім разумна. Хацеў ён яшчэ растлумачыць ім, што калі на пастаўленае пытанне дадуць адказ станоўчы, дык гэтым адказам яны прызнаюць усё тое, што пастаўлена ў пытанні, і што калі яны не прызнаюць усяго, што пастаўлена ў пытанні, дык павінны заўважыць тое, чаго не прызнаюць. Але ён зірнуў на гадзіннік і, убачыўшы, што ўжо без пяці мінут тры, парашыў адразу-ж перайсці да выкладання справы.

— Акалічнасці справы гэтай наступныя,—пачаў ён і паўтарыў усё тое, што некалькі разоў ужо было гаворана і абаронцамі, і таварышом пракурора, і сведкамі.

Старшыня гаварыў, а па баках яго члены з глыбокадумным выглядам слухалі і часам пазіралі на гадзіннікі, знаходзячы яго прамову хаця і вельмі добрай, гэта значыць такой, якой яна павінна быць, але крыху даўгаватай. Таксама думаў і таварыш пракурора, як і ўсе наогул судовыя службоўцы і ўсе, хто быў у зале. Старшыня скончыў рэзюме.

Здавалася, усё было сказана. Але старшыня ніяк не мог разлучыцца са сваім правам гаварыць—гэтак яму прыемна было слухаць паважныя інтанацыі свайго голаса—і знайшоў патрэбным яшчэ сказаць некалькі слоў аб важнасці таго права, якое дадзена прысяжным, і аб тым, як яны павінны з увагай і асцярожнасцю карыстацца гэтым правам і не злоўжываць ім, аб тым, што яны прымалі прысягу, што яны— сумленне грамадства, і што тайна дарадчага пакоя павінна быць свяшчэннай і т. д. і т. д.

З таго часу, як старшыня пачаў гаварыць, Маслава, не зводзячы вачэй, пазірала на яго, нібы баючыся прапусціць кожнае слова, а таму Нехлюдаў не баяўся сустрэцца з яе вачыма і безупынна глядзеў на яе. І ў яго ўяўленні адбыва-

лася тая звычайная з'ява, што даўно не бачаны твар любімага чалавека, спачатку здзівіўшы тымі вонкавымі зменамі, якія адбыліся за час адсутнічання, пакрыху робіцца зусім гэтка самым, якім ён быў шмат год раней, знікаюць усе змены, пакладзеныя часам, і перад духоўнымі вачыма выступае толькі тое галоўнае выяўленне выключнай, непаўторнай духоўнай асобы. Гэтае самае адбывалася ў Нехлюдаве.

Так, не глядзячы на арыштанцкі халат, на тое, што цела пашырацела і грудзі выраслі, не глядзячы на тое, што ніжняя частка твара раздалася, не глядзячы на зморшчыкі на ілбе і на скронях і на падпухлыя вочы, гэта была безумоўна тая самая Кацюша, якая ў светлае хрыстовае васкрасенне гэтак нявінна знізу ўгору глядзела на яго, любімага ёю чалавека, сваімі закаханымі вачыма, якія смяліся ад радасці і паўнаты жыцця.

„І гэтка дзіўная выпадковасць! Трэба-ж, каб гэтая справа разглядалася менавіта на маёй сесіі, каб я, нідзе не сустракаючы яе 10 год, сустрэў яе тут, на лаве падсудных! І чым гэта ўсё скончыцца? Хутчэй, ах, хутчэй-бы!“

Ён усё не скараўся таму адчуванню каяння, якое пачынала гаварыць у ім. Яму здавалася гэта выпадковасцю, якая пройдзе і не парушыць яго жыцця. Ён адчуваў сябе тым шчанём, якое непрыстойна трымала сябе ў пакоях і якое гаспадар, узяўшы за шыю, тыркае носам у тую брыдоту, што яно нарабіла. Шчанё вішчыць, цягнецца назад, каб адысці як мага далей ад вынікаў сваёй справы і забыць пра іх, але няўмольны гаспадар не адпускае яго. Гэтак і Нехлюдаў адчуваў ужо ўсю брыдоту таго, што ён нарабіў, адчуваў і магутную руку гаспадара, але ўсё яшчэ не разумеў значэння таго, што ён зрабіў, не прызнаваў самога гаспадара. Яму ўсё хацелася не верыць у тое, што тое, што было перад ім, было яго ўчынкам. Але няўмольная, нябачная рука трымала яго, і ён прадчуваў ужо, што ён не выкруціцца. Ён яшчэ набіраўся смеласці і, як звычайна, паклаўшы нагу на нагу і безуважна гуляючы сваім рiпсе-пез, у самаўпэўненай позе сядзеў на сваім другім крэсле першага раду. А тым часам, у глыбіні сваёй душы, ён ужо адчуваў усю

жорсткасць, подласць, нікчэмнасць не толькі гэтага свайго ўчынку, але ўсяго свайго гультайскага, распуснага, жорсткага і самаздаволенага жыцця, і тая страшная заслона, якая нейкім чудам увесь гэты час, усе гэтыя 12 год засланяла ад яго і гэта яго злачынства і ўсё яго наступнае жыццё, ужо вагалася, і ён урыўкамі пазіраў ужо за яе.

XXIII

Урэшце старшыня скончыў сваю прамову і, грацыёзным рухам падняўшы пыталны аркуш, перадаў яго прысяжнаму старшыню, які падышоў да яго. Прысяжныя ўсталі, радуючыся таму, што можна ісці і, не ведаючы, што рабіць са сваімі рукамі, нібы саромячыся чагосьці, адзін за адным пайшлі ў дарадчы пакой. Толькі што зачынліся за імі дзверы, жандар падышоў да гэтых дзвярэй і, выхапіўшы шаблю з ножнаў і паклаўшы яе на плячо, стаў каля дзвярэй. Суддзі падняліся і пайшлі. Падсудных таксама вывелі.

Увайшоўшы ў дарадчы пакой, прысяжныя, як і раней, перш за ўсё дасталі папяросы і пачалі курыць. Ненатуральнасць і фальш іхняга становішча, якія яны ў большай ці меншай ступені адчувалі, седзячы ў зале на сваіх месцах, прайшла, як толькі яны ўвайшлі ў дарадчы пакой і закурылі папяросы, і яны з аблягчэннем размясціліся ў дарадчым пакоі, і адразу-ж пачалася ажыўленая размова.

— Дзяўчынка не вінавата, заблыталася,—сказаў добрадушны купец,—трэба прабачыць.

— Вось гэта і абмяркуем,—сказаў старшыня.—Мы не павінны падупадаць пад нашы асабовыя ўражанні.

— Добрае рэзюме сказаў судовы старшыня,—заўважыў палкоўнік.

— Ну, добрае! Я ледзь не заснуў.

— Галоўная справа ў тым, што прыслуга не магла ведаць пра грошы, каб Маслава не была з імі ў згодзе,—сказаў прыказчык яўрэйскага тыпу.

— Дык што-ж, па-вашаму, яна ўкрала?—запытаў адзін з прысяжных.

— Ніколі не паверу,—закрычаў добрадушны купец,— а ўсё гэта шэльма чырвонавокая нашкодзіла.

— Усе добрыя,—сказаў палкоўнік.

— Але-ж яна гаворыць, што не ўваходзіла ў нумар.

— А вы больш давайце ёй веры. Я гэтай падле ніколі ў жыцці не паверыў-бы.

— Дык што-ж, гэтага мала, што вы не паверылі-б,—сказаў прыказчык.

— Ключ у яе быў.

— Што-ж, калі ў яе?—супярэчыў купец.

— А пярсцёнак?

— Ды яна-ж казалася,—зноў закрычаў купец,—купчына ка-рахцеры, ды яшчэ выпіўшы, адлупцаваў яе. Ну, а потым, канешне, пашкадаваў. На, маўляў, не плач. Чалавек не маленькі: чуў, мабыць, што 13 вяршкоў, пудоў відаць з во-сем.

— Не ў тым справа,—перабіў Пётр Герасімавіч,—галоўнае вось што: ці яна падгаварыла і пачала ўсю справу, ці прыслуга?

— Не можа прыслуга адна зрабіць. Ключ у яе быў.

Нескладная размова цягнулася даволі доўга.

— Дык дазвольце, панове,—сказаў старшыня,—сядзем за стол і абмяркуем. Калі ласка,—сказаў ён і сеў на стар-шынскае месца.

— Ну, і паскудніцы гэтыя дзеўкі,—сказаў прыказчык і, каб пацвердзіць думку аб тым, што галоўная віноўніца Маслава, расказаў, як адна гэтакая ўкрала на бульвары гадзін-нік у яго таварыша.

Палкоўнік з гэтай прычыны пачаў расказаць пра яшчэ больш дзіўны выпадак пакражы срэбранага самавара.

— Панове, прашу па пытаннях,—сказаў старшыня, па-стукваючы алоўкам па сталю.

Усе змоўклі. Пытанні гэтыя былі аформлены гэтак:

1) Ці вінаваты селянін сяла Боркаў, Крапівенскага па-вета, Сімон Пятроў Карцінкін, 33 год, у тым, што 17-га студзеня 188 * года ў горадзе N, задумаўшы забіць купца Смелькова з мэтай абрабавання яго, у згодзе з іншымі асо-бамі, даў яму ў кан'яку атруты, што мела вынікам смерць

Смелькова, і ўкраў у яго грашыма каля 2500 рублёў і дьяментавы пярсцёнак.

2) Ці вінавата ў злачынстве, апісаным у першым пытанні, мяшчанка Еўфімія Іванова Бачкова, 43 год?

3) Ці вінавата ў злачынстве, апісаным у першым пытанні, мяшчанка Кацярына Міхайлава Маслава, 27 год?

4) Калі падсудная Еўфімія Бачкова не вінавата па першаму пытанню, дык ці вінавата яна ў тым, што 17 студзеня 188* года ў горадзе N, знаходзячыся ў якасці прыслугі пры гасцініцы „Маўрытанія“, патаемна ўкрала з замкнёнага чамадана пастаяльца той гасцініцы купца Смелькова, які знаходзіўся ў яго нумары, 2500 рублёў грошай, для чаго адамкнула чамадан на месцы ключам, які яна прынесла і падабрала?

Старшыня прачытаў першае пытанне.

— Ну, як, панове?

На гэта пытанне адказалі вельмі хутка. Усе згадзіліся адказаць: „так, вінаваты“, прызнаць яго ўдзельнікам і атручэння і пакражы. Не згадзіўся прызнаць вінаватым Карцінкіна толькі адзін стары арцельшчык, які на ўсе пытанні адказваў у сэнсе апраўдання.

Старшыня думаў, што ён не разумее, і растлумачыў яму, што з усяго відаць, што Карцінкін і Бачкова вінаваты, але арцельшчык адказаў, што ён разумее, але ўсё-ж лепш пашкадаваць. „Мы і самі не святыя“,—сказаў ён і гэтак і астаўся пры сваёй думцы.

На другое пытанне аб Бачковай, пасля доўгіх меркаванняў і тлумачэнняў, адказалі: „не вінавата“, бо не было відавочных доказаў яе ўдзелу ў атручэнні, на што асабліва націскаў яе адвакат.

Купец, жадаючы апраўдаць Маславу, настойваў на тым, што Бачкова—галоўная пачынальніца ўсяго. Шмат хто з прысяжных згадзіўся з ім, але старшыня, жадаючы быць сурова законным, гаварыў, што няма падстаў прызнаць яе ўдзельніцай у атручэнні. Пасля доўгіх спрэчак думка старшыні перамагла.

На чацвёртае пытанне таксама пра Бачкову адказалі: „але, вінавата“, і па настойліваму патрабаванню арцель-

шчыка дадалі: „але заслугоўвае змякчэння віны“. Пытанне-ж аб Маславай выклікала ўпартыя спрэчкі. Старшыня настойваў на тым, што яна вінавата і ў атручэнні і ў рабунку, купец не згаджаўся і з ім разам палкоўнік, прыказчык і арцельшчык,—астатнія нібы хісталіся, але думка старшыні пачала перамагаць, асабліва таму, што ўсе прысяжныя стаміліся і больш ахвотна далучаліся да той думкі, якая абяцала хутчэй злучыць, а таму і вызваліць усіх.

З усяго таго, што адбывалася на судовым следстве, і з таго, як ведаў Нехлюдаў Маславу, ён быў пераконан, што яна не вінавата ні ў пакрыжы, ні ў атручэнні, і спачатку быў упэўнен, што ўсе прызнаюць гэта; але калі ён убачыў, што ў выніку недарэчнай абароны купца, відаць абгрунтаванай тым, што Маслава фізічна падабалася яму, чаго ён і не скрываў, і з прычыны адпору, менавіта на гэтай падставе, старшыні і, галоўнае, з прычыны стомленасці ўсіх вырашэнне пачало схіляцца да абвінавачвання, ён хацеў выказацца супроць, але яму страшна было гаварыць за Маславу,—яму здавалася, што ўсе зараз даведаюцца пра яго адносіны да яе. А тым часам ён адчуваў, што не можа пакінуць справу так, і павінен супярэчыць. Ён чырванее і бляднеў, і толькі хацеў пачаць гаварыць, як Пётр Герасімавіч, дагэтуль маўклівы, відаць узрушаны аўтарытэтным тонам старшыні, раптам пачаў супярэчыць яму і гаварыць тое самае, што хацеў сказаць Нехлюдаў.

— Дазвольце,—сказаў ён,—вы кажаце, што яна ўкрала таму, што ў яе ключ быў. Дык хіба не маглі калідорныя пасля яе адамкнуць чамадан падабраным ключам?

— Але, але,—падтрымаў купец.

— Яна-ж не магла ўзяць грошай, бо ёй у яе становішчы некуды дзець іх.

— Вось і я кажу,—пацвердзіў купец.

— А хутчэй за ўсё яе прыезд даў думку калідорным, і яны скарысталі выпадак, а потым усё звалілі на яе.

Пётр Герасімавіч гаварыў узбуджана. І узбуджанасць яго перадалася старшыню, які з прычыны гэтага асабліва ўпарта пачаў адстойваць свой процілеглы погляд, але Пётр Герасімавіч гаварыў гэтак пераканаўча, што большасць

згадзілася з ім, прызнаўшы, што Маслава не ўдзельнічала ў пакражы грошай і пярсцёнка, што пярсцёнак ёй падаравалі. Калі-ж пачалі гаварыць пра яе ўдзел у атручэнні, дык зноў гарачы заступнік яе, купец, сказаў, што трэба яе прызнаць невінаватай, бо яна не мела прычыны атручваць яго. Старшыня-ж сказаў, што нельга прызнаць яе невінаватай, бо яна сама прызналася, што дала парашок.

— Дала, але думала, што гэта опіум,—сказаў купец.

— Яна і опіумам магла пазбавіць жыцця,—сказаў палкоўнік, які любіць паглыбляцца ў адступленні, і пачаў пры гэтым выпадку расказваць аб тым, што ў яго швагра жонка атруцілася опіумам і памерла-б, калі-б не блізкасць доктара і своечасова ўжытыя захады. Палкоўнік расказваў гэтак паважна, самаўпэўнена і з гэткамі гонарам, што ні ў каго нехапіла смеласці перапыніць яго. Толькі прыказчык, заразіўшыся прыкладам, парашыў перапыніць яго, каб расказаць сваю гісторыю.

— Гэтак прывычайваюцца іншыя,—пачаў ён,—што могуць па сорак кропель прымаць; у мяне сваяк...

Але палкоўнік не даў перапыніць сябе і расказваў далей, як уплываў опіум на жонку яго швагра.

— Але ўжо пятая гадзіна, панове,—сказаў адзін з прысяжных.

— Дык як-жа, панове,—звярнуўся да ўсіх старшыня,—прызнаем вінаватай без намеру абрабаваць і маёмасці не крада. Так хіба?

Пётр Герасімавіч, задаволены сваёй перамогай, згадзіўся.

— Але заслугоўвае змякчэння віны,—дадаў купец.

Усе згадзіліся. Толькі арцельшчык настойваў на тым, каб сказаць: „не, не вінавата“.

— Ды яно-ж так і выходзіць,—растлумачыў старшыня,—без намеру абрабаваць, і маёмасці не крада. Значыць, і не вінавата.

— Дуй гэтак, і заслугоўвае змякчэння віны: значыць, астаецца апошняе ачысціць,—весела вымавіў купец.

Усе так стаміліся, так заблыталіся ў спрэчках, што ніхто не здагадаўся дадаць да адказу: „так, але без намеру пазбавіць жыцця“.

Нехлюдаў так усхваляваўся, што і ён не заўважыў гэтага. У гэтым выглядзе адказы і былі запісаны і ўнесены ў судовую залу.

Раблэ піша, што юрыст, да якога прышлі судзіцца, пасля ўказання на розныя законы і прачытання дваццаці старонак юрыдычнай бессэнсоўнай латыні, прапанаваў тым, хто судзіцца, кінуць косці: цот або няцот. Калі цот, дык праўда істца, калі няцот, дык праўда адказчыка.

Гэтак было і тут. Тое, а не другое вырашэнне прынята было не таму, што ўсе згадзіліся, а, па-першае, таму, што судовы старшыня, які гаварыў гэтак доўга сваё рэзюме, на гэты раз забыў сказаць тое, што ён заўсёды гаварыў, а менавіта тое, што, адказваючы на пытанне, яны могуць сказаць: так,—вінавата, але без намеру пазбавіць жыцця; па-другое, таму, што палкоўнік вельмі доўга і марудна расказваў гісторыю жонкі свайго швагра; па-трэцяе, таму, што Нехлюдаў быў гэтак усхваляваны, што не заўважыў упушчэння агаворкі аб адсутнасці намеру пазбавіць жыцця і думаў, што агаворка: „без намеру абрабаваць“ знішчае абвінавачванне; па-чацвертае, таму, што Пётр Герасімавіч не быў у пакоі, ён выходзіў у той час, як старшыня пералічыў пытанні і адказы, і, галоўнае, таму, што ўсе стаміліся і ўсім хацелася хутчэй вызваліцца і таму згадзіцца з тым рашэннем, пры якім усё хутчэй канчаецца.

Прысяжныя пазванілі. Жандар, што стаяў з выцягненай шабляй каля дзвярэй, уклаў шаблю ў ножны і падаўся ўбок. Суддзі паселі на месцы і адзін за другім вышлі прысяжныя.

Старшыня з урачыстым выглядам нёс ліст. Ён падышоў да судовага старшыні і падаў яго. Старшыня прачытаў і, відаць, здзіўлены, развёў рукамі і звярнуўся да таварышоў, раячыся. Старшыня быў здзіўлены тым, што прысяжныя, агаварыўшы першую ўмову: „без намеру абрабаваць“, не агаварылі другую: „без намеру пазбавіць жыцця“. Выходзіла з рашэння прысяжных, што Маслава не крапа, не рабавала, а разам з тым атруціла чалавека без усякай пэўнай мэты.

— Паглядзіце, якую яны бяссэнсіцу пастанавілі,—сказаў ён члену налева.—Гэта-ж катаржныя работы, а яна не вінавата.

— Ну, як не вінавата,—сказаў суровы член.

— Так проста не вінавата. Я думаю, што да гэтага выпадку службыць прымяненнем 818 артыкул. (818 артыкул гаворыць аб тым, што калі суд знойдзе абвінавачванне несправядлівым, дык ён можа адмяніць рашэнне прысяжных.)

— Як вы думаеце?—звярнуўся старшыня да добрага члена.

Добры член не адразу адказаў, ён зірнуў на нумар паперы, якая ляжала перад ім, і склаў лічбы,—не ўдалося на тры. Ён загадаў, што калі падзеліцца, дык ён згодзіцца, але, не глядзячы на тое, што не дзялілася, ён па дабраце сваёй згадзіўся.

— Я думаю таксама, што варта было-б,—сказаў ён.

— А вы?—звярнуўся старшыня да сярдзітага члена.

— Ні ў якім разе,—адказаў ён рашуча.—І так газеты гавораць, што прысяжныя апраўдваюць злачынцаў; што-ж будуць гаварыць, калі суд апраўдае. Я не згодзен ні ў якім разе.

Старшыня паглядзеў на гадзіннік.

— Шкада, але што-ж зробіш,—і падаў пытанні старшыню для прачытання.

Усе ўсталі, і старшыня, пераступаючы з нагі на нагу, адкашляўся і прачытаў пытанні і адказы. Усе судовыя: сакратар, адвакаты, нават пракурор здзівіліся.

Падсудныя сядзелі спакойна, відаць не разумеючы значэння адказаў. Зноў усе селі, і судовы старшыня запытаў пракурора: якія пакаранні, па яго думцы, належаць падсудным.

Пракурор, узрадаваны нечаканым поспехам у дачыненні да Маславай, прыпісваючы гэты поспех свайму красамоўству, навёў недзе даведкі, прыўстаў і сказаў:

— Сімон Карцінкін, думаю, належыць пакаранню на падставе артыкула 1452-га і 4 п. 1453-га, Еўфімію Бачкову на падставе артыкула 1659-га і Кацярыну Маславу на падставе артыкула 1454-га.

Усе пакаранні гэтыя былі самыя суровыя, якія толькі можна было даць.

— Суд ідзе для пастановы рашэння,—сказаў старшыня, устаючы.

Усе падняліся за ім і з лёгкім і прыемным адчуваннем зробленай добрай справы пачалі выходзіць або рухацца па зале.

— А мы-ж, дарагі, бяссорамна нахлуслі,—сказаў Пётр Герасімавіч, падышоўшы да Нехлюдава, якому старшыня расказваў нешта.—Мы-ж яе ў катаргу закаталі.

— Што вы кажаце?—ускрыкнуў Нехлюдаў, на гэты раз не заўважаючы зусім непрыемнай фамільярнасці настаўніка.

— Дык як-жа,—сказаў ён.—Мы не паставілі ў адказе: „вінавата, але без намеру пазбавіць жыцця“. Мне зараз сакратар казаў,—пракурор падводзіць яе пад 15 год катаргі.

— Але-ж гэтак вырашылі,—сказаў старшыня.

— Пётр Герасімавіч пачаў спрачацца, гаворачы, што само сабой мелася на ўвазе, што раз яна не брала грошай, дык і не магла мець намеру пазбавіць жыцця.

— Але-ж я прачытаў адказы перад тым, як выходзіць,—апраўдваўся старшыня.—Ніхто не супярэчыў.

— Я ў гэты момант выходзіў з пакоя,—сказаў Пётр Герасімавіч.—А вось як вы праваронілі?

— Я ніяк не думаў,—сказаў Нехлюдаў.

— Вось і не думалі.

— Але гэта можна выправіць,—сказаў Нехлюдаў.

— Ну, не, цяпер скончана.

Нехлюдаў паглядзеў на падсудных. Яны тры самыя, чый лёс вырашан, усё гэтак нерухома сядзелі за сваёй рашоткай перад салдатамі. Маслава ўсміхалася нечаму. І ў душы Нехлюдава варухнулася нядобрая думка. Перад гэтым, прадбачыўшы, што яе апраўдаюць і пакінуць у горадзе, ён быў у нерашучасці, як ставіцца да яе; і адносіны да яе былі цяжкімі. Катарга-ж і Сібір адразу-ж знішчалі магчымасць усякіх адносін да яе: недабітая птушка перастала-б трапятаць у ягдташы і напамінаць пра сябе.

XXIV

Меркаванні Пятра Герасімавіча былі справядлівы. Вярнуўшыся з дарадчага пакоя, старшыня ўзяў паперу і прачытаў:

„188 * года, красавіка 28 дня, згодна ўказу яго імператарскай вялікасці, Акруговы Суд, па крымінальнаму аддзяленню, у сілу пастановы паноў прысяжных засядацеляў, на падставе 3 п. арт. 771, 3 п. арт. 776 і арт. 777 Уст. Крым. Судапраіздв., ухваліў: селяніна Сімона Карцінкіна, 33 год, і мяшчанку Кацярыну Маславу, 27 год, пазбавіўшы ўсіх правоў маёмасці, выслаць на катаржныя работы: Карцінкіна на 8 год, а Маславу на 4 гады, з вынікамі для абодвух па 25 арт. Укладання. Мяшчанку-ж Еўфімію Бачкову, 43 год, пазбавіўшы ўсіх асаблівых, асабова і па годнасці дадзеных ёй правоў і пераваг, заключыць у турму тэрмінам на тры гады, з вынікамі па 49 арт. Укладання. Судовыя па гэтай справе выдаткі ўскласці па роўнай частцы на асуджаных, а ў выпадку іхняй немажніасці прыняць на рахунак казны. Рэчавыя па справе гэтай доказы прадаць, пярсцёнак вярнуць, слоікі знішчыць“.

Карцінкін стаяў, гэтак-жа выцягваючыся, трымаючы рукі з адтапыранымі пальцамі па швах і варушачы шчакамі. Бачкова здавалася зусім спакойнай. Пачуўшы пастанову, Маслава барвова пачырванела.

— Не вінавата я, не вінавата,—раптам на ўсю залу ўскрыкнула яна.—Грэх гэта. Не вінавата я. Не хацела, не думала. Праўду кажу. Праўду.—І, апусціўшыся на лаву, яна голасна заплакала.

Калі Карцінкін і Бачкова вышлі, яна ўсё яшчэ сядзела на месцы і плакала, так што жандар павінен быў крануць яе за рукаў халата.

„Не, гэта немагчыма гэтак пакінуць“,—прагаварыў сам сабе Нехлюдаў, зусім забыўшы, сваю нядобрую думку, і сам не ведаючы чаму, паспяшыў у калідор яшчэ раз зірнуць на яе. У дзвярах цясніўся шумны натоўп прысяжных і адвакатаў, якія выходзілі здаволення сканчэннем справы, так што ён на некалькі мінут затрымаўся ў дзвярах. Калі-ж ён вышаў у калідор, яна была ўжо далёка. Хуткімі крокамі, не думаючы аб тым, што ён звяртае на сябе ўвагу, ён дагнаў і перагнаў яе, і спыніўся. Яна ўжо не плакала і толькі парыўна ўсхліпвала, выціраючы пачырванелы, з плямамі твар канцом хусткі, і прайшла міма яго, не азіра-

чочыся. Прапусціўшы яе, ён хутка вярнуўся назад, каб убачыць старшыню, але старшыня пайшоў ужо.

Нехлюдаў дагнаў яго толькі ў швейцарскай.

— Пане старшыня, — сказаў Нехлюдаў, падыходзячы да яго ў тую мінуту, калі той ужо адзеў светлае паліто і браў кій з срэбным набалдашнікам, які падаваў швейцар, — ці магу я пагаварыць з вамі пра справу, што зараз вырашылася? — Я — прысяжны.

— Ну, як-жа, князь Нехлюдаў? Вельмі прыемна, мы ўжо сустракаліся, — сказаў старшыня, паціскаючы руку і са здавальненнем успамінаючы, як добра і весела ён танцаваў — лепш за ўсіх маладых — у той вечар, калі сустрэўся з Нехлюдавым. — Чым магу служыць?

— Атрымалася непаразуменне ў адказе адносна Маславай. Яна не вінавата ў атручэнні, а тым і часам яе засудзілі на катаргу, — з вельмі уважлівым панурым выглядам сказаў Нехлюдаў.

— Суд вынес пастанову на падставе адказаў, дадзеных вамі-ж, — сказаў старшыня, пасоўваючыся да выходных дзвярэй, — хаця адказы і суду здаліся неадпаведнымі справе.

Ён успомніў, што хацеў растлумачыць прысяжным тое, што іхні адказ: „так—вінавата“, без адмаўлення намеру забойства, сцвярджае забойства з намерам, але, спяшаючыся скончыць, не зрабіў гэтага.

— Так, але хіба нельга выправіць памылку?

— Прычына для касацыі заўсёды знойдзецца. Трэба звярнуцца да адвакатаў, сказаў старшыня, крыху на бок надзяючы капялюш і рушачы да выхаду.

— Але-ж гэта жахліва.

— Вось бачыце, Маславу чакала адно з двух, — відаць жадаючы быць як мага больш прыемным і пачцівым з Нехлюдавым, сказаў старшыня, распавіўшы бакенбарды паверх каўняра паліто, і, узяўшы яго злёгка пад локаць і накіроўваючы да выходных дзвярэй, ён працягваў: — вы-ж таксама ідзеце?

— Але, — сказаў Нехлюдаў, спешна апрапаваючыся, і пайшоў з ім.

Яны вышлі на яркае вясёлае сонца, і адразу-ж трэба было гаварыць гучней за грукат калёсаў па бруку.

— Становішча, як бачыце, дзіўнае,—працягваў старшыня, падвышаючы голас:—яе, гэту Маславу, чакала адно з двух: або амаль апраўданне, турэмнае зняволенне, у якое магло быць улічана і тое, што яна ўжо сядзела, нават толькі арышт, або катарга,—сярэдзіны няма. Калі-б вы дадалі словы: „але без намеру забойства“, дык яе-б апраўдалі.

— Я невыбачна прапусціў гэта,—казаў Нехлюдаў.

— Вось у гэтым уся справа,—усміхаючыся, казаў старшыня, глядзячы на гадзіннік.

Асталося толькі 45 мінут да апошняга, прызначанага Кларай, тэрміну.

— Цяпер, калі хочаце, звярніцеся да адваката. Трэба знайсці прычыну для касацыі. Гэта заўсёды можна знайсці. На Дваранскую,—адказаў ён рамізіку,—30 капеек, ніколі больш не плачу.

— Ваша яснавяльможнасць, калі ласка.

— Маё шанаванне. Калі магу чым служыць, дом Дворнікава, па Дваранскай, лёгка запомніць.

І ён, ласкава пакланіўшыся, паехаў.

XXV

Размова з старшынёй і чыстае паветра крыху супакоілі Нехлюдава. Ён падумаў цяпер, што пачуццё, якое непакоіла яго, было ім пераўвялічана з той прычыны, што ўся раніца прайшла ў гэтых нязвычайных умовах.

„Зразумела, дзіўнае і надзвычайнае супаданне! І неабходна зрабіць усё магчымае, каб аблягчыць яе лёс, і зрабіць гэта хутчэй. Зараз-жа. Трэба тут, у судзе, даведацца, дзе жыве Фанарын або Мікішын“. Ён успомніў двух вядомых адвакатаў.

Нехлюдаў вярнуўся ў суд, зняў паліто і пайшоў наверх. У першым-жа калідоры ён сустрэў Фанарына. Ён спыніў яго і сказаў, што мае да яго справу. Фанарын ведаў яго ў твар і па імя і сказаў, што вельмі рады зрабіць усё прыемнае.

— Хаця я і стаміўся... але калі нядоўга, дык скажыце мне вашу справу,—хадзем сюды.

І Фанарын прывёў Нехлюдава ў нейкі пакой, напэўна, кабінет якога-небудзь суддзі. Яны селі каля стала.

— Ну-с, у чым справа?

— Раней за ўсё я буду вас прасіць,—сказаў Нехлюдаў,— аб тым, каб ніхто не ведаў, што я прымаю ўдзел у гэтай справе.

— Ну, гэта само сабой зразумела. Значыцца...

— Я сёння быў прысяжным, і мы асудзілі жанчыну на катаржныя работы—невінаватую. Мяне гэта мучыць.

Нехлюдаў нечакана для сябе пачырванеў і замяшаўся.

Фанарын бліснуў на яго вачыма і зноў апусціў іх, слухаючы.

— Ну-с,—толькі вымавіў ён.

— Асудзілі невінаватую, і я хацеў-бы касіраваць справу і перадаць яе ў вышэйшую інстанцыю.

— У Сенат,—паправіў Фанарын.

— І вось я прашу вас узяцца за гэта.

Нехлюдаў хацеў скончыць хутчэй самае цяжкое і таму тут-жа сказаў:

— Узнагарода, выдаткі па гэтай справе я бяру на сябе, якія-б яны ні былі,—сказаў ён, чырванеючы.

— Ну, гэта мы ўмовімся,—ласкава ўсміхаючыся яго нявопытнасці, сказаў адвакат.

— У чым-жа справа?

Нехлюдаў расказаў.

— Добра, заўтра я возьму справу і прагледжу яе. А паслязаўтра, не—у чацвер, прыезджайце да мяне а шостаў гадзіне ўвечары і я дам вам адказ. Дык так? Ну і хадземце, мне яшчэ тут патрэбны даведкі.

Нехлюдаў развітаўся з ім і вышаў.

Гутарка з адвакатам і тое, што ён прыняў ужо захады для абароны Маславай, яшчэ больш заспакоілі яго. Ён вышаў на двор: надвор'е было надзвычайнае, ён радасна ўдыхнуў вясновае паветра. Рамізнiкі прапаноўвалі свае паслугі, але ён пайшоў пехатою, і адразу-ж цэлы рой думак і ўспамінаў аб Кацюшы і аб яго ўчынку з ёй закружыліся

ў яго галаве. І яму зрабілася сумна і ўсё здалося панурым. „Не, гэта я абмяркую потым,—сказаў ён сабе,—а цяпер, наадварот, трэба крыху забавіцца пасля цяжкіх уражанняў“.

Ён успомніў пра абед Карчагіных і зірнуў на гадзіннік. Было яшчэ няпозна, і ён мог паспець к абеду. Міма званила конка. Ён пабег і ўскочыў на яе. На плошчы ён саскочыў, узяў добрага рамізініка і праз дзесяць мінут быў каля ганка вялікага дома Карчагіных.

XXVI

— Калі ласка, ваша сіяцельства, чакаюць,—сказаў ласкава гладкі швейцар вялікага дома Карчагіных, адчыняючы дубовыя дзверы пад'езда, якія бязгучна рухаліся на англійскіх петлях.—Кушаюць, толькі вас загадалі прасіць.

Швейцар падышоў да сходняў і пазваніў наверх.

— Хто-небудзь ёсць?—запытаў Нехлюдаў, распранаючыся.

— Пан Коласаў ды Міхаіл Сяргеевіч, а то ўсё свае,—адказаў швейцар.

Са сходняў зірнуў прыгожы лёкай у фрак у белых пальчатках.

— Калі ласка, ваша сіяцельства,—сказаў ён.—Загадана прасіць.

Нехлюдаў узышоў на сходні і па знаёмай раскошнай і вялікай зале прайшоў у сталовую. У сталовай за сталом сядзела ўся сям'я, за выключэннем маці, княгіні Соф'і Васільеўны, якая ніколі не выходзіла з свайго габінета. Уверсе стала сядзеў стары Карчагін; побач з ім, з левага боку, доктар, з другога—госць Іван Іванавіч Коласаў, ранейшы губернска прадвадзіцель, цяпер член праўлення банка, ліберальны таварыш Карчагіна; потым з левага боку—miss Рэдэр, гувернантка маленькай сястры Місі, і сама чатырохгадовая дзяўчынка; з правага, насупраць—брат Місі, адзіны сын Карчагіных, гімназіст VI класа, Пеця, для якога ўся сям'я, чакаючы яго экзаменаў, аставалася ў горадзе, яшчэ студэнт-рэпетытар; потым злева—Кацярына Аляксееўна, сара-

кагадовая дзева-славянафілка, насупраць—Міхаіл Сяргеевіч ці Міша Телегін, стрыечны брат Місці, і ўнізе стала сама Місці і каля яе некрануты прыбор.

— Ну вось і добра. Сядайце, мы яшчэ толькі за рыбай,— праз сілу асцярожна жуючы ўстаўнымі зубамі, прагаварыў стары Карчагін, падымаючы на Нехлюдава налітыя крывёю вочы, на якіх не было відаць павек.—Сцяпан,—звярнуўся ён з поўным ротам да тоўстага самавітага буфетчыка, паказваючы вачыма на пусты прыбор.

Хаця Нехлюдаў добра ведаў і многа разоў і за абедам бачыў старога Карчагіна, сёння неяк асабліва непрыемна падейнічаў на яго гэты чырвоны твар з пажадлівымі смакуючымі губамі над закладзенай пад камізэльку салфеткай, і тлустая шыя, галоўнае—уся гэта гладкая тлустая генеральская фігура. Нехлюдаў міжвольна ўспомніў тое, што ведаў аб жорсткасці гэтага чалавека, які, бог ведае для чаго, бо ён быў багатым і знатным, і яму не трэба было выслугоўвацца,—біў бізунамі і нават вешаў людзей, калі быў начальнікам края.

— Зараз пададуць, ваша сіяцельства,—сказаў Сцяпан, беручы з буфета, напоўненага срэбранымі вазамі, вялікую разліўную ложку і ківаючы прыгожаму лёкаю з бакенбардамі, які адразу-ж пачаў упарадкоўваць побач з Місці некрануты прыбор, накрыты ўмела складзенай накрухмаленай салфеткай, на якой тырчэў герб.

Нехлюдаў абышоў увесь стол, усім паціскаючы рукі. Усе, апрача старога Карчагіна і дам, уставалі, калі ён падыходзіў да іх. І гэты абыход стала і пацісканне рук усім прысутным, хаця з большасцю з іх ён ніколі не размаўляў, здалося яму сёння асабліва непрыемным і смешным. Ён папрасіў прабачэння за тое, што спазніўся, і хацеў сесці на пустое месца на канцы стала паміж Місці і Кацярынай Аляксееўнай, але стары Карчагін патрабаваў, каб ён, калі ўжо не п'е гарэлкі, дык усё-ж закусіў-бы каля стала, на якім былі амары, ікра, сыры, селядцы. Нехлюдаў не чакаў таго, што ён гэтакі галодны, але, пачаўшы есці хлеб з сырам, не мог спыніцца і прагна еў.

— Ну, што-ж, падрываў асновы?—сказаў Коласаў, іранічна ўжываючы выраз рэтраграднай газеты, якая паўставала

супроць суда прысяжных.—Апраўдалі вінаватых, абвінавацілі невінаватых, так?

— Падрывалі асновы.. падрывалі асновы...—паўтарыў, смеючыся, князь, які поўнасьцю давяраў розуму і вучонасьці свайго ліберальнага таварыша і друга.

Нехлюдаў, рызыкуючы быць непачцівым, нічога не адказаў Коласаву і, сеўшы за пададзены суп, які яшчэ дыміўся, працягваў жаваць.

— Дайце-ж яму паесці,—усміхаючыся, сказала Місі, гэтым займеннікам „яму“ напамінаючы сваю з ім блізкасьць.

Коласаў між тым жвава і гучна расказваў змест абурыўшага яго артыкула супроць суда прысяжных. Яму памагаў Міхаіл Сяргеевіч, пляменнік, і расказваў змест другога артыкула той самай газеты.

Місі, як заўсёды, была вельмі *distinguée*¹ і ў добрым, непрыкметна добрым адзенні.

— Вы, напэўне, вельмі стаміліся, згаладалі,—сказала яна Нехлюдаву, дачакаўшыся, каб ён пражаваў.

— Не, не асабліва. А вы? ездзілі глядзець карціны?—запытаў ён.

— Не, мы адклалі. А мы былі на lawn tennis'е ў Саламатавых. І сапраўды, містэр Крукс дзіўна гуляе.

Нехлюдаў прыехаў сюды, каб крыху пазабавіцца, і заўсёды яму ў гэтым доме бывала прыемна, не толькі з прычыны таго добрага тону раскошы, якая прыемна дзейнічала на яго, але і з прычыны той атмасферы ліслівай ласкі, якая непрыкметна акружала яго. Сёння-ж, дзіўная рэч, усё ў гэтым доме здавалася брыдкім яму,—усё, пачынаючы ад швейцара, шырокіх сходняў, кветак, лёкаяў, убрання стала да самай Місі, якая сёння здавалася яму непрывабнай і ненатуральнай. Непрыемным быў для яго і гэты самаўпэўнены, пошлы, ліберальны тон Коласава, непрыемнай была бычыная, самаўпэўненая пажадлівая постаць старога Карчагіна, непрыемнымі былі французскія фразы славянафілкі Кацярыны Аляксееўны, непрыемнымі былі крыху замешаныя твары гувернанткі і рэпетытара, асабліва непрыемным быў займеннік

¹ Зграбная.

„яму“, сказаны пра яго... Нехлюдаў заўсёды хістаўся паміж двума адносінамі да Місці: то ён, нібы прыжмурваючыся або нібы пры святле месяца бачыў у ёй усё прыгожае: яна здавалася яму і свежай, і пекнай, і разумнай, і натуральнай... А то раптам ён, нібы пры яркім сонечным святле, бачыў, не мог не бачыць усяго таго, чаго нехапала ёй. Сёння быў для яго гэткі дзень. Ён бачыў сёння ўсе зморшчыкі на яе твары, ведаў, бачыў, як узбіты валасы, бачыў вастрывню локцяў, і, галоўнае, бачыў шырокі пазногаць вялікага пальца, які нагадваў гэткі-ж пазногаць бацькі.

— Вельмі нудная гульня,—сказаў Коласаў пра тэніс:— куды весялей была лапта, як мы гулялі ў дзіцячыя гады.

— Не, вы не спрабавалі. Гэта страшна захапляе,—засупрэчыла Місці, асабліва ненатуральна вымаўляючы слова „страшна“, як здалося Нехлюдаву.

І пачаліся спрэчкі, у якіх прынялі ўдзел і Міхаіл Сяргеевіч, і Кацярына Аляксееўна. Толькі губернантка, рэпетытар і дзеці маўчалі, і, відаць, сумавалі.

— Вечна спрачаюцца!—голасна рагочучы, вымавіў стары Карчагін, вымаючы салфетку з-пад камізэлькі, і, грукаючы крэслам, якое адразу-ж падхапіў лёкай, устаў з-за стала. За ім усталі і ўсе астатнія і падышлі да століка, дзе стаялі паласкацельніцы і наліта была цёплая пахучая вада, і, выпалоскваючы раты, працягвалі нецікавую ні для каго размову.

— Хіба не праўда?—звярнулася Місці да Нехлюдава, выклікаючы яго на пацверджанне сваёй думкі аб тым, што ні ў чым так не відаць характар людзей, як у гульні. Яна бачыла на яго твары той удумлівы і, як ёй здавалася, асуджальны выраз, якога яна баялася ў ім, і хацела даведацца, чым ён выкліканы.

— Па праўдзе сказаць, не ведаю, я ніколі не думаў пра гэта,—адказаў Нехлюдаў.

— Пойдзеце да мамы?—запытала Місці.

— Але, але,—сказаў ён, вымаючы папяроску, і гэткім тонам, які яўна гаварыў, што яму не хацелася-б ісці.

Яна моўчкі, не разумеючы, паглядзела на яго, і яму зрабілася сорамна. „Сапраўды, прыехаць да людзей для таго,

каб наводзіць на іх нуду“, падумаў ён пра сябе і, намагаючыся быць ветлівым, сказаў, што са здавальненнем пойдзе, калі княгіня прыме.

— Але, але, мама будзе рада. Курыць і там можаце. І Іван Іванавіч там.

Гаспадыня дома, княгіня Соф'я Васільеўна, была ляжачая дама. Яна восьмы год пры гасцях ляжала, у кружавых і стужках, сярод аксаміту, пазалоты, слановай косці, бронзы, лаку і кветак, і нікуды не ездзіла і прымала, як яна казала, толькі „сваіх прыяцеляў“, гэта значыць усё тое, што, як яна думала, чым-небудзь вылучалася з натоўпу. Нехлюдава прымалі ў ліку гэтых прыяцеляў і таму, што ён лічыўся разумным маладым чалавекам, і таму, што яго маці была блізкім другам сям'і, і таму, што добра-б было, каб Місі вышла за яго.

Пакой княгіні Соф'і Васільеўны быў за вялікаю і маленькай гасцінымі. У вялікай гасцінай Місі, што ішла ўперадзе Нехлюдава, рашуча спынілася і, узяўшыся за спінку залочанага крэсліца, паглядзела на яго.

Місі вельмі хацела выйсці замуж, і Нехлюдаў быў добрая партыя. Апрача таго, ён падабаўся ёй, і яна прывучыла сябе да думкі, што ён будзе яе (не яна будзе яго, а ён яе), і яна з несвядомай, але ўпартай хітрасцю, гэткаю, якая бывае ў душэўна хворых, дасягала сваёй мэты. Яна загаварыла з ім цяпер, каб выклікаць яго на прызнанне.

— Я бачу, што з вамі здарылася нешта,—сказала яна.— Што з вамі?

Ён успомніў пра сваю сустрэчу ў судзе, нахмурыўся і пачырванеў.

— Але, здарылася,—сказаў ён, жадаючы быць праўдзівым:—І дзіўнае, надзвычайнае і значнае здарэнне.

— Што-ж? Вы не можаце сказаць што?

— Не магу цяпер. Дазвольце не гаварыць. Здарылася тое, што я не паспеў поўнасцю абдумаць,—сказаў ён і пачырванеў яшчэ больш.

— І вы не скажаце мне?—Мускул на твары яе ўздрыгнуў, і яна пасунула крэсліца, за якое трымалася.

— Не, не магу,—адказаў ён, адчуваючы, што, адказваючы ёй так, ён адказваў сабе, прызнаючы, што сапраўды з ім здарылася нешта вельмі важнае.

— Ну, дык хадзем.

Яна ўстрасанула галавой, нібы адганяючы непатрэбныя думкі, і пайшла наперад больш хуткім, чым звычайна, крокам.

Яму здалася, што яна ненатуральна сціснула рот, каб стрымаць слёзы. Яму зрабілася сорамна і балюча, што ён пакрыўдзіў яе, але ён ведаў, што нават маленькая слабасць загубіць яго, г. зн. звяжа. А ён цяпер баяўся гэтага больш за ўсё, і ён моўчкі дайшоў з ёй да габінета княгіні.

XXVII

Княгіня Соф'я Васільеўна скончыла свой абед, вельмі далікатны і вельмі пажыўны, які яна з'ядала заўсёды адна, каб ніхто не бачыў яе пры гэтым непаэтычным адпраўленні. Каля канапы яе стаяў столік з кавай, і яна курыла пахітоску. Княгіня Соф'я Васільеўна была худая, доўгая brunетка, з доўгімі зубамі і вялікімі чорнымі вачыма, якая ўсё яшчэ маладзілася. Гаварылі благое пра яе адносінны з доктарам. Нехлюдаў раней забываў гэта, але калі ён убачыў каля яе крэсла доктара з яго намаляванай ільсністай падвоенай барадой, яму зрабілася вельмі брыдка. Побач з Соф'яй Васільеўнай, на нізкім мяккім крэсле сядзеў Коласаў ля століка і памешваў каву. На століку стаяла чарка лікёру.

Місі ўвайшла разам з Нехлюдавым да маці, але не асталася ў пакоі.

— Калі мама стоміцца і прагоніць вас, прыходзьце да мяне,—сказала яна, звяртаючыся да Коласава і Нехлюдава гэтакім тонам, нібы нічога не адбылося паміж імі, і, весела ўсміхнуўшыся, нячутна крочачы па тоўстаму дывану, вышла з пакоя.

— Ну, добры дзень, мой друг, сядайце і раскажыце,—сказала княгіня Соф'я Васільеўна са сваёй штучнай, фальшывай, зусім падобнай да натуральнай, усмешкай, якая

адкрывала прыгожыя доўгія зубы, надзвычайна ўмела зробленыя, зусім гэтка-ж, якімі былі сапраўдныя.—Мне кажуць, што вы прыехалі з суда ў вельмі сумным настроі. Я думаю, што гэта вельмі цяжка для людзей з сэрцам,—сказала яна па-французску.

— Але, гэта праўда,—сказаў Нехлюдаў,—часта адчуваеш сваю не... адчуваеш, што не маеш права судзіць...

— *Comme c'est vrai*¹,—нібы здзіўлёная ісцінасцю яго заўвагі, ускрыкнула яна, як заўсёды, умела лесцячы свайму субяседніку.

— Ну, а як-жа ваша карціна, яна вельмі цікавіць мяне,—дадала яна.—Калі-б не мая хворасць, дык я даўно-б была ў вас.

— Я зусім пакінуў яе,—суха адказаў Нехлюдаў, якому сёння няшчырасць яе ліслінасці была гэтак-жа відавочна, як і старасць, якую яна скрывала. Ён ніяк не мог настроіць сябе, каб быць ветлівым.

— Дарэмна! Вы ведаеце, мне сказаў сам Рэпін, што ў яго безумоўны талент,—сказала яна, звяртаючыся да Коласава.

„Як ёй не сорамна гэтак хлусіць“, хмурачыся, думаў Нехлюдаў.

Пераканаўшыся, што Нехлюдаў не ў гуморы, і нельга яго ўцягнуць у прыемную і разумную размову, Соф'я Васільеўна звярнулася да Коласава з пытаннем аб яго думцы пра новую драму гэтакім тонам, нібы гэта думка Коласава павінна была вырашыць усякія сумненні, і кожнае яго слова павінна астацца ў вяках. Коласаў асуджаў драму і выказваў пры гэтым выпадку свае погляды на мастацтва. Княгіня Соф'я Васільеўна здзіўлялася трапнасці яго выказванняў, спрабавала абараніць аўтара драмы, але адразу-ж або здавалася або знаходзіла сярэдняе. Нехлюдаў глядзеў і слухаў, але бачыў і чуў зусім не тое, што было перад ім.

Слухаючы то Соф'ю Васільеўну, то Коласава, Нехлюдаў бачыў, па-першае, што ні Соф'і Васільеўне, ні Коласаву

¹ Як гэта праўдзіва.

няма ніякай справы ні да драмы, ні адзін да аднаго, а што калі яны гавораць, дык толькі для задавальнення фізіялагічнай патрэбы пасля ежы паварушыць мускуламі языка і горла; па-другое, тое, што Коласаў, выпіўшы гарэлкі, віна, лікёру, быў крыху п'яны, не гэтак п'яны, як бываюць п'яныя не часта п'ючыя мужыкі, але як бываюць п'яныя людзі, якія зрабілі з віна звычку. Ён не хістаўся, не гаварыў глупства, але быў у ненармальным, узбуджана-задаволеным сабою становішчы; па-трэцяе, Нехлюдаў бачыў тое, што княгіня Соф'я Васільеўна сярод размовы з неспакоем пазірала на акно, праз якое да яе пачынаў даходзіць касы прамень сонца, які мог занадта ярка асвятліць яе старасць.

— Як гэта трапна,—сказала яна пра нейкую заўвагу Коласава і паціснула ў сцяне каля канапы кнопку званка.

У гэты час доктар устаў і, як свой чалавек, нічога не кажучы, вышаў з пакоя. Соф'я Васільеўна праводзіла яго вачыма, працягваючы размову.

— Калі ласка, Філіп, апусціце гэту гардзіну,—сказала яна, паказваючы вачыма на гардзіну акна, калі на званок яе ўвайшоў прыгожы лёкай.

— Не, як ні кажыце, у ім ёсць містычнае, а без містычнага няма паэзіі,—гаварыла яна, адным чорным вокам сярдзіта сочачы за рухамі лёкага, які апускаў гардзіну.

— Містыцызм без паэзіі—забабоны, а паэзія без містыцызма—проза,—сказала яна, сумна ўсміхаючыся і не адвдзячы погляду з лёкага, які разроўніваў гардзіну.

— Філіп, вы не тую гардзіну,—ля вялікага акна,—з пакутай вымавіла Соф'я Васільеўна, відавочна шкадуючы сябе за тыя намаганні, якія ёй трэба было зрабіць, каб вымавіць гэтыя словы, і адразу-ж для заспакаення паднесла да рота рукой, пакрытай пярсцёнкамі, пахучую дымлівую пахітоску.

Шырокагруды, мускулісты, прыгожы Філіп злёгка пакланіўся, нібы просячы выбачэння, і мякка ступаючы па дывану сваімі моцнымі нагамі з рэзка вызначанымі лыткамі, пакорліва і моўчкі перайшоў да другога акна і, старанна пазіраючы на княгіню, пачаў гэтак выпростаць гардзіну, каб ніводзін прамень не асмеліўся падаць на яе. Але і тут

ён зрабіў не тое, і зноў змучаная Соф'я Васільеўна павінна была спыніць сваю прамову пра містыцызм і выправіць нездагадлівага Філіпа, што бязлітасна трывожыў яе. На момант у вачах Філіпа ўспыхнуў агеньчык.

„А чорт цябе ведае, што табе трэба,—напэўна, унутрана вымавіў ён“, падумаў Нехлюдаў, назіраючы ўсю гэту гульню. Але прыгожы і моцны Філіп адразу-ж захаваў свой рух нецярплівасці і пачаў са спакоем рабіць тое, што загадвала яму змардаваная, знясіленая, уся фальшывая княгіня Соф'я Васільеўна.

— Зразумела, ёсць вялікая доля праўды ў вучэнні Дарвіна,—гаварыў Коласаў, рассеўшыся на нізкім крэсле, соннымі вачыма пазіраючы на княгіню Соф'ю Васільеўну,—але ён пераходзіць граніцы.—Але.

— А вы верыце ў спадчынасць?—запытала княгіня Соф'я Васільеўна Нехлюдава, якой яго маўчанне было цяжкім.

— У спадчынасць?—перапытаў Нехлюдаў.—Не, не веру,—сказаў ён, увесць аддаўшыся ў гэту мінуту тым дзіўным вобразам, якія чамусьці ўзніклі ў яго ваабражэнні. Побач з магутным прыгожым Філіпам, якога ён уявіў сабе натуршчыкам, ён уявіў сабе Коласава голым, з яго жыватам, падобным на гарбуз, пляшывай галавой і безмускульнымі, як плечы, рукамі. Гэтак-жа цямяна ўяўляліся яму і закрытыя цяпер шоўкам і аксамітам плечы Соф'і Васільеўны, якімі яны павінны быць у сапраўднасці, але ўяўленне гэта было занадта страшным, і ён пастараўся адагнаць яго.

Соф'я Васільеўна змерыла яго вачыма.

— Аднак Місіі вас чакае,—сказала яна.—Ідзіце да яе, яна хацела вам сыграць новую рэч Шумана... Вельмі цікава.

„Нічога яна не хацела іграць. Усё гэта яна для нечага хлусіць“, падумаў Нехлюдаў, устаючы і паціскаючы празрыстую, кацлявую, пакрытую пярсцёнкамі руку Соф'і Васільеўны.

У гасцінай яго сустрэла Кацярына Аляксееўна і адразу-ж загаварыла:

— Аднак я бачу, што абавязкі прысяжнага дзейнічаюць вельмі дрэнна на ваш настрой,—сказала яна, як заўсёды па-французску.

— Але, даруйце мне, я сёння ў дрэнным настроі і не маю права наводзіць на іншых тугу,—сказаў Нехлюдаў.

— Чаму-ж вы ў дрэнным настроі?

— Дазвольце мне не гаварыць чаму,—сказаў ён, шукаючы свой капялюш.

— А памятаеце, як вы казалі, што трэба заўсёды гаварыць праўду, і як вы тады ўсім нам гаварылі гэтыя жорсткія праўды. Чаму-ж цяпер вы не хочаце сказаць? Памятаеш, Місі?—звярнулася Кацярына Аляксееўна да Місі, якая вышла да іх.

— Таму, што тое была гульня,—адказаў Нехлюдаў сур'ёзна.—У гульні можна, а ў сапраўднасці мы гэтыя дрэнныя, гэта значыць—я гэтыя дрэнныя, што мне, прынамсі, гаварыць праўды нельга.

— Не папраўляйцеся, а лепш скажыце, чым-жа мы гэтыя дрэнныя,—сказала Кацярына Аляксееўна, гуляючы словам і нібы не заўважаючы сур'ёзнасці Нехлюдава.

— Няма нічога горшага, як прызнаваць сябе ў дрэнным настроі,—сказала Місі.—Я ніколі не прызнаюся ў гэтым сабе і ад гэтага заўсёды бываю ў добрым настроі. Што-ж, хадземце да мяне. Мы пастараемся разagnaць вашу *mauvaise humeur*¹.

Нехлюдаў адчуваў сябе падобна таму, як павінен адчуваць сябе конь, калі яго гладзяць, каб надзець цуглі і весці запрагаць. А яму сёння больш, чым калі-небудзь, было непрыемна вазіць. Ён папрасіў прабачэння, што яму трэба дамоў, і пачаў развітвацца. Місі больш, чым звычайна, затрымала яго руку.

— Памятайце, што тое, што важна для вас, важна і для вашых прыяцеляў,—сказала яна.—Заўтра прыедзеце?

— Напэўна не,—сказаў Нехлюдаў і, адчуваючы сорам, ён сам не ведаў, за сябе ці за яе, пачырванеў і паспешна вышаў.

— Што такое? *Comme cela m'intrigue*²,—гаварыла Кацярына Аляксееўна, калі Нехлюдаў пайшоў.—Я абавязкова

¹ Дрэнны настрой.

² Як гэта мяне цікавіць.

даведаюся. Якая-небудзь *affaire d'amour-propre*: il est très susceptible, notre cher Міця¹.

„Plutôt une affaire d'amour sale“², хацела сказаць і не сказала Місці, гледзячы перад сабой з зусім іншым, згаслым тварам, чым той, з якім яна глядзела на яго, але яна не сказала нават Кацярыне Аляксееўне гэтага каламбура дрэннага тону, а сказала толькі:

— Ува ўсіх нас бываюць і дрэнныя і добрыя дні.

„Няўжо і гэты ашукае, — падумала яна. — Пасля ўсяго, што было, гэта было-б вельмі дрэнна з яго боку“.

Калі-б Місці павінна была растлумачыць, што яна разумее пад словамі: „Пасля ўсяго, што было“, яна не магла-б нічога сказаць пэўнага, а тым часам яна безумоўна ведала, што ён не толькі выклікаў у яе надзею, але амаль абяцаў ёй. Усё гэта былі не пэўныя словы, але погляды, усмешкі, намёкі, недамоўкі. Але яна ўсё-ж лічыла яго сваім, і згубіць яго было для яе вельмі цяжкім.

XXVIII

„Сорамна і брыдка, брыдка і сорамна“, думаў тымчасам Нехлюдаў, пехатою вяртаючыся дамоў па знаёмых вуліцах. Цяжкое пачуццё, якое ён адчуваў ад размовы з Місці, не пакідала яго. Ён адчуваў, што фармальна, калі можна так сказаць, ён быў правы перад ёй: ён нічога не сказаў ёй такога, што-б звязвала яго, не прапаноўваў ёй шлюбу, але па сутнасці ён адчуваў, што звязаў сябе з ёй, абяцаў ёй, а тымчасам сёння ён адчуў усёй істотаю сваёй, што не можа жаніцца на ёй. „Сорамна і брыдка, брыдка і сорамна“, паўтараў ён сабе: не аб адных адносінах да Місці, але аб усім. — „Усё брыдка і сорамна“, паўтараў ён сабе, уваходзячы на ганак свайго дома.

— Вячэраць не буду, — сказаў ён Карнею, які ўвайшоў за ім у сталовую, дзе быў падрыхтаваны прыбор і чай. — Вы ідзіце.

¹ Якая-небудзь справа, у якой замешана самалюбства: ён вельмі крыўдлівы, наш дарагі Міця.

² Хутчэй справа, у якой замешана бруднае, каханне — непераводны каламбур.

— Слухаю, — сказаў Карней, але не пайшоў і пачаў прыбіраць з стала. Нехлюдаў глядзеў на Карнея і ў яго з'явілася да Карнея нядобрае пачуццё. Яму хацелася, каб усе пакінулі яго ў спакоі, і здавалася, што ўсе, як наўмысля, на зло прыстаюць да яго. Калі Карней пайшоў з прыборам, Нехлюдаў падышоў да самавара, каб засыпаць чай, але пачуўшы крокі Аграфены Пятроўны, паспешна, каб не бачыць яе, вышаў у гасціную, зачыніўшы за сабою дзверы. Пакой гэты — гасціная — быў той самы, у якім тры месяцы назад памерла яго маці. Цяпер, зайшоўшы ў гэты пакой, асветлены двума лямпамі з рэфлектарамі — адным каля партрэта яго бацькі, а другім каля партрэта маці, ён успомніў свае апошнія адносіны да маткі, і гэтыя адносіны здаліся яму ненатуральнымі і брыдкімі. І гэта было сорамна і брыдка. Ён успомніў, як у апошні час яе хваробы ён проста жадаў яе смерці. Ён гаварыў сабе, што жадаў гэтага для таго, каб яна пазбавілася ад пакут, а ў сапраўднасці жадаў гэтага для таго, каб самому не бачыць яе пакут.

Жадаючы выклікаць у сабе добрыя ўспаміны аб ёй, ён зірнуў на яе партрэт, за 5000 рублёў напісаны славутым мастаком. Яна была намалявана ў чорным аксамітным плацці, з аголенымі грудзьмі. Мастак, як відаць, асабліва старанна вымалёўваў грудзі, прамежак між двума грудзьмі і бліскучага характава плечы і шыю. Гэта было ўжо зусім сорамна і брыдка. Нешта было агіднае і паклёпніцкае ў гэтым малюнку маці ў яе выглядзе поўголай красуні. Гэта было тым больш агідна, што ў гэтым-жа пакоі тры месяцы назад ляжала тая-ж жанчына ссохлая, як мумія, і ўсё-ж напаўняючая страшэнна цяжкім пахам, які ніяк нельга было заглушыць, не толькі ўвесь пакой, але і ўвесь дом. Яму здавалася, што ён і цяпер чуе гэты пах. І ён успомніў, як за дзень перад смерцю яна ўзяла яго моцную белую руку сваёй кастлявай пачарнелай рукой, паглядзела яму ў вочы і сказала: „Не судзі мяне, Міця, калі я не тое зрабіла“, і на выцвілых ад пакут вачах выступілі слёзы. „Якая брыдота!“ сказаў ён сабе яшчэ раз, зірнуўшы на поўголую жанчыну з дзівоснымі мармуровымі плячыма і рукамі і з пераможнай усмешкай. Агалёнасць грудзей на партрэце

нагадала яму другую маладую жанчыну, якую ён бачыў гэтымі днямі таксама голай. Гэта была Міссі, якая знайшла повад выклікаць яго увечары, да сябе, каб паказацца яму ў бальным плацці, у якім яна ехала на бал. Ён з агіднасцю ўспамінаў аб яе прыгожых руках і плячах. І гэты грубы, звераваты бацька з сваім мінулым, з жорсткасцю, і з падазронай рэпутацыяй *bel esprit*¹ маці. Ад усяго гэтага было агідна і разам з тым сорамна. Сорамна і брыдка, брыдка і сорамна.

„Не, не, — думаў ён, — вызваліцца трэба, вызваліцца ад усіх гэтых фальшывых адносін і з Карчагінамі, і з Мар'яй Васільеўнай, і са спадчынай, і з усім астатнім... каб дыхаць вольна. Паехаць за граніцу—у Рым, заняцца сваёй карцінай... Ён успомніў свае сумненні наконт свайго таленту.—Ну, ды ўсё адно, проста падыхаць вольна. Спачатку ў Канстантынопаль, потым у Рым, толькі-б адчапіцца хутчэй ад прысяжніцтва. І зрабіць гэту справу з адвакатам“.

І раптам у яго ўяўленні з надзвычайнай жвавасцю ўзнікла арыштанта з чорнымі касаватымі вачыма. А як яна заплакала пры апошнім слове падсудных! Ён паспешна, гасячы святло, скамячыў дакураную папяросу ў попельніцу, закурыў другую і пачаў хадзіць узад і ўперад па пакоі. І адна за другой пачалі ўзнікаць у яго ваабражэнні мінуты, перажытыя з ёй. Успомніў ён апошняе спатканне з ёй, тую звярную страсць, якая ў той час апанавала яго, і тое расчараванне, якое ён адчуў, калі задаволіў страсць. Успомніў белае плацце з блакітнай істужкай, успомніў заўтраню. „Дык я-ж кахаў яе, сапраўды кахаў добрым, чыстым каханнем у гэту ноч, кахаў яе яшчэ раней, ды як яшчэ кахаў тады, калі я першы раз жыў у цётка і пісаў свой твор!“ І ён успомніў сябе гэтакім, якім ён быў тады. На яго павеяла гэткай свежасцю, маладосцю, паўнатою жыцця, і яму зрабілася да болю сумна.

Розніца паміж ім, якім ён быў тады і якім ён быў цяпер, была вялізная: яна была гэткай самай, калі не большай, чым розніца паміж Кацюшай у царкве і той прастытуткай, што п'янствавала з купцом, якую яны судзілі сёння раніцою.

¹ Дасціпнасць.

Тады ён быў бадзёрым, вольным чалавекам, перад якім раскрываліся бясконцыя магчымасці,— цяпер ён адчуваў сябе з усіх бакоў злоўленым у цянёты бязглуздага, бязмэтнага, нікчэмнага жыцця, з якіх ён не бачыў ніякага выхаду, ды нават у большасці выпадкаў і не хацеў выходзіць. Ён успомніў, як ён некалі ганарыўся сваёй шчырасцю, як ставіў сабе некалі за правіла заўсёды гаварыць праўду і сапраўды быў праўдзівым, і як ён цяпер быў увесь у мане — у самай страшэннай мане, у мане, якую прызнаюць усе людзі, якія акружаюць яго, за праўду. І не было з гэтай маны — прынамсі ён не бачыў — ніякага выхаду. І ён загруз у ёй, прызвычаіўся да яе, песціўся ў ёй.

Як развязаць адносіны з Мар'яй Васільеўнай, з яе мужам гэтак, каб было не сорамна глядзець у вочы яму і яго дзецям? Як без хлусні разблытаць адносіны з Міссі? Як выбрацца з той супярэчнасці паміж прызнаннем незаконнасці зямельнай уласнасці і ўладаннем спадчынай ад маці? Як загладзіць свой грэх перад Кацюшай? Нельга-ж гэта пакінуць так. „Нельга пакінуць жанчыну, якую я кахаў, і задаволіцца тым, што я заплачу грошы адвакату і вызвалю яе ад катаргі, якой яна і не заслугоўвае. Загладзіць віну грашыма, як я тады думаў, што зрабіў як трэба, даўшы ёй грошы!“

І ён раптам успомніў мінуту, калі ён у калідоры, дагнаўшы яе, сунуў ёй грошы і ўцёк ад яе. „Ах, гэтыя грошы!“ з жахам і агіднасцю, гэтакімі самымі, як і тады, успомніў ён гэту мінуту.—Ах, ах! якая брыдкасць!—Таксама, як і тады, уголас прагаварыў ён.—Толькі паскуднік, нягоднік мог гэта зрабіць! І я, я той нягоднік і той паскуднік!—уголас загаварыў ён.—„Але няўжо сапраўды (ён спыніўся нахаду), няўжо сапраўды, няўжо я сапраўды нягоднік? А то хто-ж?—адказаў ён сабе.—Ды хіба гэта адно?—працягваў ён выкрываць сябе.—Хіба не брыдкасць, не подласць твае адносіны да Мар'і Васільеўны і яе мужа? І твае адносіны да маёмасці? З таго поваду, што грошы ад маці, карыстацца багаццем, якое лічыш незаконным. І ўсё тваё гультайскае дрэннае жыццё. І вянец усяго—твой учынак з Кацюшай. Нягоднік, паскуднік! Яны (людзі), як хочучь, хай гавораць пра мяне, іх я магу ашукаць, але сябе я не ашукаю“.

І ён раптам зразумеў, што тая агіднасць, якую ён за апошні час адчуваў да людзей, і асабліва сёння, і да князя, і да Соф'і Васільеўны, і да Місці, і да Карнея, было агіднасцю да самога сябе. І дзіўная справа: у гэтым адчуванні прызнання сваёй подласці было нешта хваравітае, і разам радаснае і супакойлівае.

З Нехлюдавым не адзін раз здаралася ў жыцці тое, што ён называў „чысткай душой“. Чысткай душой называў ён такое душэўнае становішча, пры якім ён раптам, пасля вялікага прамежку часу, усвядоміўшы затрыманне, часам і спыненне ўнутранага жыцця, пачынаў вычышчаць усё тое смецце, якое, набіраўшыся ў яго душой, было прычынай гэтага спынення.

Заўсёды пасля гэтых абуджэнняў Нехлюдаў складаў сабе правілы, якім збіраўся падначальвацца ўжо заўсёды: пісаў дзёнік і пачынаў новае жыццё, якое, ён спадзяваўся, ніколі ўжо не змяняць, — turning a new leaf¹, — як ён казаў сабе. Але кожны раз спакусы свету лавілі яго, і ён, сам таго не заўважаючы, зноў падаў, і часта ніжэй таго, якім ён быў раней.

Гэтак ён ачышчаўся і ўзвышаўся некалькі разоў; так гэта было з ім у першы раз, калі ён прыехаў на лета да цёткаў. Гэта было самае жывое, захопленае абуджэнне. І сляды яго аставаліся даволі доўга. Потым гэткае-ж абуджэнне было, калі ён пакінуў штацкую службу і, жадаючы ахвяраваць жыццём, паступіў у часе вайны на вайсковую службу. Але тут засмечванне адбылося вельмі хутка. Потым было абуджэнне, калі ён вышаў у адстаўку і, паехаўшы за граніцу, пачаў займацца маляваннем.

З таго часу і да сёнешняга дня прайшоў даўгі перыяд без ачысткі, і таму ніколі яшчэ ён не даходзіў да гэткага забруджвання, да гэткага разладу паміж тым, што патрабавала яго сумленне, і тым жыццём, якое ён вёў, і яго ахапіў жах, калі ён убачыў гэту адлегласць.

Адлегласць гэта была такой вялікай, забруджванне такім моцным, што ў першую хвіліну ён згубіў надзею на магчымасць ачышчэння. „Я-ж ужо спрабаваў удасканалы-

¹ Перагарнуць старонку.

вацца і быць лепшым, і нічога не атрымалася,—гаварыў у душы яго голас спакусніка,—навошта-ж спрабаваць яшчэ раз? Не ты адзін, а ўсе гэткія—такое жыццё“, гаварыў гэты голас. Але тая вольная, духоўная істота, якая адна ісцінная, адна магутная, адна вечная, ужо прачнулася ў Нехлюдаве. Ён не мог не паверыць ёй. Якой-бы вялікай не была адлегласць паміж тым, чым ён быў, і тым, чым хацеў быць,—для духоўнай істоты, якая прачнулася, усё ўяўлялася магчымым.

„Парву гэту ману, што звязвае мяне, чаго-б гэта ні каштавала, і прызнаю ўсё і ўсім скажу праўду і зраблю праўду,—рашуча ўслых сказаў ён сабе.—Скажу праўду Місі, што я распуснік і не магу жаніцца на ёй, і толькі дарэмна трывожыў яе; скажу Мар’і Васільеўне (жонцы прадвадзіцеля). Хаця ёй няма чаго гаварыць, скажу яе мужу, што я нягоднік, ашукваў яго; са спадчынай распараджуся так, каб прызнаць праўду. Скажу ёй, Кацюшы, што я нягоднік, вінават перад ёй, і зраблю ўсё, што магу, каб аблягчыць яе лёс. Вось убачу яе і буду прасіць яе дараваць мне. Але, буду прасіць выбачэння, як дзеці просяць.—Ён спыніўся.—Ажанюся з ёю, калі гэта патрэбна“.

Ён спыніўся, склаў рукі перад грудзьмі, як ён рабіў гэта, калі быў маленькі, узяў вочы ўгору і вымавіў, звяртаючыся да некага:

— Божа мой, дапамажы мне, навучы мяне, прыдзі і ўсяліся ў мяне, і ачысці мяне ад усякія скверны!

Ён маліўся, прасіў бога дапамагчы яму, усяліцца ў яго і ачысціць яго, а тымчасам тое, аб чым ён прасіў, ужо зрабілася. Бог, што жыў у ім, прачнуўся ў яго свядомасці. Ён адчуў сябе ім і таму адчуў не толькі свабоду, бадзёрасць і радасць жыцця, але адчуў усю магутнасць добра. Усё, усё самае лепшае, што толькі мог зрабіць чалавек, ён адчуваў сябе цяпер здольным зрабіць.

На вачах яго былі слёзы, калі ён гаварыў сабе гэта, і добрыя і благія слёзы; добрыя слёзы таму, што гэта былі слёзы радасці абуджэння ў сабе той духоўнай істоты, якая ўсе гэтыя годы спала ў ім, і благія таму, што яны былі слёзы расчулення над самім сабой, над сваёй добрадзейнасцю.

Яму зрабілася горача. Ён падышоў да выстаўленага акна і адчыніў яго. Акно было ў сад. Была месячная, ціхая, свежая ноч, на вуліцы прагрымелі калёсы, і потым усё сціхла. Пад самым акном віднеўся цень галін абголенага высокага таполя, які ўсімі сваімі разгалінамі выразна ляжаў на пяску расчышчанай пляцоўкі. Злева была страха хлява, якая здавалася белай пад яркім святлом месяца. Уперадзе перапляталіся галіны дрэў, з-за якіх віднеўся чорны цень агарожы. Нехлюдаў глядзеў на асветлены месяцам сад і страху і на цень таполя, слухаў і ўдыхаў жыватворчае свежае паветра.

„Як добра! Як добра, божа мой, як добра!“ гаварыў ён пра тое, што было ў яго душы.

XXIX

Маслава вярнулася дамоў у сваю камеру толькі а шостаў гадзіне ўвечары, змораная, прайшоўшы без прывычкі пятнаццаць вёрстаў па каменнях, збянтэжаная нечакана строгім прысудам, звыш таго галодная.

Калі, яшчэ ў часе аднаго перапынку, вартаўнікі закусвалі каля яе хлебам і крутымі яйкамі, яе рот напоўніўся слінай, і яна адчула, што галодная, але папрасіць у іх яна лічыла для сябе нізкім. Калі-ж пасля гэтага прайшло яшчэ тры гадзіны, яна ўжо болей не хацела есці і адчувала толькі слабасць. У гэтым становішчы яна пачула нечаканы ёй прысуд. У першую мінуту яна падумала, што яна не дачула, не магла адразу паверыць таму, што чула, не магла злучыць сябе з разуменнем катаржанкі. Але, убачыўшы спакойныя сур'ёзныя твары суддзяў, прысяжных, якія прымалі гэта паведамленне, як нешта зусім натуральнае, яна абуралася і закрычала на ўсю залу, што яна невінавата. Але убачыўшы таксама, што і крык яе быў прынят таксама, як нешта натуральнае, чаканае, якое не можа перайначыць справы, яна заплакала, адчуваючы, што трэба скарыцца той жорсткай, дзіўнай для яе, несправядлівасці, якую ёй зрабілі. Здзіўляла яе ў асаблівасці тое, што так жорстка засудзілі яе мужчыны—маладыя, не старыя мужчыны, тыя самыя, якія заўсёды гэтак ласкава пазіралі на яе. Аднаго

таварыша пракурора яна бачыла зусім у іншым настроі. У той час, калі яна сядзела ў арыштанцкай, чакаючы суда, і ў перапынках паседжання яна бачыла, як гэтыя мужчыны, прыкідаючыся, што яны ідуць за іншай справай, праходзілі міма дзвярэй або ўваходзілі ў пакой толькі затым, каб агледзець яе. І раптам гэтыя самыя мужчыны чамусьці асудзілі яе на катаргу, не гледзячы на тое, што яна была невінавата ў тым, у чым яе абвінавачвалі. Спачатку яна плакала, але потым заціхла і ў становішчы поўнага атуплення сядзела ў арыштанцкай, чакаючы адпраўкі. Ёй хацелася цяпер толькі аднаго: пакурыць. У гэткім становішчы засталі яе Бачкова і Карцінкін, якіх пасля прысуду прывялі ў той самы пакой. Бачкова адразу пачала ляць Маславу і называць катаржнай.

— Што, узяла? Выправілася? Бач, не выкруцілася, шлюха подлая! Што заслужыла, тое і атрымала. На катарзе, бач, шыкаваць не будзеш.

Маслава сядзела, засунуўшы рукі ў рукавы халата, і, схіліўшы нізка галаву, нерухома пазірала на два крокі перад сабой, на затаптаную падлогу, і толькі гаварыла:

— Не чапаю я вас, вы і пакіньце мяне. Я-ж не чапаю,— паўтарыла яна некалькі разоў, потым зусім змоўкла. Ажывілася яна крыху толькі тады, калі Карцінкіна і Бачкову адвялі, і вортаўнік прынёс ёй тры рублі грошай.

— Ты Маслава?—запытаў ён.—На вось, табе пані прыслала,—сказаў ён, даючы ёй грошы.

— Якая пані?

— Бяры і ўсё, гаварыць яшчэ з вамі.

Грошы гэтыя прыслала Кітаева, утрымальніца публічнага дома. Ідучы з суда, яна звярнулася да судовага прыстава з пытаннем, ці можа яна перадаць трохі грошай Маславай. Судовы прыстаў сказаў, што можна. Тады, атрымаўшы дазвол, яна зняла замшавую пальчатку з трыма гузікамі з пухнай белай рукі, дастала з задніх складак шаўковай спадніцы модны бумажнік і, выбраўшы з досыць вялікай колькасці купонаў, толькі што зрэзаных з білетаў, заробленых ёю ў сваім доме, адзін—у 2 рублі 50 кап. і далучыўшы да яго два двугрывенныя і яшчэ грыўню, перадала

іх прыставу. Прыстаў паклікаў вартаўніка і пры ёй-жа перадаў гэтыя грошы вартаўніку.

— Калі ласка, правільна аддавайце,—сказала Караліна Альбертаўна вартаўніку.

Вартаўнік пакрыўдзіўся за гэту недаверлівасць і таму гэтак сярдзіта абышоўся з Маславай.

Маслава ўзрадавалася грошам, таму што яны давалі ёй тое, чаго аднаго яна жадала цяпер.

„Толькі-б дастаць папярос і зацягнуцца“, думала яна, і ўсе думкі яе сышліся на гэтым жаданні пакурыць. Ёй гэтак хацелася гэтага, што яна прагна ўдыхала паветра, калі ў ім адчуваўся пах тытуновага дыму, які выходзіў у калідор з дзвярэй габінета. Але ёй давялося яшчэ доўга чакаць, таму што сакратар, якому трэба было адпусціць яе, забыўшы пра падсудных, заняўся размовай і нават спрэчкамі аб забароненым артыкуле з адным з адвакатаў. Некалькі і маладых і старых людзей заходзілі і пасля суда зірнуць на яе, нешта шэпчучы адзін аднаму. Але яна цяпер і не заўважала іх.

Нарэшце а 5-ай гадзіне яе адпусцілі, і канвойныя—ніжгародзец і чуваш—павялі яе з суда заднім ходам. Яшчэ ў пярэдняй суда яна перадала ім 20 капеек, просячы купіць два калачы і папярос. Чуваш засмяўся, узяў грошы і сказаў: „добра, купаем“, і сапраўды сумленна купіў і папярос, і калачоў і аддаў рэшту. Дарогай нельга было курыць, так што Маслава з тым-жа незадаволеным жаданнем пакурыць падышла да астрога. У той час, калі яе прывялі да дзвярэй, з пезда чыгункі прывялі чалавек сто арыштантаў. У праходзе яна сутыкнулася з імі.

Арыштанты — барадатыя, паголеныя, старыя, маладыя, рускія, іншародцы, некаторыя з голенымі поўгаловамі, бразгаючы нажнымі кайданамі, напаўнялі пярэ дні пакой пылам, шумам крокаў, гоманам і едкім пахам поту. Арыштанты, праходзячы міма Маславай, усе пажадліва аглядалі яе і некаторыя са змененымі ад похаці тварамі падыходзілі да яе і зачэплялі яе.

— Ай, дзеўка, добрая,—гаварыў адзін.—Цётачцы маё шанаванне,—гаварыў другі, падміргваючы вокам. Адзін

чорны, з паголенай сіняй патыліцай і вусамі на голеным твары, блытаючыся ў кайданах і бразгочучы імі, падскочыў да яе і абняў яе.

— Ці не пазнала дружка? Хопіць моднічаць!—крыкнуў ён, выскальваючы зубы і бліскаючы вачыма, калі яна адпіхнула яго.

— Ты што, падлюга, робіш?—крыкнуў памочнік начальніка, падышоўшы ззаду.

Арыштанта увесць скурчыўся і хутка адскочыў.

Памочнік-жа накінуўся на Маславу.

— Ты-ж чаго тут?

Маслава хацела сказаць, што яе прывялі з суда, але яна гэтак стамілася, што ленавалася гаварыць.

— З суда, ваша благароддзе,—сказаў старшы канвойны, выходзячы з-за арыштантаў і прыкладаючы руку да шапкі.

— Ну, і перадай старшаму. А гэта што за непарадак!

— Слухаю, ваша благароддзе.

— Сокалаў! Прыняць,—крыкнуў памочнік.

Старшы падышоў і сярдзіта штурхануў Маславу ў плячо, і, кіўнуўшы ёй галавой, павёў яе ў жаночы калідор. У жаночым калідоры яе ўсю абмацалі, абшукалі і, не знайшоўшы нічога (пачка папярос была засунута ў калач), упусцілі ў тую самую камеру, з якой яна вышла раніцою.

XXX

Камера, у якой сядзела Маслава, была доўгім пакоем, у 9 аршын даўжыні і 7 шырыні, з двума вокнамі. Аблезлая печка і нары з рассохлымі дошкамі займалі дзве трэці ўсёй прасторы. Пасярэдзіне, супроць дзвярэй, быў цёмны абраз з прылепленай да яго васковай свечкай і падвешаным да яго запыленым букетам імартэлек. За дзвярыма налева было пачарнелае месца падлогі, на якім стаяла смярдзючая кадка. Паверка толькі што прайшла, і жанчын ужо замкнулі нанач.

Усіх жыхарак гэтай камеры было пятнаццаць: дванаццаць жанчын і трое дзяцей.

Было яшчэ зусім светла, і толькі дзве жанчыны ляжалі на нарах, адна, пакрытая з галавой халатам,—прыдуркаватая, узятая за бяспашпартнасць,—гэта заўсёды амаль спала,—а другая сухотная, якая адбывала пакаранне за пакражу. Гэта не спала, а ляжала, паклаўшы пад галаву халат, з шырока адкрытымі вачыма, праз сілу, каб не кашляць, утрымліваючы ў горле макрату, якая пералівалася там і казлытала яе. Астатнія жанчыны,—усе проставалосыя і ў адных са зрэбнага палатна кашулях,—некаторыя сядзелі на нарах і шылі, некаторыя стаялі ля акна і глядзелі на арыштантаў, якія праходзілі па дварэ. З тых трох жанчын, якія шылі, адна была тая самая старая, што праводзіла Маславу,—Караблёва,—панурая, хмурая, маршчыністая, з адвіслым мяшком скуры пад падбародкам, высокая, моцная жанчына, з кароткай касічкай русых пасівелых на скронях валасоў і з валасатай бародаўкай на шчацэ. Старая гэта была асуджана на катаргу за забойства сякерай мужа. Забіла-ж яна яго за тое, што ён лез да яе дачкі. Караблёва была старасціхай камеры, яна-ж і гандлявала віном. Яна шыла ў акулерах і трымала ў вялікіх рабочых руках іголку па-сялянску, трыма пальцамі і вострым канцом да сябе. Побач з ёю сядзела і таксама шыла мяшкі з парусіны невысокая кірпатая чарнявая жанчына з маленькімі чорнымі вачыма, добрадушная і гаваркая. Гэта была вартаўніца прычыгуначнай будцы, асуджаная на тры месяцы турмы за тое, што не вышла са сцягам да пезда, з пездам-жа здарылася няшчасце. Трэцяя жанчына, якая шыла, была Фядос'я—Фенічка, як яе звалі таварышкі,—белая, румяная, з яснымі дзіцячымі блакітнымі вачыма і двума доўгімі русымі косамі, абкручанымі вакол невялікай галавы, зусім маладая, прыгожая жанчына. Яе трымалі за тое, што спрабавала атруціць мужа. Спрабавала яна атруціць мужа адразу-ж пасля замужства, у якое была выдана шаснаццацігадовай дзяўчынкай. За тыя 8 месяцаў, у часе якіх яна, будучы ўзята на парукі, чакала суда, яна не толькі памірылася з мужам, але гэтак пакахала яго, што суд заспеў яе тады, калі яна жыла з мужам, як адна душа. Не глядзячы на тое, што муж і свёкар і асабліва свякруха, якая палюбіла яе, стара-

ліся на судзе ўсімі сіламі апраўдаць яе, яна была прысуджана да высылкі ў Сібір, на катаржныя работы. Добрая, вясёлая Фядос'я гэта, якая часта ўсміхалася, была суседкай Маславай па нарах і не толькі палюбіла Маславу, але прызнала сваім абавязкам клапаціцца аб ёй і служыць ёй. Нічога не робячы, сядзелі на нарах яшчэ дзве жанчыны, адна гадоў пад сорок, із бледным худым тварам, пэўна некалі вельмі прыгожая, цяпер худая і бледная. Яна трымала на руках дзіцёнка і карміла яго белымі доўгімі грудзямі. Злачынства яе было ў тым, што калі з іх вёскі везлі рэкрута, па думцы мужыкоў незаконна ўзятага, народ спыніў станаваго і адабраў рэкрута. Жанчына-ж гэта, цётка незаконна ўзятага хлопца, першая схапіла за повад каня, на якім везлі рэкрута. Яшчэ сядзела, нічога не робячы, на нарах, невысокая, уся ў зморшчынах, добрадушная бабулька з сівымі валасамі і гарбатай спіной. Бабулька гэта сядзела каля печкі на нарах і прыкідалася, што ловіць чатырохгадовага, каротка абстрыжанага, тоўстапузага хлопчыка, які прабягаў міма яе, заліваючыся смехам. Хлопчык у адной кашулі прабягаў міма яе і прыгаварваў усё адно і тое-ж: „вось і не злавіла!“ Бабулька гэта, якую абвінавчвалі разам з сынам у падпале, пераносіла сваё пакаранне з вялікім добрадушшам, клапацячыся толькі аб сыне, які сядзеў з ёю адначасова ў турме, але больш за ўсё аб сваім старым, які, яна баялася, зусім без яе завашывее, бо нявестка пайшла і яго абмываць няма каму.

Апрача гэтых сямі жанчын, яшчэ чатыры стаялі каля аднаго з адкрытых акон і, трымаючыся за жалезныя краты, знакамі і крыкамі перагаварваліся з арыштантамі, што праходзілі па дварэ, з тымі самымі, з якімі сутыкнулася Маслава каля ўваходу. Адна з гэтых жанчын, засуджаная за паказу, была вялікая, грузная, з абвіслым целам рыжая жанчына, з жаўтавата-белым, абсыпаным вяснянкамі тварам, рукамі і тоўстай шыяй, што выстаўлялася з-за развязанага, раскрытага каўняра. Яна голасна крычала ў акно хрыплым голасам непрыстойныя словы. З ёю побач стаяла, ростам з дзесяцігадовую дзяўчынку, чарнаватая нязграбная арыштанта з доўгай спіной і зусім кароткімі нагамі. Твар у яе

быў чырвоны, у плямах, з шырока расстаўленымі чорнымі вачыма і тоўстымі кароткімі губамі, якія не закрывалі белых вышчарыстых зубоў. Яна пісклява, з перапынкамі, смялася з таго, што рабілася на дварэ. Арыштантка гэта, якой далі мянушку Хорашаўка за яе франтаватасць, судзілася за крадзеж і падпал. За імі ззаду стаяла ў вельмі бруднай шэрай кашулі ўбогая худая, жылістая і з вялікім жыватом цяжарная жанчына, якая судзілася за ўкрыванне пакражы. Жанчына гэта маўчала, але ўвесь час з замілаваннем усміхалася на тое, што рабілася на дварэ. Чацвертая, што стаяла каля акна, невысокая прысадзістая вясковая жанчына з вельмі пукатымі вачыма і добрадушным тварам, якая адбывала пакаранне за карчмарства. Жанчына гэта—маці хлопчыка, які гуляў з бабулькай, і сямігадовай дзяўчынкі, што была з ёю-ж у турме, таму што не было з кім пакінуць іх,—таксама, як іншыя, пазірала ў акно, але няспынна вязала панчошу і сядзіла маршчынілася, заплюшчваючы вочы на тое, што гаварылі арыштанты, праходзячы на дварэ. Дачка-ж яе, сямігадовая дзяўчынка, з белымі распушчанымі валасамі, стоячы ў адной кашулі побач з рыжай і ўхапіўшыся худзенькай маленькай ручкай за яе спадніцу, з утаропленымі вачыма ўважліва прыслухоўвалася да тых непрыстойных слоў, якімі перакідаліся жанчыны з арыштантамі, і шэптам, нібы завучваючы, паўтарала іх. Дванаццатая арыштантка была дзячкова дачка, што ўтапіла ў калодзежы прыжытага ёю дзіцёнка. Гэта была высокая, стройная дзяўчына са зблытанымі валасамі, якія выбіваліся з нядоўгай тоўстай русай касы, і ўтаропленымі пукатымі вачыма. Яна, не звяртаючы ніякай увагі на тое, што рабілася вакол яе, хадзіла босая і ў адной бруднай шэрай кашулі то ўзад, то ўперад па вольнаму месцу камеры, крута і хутка паварачваючыся, калі даходзіла да сцяны.

XXXI

Калі загрымеў замок, і Маславу ўпусцілі ў камеру, усе абярнуліся да яе. Нават дзячкова дачка на мінуту спынілася, паглядзела на Кацярыну, падняўшы бровы, але, нічога

не сказаўшы, адразу-ж пайшла зноў хадзіць сваімі вялікімі, рашучымі крокамі. Караблёва ўваткнула іголку! ў зрэбную халсіну і запытальна праз акулёры ўставілася на Маславу.

— Э, эх! Вярнулася. А я ўжо думала, што вызваляць,— сказала яна сваім хрыплым, басістым, амаль мужчынскім голасам.— Відаць, закаталі.

Яна зняла акулёры і паклала сваё шыццё побач на нары.

— Мы і то з цёткай, лябёдка, перагаварваліся, можа адразу вызваляць. Таксама, казалі, бывае. Яшчэ і грошай дадуць, пад які час патрапіш,—адразу-ж пачала сваім пявучым голасам вяртаўніца.— Але, вось яно што. Відаць, здагадка наша не ў руку. Бог, відаць, сваё, лябёдка,—не змаўкаючы вяла яна сваю ласкавую і мілагучную гаворку.

— Няўжо-ж прысудзілі?—запытала Фядос'я са спагадліваю пяшчотай, гледзячы на Маславу сваімі дзіцячымі ясна-блакітнымі вачыма, і ўвесь вясёлы малады твэр яе змяніўся, нібы яна збіралася заплакаць.

Маслава нічога не адказвала і моўчкі прайшла да свайго месца, другога з краю, побач з Караблёвай, і села на дошкі нар.

— Ты, відаць, і не ела,—сказала Фядос'я устаючы і падыходзячы да Маславай.

Маслава, не адказваючы, паклала калачы на ўзгалоўе і пачала распранацца; зняла пыльны халат і хустку з кучаравых чорных валасоў і села.

Гарбатая бабулька, якая гуляла з хлопчыкам на другім канцы нар, падышла таксама і спынілася супроць Маславай.

— Тц, тц, тц!—жаласліва пакачаўшы галавой, зашчоўкала яна языком.

Хлопчык падышоў таксама за бабулькай і, шырока адкрыўшы вочы і выпяўшы куточкам верхнюю губу, уставіўся на калачы, якія прынесла Маслава. Ubачыўшы ўсе гэтыя спагадлівыя твары пасля ўсяго таго, што з ёй было сёння, Маславай захацелася плакаць, і у яе задрыжэлі губы. Але яна старалася стрымацца і стрымлівалася да таго часу, пакуль не падышла бабулька і хлопчык. Калі-ж яна пачула добрае, жаласлівае цыканне бабулькі і, галоўнае,

калі сустрэлася вачыма з хлопчыкам, які перавёў свае сур'ёзныя вочы з калачоў на яе, яна ўжо не магла стрымлівацца. Увесь твар яе задрыжэў, і яна разрыдалася.

— Я казала: даставай адваката сапраўднага,—казала Караблёва.—Што-ж, на высылку?—запытала яна.

Маслава хацела адказаць і не магла, а, рыдаючы, дастала з калача каробку з папяросамі, на якой была намалявана румяная дама з вельмі высокай прычоскай і з адкрытымі трохвугольнікам грудзьмі і падала яе Караблёвай. Караблёва паглядзела на карцінку, пакачала сярдзіта галавой, пераважна на тое, што Маслава гэтак дрэнна траціла грошы, і, дастаўшы адну папяроску, закурыла яе аб лямпу, зацягнулася сама, а потым сунула Маславай. Маслава, не перастаючы плакаць, прагна пачала раз за разам уцягваць у сябе і выпускаць тытуновы дым.

— Катарга,—прагаварыла яна, усхліпваючы.

— Не баяцца яны бога, міраеды, крывасмокі праклятыя,—прагаварыла Караблёва.—Без віны засудзілі дзеўку.

У гэту мінуту сярод жанчын, што асталіся каля акон, прагучэў раскат рогату. Дзяўчынка таксама смяялася, і яе тонкі дзіцячы смех зліваўся з хрыплым і пісклявым смехам дарослых. Арыштант з двара нешта зрабіў такое, што падзейнічала гэтак на тых, што глядзелі ў вокны.

— Ах, кабель голены! Што робіць,—казала рыжая і, вагаючыся ўсім тлустым целам, прыціснуўшыся тварам да кратаў, закрывала бязглуздыя, непрыстойныя словы.

— Вось скура барабанная! Чаго рагоча!—казала Караблёва, пакачаўшы галавой на рыжую, і зноў звярнулася да Маславай.

— Ці багата гадоў?

— Чатыры,—казала Маслава, і слёзы пацяклі гэтак часта з яе вачэй, што адна трапіла на папяросу.

Маслава сярдзіта скамячыла яе, кінула і ўзяла другую. Вартаўніца, хаця яна і не курыла, адразу-ж падняла недакурак і пачала распраўляць яго, не спыняючы размовы.

— Відаць, і сапраўды, лябёдка,—казала яна,—праўду кныр з'еў. Робяць, што хочучь. А мы думалі, што вызваляць. Мацвееўна кажа: вызваляць, а я кажу: не, кажу, ля-

бѣдка, чые маё сэрца, заядуць яны яе, сардэчную, так і вышла,—казала яна, са здавальненнем слухаючы гук свайго голаса.

За гэты час арыштанты ўжо ўсе прайшлі праз двор, і жанчыны, якія перагаварваліся з імі, адышлі ад акон і таксама падышлі да Маславай. Першая падышла лупатая карчмарка з сваёй дзяўчынкай.

— Што-ж, дужа строга?—запытала яна, падсеўшы каля Маславай і працягваючы хутка вязаць панчоуху.

— Таму і строга, што грошай няма. А каб былі грошы ды спрытнага адваката наняць, дык апраўдалі-б,—казала Караблёва.—Той, як гэта яго, калматы, насаты,—той, даргая мая, з вады сухога вывезе. Каб яго ўзяць.

— Як-жа, узяла,—выскаліўшы зубы, сказала, падсеўшы да іх, Хорашаўка,—той менш, чым за тысячу і плюнуць табе не возьмецца.

— Відаць, ужо гэткая твая планіда,—заступілася бабулька, што сядзела за падпал.—Ці лёгка: адбіў жонку ў хлопца, ды яго-ж вошай карміць засадзіў і мяне туды-ж, старую,—пачала яна соты раз расказваць сваю гісторыю. Ад турмы ды ад торбы, відаць, не адмаўляйся. Не торба, дык турма.

— Відаць, у іх усё гэтак,—казала карчмарка і, зірнуўшы на галаву дзяўчынкі, паклала панчоуху каля сябе, прыцягнула да сябе дзяўчынку паміж ног і пачала спрытнымі пальцамі шукаць ёй у галаве.—„Навошта віном гандлюеш?“ А чым-жа дзяцей карміць?—казала яна, працягваючы сваю прывычную справу.

Гэтыя словы шынкаркі напамілі Маславай аб віне.

— Вінца-бы,—казала яна Караблёвай, выцраючы рукавом кашулі слёзы, і толькі зрэдку ўсхліпваючы.

— *Гамыркі?* Што-ж, давай,—казала Караблёва.

XXXII

Маслава дастала з калача грошы і дала Караблёвай купон. Караблёва ўзяла купон, паглядзела і, хоць была непісьменнай, паверыла Хорашаўцы, якая ўсё ведала, што па-

перка гэта мае вартасць 2 рублі 50 капеек, і палезла ў прадушнік за схаванай там бутэлькай з віном. Ubачыўшы гэта, жанчыны—не суседкі па нарах—разышліся па сваіх месцах. Маслава тымчасам страсянула пыл з хусткі і халата, узлезла на нары і пачала есці калач.

— Я для цябе чай хавала, ды відаць, астыў,—сказала ёй Фядос'я, дастаючы з паліцы абкручаны анучкай бляшаны чайнік і кружку.

Напітак быў зусім халодным і аддаваў больш бляшанкай, як чаем, але Маслава наліла кружку і пачала запіваць калач.

— Фінашка, на,—крыкнула яна і, адарваўшы кавалак калача, дала хлопчыку, які глядзеў ёй у рот.

Карабліха тым часам падала бутэльку з віном і кружку. Маслава пачаставала Караблёву і Хорашаўку. Гэтыя тры арыштанткі складалі арыстакратыю камеры, таму што мелі грошы і дзяліліся тым, што мелі.

Праз некалькі мінут Маслава ажывілася і жвава расказвала пра суд, перадражніваючы пракурора, і тое, што асабліва здзівіла яе ў судзе. У судзе ўсе глядзелі на яе з відавочнай прыемнасцю, расказвала яна, і вельмі часта наўмысля для гэтага заходзілі ў арыштанцкую.

— Канвойны, і то гаворыць: „гэта ўсё на цябе падзвінца ходзяць“. Прыдзе які-небудзь: дзе тут папера якая ці яшчэ што, а я бачу, што яму не папера патрэбна, а мяне вачыма так і есць,—казала яна, усміхаючыся і, нібы не разумеючы, пакачвала галавой.—Таксама—артысты.

— Ды гэта ўжо заўсёды,—падхапіла вартаўніца, і адразу палілася яе півучая гаворка.—Гэта як мухі на цукар. На што іншае іх няма, а на гэта іх хапае. Хлебам не кармі іхняга брата...

— А то і тут,—перапыніла яе Маслава.—Таксама і тут трапіла я. Толькі мяне прывялі, а тут партыя з вакзала. Гэтак апанавалі, што не ведала, як адчапіцца. Дзякуй начальніку—адагнаў. Адзін прычапіўся гэтак, што ледзьве адбілася.

— А які ён з сябе?—запытала Хорашаўка.

— Чарнаваты, з вусамі.

— Напэўна, ён.

— Хто ён?

— Ды Шчэглоў. Вось, што зараз прайшоў.

— Які гэта Шчэглоў?

— Пра Шчэглова не ведае! Шчэглоў два разы з катаргі бегаў. Цяпер злавілі, ды ён уцячэ. Яго і надзірацелі баяцца,—казала Хорашаўка, якая перадавала пісулькі арыштантам і ведала ўсё, што робіцца ў турме.—Абавязкова ўцячэ.

— А ўцячэ, нас з сабой не возьме,—казала Караблёва.— А ты лепш вось што скажы,—звярнулася яна да Маславай,—што табе аблакат сказаў аб прашэнні, бо цяпер падаваць трэба?

Маслава сказала, што яна нічога не ведае.

У гэты час рыжая жанчына, запусціўшы абедзве пакрытыя вяснянкамі рукі ў свае забытаныя густыя рыжыя валасы і скрабучы пазногцямі галаву, падышла да арыштакратак, якія пілі віно.

— Я табе, Кацярына, усё скажу,—пачала яна.—Перш-на-перш, павінна ты запісаць: незадаволена судом, а пасля таго пракурору заявіць.

— А табе што?—сярдзітым басам звярнулася да яе Караблёва.—Віно пачула,—няма чаго зубы загаварваць. Без цябе ведаюць, што рабіць, ты тут непатрэбна.

— Не з табой гавораць, чаго лезеш.

— Віна захацелася? Пад'язджаеш.

— Ды ну, паднясі ёй,—казала Маслава, якая заўсёды раздавала ўсім усё, што ў яе было.

— Я ёй гэткую паднясу...

— Ну, ну-ка!—насоўваючыся на Караблёву, загаварыла рыжая.—Не баюся я цябе.

— Астрожная шкура!

— Ад гэткай чую.

— Разварная трыбуха!

— Я трыбуха? Катаржная, душагубка!—закрычала рыжая.

— Ідзі, кажу,—панура вымавіла Караблёва.

Але рыжая толькі бліжэй насоўвалася, і Караблёва піхнула яе ў адкрытыя тлустыя грудзі. Рыжая нібы толькі

тэтага і чакала і нечакана быстрым рухам учапілася адной рукой у валасы Караблёвай, а другой хацела ўдарыць яе ў твар, але Караблёва ўхапіла гэтую руку. Маслава і Хорашаўка схапілі за рукі рыжую, стараючыся адарваць яе, але рука рыжай учапілася ў касу і не распіскалася. Яна на момант адпусціла валасы, але толькі для таго, каб абкруціць іх вакол кулака. Караблёва-ж са скрыўленай галавой біла адной рукой па цэле рыжай і лавіла зубамі яе руку. Жанчыны згрудзіліся каля іх, разнімалі і крычалі. Нават сухотная падышла да іх, і, кашляючы, глядзела, як біліся жанчыны. Дзеці туліліся адзін да аднаго і плакалі. На шум увайшла надзірацельніца з надзірацелем. Жанчын разбаранілі, і Караблёва, распусціўшы сіваю касу і выбіраючы з яе выдраныя кавалкі валасоў, а рыжая падтрымліваючы на жоўтых грудзях скрозь падраную кашулю,—абедзве крычалі, тлумачы і скардзячыся.

— Я-ж ведаю, усё гэта—віно; вось я заўтра скажу сматрыцелю, ён вам дасць. Я чую—пахне,—казала надзірацельніца.—Глядзіце, прыбярэце ўсё, а то дрэнна будзе,—разбіраць вас няма калі. На месцы і маўчаць.

Але маўчанне доўга яшчэ не надыходзіла. Доўга яшчэ жанчыны сварыліся, казалі адна адной, як пачалося і хто вінаваты. Нарэшце надзірацель і надзірацельніца пайшлі, і жанчыны пачалі супакойвацца і класціся. Бабулька стала перад абразом і пачала маліцца.

— Сабраліся дзве катаржныя,—раптам хрыплым голасам загаварыла рыжая з другога краю нар, устаўляючы пасля кожнага слова на дзіва адмысловую лаянку.

— Глядзі, каб табе яшчэ не папала,—адразу адказала Караблёва, далучыўшы гэткую самую лаянку. І абедзве сціхлі.

— Толькі-б не перашкодзілі мне, я табе бельмы павыдзірала-б...—зноў загаварыла рыжая, і зноў не прымусіў сябе чакаць гэтка-ж адказ Карабліхі.

Зноў прамежак маўчання крыху даўжэй, і зноў лаянка. Прамежкі рабіліся ўсё даўжэйшымі і даўжэйшымі, і, нарэшце, усё зусім сціхла.

Усе ляжалі, некаторыя захрапілі, толькі бабулька, якая заўсёды доўга малілася, усё яшчэ клала паклоны перад

абразом, а дзячкова дачка, як толькі надзірацельніца пайшла, устала і зноў пачала хадзіць узад і ўперад.

Не спала Маслава і ўсё думала аб тым, што яна катаржная, і ўжо яе два разы называлі гэтак: назвала Бачкова і назвала рыжая,—і не магла прывыкнуць да гэтай думкі. Караблёва, якая ляжала да яе спіной, павярнулася.

— Вось і не думала, не чакала,—ціха сказала Маслава.— Іншыя, што робяць—і нічога, а я нізавошта пакутваць павінна.

— Не тужы, дзеўка. І ў Сібіры людзі жывуць. А ты і там не загінеш,—суцяшала яе Караблёва.

— Ведаю, што не загіну, ды ўсё-ж крыўдна. Не гэтая-б мне доля патрэбна, бо я прывыкла да добрага жыцця.

— Супроць бога не пойдзеш,—уздыхнуўшы, вымавіла Караблёва,—супроць яго не пойдзеш.

— Ведаю, цётка, а ўсё цяжка.

Яны памаўчалі.

— Чуеш? распусцеха гэта,—сказала Караблёва, звяртаючы ўвагу Маславай на дзіўныя гукі, што даносіліся з другога боку нар.

Гукі гэтыя былі стрыманыя рыданні рыжай жанчыны. Рыжая плакала аб тым, што яе цяпер аблаялі, пабілі і не далі ёй віна, якога яна гэтак хацела. Плакала яна і аб тым, што яна за ўсё жыццё сваё нічога не бачыла апрача лаянкі, кпінаў, зняваг і біцця. Хацела яна ўцешыцца, успомніўшы сваё першае каханне з фабрычным Федзькам Маладзёнкавым, але, успомніўшы гэта каханне, яна ўспомніла і тое, як скончылася гэта каханне. Скончылася гэта каханне тым, што гэты Маладзёнкаў, напіўшыся п'яным, для жартаў, мазануў яе купаросам па самым балючым месцы і потым рагатаў з таварышамі, гледзячы на тое, як яна курчылася ад болю. Яна ўспомніла гэта, і ёй зрабілася шкада сябе, і, думаючы, што ніхто не чуе яе, яна заплакала, і плакала, як дзеці—стогнучы і сапучы носам, і глынаючы салонныя слёзы.

— Шкада яе,—сказала Маслава.

— Вядома, шкада, але хай не лезе.

Першае адчуванне Нехлюдава, на другі дзень, калі ён прачнуўся, было ўсведамленне таго, што з ім нешта здарылася, і раней нават, як ён успомніў, што здарылася, ён ведаў ужо, што здарылася нешта важнае і добрае. „Кацюша, суд“. Так, трэба пакінуць хлусіць і сказаць усю праўду. І, як dziўнае супадзенне, у гэтую самую раніцу прышоў, нарэшце, той даўно чаканы ліст ад Марці Васільеўны, жонкі прадвадзіцеля, той самы ліст, які яму цяпер быў асабліва патрэбен. Яна дала яму поўную свабоду, жадала шчасця ў задуманай ім жаніцьбе.

— Жаніцьба!—прагаварыў ён іранічна.—Як я цяпер далёк ад гэтага!

І ён успомніў свой учарашні намер усё сказаць яе мужу, пакаяцца перад ім і выказаць гатоўнасць здаволіць яго, як ён пажадае. Але сёння раніцою гэта здалася яму не так лёгка, як учора. „І потым, навошта рабіць няшчасным чалавека, калі ён не ведае? Калі ён запытае, дык я скажу яму. Але наўмысля ісці гаварыць яму? Не, гэта непатрэбна“.

Гэтак-жа цяжка здалася сёння раніцою сказаць усю праўду Місі. Зноў нельга было пачынаць гаварыць,—гэта было-б зняважліва. Няўхільна павінна было аставацца, як і ў шмат якіх жыццёвых адносінах, нешта тое, што падразумывалася. Адно ён парашыў сёння раніцою: ён не будзе ездзіць да іх і скажа праўду, калі запытаюць яго.

Але затое ў адносінах з Кацюшай не павінна было аставацца нічога недамоўленага.

„Паеду ў турму, скажу ёй, буду прасіць яе дараваць мне. І калі трэба, так, калі трэба, ажанюся з ёю“, думаў ён.

Гэта думка аб тым, каб дзеля маральнага задавальнення ахвяраваць усім і ажаніцца з ёю, сёння раніцою асабліва расчуляла яго.

Даўно ён не сустракаў дня з гэткай энергіяй. Аграфене Пятроўне, якая ўвайшла да яго, ён адразу-ж з рашучасцю, якой сам ад сябе не чакаў, заявіў, што яму больш не патрэбна гэтая кватэра і яе паслугі. Маўклівай згодай было ўстаноўлена, што ён трымае гэту вялікую і дарагую ква-

тэру для таго, каб у ёй жаніцца. Здача кватэры, значыць, мела асаблівае значэнне. Аграфена Пятроўна са здзіўленнем паглядзела на яго.

— Вельмі дзякую вам, Аграфена Пятроўна, за ўсе клопаты пра мяне, але цяпер мне не патрэбна гэтая вялікая кватэра і ўся прыслуга. Калі-ж вы хочаце дапамагчы мне, дык будзьце так ласкавы ўпарадкаваць рэчы, прыбраць іх пакуль што, як гэта рабілася пры маме. А Наташа прыедзе, яна ўпарадкуе. (Наташа была сястра Нехлюдава.)

Аграфена Пятроўна паківала галавой.

— Як гэта ўпарадкаваць! Будуць-жа патрэбны,—сказала яна.

— Не, не будуць патрэбны, Аграфена Пятроўна, напэўна не будуць патрэбны,—сказаў Нехлюдаў, адказваючы на тое, што азначала яе ківанне галавой.—Скажыце, калі ласка, і Карнею, што грошы я аддам яму ўперад за два месяцы, але што ён мне не патрэбен.

— Дарэмна, Дзмітрый Іванавіч, вы так робіце,—вымавіла яна.—Ну, за граніцу паедзеце, усё-ж спатрэбіцца памышканне.

— Вы не тое думаеце, Аграфена Пятроўна. Я за граніцу не паеду; калі паеду, дык зусім у іншае месца.

Ён раптам барвова пачырванеў.

„Але, трэба сказаць ёй,—падумаў ён,—няма чаго змоўчваць. Трэба ўсё ўсім сказаць“.

— Са мной здарылася вельмі дзіўная і значная справа учора. Вы помніце Кацюшу ў цёткі Мар’і Іванаўны?

— Як-жа, я яе шыць вучыла.

— Ну, дык вось учора ў судзе гэту Кацюшу судзілі, і я быў прысяжным.

— Ах, божа мой, які жалы!—сказала Аграфена Пятроўна.—За што-ж яе судзілі?

— За забойства,—і ўсё гэта зрабіў я.

— Як-жа гэта вы маглі зрабіць? Гэта вельмі дзіўна вы гаворыце,—сказала Аграфена Пятроўна, і ў старых вачах яе запаліліся чулівыя агеньчыкі.

Яна ведала гісторыю з Кацюшай.

— Так, я ўсяму прычына. І вось гэта змяніла ўсе мае планы.

— Якая-ж ад гэтага можа быць для вас змена?—стрымліваючы ўсмешку, сказала Аграфена Пятроўна.

— А тая, што калі я прычына таго, што яна пайшла па гэтаму шляху, дык я-ж і павінен зрабіць, што магу, каб дапамагчы ёй.

— Гэта ваша добрая воля, толькі віны тут вашай асаблівай няма. З усімі бывае, і калі з розумам, дык усё гэта загладжваецца і забываецца, і живуць,—сказала Аграфена Пятроўна сурова і сур'ёзна,—і вам гэта на сябе браць няма чаго. Я і раней чула, што яна не па той дарозе пайшла, дык хто-ж у гэтым вінават?

— Я вінаваты. А таму і хачу паправіць.

— Ну, ужо гэта цяжка паправіць.

— Гэта мая справа. А калі вы пра сябе думаеце, дык тое, што мама жадала...

— Я пра сябе не думаю, мне нябожчыца столькі добра зрабіла, што нічога не жадаю. Мяне Лізанька запрашае (гэта была яе замужняя пляменніца), я да яе і паеду, калі буду непатрэбна. Толькі вы дарэмна бярыце гэта да сэрца—з усімі гэта бывае.

— Ну, я не гэтак думаю. І ўсё-ж прашу вас, дапамажыце мне здаць кватэру і рэчы прыбраць. І не злуйцеся на мяне. Я вельмі, вельмі дзякую за ўсё.

Дзіўная справа: з таго часу, як Нехлюдаў зразумеў, што ён сам сабе блгі і брыдкі, з таго часу іншыя перасталі быць брыдкімі яму; наадварот, ён адчуваў і да Аграфены Пятроўны і да Карнея ласкавасць і павагу. Яму хацелася пакаяцца і перад Карнеем, але выгляд у Карнея быў гэтакі самавіта-пачцівы, што ён не адважыўся гэта зрабіць.

Па дарозе ў суд, праязджаючы па гэтых самых вуліцах, на тым самым рамізіку, Нехлюдаў здзівіўся сам з сябе, да якой ступені ён сёння адчуваў сябе зусім іншым чалавекам.

Жаніцьба на Місі, якая здавалася яшчэ ўчора гэтак блізкай, уяўлялася яму цяпер зусім немагчымай. Учора ён разумевеў сваё становішча гэтак, што не было і сумнення, што яна

будзе шчасліва пайсці за яго; сёння ён адчуваў сябе не вартым не толькі жаніцца, але быць бліжкім з ёю. „Калі-б яна толькі ведала, хто я, дык нізавошта не прымала-б мяне. А я яшчэ папікаў яе какецтвам з тым панам. Ды нават, калі-б яна цяпер і пайшла за мяне, хіба я мог-бы быць не толькі шчаслівым, але спакойным, ведаючы, што тая тут у турме і заўтра, паслязаўтра пойдзе з этапам на катаргу. Тая, загубленая мной жанчына, пойдзе на катаргу, а я буду тут прымаць віншаванні і рабіць візіты з маладой жонкай. Або буду з прадвадзіцелем, якога я ганебна ашукваў з яго жонкай, на сходзе лічыць галасы за і супроць прапанаванай пастановы земскай інспекцыі школ і т. п., а потым буду прызначаць спатканні яго жонцы (якая брыдкасць!); або буду далей маляваць карціну, якая, відаць, ніколі не будзе скончана, таму што мне і не след займацца гэтымі дробязямі, і не магу нічога гэтага рабіць цяпер“, казаў ён сабе і няспынна радаваўся той унутранай змене, якую адчуваў.

„Перш за ўсё,—думаў ён,—цяпер пабачыць адваката і даведацца яго думкі, а потым... потым убачыць яе ў турме, учарашнюю арыштантку, і сказаць ёй усё“.

І калі ён уяўляў сабе толькі, як ён убачыць яе, як ён скажа ўсё, як плакаецца ў сваёй віне перад ёю, як заявіць ёй, што ён зробіць усё, што можна, ажэніцца з ёю, каб загладзіць сваю віну,—дык асаблівае захапленне ахапіла яго, і слёзы выступалі ў яго на вачах.

XXXIV

Прыехаўшы ў суд, Нехлюдаў у калідоры яшчэ сустрэў учарашняга судовага прыстава і распытаў яго, дзе знаходзяцца асуджаныя ўжо па суду арыштанты, і ад каго залежыць дазвол спаткання з імі. Судовы прыстаў растлумачыў, што знаходзяцца арыштанты ў розных месцах, і што да абвяшчэння пастановы ў канчатковай форме дазвол спаткання залежыць ад пракурора.

— „Я вам скажу і правяду вас сам пасля паседжання. Пракурора цяпер і няма яшчэ. А пасля паседжання. А цяпер калі ласка ў суд. Зараз пачынаецца.“

Нехлюдаў падзякаваў прыставу, які здаўся яму сёння асабліва ўбогім, за яго пачцівасць, і пайшоў у пакой прысяжных.

У той час, калі ён падыходзіў да гэтага пакоя, прысяжныя ўжо выходзілі з яго, каб ісці ў залу паседжання. Купец быў такім-жа вясёлым і так-жа закусіў і выпіў, як і ўчора, і, як старога друга, сустрэў Нехлюдава. І Пётр Герасімавіч не выклікаў сёння ў Нехлюдаве ніякага непрыемнага адчування сваёй фамільярнасцю і рогатам.

Нехлюдаву хацелася і ўсім падсудным сказаць пра свае адносіны да ўчарашняй падсуднай. „Па праўдзе,—думаў ён,—учора ў час суда трэба было ўстаць і публічна абвясціць пра сваю віну“. Але калі ён разам з прысяжнымі ўвайшоў у залу паседжання і пачалася ўчарашняя працэдура: зноў „суд ідзе“, зноў трое на ўзвышшы ў каўнярах, зноў маўчанне, усаджванні прысяжных на крэслах з высокімі спінкамі, жандары, партрэт, свяшчэннік,—ён адчуў, што хаця і трэба было зрабіць гэта, ён і ўчора не здолеў-бы разарваць гэту ўрачыстасць.

Прыгатаванні к суду былі тыя самыя, што і ўчора (за выключэннем прывядзення прысяжных да прысягі і прамовы перад імі судовага старшыні).

Справа сёння была аб пакражы са ўзломам. Падсудны, падвартай двух жандараў з аголенымі шаблямі, быў худы, вузкаплечы дваццацігадовы хлопчык у шэрым халаце і з шэрым бяскроўным тварам. Ён сядзеў адзін на лаве падсудных і спадылба аглядаў тых, што ўваходзілі. Хлопчыка гэтага абвінавачвалі ў тым, што разам з таварышом зламаў замок у пуні і ўкраў адтуль старыя палавікі, на суму 3 рублі 67 капеек. З абвінаваўчага акта было відаць, што гарадавы схапіў хлопчыка ў той час, калі ён ішоў з таварышом, які нёс на плячы палавікі. Хлопчык і таварыш яго адразу-ж прызналіся ў віне, і абодва былі пасаджаны ў астрог. Таварыш хлопчыка, слесар, памёр у турме, і вось хлопчык судзіўся адзін. Старыя палавікі ляжалі на стале рэчавых доказаў.

Справа вялася, так-жа, як і ўчарашняя, з усім арсеналам доказаў, выкрыванняў, сведак, прысягі іх, допытаў, экспертаў

і перакрыжаваных запытанняў. Сведка-гарадавы на запытанні старшыні, абвінаваўцы, абаронцы вялз адказваў: „так точно-с“, „не магу ведаць“ і зноў „так точно“..., але, не глядзячы на яго салдацкую прыбітасць і машынападобнасць, відаць было, што ён шкадаваў хлопчыка і неахвотна расказваў, як ён злавіў яго.

Другі сведка, абкрадзены дзядок, дамаўласнік і ўласнік палавікоў, відаць, нервовы чалавек, калі ў яго пыталіся, ці прызнае ён свае палавікі, вельмі неахвотна прызнаў іх сваімі; калі-ж таварыш пракурора пачаў дапытваць яго аб тым, што ён думаў рабіць з палавікамі, ці вельмі яны яму былі патрэбны, ён раззлаваўся і адказаў: „І хай яны згараць, гэтыя самыя палавікі, яны мне і зусім не патрэбны. Каб я ведаў, што столькі з-за іх клопату будзе, дык не толькі-б не шукаў, а прыплаціў-бы да іх красненькую, нават і дзве-б аддаў, толькі каб не цягалі на допыты. Я на рамізніках рублёў 5 прездзіў. А я-ж хворы. У мяне грыжа і рэўматызм“.

Так гаварылі сведкі, сам-жа абвінавачаны ва ўсім прызнаваў сябе вінаватым і, нібы злоўлены звярок, бессэнсоўна азіраючыся па баках, няроўным голасам, расказаў усё, як было.

Справа была ясная, але таварыш пракурора, таксама, як і учора, падымаючы плечы, задаваў тонкія пытанні, якія павінны былі зловіць хітрага злачынцу.

У сваёй прамове ён даказваў, што пакража зроблена ў жылым памяшканні і са ўзломам, а таму хлопчыку трэба даць самае цяжкое пакаранне.

Прызначаны-ж ад суда адвакат даказваў, што пакража зроблена не ў жылым памяшканні і што таму, хаця злачынства нельга адмаўляць, але ўсё-ж злачынца яшчэ не з'яўляецца гэткай небяспекай для грамадства, як гэта сцвярджаў таварыш пракурора.

Старшыня таксама, як і учора, выдаваў з сябе бесстароннасць і справядлівасць і падрабязна тлумачыў і наказваў прысяжным тое, што яны ведалі і не маглі не ведаць. Гэтак-жа, як учора, рабіліся перапынкі, гэтак-жа курылі, гэтак-жа судовы прыстаў ускрываў: „суд ідзе“, і гэтак-жа,

намагаючыся не заснуць, сядзелі два жандары з аголенай зброяй, пагражаючы злачынцу.

Са справы было відаць, што гэтага хлопчыка бацька падлеткам аддаў на тытуновую фабрыку, дзе ён пражыў пяць год. Сёлета яго зволіў гаспадар пасля адной непрыемнасці гаспадара з рабочымі і, астаўшыся без месца, ён, хадзіў без работы па горадзе, прапіваючы з сябе апошнія. У шынку ён сышоўся з гэткім самым, як і ён, слесарам, які яшчэ раней астаўся без месца і многа піў, і яны ўдвух, уначы, п'яныя, зламалі замок і ўзялі адтуль першае, што трапіла пад рукі. Ёх злавілі. Яны ва ўсім прызналіся. Ёх пасадзілі ў турму, дзе слесар, чакаючы суда, памёр. А вось хлопчыка цяпер судзілі, як небяспечную істоту, ад якой трэба абараніць грамадства.

— Гэткая-ж небяспечная істота, як учарашняя злачынніца,—думаў Нехлюдаў, слухаючы ўсё, што адбывалася перад ім.—Яны небяспечныя, а мы бяспечныя?.. Я—распуснік, блуднік, ашуканец і ўсе мы, усе тыя, якія, ведаючы мяне гэткім, як я ёсць, не толькі не зневажалі, але паважалі мяне?

Але калі-б нават і быў гэты хлопчык самы небяспечны для грамадства чалавек з усіх людзей, якія знаходзяцца ў гэтай зале, дык што-ж, цвяроза разважаючы, трэба зрабіць, калі ён папаўся?

Зусім відавочна, што хлопчык гэты не якісьці асаблівы злодзей, а самы звычайны—гэта бачаць усе—чалавек, і што зрабіўся ён тым, што ёсць, толькі таму, што знаходзіўся ў такіх умовах, якія нараджаюць такіх людзей. І таму, здаецца, зразумела, што, для таго каб не было такіх хлопчыкаў, трэба пастарацца знішчыць тыя ўмовы, пры якіх ствараюцца такія няшчасныя істоты.

Што-ж мы робім? Мы хапаем гэткага аднаго хлопчыка, які выпадкова папаўся нам, ведаючы вельмі добра, што тысячы гэткіх астаюцца не злоўленымі, і садзім у турму, ва ўмовы поўнай бяздзейнасці, або самай нездаровай і бессэнсоўнай працы, разам з гэткімі-ж, як і ён, аслабелымі людзьмі, якія заблыталіся ў жыцці, а потым ссылаем яго на казённы кошт у кампаніі самых распусных людзей з Маскоўскай губерні ў Іркуцкую.

Дзеля таго, каб знішчыць тья ўмовы, у якіх зараджаюцца гэтыя людзі, не толькі нічога не рабілі, але толькі спрыялі тым установам, у якіх яны выхоўваюцца. Установы гэтыя вядомыя: гэта фабрыкі, заводы, майстэрні, тракціры, карчмы, публічныя дамы. І мы не толькі не знішчаем гэтыя ўстановы, але, лічачы іх неабходнымі, ухваляем, рэгулюем іх.

Выхоўваем гэтак не аднаго, а мільёны людзей, і потым зловім аднаго і думаем сабе, што мы нешта зрабілі, абаранілі сябе, і што больш ужо і патрабаваць ад нас няма чаго, мы яго адправілі з Маскоўскай у Іркуцкую губерню,—з надзвычайнай жвавасцю і яскравасцю думаў Нехлюдаў, седзячы на сваім крэсле побач з палкоўнікам і слушаючы розныя інтанацыі галасоў адваката, пракурора і судовага старшыні і гледзячы на іхнія самаўпэўненыя жэсты. І колькі-ж і якіх напружаных намаганняў трэба, каб так прыкідацца,—працягваў думаць Нехлюдаў, аглядаючы гэту вялізную залу, гэтыя партрэты, лампы, крэслы, мундзіры, гэтыя тоўстыя сцены, вокны, успамінаючы ўсю велізарнасць гэтага будынка і яшчэ большую вялізнасць самой установы, усю армію чыноўнікаў, пісароў, вартаўнікоў, кур'ераў, якія не толькі тут, але ва ўсёй Расіі атрымліваюць пенсію за гэту нікому не патрэбную камедыю.—Што калі-б хаця адну сотую гэтых намаганняў мы накіроўвалі на тое, каб памагаць тым пакінутым істотам, на якіх мы цяпер глядзім толькі як на рукі і целы, неабходныя для нашага спакою і нашай выгоды? А каб толькі знайшоўся чалавек,—думаў Нехлюдаў, гледзячы на хваравіты, запалоханы твар хлопчыка,—які пашкадаваў-бы яго, калі яго яшчэ ад беднасці аддавалі з вёскі ў горад, і дапамог гэтай беднасці; або нават калі ён ужо быў у горадзе і пасля 12 гадзін работы на фабрыцы ішоў з падгаварыўшымі яго старэйшымі таварышамі ў тракцір, калі-б тады знайшоўся чалавек, які сказаў-бы: „не хадзі, Ваня, нядобра“,—хлопчык не пайшоў-бы, не заблытаўся і нічога-б не зрабіў благога.

Але такога чалавека, які-б пашкадаваў яго, не знайшлося ніводнага за ўвесь той час, калі ён, як звярок, жыў у горадзе свае гады вучэння і, абстрыжаны пад грабенчык,

каб не разводзіць вошай, бегаў майстрам за пакупкай; наадварот, усё, што ён чуў ад майстраў і таварышаў з таго часу, як ён жыве ў горадзе, было тое, што малайчына той, хто ашукае, хто вып'е, хто аблае, хто прыб'е, распуснічае.

Калі-ж ён, хворы і сапсаваны ад нездаровай работы, п'янства, распусты, адурэлы і шалёны, нібы ў сне, бадзяўся без мэты па горадзе і здуру залез у нейкую пуню і выцягнуў адтуль нікому не патрэбныя палавікі, мы, усе заможныя, багатыя адукаваныя людзі, не толькі не паклапаціліся аб тым, каб знішчыць тых прычыны, якія давялі гэтага хлопчыка да яго цяперашняга становішча, а хочам выправіць справу тым, што будзем караць гэтага хлопчыка.

Жахліва! Не ведаеш, чаго тут больш—жорсткасці ці недарэчнасці. Але, здаецца, і першае і другое даведзена да апошняй ступені.

Нехлюдаў думаў усё гэта, ужо не слухаючы таго, што адбывалася перад ім. Ён сам жахаўся таго, што яму адкрывалася. Ён здзіўляўся, як мог ён не бачыць гэтага раней, як маглі іншыя не бачыць гэтага.

XXXV

Як толькі зрабілі першы перапынак, Нехлюдаў устаў і вышаў у калідор з намерам ужо больш не варочацца ў суд. Хай з ім робяць, што хочуць, але ўдзельнічаць у гэтым жахлівым і брыдкім глупстве ён больш не можа.

Даведаўшыся, дзе габінет пракурора, Нехлюдаў пайшоў да яго. Кур'ер не хацеў дапусціць яго, сказаўшы, што пракурор цяпер заняты. Але Нехлюдаў, не слухаючы яго, прайшоў у дзверы і звярнуўся да сустрэчнага чыноўніка, просячы яго паведаміць пракурора, што ён прысяжны, і што яму трэба бачыць яго па вельмі важнай справе. Княжскі тытул і добрая вопратка дапамаглі Нехлюдаву. Чыноўнік паведаміў пракурора, і Нехлюдава прапусцілі. Пракурор прыняў яго стоячы, напэўна незадаволены настойлівасцю, з якой Нехлюдаў патрабаваў спаткання з ім.

— Што вам патрэбна?—сурова запытаў пракурор.

— Я прысяжны, прозвішча маё Нехлюдаў, і мне неаб-

ходна бачыць падсудную Маславу,—хутка і рашуча вымавіў Нехлюдаў, чырванеючы і адчуваючы, што ён робіць гэтка ўчынак, які будзе мець рашучы ўплыў на яго жыццё.

Пракурор быў невысокі смуглявы чалавек, з кароткімі крыху пасівелымі валасамі, бліскучымі быстрымі вачыма і стрыжанай густой барадой на выпятай ніжняй сківіцы.

— Маславу? Як-жа, ведаю. Абвінавачвалася ў атручэнні,—сказаў пракурор спакойна.—Навошта-ж вам трэба яе бачыць?—і потым, нібы жадаючы памякчыць, дадаў:—Я не магу вам дазволіць гэтага, не ведаючы, навошта вам гэта трэба.

— Мне трэба гэта па асабліва значнай для мяне справе,—успыхнуўшы, загаварыў Нехлюдаў.

— Так-с,—сказаў пракурор і, падняўшы вочы, уважліва аглядзеў Нехлюдава.—Справа яе разгледжвалася ці яшчэ не?

— Яна ўчора судзілася і засуджана на чатыры гады катаргі зусім няправільна. Яна невінавата.

— Так-с. Калі яна засуджана толькі ўчора,—сказаў пракурор, не звяртаючы ніякай увагі на словы Нехлюдава аб нявіннасці Маславай,—дык да абвяшчэння прысуду ў канчатковай форме яна павінна ўсё-ж знаходзіцца ў доме папярэдняга зняволення. Спатканні там дазваляюцца толькі ў пэўныя дні. Туды вам і раю звярнуцца.

— Але мне трэба бачыць яе як мага хутчэй,—дрыжучы ніжняй сківіцай, сказаў Нехлюдаў, адчуваючы набліжэнне рашучай мінуты.

— Чаму-ж вам гэта трэба?—падымаючы з некаторай трывогай бровы, запытаў пракурор.

— Таму, што яна невінавата і засуджана на катаргу. Вінаваты-ж ва ўсім я,—гаварыў Нехлюдаў усхваляваным голасам, адчуваючы разам з тым, што ён гаворыць тое, чаго не трэба было-б гаварыць.

— Якім-жа гэта чынам?—запытаў пракурор.

— Таму, што я ашукаў яе і прывёў у тое становішча, у якім яна цяпер. Калі-б яна не была тым, да чаго я яе давёў, яна і не падпала-б пад гэткае абвінавачванне.

— Усё-ж я не бачу, якую сувязь гэта мае з спатканнем.

— А тое, што я хачу пайсці з ёю і... жаніцца з ёю,— вымавіў Нехлюдаў. І як заўсёды, як толькі ён загаварыў аб гэтым, слёзы выступілі яму на вочы.

— Але? Вось як!—сказаў пракурор.—Гэта сапраўды вельмі выключны выпадак. Вы, здаецца, гласны краснапёрскага земства?—запытаў пракурор, нібы ўспамінаючы, што ён чуў раней пра гэтага Нехлюдава, які цяпер заяўляў гэткае дзіўнае рашэнне.

— Прабачце, я не думаю, каб гэта мела сувязь з маёй просьбай,—успыхнуўшы, злосна адказаў Нехлюдаў.

— Канешне, не,—ледзь прыкметна ўсміхаючыся і зусім не замяшаўшыся, сказаў пракурор,—але ваша жаданне гэткае надзвычайнае і так выходзіць з звычайных форм...

— Што-ж, магу я атрымаць дазвол?

— Дазвол? Але, я зараз дам вам пропуск. Вам давядзецца пачакаць.

Ён падышоў да стала, сеў і пачаў пісаць.

— Калі ласка, прысядзьце.

Нехлюдаў стаяў.

Напісаўшы пропуск, пракурор перадаў запіску Нехлюдаву, з цікаўнасцю глядзячы на яго.

— Я яшчэ павінен заявіць,—сказаў Нехлюдаў,—што я не магу больш удзельнічаць у сесіі.

— Трэба, як вы ведаеце, выставіць уважлівыя прычыны перад судом.

— Прычыны тыя, што я лічу ўсякі суд не толькі некарысным, але і амаральным.

— Так-с,—сказаў пракурор усё з той-жа ледзь прыкметнай усмешкай, нібы паказваючы гэтай усмешкай тое, што гэкія заявы знаёмы яму і належаць да вядомага яму пацешнага разраду.—Так-с, але вы, напэўна, разумееце, што я, як пракурор суда, не магу згадзіцца з вамі. І таму раю вам заявіць аб гэтым на судзе, і суд разгледзіць вашу заяву і прызнае яе ўважлівай або няўважлівай, і ў апошнім выпадку дасць вам спагнанне. Звярніцеся ў суд.

— Я заявіў, і больш нікуды не пайду,—сярдзіта прагаварыў Нехлюдаў.

— Маё шанаванне,—сказаў пракурор, нахіляючы галаву, відаць жадаючы хутчэй пазбавіцца ад гэтага дзіўнага наведвальніка.

— Хто гэта ў вас быў?—запытаў член суда, услед за выхадам Нехлюдава ўваходзячы ў габінет пракурора.

— Нехлюдаў, ведаеце, які яшчэ ў краснапёрскім павеце, у земстве, розныя дзіўныя заявы рабіў. І ўявіце, ён прысяжны, і ў ліку падсудных апынулася жанчына ці дзяўчына, засуджаная на катаргу, якая, як ён кажа, была ім ашукана, і ён цяпер хоча ажаніцца з ёю.

— Ды не можа быць?

— Гэтак ён мне сказаў... І ў гэтым дзіўным узбуджэнні.

— Нешта ёсць нейкая ненармальнасць у цяперашніх маладых людзей.

— Але ён ужо не вельмі малады.

— Ну, ужо да чаго надакучыў, баценька, ваш славуты Івашэнкаў. Ён заморвае проста: гаворыць і гаворыць без канца.

— Ёх трэба проста спыняць, а то сапраўдныя абструкцыяністы...

XXXVI

Ад пракурора Нехлюдаў паехаў проста ў дом папярэдняга зняволення. Але высветлілася, што ніякай Маславай там не было, і сматрыцель растлумачыў Нехлюдаву, што яна павінна быць у старой перасыльнай турме. Нехлюдаў паехаў туды.

Сапраўды, Кацярына Маслава знаходзілася там. Пракурор забыў, што месяцаў шэсць перад гэтым жандарамі, як відаць, была распачата неймаверна раздутая палітычная справа, і ўсе месцы дома папярэдняга зняволення былі захоплены студэнтамі, урачамі, рабочымі, курсісткамі і фельчарыцамі.

Адлегласць ад дома папярэдняга зняволення да перасыльнага замка была вялізная, і прыехаў Нехлюдаў у замак ужо толькі пад вечар. Ён хацеў падыйсці да дзвярэй вялізнага панурага будынка, але вартавы не падпусціў яго,

а толькі пазваніў. На званок вышаў надзірацель. Нехлюдаў паказаў свой пропуск, але надзірацель сказаў, што без сматрыцеля ён не можа пусціць. Нехлюдаў накіраваўся да сматрыцеля. Яшчэ падымаючыся па сходнях, Нехлюдаў чуў з-за дзвярэй гукі нейкай складанай бравурнай п'есы, якая разыгрывалася на фартэп'яна. Калі-ж яму адчыніла дзверы сярдзітая пакаёўка з завязаным вокам, гукі гэтыя нібы вырваліся з пакоя і здзівілі яго слух. Гэта была рапсодыя Ліста, якая яму надакучыла. Ігралі яе цудоўна, але толькі да аднаго месца. Калі даходзіла да гэтага месца, то паўтаралася зноў тое самае. Нехлюдаў запытаў павязаную пакаёўку, ці дома сматрыцель.

Пакаёўка сказала, што не.

— Ці скоро будзе?

Рапсодыя зноў спынілася і зноў з бляскам і шумам паўтарылася да зачараванага месца.

— Я пайду запытаю.

І пакаёўка вышла.

Рапсодыя толькі зноў разагналася, як раптам, не даходзячы да зачараванага месца, абарвалася, і пачуўся голас

— Скажы яму, што няма і сёння не будзе. Ён у гасцях чаго прыстаюць, — пачуўся жаночы голас з-за дзвярэй, і зноў пачулася рапсодыя, але зноў спынілася, і пачуўся гук ад перасоўвання крэсла. Відаць, разлаваная піяністка сама хацела зрабіць вымову назольнаму наведвальніку за прыход не ў вызначаны час.

— Татулі няма, — сярдзіта сказала, — выходзячы, з ускудлачанымі валасамі, мізэрнага выгляду, бледная дзяўчына з сінякамі пад панурымі вачыма. Ubачыўшы маладога чалавека ў добрым паліто, яна змякчылася. — Уваходзьце, калі ласка... Вам чаго трэба?

— Мне ў астрозе бачыць зняволеную.

— Напэўна палітычную?

— Не, не палітычную. У мяне дазвол ад пракурора.

— Ну, я не ведаю, татулі няма. Вы заходзьце, калі ласка, — зноў паклікала яна яго з маленькага прадпакоя. — А то звярніцеся да памочніка, ён цяпер у канторы, з ім пагаварыце. Ваша як прозвішча?

— Дзякую вам,—сказаў Нехлюдаў, не адказваючы на пытанне, і вышаў.

Яшчэ не паспелі за ім зачыніць дзверы, як зноў пачуліся усё тыя-ж жвавыя, вясёлыя гукі, якія гэтак не падыходзілі ні да месца, у якім яны ствараліся, ні да твара мізэрнай дзяўчыны, якая гэтак упарта завучвала іх. На дварэ Нехлюдаў сустрэў маладога афіцэра, у якога тырчэлі нафарбаваныя вусы, і запытаў яго аб памочніку сматрыцеля. Гэта быў сам памочнік. Ён узяў пропуск, паглядзеў яго і сказаў, што па пропуску ў дом папярэдняга зняволення ён не асмельваецца прапусціць сюды. Ды ўжо і позна.

— Калі ласка, заўтра. Заўтра ў 10 гадзін спатканні дазваляюцца ўсім; вы прыезджайце, і сам сматрыцель будзе дома. Тады спатканне можна мець у агульнай, а калі сматрыцель дазволіць, дык і ў канторы.

Так і не дабіўшыся ў гэты дзень спаткання, Нехлюдаў пайшоў дамоў. Усхваляваны думкай убачыць яе, Нехлюдаў ішоў па вуліцах, успамінаючы цяпер не суд, а свае размовы з пракурорам і сматрыцелямі. Тое, што ён шукаў спаткання з ёю і сказаў пра свой намер пракурору і быў у двух турмах, рыхтуючыся ўбачыць яе, так усхвалявала яго, што ён доўга не мог супакоіцца. Прыехаўшы дамоў, ён адразу-ж дастаў свае даўно некранутыя дзённікі, перачытаў некаторыя месцы з іх і запісаў наступнае: „Два гады не пісаў дзённіка і думаў, што ніколі ўжо не вярнуся да гэтага блазенства. А гэта было не блазенства, а размова з сабой, з тым сапраўдным, божаскім сабой, якое жыве ў кожным чалавеку. Увесь час гэты я спаў, мне не было з кім пагутарыць. Абудзіла яго надзвычайная падзея 28-га красавіка, у судзе, дзе я быў прысяжным. Я на лаве падсудных убачыў яе, ашуканую мною Кацюшу, у арыштанцкім халаце. З-за здзіўнага непаразумення і з-за маёй памылкі яе асудзілі на катаргу. Я зараз быў у пракурора і ў турме. Мяне не пусцілі да яе, але я рашыў усё зрабіць, каб пабачыць яе, паказацца перад ёю і загладзіць сваю віну хаця жаніцьбай. Божа, дапамажы мне! Мне вельмі добра, радасна на душы“.

Доўга ў гэту ноч не магла заснуць Маслава, а ляжала з адкрытымі вачыма і, гледзячы на дзверы, якія засланяла дзячыха, ходзячы то ўзад, то ўперад, думала.

Думала яна аб тым, што нізавошта не пойдзе замуж за катаржнага, на Сахаліне, а як-небудзь іначай будзе жыць,—з кім-небудзь з начальнікаў, з пісарам, хоць з надзірацелем, хоць з памочнікам. Яны ўсе да гэтага ласяя. „Толькі-б не схудаць. А то загінеш“. І яна ўспомніла, як абаронца глядзеў на яе, і як глядзеў старшыня, і як глядзелі і наўмысля сустракаліся і праходзілі каля яе людзі ў судзе. Яна ўспомніла, як Берта, якая наведала яе ў астрозе, расказвала ёй, што той студэнт, якога яна кахала, жывучы ў Кітаевай, прыязджаў да іх, пытаў пра яе і вельмі шкадаваў. Успамінала яна і пра бойку з рыжай і шкадавала яе; успамінала пра булачніка, які паслаў ёй лішні калач. Яна ўспамінала шмат аб кім, але толькі не аб Нехлюдаве. Аб сваім дзяцінстве і маладосці, а асабліва аб каханні да Нехлюдава, яна ніколі не ўспамінала. Гэта было занадта балюча. Гэтыя ўспаміны недзе далёка некранутымі ляжалі ў яе душы. Нават у сне ніколі не бачыла Нехлюдава. Сёння ў судзе яна не пазнала яго не столькі таму, што, калі яна бачыла яго апошні раз, ён быў ваенны, без барады, з маленькімі вусікамі і, хаця і кароткімі, але густымі кучаравымі валасамі, а цяпер гэты быў стараваты на выгляд чалавек, з барадой, сколькі таму, што яна ніколі не думала пра яго. Пахавала яна ўсе ўспаміны аб сваім мінулым з ім у тую жудасную цёмную ноч, калі ён прыязджаў з арміі і не заехаў да цёткаў.

Да гэтай начы, пакуль яна спадзявалася на тое, што ён заедзе, дзіцёнак, якога яна насіла пад сэрцам, не толькі не ўтрудняў яе, але яна часта са здзіўленым замілаваннем сачыла яго мяккія, а часам парыўчатыя рухі ў сабе. Але з гэтай начы ўсё зрабілася інакшым. І будучы дзіцёнак зрабіўся толькі адной перашкодай.

Цёткі чакалі Нехлюдава, прасілі яго заехаць, але ён тэлеграфавалі, што не можа, бо павінен быць у тэрмін у Пецярбург.

Калі Кацюша даведалася пра гэта, яна надумалася пайсці на станцыю, каб пабачыць яго. Поезд праходзіў уначы, у 2 гадзіны. Кацюша паклала спаць паненак і, падгаварыўшы з сабой дзяўчынку, кухаркіну дачку Машку, абула старыя чаравікі, накрылася хусткай, падабралася і пабегла на станцыю.

Была цёмная асенняя, дажджлівая, ветраная ноч. Дождж то пачынаў хлэстаць цёплымі буйнымі кроплямі, то спыняўся. У полі, пад нагамі, не было відаць дарогі, а ў лесе было чорна, як у печы, і Кацюша, хаця і ведала добра дарогу, збілася з яе ў лесе і дайшла да маленькай станцы, на якой поезд стаяў тры мінуты, не загадзя, як яна спадзявалася, а пасля другога званка. Выбегшы на платформу, Кацюша адразу-ж у акне вагона першага класа ўбачыла яго. У вагоне гэтым было асабліва яркае святло. На аксамітных крэслах сядзелі адзін супроць аднаго два афіцэры і гулялі ў карты. На століку каля акна гарэлі, аплываючы, тоўстыя свечы. Ён у абцягненых райтузах і белай кашулі сядзеў на ручцы крэсла, аблакаціўшыся на яго спінку, і чамусьці смяяўся. Як толькі яна спазнала яго, яна стукнула ў акно пазыбшай рукой. Але ў гэты самы час ударыў трэці званок, і поезд паціху крануўся, спачатку назад, а потым адзін за адным пачалі пасоўвацца ўперад штуршкамі скранутыя вагоны. Адзін з ігракоў устаў з картамі ў руках і пачаў пазіраць у акно. Яна стукнула яшчэ раз і прыклала твар да шыбы. У гэты час рвануўся і той вагон, каля якога яна стаяла, і пайшоў. Яна пайшла побач, гледзячы ў акно. Афіцэр хацеў апусціць акно, але ніяк не мог. Нехлюдаў устаў і, адштурхнуўшы афіцэра, пачаў апускаць. Поезд паскорыў ход. Яна ішла хуткай хадой, не адстаючы, але поезд усё паскараў і паскараў ход. Акно апусцілася. У гэты час кандуктар адштурхнуў яе і ўскочыў у вагон. Кацюша адстала, але ўсё бегла па мокрых дошках платформы; потым платформа кончылася, і яна ледзь утрымалася, каб не ўпасці, збягаючы па сходнях на зямлю. Яна бегла, але вагон першага класа быў ужо далёка ўперадзе. Міма яе беглі вагоны II-га класа, потым яшчэ хутчэй пабеглі вагоны III-га класа, але яна ўсё-такі бегла. Калі прабег апошні вагон з ліхтаром, яна

была ўжо за вадакачкай на ветры, і вецер наляцеў на яе, зрываючы з галавы яе хустку і абляпляючы з аднаго боку спадніцай яе бягучыя ногі. Хустку сарвала з яе ветрам, але яна ўсё бегла.

— Цётка, Міхайлаўна!—крычала дзяўчынка, ледзь паспяваючы за ёю.—Хустку згубілі!

„Ён у асветленым вагоне, на аксамітным крэсле сядзіць, жартуе, п'е,—а я вось тут, у брудзе, у цямноце, пад дажджом і ветрам—стаю і плачу“, падумала Кацюша, спынілася і, закінуўшы галаву назад і схпіўшыся за яе рукамі, зарыдала.

— Паехаў!—закрычала яна.

Дзяўчынка спалохалася і абняла яе за мокрае адзенне.

— Цётка, дамоў хадзем.

„Пройдзе поезд—пад вагон і скончана“, думала тым часам Кацюша, не адказваючы дзяўчынцы.

Яна парашыла, што зробіць гэтак. Але тут-жа, як гэта заўсёды бывае ў першую мінуту зацішша пасля хвалявання, ён, дзіцёнак,—яго дзіцёнак, які быў у ёй, раптам уздрыгнуўся, ударыўся і плаўна пацягнуўся і зноў пачаў штурхацца нечым тонкім, пяшчотным і вострым. І раптам усё тое, што мінуту перад гэтым так мучыла яе, што, здавалася, нельга было жыць, уся злосць на яго і жаданне адпомсціць яму хоць-бы сваёй смерцю,—усё гэта раптам аддалілася. Яна супакоілася, устала, агледзела сябе, захуталася хусткай і пайшла дамоў.

Стомленая, мокрая, брудная, яна вярнулася дамоў, і з гэтага дня ў яе пачаўся той душэўны пераварот, ад якога яна зрабілася тым, чым была цяпер. З гэтай страшнай начы яна перастала верыць у дабро. Яна раней сама верыла ў дабро і ў тое, што людзі вераць у яго, але з гэтай начы пераканалася, што ніхто не верыць у гэта, і што ўсё, што гавораць пра бога і дабро, усё гэта для таго, каб ашукваць людзей. Ён, якога яна кахала і які яе кахаў,—яна гэта ведала,—пакінуў яе, пацешыўшыся ёю і паглуміўшыся з яе пачуццямі. А ён быў самы лепшы з людзей, якіх яна ведала. Усе-ж астатнія былі яшчэ горшыя. І ўсё, што з ёю здаралася, на кожным кроку пацвярджала гэта. Цёткі яго,

багамольныя бабулькі, прагналі яе, калі яна не магла ўжо так служыць ім, як раней. Усе людзі, з якімі яна сходилася,—жанчыны стараліся праз яе набыць грошай, мужчыны, пачынаючы з старога станавога і да турэмных наглядчыкаў,—глядзелі на яе, як на сродак для асалоды. Ні для каго нічога не было іншага на свеце, як толькі асалода, менавіта, гэта асалода. У гэтым яшчэ больш упэўніў яе стары пісьменнік, з якім яна сышлася на другі год свайго жыцця на волі. Ён проста так і казаў ёй, што ў гэтым—ён называў гэта паэзіяй і эстэтыкай—усё шчасце.

Усе жылі толькі для сябе, для сваёй асалоды, і ўсе словы пра бога і дабро былі ашуканства. А калі і паўставалі пытанні аб тым, навошта на свеце ўсё створана гэтак дрэнна, што ўсе робяць адзін аднаму зло і ўсе пакутуюць, трэба было не думаць пра гэта. Зробіцца сумна—пакурыла ці выпіла, або, што лепш за ўсё, палюбілася з мужчынай, і пройдзе.

XXXVIII

Наступным днём, у нядзелю, у 5 гадзін раніцы, калі ў жаночым калідоры турмы прагучэў звычайны свісток, Караблёва, якая ўжо не спала, пабудзіла Маславу.

„Катаржная“, з жахам падумала Маслава, праціраючы вочы і міжвольна ўдыхаючы ў сябе жудасна смярдзючае раніцою паветра, і хацела зноў заснуць, апынуцца ў не-свядомасці, але звычка страху перамагла сон, і яна ўстала і, падкурчыўшы ногі, села, азіраючыся. Жанчыны ўжо ўсталі, толькі дзеці яшчэ спалі. Карчмарша з пукатымі вачыма, асцярожна, каб не пабудзіць дзяцей, выцягвала з-пад іх халат. Бунтаўшчыца развешвала ля печкі лахманы, якія служылі ёй замест пялёнак, а дзіцёнак заходзіўся ад адчайнага крыку на руках, блакітнавокай Фядос’і, якая гушкала, і баюкала яго пяшчотным голасам. Сухотная, схпіўшыся за грудзі, з налітым крывёю тварам, адкашлівалася і, у перапынках уздыхаючы, амаль ускрыквала. Рыжая, прагнуўшыся, ляжала ўгору жыватом, сагнуўшы тоўстыя ногі, і голасна і весела расказвала сон, які яна бачыла. Бабулька-падпальніца стаяла зноў перад абразом і, шэпчучы адны

і тыя-ж словы, хрысцілася і кланялася. Дзячыха нерухома сядзела на нарах і тупым санлівым поглядам глядзела перад сабой. Хорашаўка падвівала на палец масляныя жорсткія чорныя валасы.

Па калідоры пачуліся крокі, зашлёпалі коты, загрымеў замок, і ўвайшлі два арыштанты-парашачнікі ў куртках і кароткіх, куды вышэйлы так, шэрых нагавіцах і, з сур'ёзнымі сярдзітымі тварамі, падняўшы на воданос смярдзуючую кадку, панеслі яе вон з камеры. Жанчыны вышлі ў калідор да кранаў памыцца. Ля кранаў адбылася сварка рыжай з жанчынай, што вышла з другой, суседняй камеры. Зноў лаянка, крыкі, скаргі...

— Хіба карцара захацелі!—закрываў надзірацель і пляснуў рыжую па гладкай голай спіне так, што шчаўканула на ўвесь калідор.—Каб голаса твайго чуць не было.

— Вось разгуляўся стары,—сказала рыжая, прыняўшы гэта абыходжанне за ласку.

— Ну, хутчэй! Ёдзіце да абедні.

Не паспела Маслава прычасацца, як прышоў сматрыцель са світай.

— На паверку!—крыкнуў надзірацель.

З другой камеры вышлі іншыя арыштанткі, і ўсе пасталі ў два рады ўсцяж калідора, прычым жанчыны задняга раду павінны былі класці рукі на плечы жанчын першага раду. Усіх пералічылі.

Пасля паверкі прышла надзірацельніца і павяла арыштантак у царкву. Маслава з Фядос'яй знаходзіліся ў сярэдзіне калоны, у якой было больш сотні жанчын, якія вышлі з усіх камер. Усе былі ў белых хусцінках, кофтах і спадніцах, і толькі зрэдку сярод іх трапляліся жанчыны ў сваіх каляровых адзеннях. Гэта былі жанкі з дзецьмі, што ішлі за мужамі. Усе сходні былі захоплены гэтым шэсцем. Чуўся мяккі тупат абутых у коты ног, гоман, часам смех. На паваротцы Маслава ўбачыла злосны твар свайго ворага, Бачковай, якая ішла ўперадзе, і паказала яго Фядос'і. Сышоўшы ўніз, жанчыны замаўчалі і, хрысцячыся і кланяючыся, пачалі праходзіць у адчыненыя дзверы яшчэ пустой царквы, якая блішчэла золатам. Ёхняе месца было направа, і яны, ціскаючы-

ся і напіраючы адна на адну, пачалі станавіцца. Услед за жанчынамі ўвайшлі ў шэрых халатах перасыльня, арыштанты, якія адседжвалі свой тэрмін і былі высланы па прыгаварах сельскіх сходаў, і, гучна адкашліваючыся, сталі шчыльным натоўпам налева і пасярэдзіне царквы. Зверху-ж, на хорах, ужо стаялі прыгнаныя раней—з аднаго боку, з паголенымі поўгаловамі, катаржныя, якія выдавалі сваю прысутнасць бразгатам кайданоў, з другога—не паголення і не закутыя, падследчыя.

Астрожная царква была ўноў пабудавана і абсталявана багатым купцом, які даў на гэту справу некалькі дзесяткаў тысяч рублёў, і ўся зіхацела яркімі фарбамі і золатам.

Некаторы час у царкве было маўчанне, і чуліся толькі смарканне, адкашліванне, крык малых дзяцей і зрэдку звон ланцугоў. Але вось арыштанты, што стаялі пасярэдзіне, шарахнуліся, паціснуліся адзін да аднаго, ачышчаючы дарогу пасярэдзіне, і па дарозе гэтай прайшоў сматрыцель, і стаў уперадзе ўсіх, пасярод царквы.

XXXIX

Пачалася царкоўная служба.

Царкоўная служба складалася з таго, што свяшчэннік, апрануўся ў асабліва дзіўнае і вельмі нязручнае парчовае адзенне, выразаў і раскладаў кавалкі хлеба на сподак і потым клаў іх у чашу з віном, вымаўляючы пры гэтым розныя імёны і малітвы. Дзячок-жа, тым часам, не перастаючы спачатку чытаў, а потым спяваў уперамешку з арыштанцкім хорам розныя славянскія, самі па сабе мала зразумелыя, а яшчэ меней ад хуткага чытання і спяваў зразумелыя, малітвы. Змест малітваў складаўся, пераважна, у жаданні шчасця гасудару імператару і яго сям'і. Пра гэта гаварыліся малітвы шмат разоў, разам з іншымі малітвамі і асобна, на каленях. Апрача таго, дзячок прачытаў некалькі сціхоў з дзеянняў апосталаў такім дзіўным, напружаным голасам, што нічога нельга было зразумець, і свяшчэннік вельмі выразна прачытаў месца з евангелля Марка, у якім сказана было, як Хрыстос, уваскросшы, перш чым паляцець на неба і сесці права-

руч свайго бацькі, з'явіўся спачатку Марыі Магдалене, з якой ён выгнаў сем д'яблаў, і потым адзінаццаці вучням, і як загадаў ім прапаведваць евангелле ўсім стварэнням, прычым сказаў, што той, хто не паверыць—загіне, хто-ж паверыць і будзе хрысціцца,—выратуецца і, апрача таго, будзе выганяць д'яблаў, будзе вылечваць людзей ад хваробы накладаннем на іх рук, будзе гаварыць новымі мовамі, будзе браць змей і, калі вып'е атруту, то не памрэ, а астанецца здаровым.

Сутнасць царкоўнай службы складалася з таго, што мелася на ўвазе, што выразанія свяшчэннікам кавалачкі і пакладзеныя ў віно, пры пэўных маніпуляцыях і малітвах, ператвараюцца ў цела і кроў бога. Маніпуляцыі гэтыя складаліся з таго, што свяшчэннік роўнамерна, не глядзячы на тое, што гэтаму перашкаджаў апрануты на яго парчовы мяшок, узнімаў абедзве рукі ўгору і трымаў іх так, потым становіўся на калені і цалаваў стол і тое, што было на ім. Самае-ж галоўнае дзеянне было тое, калі свяшчэннік, узяўшы [абодвума рукамі сарветку, роўнамерна і плаўна махаў ёю над сподкам і залатой чашай. Мелася на ўвазе, што ў гэты самы час з хлеба і віна робіцца цела і кроў, і таму гэта месца царкоўнай службы абстаўлялася асаблівай урачыстасцю.

„Изрядно о пресвятей, пречистой и преблагословенней богородице“, голасна закрычаў пасля гэтага свяшчэннік з-за пераборкі, і хор урачыста заспяваў, што вельмі добра праслаўляць дзеву Марыю, якая нарадзіла Хрыста, не страціўшы дзявоцтва і за гэта мае больш пашаны, чым нейкія херувімы, і больш славы, чым нейкія серафімы. Пасля гэтага лічылася, што паратварэнне адбылося, і свяшчэннік, зняўшы сарветку са сподка, разрэзаў сярэдні кавалачак на чатыры часткі і паклаў яго спачатку ў віно, а потым у рот. Дапускалася, што ён з'еў кавалачак цела бога і выпіў глыток яго крыві. Пасля гэтага свяшчэннік адсунуў занавес, адчыніў сярэднія дзверы і, узяўшы ў рукі пазалочаную чашку, вышаў з ёй у сярэднія дзверы і запрасіў усіх, хто жадае таксама паспытаць цела і крыві бога, што знаходзіліся ў чашцы.

Пажадала некалькі дзяцей.

Загадзя запытаўшы дзяцей аб іх імёнах, свяшчэннік, асцярожна зачэрпваючы лыжачкай з чашкі, пхаў глыбока ў рот кожнаму з дзяцей па кавалачку хлеба ў віне, а дзячок, тутакж выціраючы раты дзецям, вясёлым голасам спяваў песню аб тым, што дзеці ядуць цела бога і п'юць яго кроў. Пасля гэтага свяшчэннік аднёс чашку за пераборку і, дапіўшы там усю кроў, што знаходзілася ў чашцы і з'еўшы ўсе кавалачкі цела бога, старанна абсмактаўшы вусы і выцершы рот і чашку, у самым вясёлым настроі, парыпваючы тонкімі падэшвамі апойкавых ботаў, бадзёрымі крокамі вышаў з-за пераборкі.

На гэтым скончылася галоўнае хрысціянскае богаслужэнне. Але свяшчэннік, жадаючы ўцешыць няшчасных арыштантаў, дадаў да звычайнай службы яшчэ асабліваю. Асаблівая гэта служба, складалася з таго, што свяшчэннік, стаўшы перад выкаваным залатым абразом (з чорным тварам і чорнымі рукамі), які лічыўся вобразам таго самага бога, якога ён еў, асвятлёным дзесяткамі васкавых свечак, пачаў здзіўным і фальшывым голасам ні то спяваць, ні то гаварыць наступныя словы: „Ісусе сладчайшы, апостолов славо, Ісусе мой, похвала мучеников, владыко всеильне, Ісусе спаси мя, Ісусе спасе мой, Ісусе мой краснейший, к тебе притекающего, спасе Ісусе, помилуй мя, молитвами рождшия тя, всех, Ісусе, святых твоих, пророк-же всех, спасе мой Ісусе, и сладости райские сподоби, Ісусе человеколюбче!“

На гэтым ён спыніўся, перадыхнуў, перахрысціўся, пакланіўся ў зямлю, і ўсе зрабілі тое самае. Кланяўся сматрыцель, надзірацелі, арыштанты і наверсе асабліва часта забразгаталі кайданы.— „Ангелов творче и господи сил,—працягваў ён,— Ісусе пречудный, ангелов удивление, Ісусе пресильный, прародителей избавление, Ісусе пресладкий, патриархов величание, Ісусе преславный, царей укрепление, Ісусе преблагий, пророков исполнение, Ісусе предивный, мучеников крепость, Ісусе претихий, монахов радосте, Ісусе премилостивый, пресвитеров сладость, Ісусе премилосердый, постников воздержание, Ісусе пресладостный, преподобных радование, Ісусе пречистый,

девственных целомудрие, Иисусе предвечный, грешников спасение, Иисусе, сыне божий, помилуй мя“, дабраўся ён, нарэщце, да астаноўкі, усё з мацнейшым і мацнейшым свістам паўтараючы слова Ісусе, прытрымаў рукою расу на шаўковай падкладцы і, стаўшы на адно калена, пакланіўся ў зямлю, а хор заспяваў апошнія словы: „Иисусе, сыне божий, помилуй мя“, а арыштанты падалі і падымаліся, устрасаючы валасамі, што асталіся на палове галавы, і стукаючы кайданамі, якія мулілі ім худыя ногі.

Гэтак цягнулася вельмі доўга. Спачатку ішлі пахвалы, якія канчаліся словамі: „помилуй мя“, а потым ішлі новыя пахвалы, якія канчаліся словамі: „алилуя“. І арыштанты хрысціліся, кланяліся, падалі на зямлю. Спачатку арыштанты хрысціліся, кланяліся на кожным перапынку, але потым яны пачалі ўжо кланяцца цераз раз, нават і цераз два, і ўсе вельмі ўзрадаваліся, калі пахвалы скончыліся, і свяшчэннік, з палягчэннем уздыхнуўшы, закрыў кніжачку і пайшоў за пераборку. Аставалася адно апошняе дзеянне, якое складалася з таго, што свяшчэннік узяў з вялікага стала пазалачоны крыж з эмалевымі медальёнчыкамі на канцах і вышаў з ім на сярэдзіну царквы. Спачатку падышоў да свяшчэнніка і прыклаўся да крыжа сматрыцель, потым памочнік, потым наглядчыкі, потым, напіраючы адзін на аднаго і шэптам лаячыся, пачалі падыходзіць арыштанты. Свяшчэннік, гутарачы з сматрыцелем, пхаў крыж і сваю руку ў рот, а часам унос арыштантам, якія падыходзілі да яго, арыштанты-ж стараліся пацалаваць і крыж і руку свяшчэнніка. Так скончылася хрысціянскае богаслужэнне, прызначанае для ўцяшэння і нас таўлення заблудшых братоў.

XL

І ніхто з прысутных, пачынаючы з свяшчэнніка і сматрыцеля і канчаючы Маславай, не падумаў, што той самы Ісус, імя якога са свістам гэткую незлічоную колькасць разоў паўтараў свяшчэннік, усякімі дзіўнымі словамі выхваляючы яго, забараніў ненавіта ўсё тое, што рабілася тут; забараніў не толькі гэткае бессэнсоўнае пустамоўства і кашчунственнае валхванне свяшчэннікаў-настаўнікаў над

хлебам і віном, але самым рашучым чынам забараніў адным людзям называць настаўнікамі іншых людзей, забараніў малітвы ў храмах, а сказаў маліцца кожнаму ў адзіноце, забараніў самыя храмы, сказаўшы, што прышоў разбурыць іх, і што маліцца трэба не ў храмах, а ў духу і ісціне; галоўнае-ж, забараніў не толькі судзіць людзей і трымаць іх у няволі, катаваць, ганьбіць, караць, як гэта рабілася тут, а забараніў усякі гвалт над людзьмі, сказаўшы, што ён прышоў выпусціць палонных на волю.

Ніхто з прысутных не падумаў аб тым, што ўсё, што рабілася тут, было найвялікшым здзекам і кпінам з таго самага хрыста, імем якога ўсё гэта рабілася. Ніхто не падумаў аб тым, што пазалочаны крыж з эмалевымі медальёнчыкамі на канцах, які вынес свяшчэннік і даваў цалаваць людзям, быў не чым іншым, як вобразам той шыбеніцы, на якой быў пакараны хрыстос менавіта за тое, што ён забараніў тое самае, што цяпер яго імем рабілася тут. Ніхто не падумаў, што тыя свяшчэннікі, якія ўяўляюць сабе, што ў выглядзе хлеба і віна яны ядуць цела і п'юць кроў хрыста, сапраўды ядуць цела і п'юць кроў яго, але не ў кавалачках і віне, а тым, што не толькі спакушаюць тых „малых сих“, з якімі хрыстос атоесамляў сябе, але і пазбаўляюць іх найвялікшага добра і жорстка катуюць, хаваючы ад людзей тое апавяшчэнне шчаслівага жыцця, якое ён прынёс ім.

Свяшчэннік са спакойным сумленнем рабіў усё тое, што ён рабіў, таму што з дзяцінства быў выхаваны на тым, што гэта адзіная сапраўдная вера, у якую верылі ўсе святыя людзі, што жылі раней, і цяпер верыць духоўнае і свецкае начальства. Ён верыў не ў тое, што з хлеба зрабілася цела, што карысна для душы вымаўляць шмат слоў, або што ён з'еў сапраўды кавалачак бога,—у гэта нельга верыць,—а верыў у тое, што трэба верыць у гэту веру. Галоўнае-ж, сцвярджала яго ў гэтай веры тое, што за выкананне трэб гэтай веры ён 18 год ужо атрымліваў даходы, на якія ўтрымліваў сваю сям'ю, сына ў гімназіі, дачку ў духоўным вучылішчы. Таксама верыў і дзячок і яшчэ цвярдзей, чым свяшчэннік, таму што зусім запамятаваў сутнасць догматаў гэтай веры, а ведаў толькі, што за „тэплоту“, за

памінанне, за „часы“, за малебен просты і за малебен з акафістам, за ўсё ёсць пэўная цана, якую сапраўдныя хрысціяне ахвотна плацяць, і таму выкрыкваў сваё: „помилось“, „помилось“, і спяваў, і чытаў, што вызначана, з гэтай-жа спакойнай упэўненасцю ў неабходнасці гэтага, з якой людзі прадаюць дровы, муку, бульбу. Начальнік-жа турмы і надзірацелі, хаця ніколі і не ведалі і не ўдаваліся ў тое, з чаго складаюцца догматы гэтай веры, і што значыць усё тое, што рабілася ў царкве,—верылі, што абавязкова трэба верыць у гэту веру, таму што вышэйшае начальства і сам цар вераць у яе. Апрача таго, хаця і цяма (яны ніяк не здолелі-б растлумачыць, як гэта робіцца), яны адчувалі, што гэта вера апраўдвала іхнюю жорсткую службу. Калі-б не было гэтай веры, ім не толькі цяжэй, але, напэўна, і немагчыма было-б усе свае сілы аддаваць на тое, каб мучыць людзей, як яны гэта цяпер рабілі з зусім спакойным сумленнем. Сматрыцель быў такой добрай душой чалавек, што ён ніяк не мог-бы жыць так, калі-б не знаходзіў падтрымання ў гэтай веры. І таму ён стаяў нерухома, проста, старанна кланяўся і хрысціўся, стараўся расчуліцца, калі спявалі „Иже херувимы“, а калі пачалі прычашчаць дзяцей, вышаў уперад і падняў на рукі хлопчыка, якога прычашчалі, і падтрымаў яго.

Большасць-жа арыштантаў, за выключэннем некаторых з іх, тых, што ясна бачылі ўсё ашуканства, якое рабілася над людзьмі гэтай веры, і ў душы смяяліся з яе, большасць верыла, што ў гэтых пазалочаных абразах, свечках, чашах, рызах, крыжах, паўтарэннях незразумелых словаў: „Иисусе сладчайший“ і „помилось“, знаходзіцца таемная сіла, з дапамогай якой можна набываць вялікія выгоды ў гэтым і ў будучым жыцці. Хаця большасць з іх, прарабіўшы некалькі спробаў набыць выгоды ў гэтым жыцці з дапамогай малітваў, малебнаў, свечак, і не атрымала іх,—малітвы іхнія асталіся нявыкананымі,—кожны быў цвёрда ўпэўнены, што гэта няўдача выпадковая, і што гэта ўстанова, ухваленая вучонымі людзьмі і мітрапалітамі, ёсць ўстанова вельмі значная, і якая неабходна калі не для гэтага, то для будучага жыцця.

Гэтак-жа верыла і Маслава. Яна, як і іншыя, адчувала ў часе богаслужэння змешанае адчуванне пашаны і суму. Яна стаяла спачатку пасярэдзіне натоўпу за пераборкай і не магла бачыць нікога, апрача сваіх таварышак; калі-ж прычасніцы рушылі ўперад, і яна высунулася разам з Фядос'яй, яна ўбачыла сматрыцеля, а за сматрыцелем і паміж надзірацелямі мужычка з светлабелай бародкай і русымі валасамі,—Фядос'інага мужа, які нерухомымі вачыма пазіраў на жонку,—Маслава ў часе акафіста занялася разгледаннем яго і перашэптваннем з Фядос'яй і хрысцілася і кланялася толькі, калі ўсе гэта рабілі.

XLI

Нехлюдаў рана выехаў з дому. Па завулку яшчэ ехаў вязковы мужык і незвычайным голасам крычаў:

— Малака, малака, малака!

Напярэдадні быў першы цёплы вясновы дождж. Усюды, дзе не было бруку, раптам зазеленела трава; бярозы ў садах асыпаліся зялёным пухам, і чарэмха і таполі выпроствалі свае даўгія пахучыя лісты, а ў дамах і магазінах вымалі і выціралі рамы. На рынку, міма якога давялося праязджаць Нехлюдаву, кішэў каля пастаўленых у рад палатак густы натоўп народу, і хадзілі абадраныя людзі з ботамі падпахай і перакінутымі цераз плячо выпрасаванымі панталонамі і камізэлькамі.

Каля тракціраў ужо цясніліся, вызваліўшыся з сваіх фабрык, мужчыны ў чыстых паддзёўках і глянсаваных ботах і жанчыны ў шаўковых яркіх хустках на галовах і паліто з сцяклярусам. Гарадавья з жоўтымі шнуркамі пісталетаў стаялі на месцах, выглядаючы непарадкі, якія маглі-б ім даць збаўленне ад цяжкой нудоты. Па дарожках бульвараў і па зялёнаму газону, які толькі што афарбавалі, бегалі, гуляючы, дзеці і сабакі, і вясёлыя нянькі перагаварваліся паміж сабой, седзячы на лавах.

Па вуліцах, халаднаватых і вільготных яшчэ з левага боку, у цяні, і высахлых пасярэдзіне, няспынна грывелі па бруку важкія вазы ламавых, тарахцелі пралёткі і звінелі

конкі. З усіх бакоў дрыжэла паветра ад рознастайнага гулу званоў, якія заклікалі народ прысутнічаць на гэтым-жа богаслужэнні, якое адбывалася цяпер у турме. І прыбраны народ разыходзіўся кожны па свайму прыходу.

Рамізік падвёз Нехлюдава не да самай турмы, а да павароту, што вёў да турмы.

Некалькі чалавек мужчын і жанчын, у большасці з вузельчыкамі, стаялі тут на гэтым павароце да турмы, крокаў за сотню ад яе. Направа былі невысокія драўляныя будынкі, налева двухпавярховы дом з нейкай шыльдай. Сам велізарны каменны будынак турмы быў уперадзе, і да яго не падпускалі наведвальнікаў. Вартавы салдат са стрэльбай хадзіў узад і ўперад, строга крычаў на тых, якія хацелі абыйсці яго.

Каля форткі драўляных будынкаў, з правага боку, супроць вартавога сядзеў на лавачцы надзірацель у мундзіры з галунамі, з запіснай кніжкай. Да яго падыходзілі наведвальнікі і называлі тых, каго жадалі бачыць, і ён запісваў. Нехлюдаў таксама падышоў да яго і назваў Кацярыну Маславу. Надзірацель з галунамі запісаў.

— Чаму не пускаюць яшчэ?—запытаў Нехлюдаў.

— Абедня ідзе. Вось скончыцца абедня, тады пускаць.

Нехлюдаў адышоў да тых, што чакалі. З натоўпу вылучыўся ў абшарпаным адзенні і памнутым капелюшы, у апорках на босую нагу чалавек з чырвонымі палосамі на ўвесь твар і накіраваўся да турмы.

— Ты куды лезеш?—крыкнуў на яго салдат са стрэльбай.

— А ты чаго глотку дзярэш?—зусім не спалохаўшыся крыку вартавога адказаў абадранец і вярнуўся назад.— Не пускаеш—пачакаю. А то крычыць, нібы енерал.

У натоўпе спагадліва засмяяліся. Наведвальнікі былі ў большасці людзі ў дрэнным адзенні, нават абадраныя, але былі і прыстойныя на вонкавы выгляд і мужчыны і жанчыны. Побач з Нехлюдавым стаяў у добрай вопратцы, увесь паголены, гладкі румяны чалавек з вузляком, відаць бялізны, у руцэ. Нехлюдаў запытаў яго, ці першы раз ён тут. Чалавек з вузляком адказаў, што ён кожную нядзелю бы-

вае тут, і яны разгаварыліся. Гэта быў швейцар з банка; ён прышоў сюды наведць свайго брата, якога судзілі за падлог. Добрадушны чалавек гэты расказаў Нехлюдаву ўсю сваю гісторыю і хацеў распытаць і яго, калі іхнюю ўвагу адцягнулі студэнт з дамай пад вуаляй, якія прыехалі на вялікім пародзістым вараным кані, у пралётцы на гумавых шынах. Студэнт нёс у руках вялізны вузел. Ён падышоў да Нехлюдава і запытаў яго, ці можна, і што трэба зрабіць для таго, каб перадаць міласціню—калачы, каторыя ён прывёз. „Гэта я па жаданню нявесты. Гэта мая нявеста. Бацькі яе параілі нам адвезці зняволеным“.

— Я сам першы раз і не ведаю, але думаю, што трэба запытаць гэтага чалавека,—сказаў Нехлюдаў, паказваючы на надзірацеля з галунамі, які сядзеў з кніжкай на права.

У той самы час, калі Нехлюдаў гаварыў з студэнтам, вялікія, з акенцам пасярэдзіне, жалезныя дзверы турмы адчыніліся, і з іх вышаў афіцэр у мундзіры з другім надзірацелем, і надзірацель з кніжкай абвясціў, што ўпуск наведвальнікаў пачынаецца. Вартавы саступіў з дарогі, і ўсе наведвальнікі, нібы баючыся спазніцца, хуткім крокам, а хто і бегам кінуліся ў дзверы турмы. Ля дзвярэй стаяў адзін наглядчык, які па меры таго, як наведвальнікі праходзілі міма яго, лічыў іх, голасна вымаўляючы: шаснаццаць, семнаццаць і т. д. Другі надзірацель, у сярэдзіне будынка, таксама лічыў, дакранаючыся рукой да кожнага з тых, што праходзілі ў наступныя дзверы, з тым, каб пры выпуску праверыць лік і не пакінуць ніводнага наведвальніка ў турме і не выпусціць ніводнага зняволенага. Надзірацель гэты, не глядзячы на таго, хто праходзіў, хлопнуў рукой па спіне Нехлюдава, і гэта датыканне рукі наглядчыка ў першую мінуту зняважыла Нехлюдава, але адразу-ж ён успомніў, дзеля чаго ён прышоў сюды, і яму зрабілася сорамна гэтага пачуцця непрыемнасці і пагарды.

Першым памяшканнем за дзвярыма быў вялікі пакой з сцяпеннямі і жалезнымі кратамі ў невялікіх вокнах. У пакоі гэтым, які звалі зборны, зусім нечакана Нехлюдаў убачыў у нішы вялікі вобраз распятага хрыста.

„Дзеля чаго гэта?“ падумаў ён, міжвольна злучаючы ў сваім уяўленні вобраз хрыста з вызваленымі, а не са зняволенымі.

Нехлюдаў ішоў павольна, прапускаючы ўперад тых наведвальнікаў, што спяшаліся, адчуваючы змешанае пачуццё жаху перад тымі злачынцамі, якія замкнуты тут, жаласць да тых нявінных, якія, як учарашні хлопчык і Кацюша, павінны быць тут, і палахлівасці і расчулення перад тым спатканнем, што мелася адбыцца. Каля выхаду з першага пакоя, у другім канцы яго, надзірацель праказаў нешта. Але Нехлюдаў, паглынуты сваімі думкамі, не звярнуў увагі на гэта і працягваў ісці туды, куды ішло больш наведвальнікаў, г. зн. у мужчынскае аддзяленне, а не ў жаночае, куды яму трэба было.

Прапускаючы спяшаючых уперад, ён увайшоў апошнім у памяшканне, прызначанае для спатканняў. Першае, што здзівіла яго, калі ён, адчыніўшы дзверы, увайшоў у гэта памяшканне, быў аглушаны крык сотні галасоў, які зліваўся ў адзін гул. Толькі бліжэй падышоўшы да людзей, якія, як мухі да цукру, прыляпіліся да сеткі, якая падзяляла пакой на дзве часткі, Нехлюдаў зразумеў, у чым справа. Пакой з вокнамі на задняй сцяне быў падзелен на дзве часткі не адной, а двума драцянымі сеткамі, працягнутымі ад столі да зямлі. Паміж сеткамі хадзілі надзірацелі. На тым баку сетак былі зняволеныя, на гэтым баку—наведвальнікі. Паміж тымі і другімі было дзве сеткі і аршыны тры адлегласці, так што не толькі перадаць што-небудзь, але і разгледзець твар, асабліва блізарукаму чалавеку, было немагчыма. Цяжка было і гаварыць, трэба было крычаць, што сілы, каб цябе пачулі. З абодвух бакоў прыціскаліся да сетак тварамі жонкі, мужы, бацькі, маткі, дзеці. Яны стараліся разгледзець адзін аднаго і сказаць тое, што трэба. Але з той прычыны, што кожны стараўся гаварыць так, каб яго пачуў яго субяседнік, і суседзі хацелі таго-ж, і іхнія галасы перашкаджалі адзін аднаму, то кожны стараўся перакрычаць другога. Ад гэтага стаяў той гул і крык, якія здзівілі Нехлюдава, калі ён увайшоў у гэты пакой. Зразумець тое, што гаварылася, не было ніякай магчымасці.

Можна было толькі па тварах здагадацца аб тым, што гаварылася і якія адносіны былі паміж размоўнікамі. Бліжэй да Нехлюдава была бабулька ў хусцінцы, якая, прыціснуўшыся да сеткі, дрыжучы падбародкам, крычала нешта бледнаму маладому чалавеку з паголенай паловай галавы. Арыштант, падняўшы бровы і змаршчыніўшы лоб, уважліва слухаў яе. Побач з бабулькай быў малады чалавек у паддзёўцы, які слухаў, ківаючы галавой, тое, што яму гаварыў падобны да яго арыштант са змучаным тварам і сіваватай барадой. Яшчэ далей стаяў абарванец і, махаючы рукой, нешта крычаў і смяяўся. А побач з ім сядзела на падлозе жанчына з дзіцём, у добрай шарсцянай хустцы, і рыдала, відаць, першы раз пабачыўшы таго сівага чалавека, які быў на другім баку ў арыштанцкай куртачцы, з паголенай галавой і ў кайданах. Над гэтай-жа жанчынай швейцар, з якім гаварыў Нехлюдаў, крычаў з усяе сілы лысаму з бліскучымі вачыма арыштанту на тым баку. Калі Нехлюдаў зразумеў, што ён павінен будзе гаварыць у гэтых умовах, у ім узнялося пачуццё абурэння супроць тых людзей, якія маглі гэта зрабіць і захоўваць. Для яго дзіўна было, што гэткае жахлівае становішча, гэткае здзекванне над пачуццямі людзей нікога не зневажала. І салдаты, і сматрыцель, і наведвальнікі, і зняволеныя рабілі усё гэта так, нібы прызнаючы, што гэта так і павінна быць.

Нехлюдаў прабыў у гэтым пакоі мінут пяць, перажываючы нейкае дзіўнае пачуццё суму, разумення свайго бяссілля і разладу з усім светам; пачуццё маральнай моташнасці, падобнае да качкі на караблі, ахапіла яго.

XLII

„Аднак, трэба рабіць тое, дзеля чаго прышоў,— сказаў ён, падбадзёрваючы сябе.—Як-жа быць?“

Ён пачаў шукаць вачыма начальства і, убачыўшы невысокага, худога чалавека з вусамі, у афіцэрскіх пагонах, які хадзіў ззаду народу, звярнуўся да яго:

— Ці не можаце вы, міласлівы пане, мне сказаць,—ска-

заў ён з асабліва напружанай далікатнасцю,—дзе знаходзяцца жанчыны і дзе спатканні з імі дазваляюцца?

— Вам хіба ў жаночую трэба?

— Але, я-б жадаў бачыць адну жанчыну з зняволеных,— з той-жа напружанай далікатнасцю адказаў Нехлюдаў.

— Дык вы-б гэтак гаварылі, калі ў зборнай былі. Вам каго-ж трэба бачыць?

— Мне трэба бачыць Кацярыну Маславу.

— Яна палітычная?—запытаў памочнік сматрыцеля.

— Не, яна проста...

— Яна, што-ж, прысуджаная?

— Але, пазаўчора яна была прысуджаная,—пакорліва адказаў Нехлюдаў, баючыся як-небудзь папсаваць настрой сматрыцеля, які як быццам спачуваў яму.

— Калі ў жаночую, дык сюды, калі ласка,—сказаў сматрыцель, напэўна вырашыўшы па выглядзе Нехлюдава, што ён варты ўвагі.—Сідараў,—звярнуўся ён да вусатага ун-тэр-афіцэра з медалямі,—праводзь вось іх у жаночую.

— Слухаю-с.

У гэты час каля кратаў пачуліся нейчыя рыданні, поўныя роспачы.

Усё было дзіўна для Нехлюдава, і дзіўней за ўсё тое, што яму даводзілася дзякаваць і адчуваць сябе абавязаным перад сматрыцелем і старшым надзірацелем, перад людзьмі, якія рабілі ўсе тыя жорсткія справы, што рабіліся ў гэтым доме.

Надзірацель вывеў Нехлюдава з пакоя для наведвальнікаў мужчынскага аддзялення ў калідор і адразу-ж, адчыніўшы дзверы насупраць, прывёў яго ў жаночы пакой для спатканняў.

Пакой гэты, таксама як і мужчынскі, быў падзелены на тры часткі двума сеткамі, але ён быў значна меншы, і ў ім было менш наведвальнікаў і зняволеных, але крык і гул быў такі самы, як і ў мужчынскім. Таксама паміж сеткамі хадзіла начальства. Начальства тут прадстаўляла надзірацельніца ў мундзіры з галунамі на рукавах і сінімі аблямоўкамі і гэтакім самым поясам, як у надзірацеляў. І таксама, як у мужчынскім, з абодвух бакоў наліпалі да сетак людзі:

з гэтага боку—у рознастайных адзеннях гарадскія жыхары, з таго боку—арыштанткі, некаторыя ў белым, некаторыя ў сваім адзенні. Уся сетка была застаўлена людзьмі. Адно падымаліся на цыпкі, каб праз галовы другіх іх пачулі, другія сядзелі на падлозе і перагаварваліся.

Больш за ўсіх жанчын-арыштантак кідалася ў вочы выгладам і дзіўным крыкам калматая, худая цыганка-арыштантка, са збітай з кучаравых валасоў хусткай. Яна стаяла амаль пасярэдзіне пакоя, на тым баку кратаў каля слупа і нешта з хуткімі жэстамі крычала нізка і туга падпярэзанаму цыгану ў сінім сурдуце. Побач з цыганом прысеў да зямлі салдат, які гутарыў з арыштанткай, потым стаяў, прыціснуўшыся да сеткі, малады з светлай барадой мужычок у лапцях з пачырванелым тварам, відаць, ён ледзь стрымліваў слёзы. З ім гаварыла прыгожая бялявая арыштантка, пазіраючы светлымі блакітнымі вачыма на субяседніка. Гэта была Фядос'я з сваім мужам. Каля іх стаяў абдранец, перагаварваючыся з раскудлачанай шырокатварай жанчынай, потым дзве жанчыны, мужчына, зноў жанчына— супроць кожнага была арыштантка. Сярод іх Маславай не было. Але ззаду арыштантак, на тым баку, стаяла яшчэ адна жанчына, і Нехлюдаў адразу-ж зразумеў, што гэта была яна, і адразу-ж адчуў, як моцна забілася яго сэрца і спынілася дыханне. Рашучая мінута набліжалася. Ён падышоў да сеткі і пазнаў яе. Яна стаяла ззаду блакітнавокай Фядос'і і, усміхаючыся, слухала тое, што яна гаварыла. Яна не была ў халаце, як пазаўчора, а ў белай кофце, туга сцягнутаў поясам і высока паднятай на грудзях. З-пад хустцінкі, як на судзе, выстаўляліся кучаравыя чорныя валасы.

„Зараз вырашыцца,—думаў ён.—Як мне паклікаць яе? Або сама падыйдзе?“

Але сама яна не падыходзіла. Яна чакала Клару і ніяк не думала, што гэты мужчына прышоў да яе.

— Вам каго трэба?—запытала, падыходзячы да Нехлюдава, надзірацельніца, якая хадзіла паміж сеткамі.

— Кацярыну Маславу,—ледзьве здолеў вымавіць Нехлюдаў.

— Маслава, да цябе!—крыкнула надзірацельніца.

Маслава азірнулася і, падняўшы галаву і проста выстаўляючы грудзі, з сваім, знаёмым Нехлюдаву выглядам гатоўнасці, падышла да кратаў, праціскаючыся паміж двума арыштанткамі, і здзіўлена-запытальна ўставілася на Нехлюдава, не пазнаючы яго.

Прызнаўшы, аднак, па адзенню ў ім багатага чалавека, яна ўсміхнулася.

— Вы да мяне?—сказала яна з усмешкай, набліжаючы да рашоткі свой твар з касаватымі вачыма.

— Я хацеў бачыць...—Нехлюдаў не ведаў, як сказаць: „вас“ або „цябе“, і парашыў сказаць „вас“. Ён гаварыў не галасней звычайнага...

— Я хацеў бачыць вас... я...

— Ты мне зубы не загаварвай,—крычаў каля яго абдранец.—Брала ці не брала?

— Кажу-ж табе, памірае, чаго-ж яшчэ?—крычаў нехта з другога боку.

Маслава не магла пачуць таго, што гаварыў Нехлюдаў, але выраз яго твара ў той час, як ён ёй гаварыў, раптам напамніў ёй яго. Але яна не паверыла сабе. Усмешка, аднак, сышла з яе твара, і лоб пачаў пакутліва моршчыцца.

— Не чуваць, што гаворыце,—пракрычала яна, жмурачыся і ўсё больш і больш моршчачы лоб.

— Я прышоў...

„Так, я раблю тое, што трэба, я каюся“, падумаў Нехлюдаў. І толькі што ён падумаў гэта, слёзы выступілі яму на вочы, падступілі да горла, і ён, зачэпіўшыся пальцамі за краты, замаўчаў, стрымліваючы сябе, каб не разрыдацца.

— Я кажу: навошта лезеш, куды не трэба...—крычалі з аднаго боку.

— Вер ты богу, ведаць не ведаю,—крычала арыштантка з другога боку.

Убачыўшы яго хваляванне, Маслава пазнала яго.

— Падобна, ды не пазнаю,—закрычала яна, не глядзячы на яго, і пачырванелы раптам твар яе зрабіўся яшчэ больш панурым.

— Я прышоў за тым, каб прасіць у цябе выбачэння,— пракрычаў ён змененым голасам, без інтанацыі, як завучаны ўрок.

Пракрычаўшы гэтыя словы, яму зрабілася сорамна, і ён азірнуўся. Але адразу-ж прышла думка, што калі яму сорамна, дык гэта яшчэ лепей, таму што ён павінен несці сорам. І ён голасна працягваў:

— Даруй мне, я страшна вінават перад...—пракрычаў ён яшчэ.

Яна стаяла нерухома і не зводзіла з яго свайго касога погляду.

Ён не мог далей гаварыць і адышоў ад кратаў, стараючыся стрымаць рыданні, якія ўскалыхнулі яго грудзі.

Сматрыцель, той самы, які накіраваў Нехлюдава ў жаноцае аддзяленне, відаць, зацікаўлены ім, прышоў у гэта аддзяленне і, убачыўшы Нехлюдава не каля кратаў, запытаў яго, чаму ён не гаворыць з той, з кім яму трэба. Нехлюдаў высмаркаўся і, устрахнуўшыся, стараючыся мець спакойны выгляд, адказаў:

— Не магу гаварыць цераз краты, нічога не чуваць.

Сматрыцель задумаўся,

— Ну, што-ж, можна вывесці яе сюды часова.

— Мар'я Карлаўна!—звярнуўся ён да надзірацельніцы.

Выведзіце Маславу сюды.

Праз мінуту з бакавых дзвярэй вышла Маслава. Падышоўшы мяккімі крокамі блізка да Нехлюдава, яна спынілася і спадылба зірнула на яго. Чорныя валасы, таксама як пазаўчора, выбіваліся кучаравымі кольцамі, твар, нездаровы, пухлы і белы, быў прыгожы і зусім спакойны; толькі глянцавіта-чорныя вочы з-пад падпухлых павекаў асабліва блішчэлі.

— Можна тут гаварыць,—сказаў сматрыцель і адышоў.

Нехлюдаў прысунуўся да лавы, якая стаяла каля сцяны.

Маслава зірнула запытальна на памочніка сматрыцеля і потым, нібы са здзіўленнем павёўшы плячыма, пайшла за Нехлюдавым да лавы і села на яе побач з ім, паправіўшы спадніцу.

— Я ведаю, што вам цяжка дараваць мне,—пачаў Нехлюдаў, але зноў спыніўся, адчуваючы, што слёзы пера-

шкаджаюць,—але калі нельга ўжо выправіць мінулага, дык я цяпер зраблю ўсё, што магу. Скажыце...

— Як гэта вы знайшлі мяне?—не адказваючы на яго пытанне, запытала яна, і гледзячы і не гледзячы на яго сваімі касымі вачыма.

„Божа мой! Памажы мне. Навучы мяне, што мне рабіць!“ гаварыў сабе Нехлюдаў, гледзячы на яе гэткі зменены, непрыгожы цяпер твар.

— Я пазаўчора быў прысяжным,—сказаў ён,—калі вас судзілі. Вы не пазналі мяне.

— Не, не пазнала. Некалі мне было пазнаваць. Ды я і не глядзела,—сказала яна.

— Дзіцёнак быў-жа?—запытаў ён і адчуў, як твар яго пачырванеў.

— Тады-ж, слава богу, памёр,—коратка і злосна адказала яна, адварочваючы ад яго погляд.

— Як-жа, ад чаго?

— Я сама хворая была, ледзьве не памерла,—сказала яна, не падымаючы вачэй.

— Як-жа цёткі вас адпусцілі?

— Хто-ж будзе пакаёўку з дзіцёнкам трымаць? Як заўважылі, так і прагналі. Ды што казаць,—не помню нічога, усё забыла. Тое ўсё скончана.

— Не, не скончана. Не магу я так пакінуць гэта. Я хаця цяпер хачу выправіць свой грэх.

— Няма чаго выпраўляць: што было, тое было і прайшло,—сказала яна і, чаго ён ніяк не чакаў, яна раптам зірнула на яго і непрыемна, прывабна і жаласліва ўсмінулася.

Маслава ніяк не чакала ўбачыць яго, асабліва цяпер і тут, і таму ў першую мінуту з'яўленне яго здзівіла яе і прымусіла ўспомніць аб тым, чаго яна не ўспамінала ніколі. Яна ў першую мінуту ўспомніла цмяна аб тым новым цудоўным свеце пачудцяў і думак, які адкрыў ёй прыгожы юнак, каторы кахаў яе і якога яна кахала, і потым аб яго незразумелай жорсткасці і цэлым радзе зняваг, пакут, якія пайшлі ўслед за гэтым чароўным шчасцем і выцякалі з яго. І ёй зрабілася балюча. Але, не маючы сілы разабрацца

Ў гэтым, яна зрабіла і цяпер, як рабіла заўсёды: адагнала ад сябе гэтыя ўспаміны і пастаралася заслаць іх асаблівым туманам распуснага жыцця; таксама яна зрабіла і цяпер. У першую мінуту яна злучыла чалавека, які цяпер сядзеў перад ёю, з тым юнаком, якога яна некалі кахала, але потым, убачыўшы, што гэта надта балюча, яна перастала злучаць яго з тым. Цяпер гэты чыста апрануты, выпеставаны пан з надушанай барадой быў для яе не той Нехлюдаў, якога яна кахала, а толькі адзін з тых людзей, якія, калі ім трэба было, карысталіся гэткімі істотамі, як яна, і якімі такія, як яна, павінны былі карыстацца як мага для сябе карысней. І таму яна прывабна ўсміхнулася яму. Яна памаўчала, абдумваючы, чым-бы пакарыстацца ад яго.

— Тое ўсё скончана,—сказала яна.—Цяпер вось засудзілі на катаргу.

І губы яе задрыжэлі, калі яна вымавіла гэта страшнае слова.

— Я ведаў, я ўпэўнен быў, што вы не вінаваты,—сказаў Нехлюдаў.

— Вядома, не вінавата. Хіба я зладзейка ці рабаўніца. У нас кажуць, што ўсё ад адваката,—працягвала яна.—Кажуць, трэба прашэнне падаць. Толькі дорага, кажуць, бяруць...

— Але, абавязкова,—сказаў Нехлюдаў.—Я ўжо звярнуўся да адваката.

— Трэба не пашкадаваць грошай, добрага,—сказала яна.

— Я ўсё зраблю, што магчыма.

Наступіла маўчанне.

Яна зноў таксама ўсміхнулася.

— А я хачу вас папрасіць... грошай, калі можаце. Нямнога... дзесяць рублёў, больш не трэба,—раптам сказала яна.

— Але, але,—збянтэжана загаварыў Нехлюдаў і ўзяўся за кашалёк.

Яна хутка зірнула на сматрыцеля, які хадзіў узад і ўперад па камеры.

— Пры ім не давайце, а то адбяруць.

Нехлюдаў дастаў кашалёк, як толькі сматрыцель адвярнуўся, але не паспеў перадаць дзесяцірублёвую паперку,

як сматрыцель зноў павярнуўся да іх тварам. Ён заціснуў яе ў руцэ.

„Гэта-ж мёртвая жанчына“, думаў Нехлюдаў, глядзячы на гэты, некалі любы, цяпер апаганены пухлы твар з бліскучым, нядобрым бляскам чорных касаватых вачэй, якія сачылі за сматрыцелем і яго рукой з заціснутай паперкай. І на яго найшла мінута хістання.

Зноў той спакуснік, які гаварыў учора ўначы, загаварыў у душы Нехлюдава, як заўсёды, стараючыся вывесці яго з пытанняў аб тым, што трэба зрабіць, да пытання аб тым, што выйдзе з яго ўчынкаў і што карысна.

„Нічога ты не зробіш з гэтай жанчынай,—гаварыў гэты голас,—толькі сабе на шыю павесіш камень, які ўтопіць цябе і перашкодзіць быць карысным іншым. Даць ёй грошай, усё, што ёсць, развітацца з ёю і скончыць усё назаўсёды?“ падумалася яму.

Але тут-жа ён адчуў, што цяпер, зараз, адбываецца нешта самае важнае ў яго душы, што яго ўнутранае жыццё стаіць у гэты час нібы на хісткай вазе, якая найменшым намаганнем можа быць перацягнена ў той ці іншы бок. І ён зрабіў гэта намаганне, паклікаўшы таго бога, якога ён учора адчуў у сваёй душы, і бог тут-жа адгукнуўся ў ім.

Ён парашыў зараз сказаць ёй усё.

— Кацюша! Я прышоў да цябе прасіць выбачэння, а ты не адказала мне, ці даравала ты мне, ці даруеш мне калі-небудзь,—сказаў ён, раптам пераходзячы на ты.

Яна не слухала яго, а глядзела то на яго руку, то на сматрыцеля. Калі сматрыцель адварнуўся, яна хутка працягнула да яго руку, схапіла бумажку і паклала за пояс.

— Дзіўнае нешта гаворыце,—сказала яна, зняважліва, як яму здалося, усміхаючыся.

Нехлюдаў адчуваў, што ў ёй ёсць нешта проста варожае яму, што абараняе яе гэткаю, якая яна цяпер, і перашкаджае яму пранікнуць да яе сэрца.

Але, дзіўная рэч, гэта яго не толькі не адштурхвала, але яшчэ больш, нейкай асаблівай, новай сілай прыцягвала да яе. Ён адчуваў, што яму трэба разбудзіць яе духоўна, што гэта страшна цяжка; але самая цяжкасць гэтай справы

вабіла яго. Ён адчуваў да яе цяпер пачуццё такое, якога ён ніколі не адчуваў раней ні да яе, ні да каго-небудзь іншага, у якім не было нічога асабовага: ён нічога не жадаў сабе ад яе, а жадаў толькі таго, каб яна перастала быць такою, якою яна была цяпер, каб яна абудзілася і стала такою, якою яна была раней.

— Кацюша, навошта ты так гаворыш? Я-ж ведаю цябе, помню цябе тады, у Панове...

— Што старое памінаць,—суха сказала яна.

— Я ўспамінаю таму, каб загладзіць, выправіць свой грэх, Кацюша,—пачаў ён і хацеў было сказаць аб тым, што ён ажэніцца з ёю, але ён сустрэў яе погляд і прачытаў у ім нешта такое страшнае і грубае, агіднае, што не мог дагаварыць.

У гэты час наведвальнікі пачалі выходзіць. Сматрыцель падышоў да Нехлюдава і сказаў, што час спаткання скончыўся. Маслава ўстала, пакорліва чакаючы, калі яе адпусцяць.

— Бывайце, мне яшчэ багата трэба сказаць вам, але, як бачыце, цяпер нельга,—сказаў Нехлюдаў і працягнуў руку.— Я прыду яшчэ.

— Здаецца, усё сказалі...

Яна падала руку, але не паціснула.

— Не, я пастараюся пабачыцца з вамі яшчэ, дзе-б можна перагаварыць, і тады скажу вельмі важнае, што трэба сказаць вам,—сказаў Нехлюдаў.

— Што-ж, прыходзьце,—сказала яна, усміхаючыся той усмешкай, якой усміхалася мужчынам, якім хацела падабацца.

— Вы бліжэй для мяне, чым сястра,—сказаў Нехлюдаў.

— Дзіўна,—паўтарыла яна і, ківаючы галавой, пайшла за кратамі.

XLIV

Пры першым спатканні Нехлюдаў чакаў, што ўжо Кацюша, убачыўшы яго, даведаўшыся пра яго намер служыць ёй і яго раскаянне, узрадуецца і расчуліцца і зробіцца зноў Кацюшай, але, на жах свой, ён убачыў, што Кацюшы не было, а была адна Маслава. Гэта здзівіла і прывяло яго ў жах.

Пераважна здзіўляла яго тое, што Маслава не толькі не саромілася свайго становішча—не арыштанткі (гэтага яна саромілася), а свайго становішча прастытуткі,—але нібы нават была здаволена, амаль ганарылася ім. А тым часам гэта і не магло быць іначай. Кожнаму чалавеку для таго, каб дзейнічаць, неабходна лічыць сваю дзейнасць важнай і добрай. І таму, якое-б ні было становішча чалавека, ён абавязкова складзе сабе гэткі погляд на людское жыццё наогул, пры якім яго дзейнасць будзе здавацца яму важнай і добрай.

Звычайна думаюць, што злодзей, забойца, шпіён, прастытутка, прызнаючы сваю прафесію благой, павінны сароміцца яе. Робіцца-ж зусім адваротнае. Людзі, лёсам і сваімі грахамі-памылкамі, пастаўленыя ў пэўнае становішча, як-бы яно ні было няправільна, складаюць сабе гэткі погляд на жыццё наогул, пры якім іхняе становішча ўяўляецца ім добрым і ўважным. Для падтрымання-ж гэткага погляду людзі інстынктыўна трымаюцца таго кола людзей, у якім прызнаецца складзенае імі аб жыцці і аб сваім у ім месцы паняцце. Нас гэта здзіўляе, калі справа датычыцца зладзеяў, якія хваляцца сваёй спрытнасцю, прастытутак—сваёй распуснасцю, забойцаў—сваёй жорсткасцю. Але здзіўляе гэта нас толькі таму, што кола-атмасфера гэтых людзей абмежавана і, галоўнае, што мы знаходзімся па-за ёй; але хіба не тая самая з'ява адбываецца сярод багачоў, якія хваляцца сваім багаццем, г. зн. рабаўніцтвам, ваенна-начальнікаў, якія хваляцца сваімі перамогамі, г. зн. забойствам, уладароў, якія хваляцца сваёй магутнасцю, г. зн. гвалтаўніцтвам. Мы не бачым у гэтых людзях скажонага паняцця аб жыцці, аб дабры і зле для апраўдання свайго становішча толькі таму, што кола людзей з гэткімі скажонымі паняццямі большае, і мы самі належым да яго.

І такі погляд на сваё жыццё і сваё месца ў свеце склаўся ў Маславай. Яна была прастытутка, засуджаная на катаргу, і, не глядзячы на гэта, яна склала сабе такі светапогляд, пры якім магла ўхваліць сябе і нават ганарыцца перад людзьмі сваім становішчам:

Светапогляд гэты быў у тым, што галоўнае шчасце

Ўсіх мужчын, усіх без выключэння—старых, маладых, гімназістаў, генералаў, адукаваных, неадукаваных,—ёсць у палавой сувязі з прывабнымі жанчынамі, і таму ўсе мужчыны, хаця і прыкідаюцца, што заняты іншымі справамі, па сутнасці жадаюць толькі аднаго гэтага. Яна-ж—прывабная жанчына—можа задавальняць або не задавальняць гэта іхняе жаданне, і таму яна—важны і патрэбны чалавек. Усё яе ранейшае і цяперашняе жыццё было сцвярджаннем справядлівасці гэтага погляду.

На працягу дзесяці год яна ўсюды, дзе-б яна ні была, пачынаючы з Нехлюдава і старога-станавога і канчаючы астражнымі надзірацелямі, бачыла, што ўсе мужчыны маюць патрэбу ў ёй; яна не бачыла і не заўважала тых мужчын, якія не мелі патрэбы ў ёй. І таму ўвесь свет уяўляўся ёй зборам ахопленых похаццю людзей, якія з усіх бакоў пільнавалі яе і ўсімі магчымымі сродкамі—ашуканствам, гвалтам, купляй, хітрасцю—стараліся авалодаць ёю.

Гэтак разумела жыццё Маслава, і пры гэтакім разуменні жыцця яна была не толькі не апошні, а вельмі важны чалавек. І Маслава даражыла гэтакім разуменнем жыцця больш за ўсё на свеце,—не магла не даражыць ім, таму што, змяніўшы гэткае разуменне жыцця, яна губляла тое значэнне, якое гэткае разуменне давала ёй сярод людзей. І для таго, каб не губляць свайго значэння ў жыцці, яна інстынктыўна трымалася такога кола людзей, якія глядзелі на жыццё таксама, як і яна. Адчуваючы-ж, што Нехлюдаў хоча вывесці яе ў другі свет, яна працівілася яму, прадбачачы, што ў тым свеце, у які ён прывабліваў яе, яна павінна будзе згубіць гэта сваё месца ў жыцці, што давала ёй упэўненасць і самапаважанне. З гэтай-жа прычыны яна адганяла ўспаміны першага юнацтва і першых адносін з Нехлюдавым. Успаміны гэтыя не сыходзіліся з яе цяперашнім светапоглядам і таму былі зусім выкрэслены з яе памяці або, хутчэй, недзе хаваліся ў яе памяці некранутымі, але былі гэтак замкнуты, замазаны, як пчолы замазваюць гнёзды клачнёў (чарвякоў), якія могуць знішчыць усю пчаліную работу, каб да іх не было як даступіцца. І таму цяперашні Нехлюдаў быў для яе не той чалавек, якога яна

некалі кахала чыстым каханнем, а толькі багаты пан, якога можна і трэба скарыстаць і з якім маглі быць толькі гэткія адносіны, як і з усімі мужчынамі.

„Не, не мог сказаць галоўнага,—думаў Нехлюдаў, накіроўваючыся разам з народамі да выхаду.—Я не сказаў ёй, што ажанюся з ёю. Не сказаў, а зраблю гэта“, думаў ён.

Надзірацелі, стоячы каля дзвярэй, зноў, выпускаючы, у дзве рукі лічылі наведвальнікаў, каб не вышаў лішні і не астаўся ў турме. Тое, што яго хлопалі цяпер па спіне, не толькі не зневажала яго, але ён нават і не заўважыў гэтага.

XLV

Нехлюдаву хацелася змяніць сваё знешняе жыццё: здаць вялікую кватэру, распусціць прыслугу і пераехаць у гасцініцу. Але Аграфена Пятроўна даказала яму, што няма ніякага сэнсу да зімы што-небудзь зменьваць у наладжаным жыцці; улетку кватэры ніхто не возьме, а жыць і трымаць мэблю і рэчы дзе-небудзь-жа трэба. Так што ўсе намаганні Нехлюдава змяніць сваё знешняе жыццё (яму хацелася жыць проста, па-студэнцку) не мелі поспеху. Мала таго, што ўсё асталося, як раней, у доме пачалася напружаная работа: праветрыванне, развешванне і выбіванне ўсякіх шарсцяных і футравых рэчаў, у якой прымалі ўдзел і дворнік, і яго памочнік, і кухарка, і сам Карней. Спачатку выносілі і вывешвалі на вяроўкі нейкія мундзіры і нейкія дзіўныя рэчы, якімі ніколі ніхто не карыстаўся; потым пачалі выносіць каўры і мэблю, і дворнік з памочнікам, закасаўшы рукавы мускулістых рук, старанна ў тахт выбівалі гэтыя рэчы, і па ўсіх пакоях пашыраўся пах нафталіну. Праходзячы па дварэ і глядзячы з акон, Нехлюдаў здзіўляўся на тое, як страшна багата ўсяго гэтага было, і як усё гэта было безумоўна бескарысна. „Адзінае скарыстанне і прызначэнне гэтых рэчаў,—думаў Нехлюдаў,—складалася з таго, каб даць выпадак рабіць практыкаванні Аграфене Пятроўне, Карнею, дворніку і кухарцы“.

„Не варта зменьваць формы жыцця цяпер, пакуль справа Маславай не вырашана,—думаў Нехлюдаў.—Ды і надта

шяжка гэта. Усё-адно само сабой усё зменіцца, калі вызва-
ляць або сашлюць яе, і я паеду за ёю“.

У прызначаны адвакатам Фанарыным дзень Нехлюдаў прыехаў да яго. Увайшоўшы ў яго раскошную кватэру ўласнага дома з вялізнымі раслінамі і дзіўнымі фіранкамі на вокнах і наогул з тым дарагім абсталяваннем, што сведчыць аб дурашных, г. зн. лёгка нажытых грошах, якое бывае толькі ў нечакана разбагацеўшых людзей, Нехлюдаў застаў у прый-
мовым пакоі чаргу прасіцеляў, як у дактароў. Яны панура сядзелі каля сталоў з ілюстраванымі часопісамі, якія павінны былі ўцяшаць іх. Памочнік адваката, які сядзеў тут-жа, каля высокай канторкі, пазнаўшы Нехлюдава, падышоў да яго, паздароўкаўся і сказаў, што ён зараз скажа пры-
цыпалу. Але не паспеў памочнік падыйсці да дзвярэй у га-
бінет, як яны самі адчыніліся, і пачуліся гучныя, ажыўле-
ныя галасы немаладога прысадзістага чалавека, з чырвоным
тварам і з густымі вусамі, у зусім новым адзенні, і самога
Фанарына. На абодвух тварах быў той выраз, які бывае
на тварах людзей, якія толькі што зрабілі выгадную, але
не зусім добрую справу.

— Самі вінаваты, бацюхна,—усміхаючыся, гаворыў Фа-
нарын.

— І рад-бы ў рай, ды грахі не пушчаюць.

— Ну, ну, мы ведаем.

І абодва ненатуральна засмяяліся.

— А, князь, калі ласка,—сказаў Фанарын, убачыўшы
Нехлюдава, і, кінуўшы яшчэ раз на развітанне купцу, па-
вёў Нехлюдава ў свой, суровага стылю, дзелавы габінет.—
Калі ласка, курыце,—сказаў адвакат, сядваючы супроць Не-
хлюдава і стрымліваючы ўсмешку, выкліканую поспехам
папярэдняй справы.

— Дзякую, я аб справе Маславай.

— Але, але, зараз. У, якія шэльмы гэтыя тоўстасумы!—
сказаў ён.—Бачылі гэтага малайца? У яго мільёнаў 12 ка-
пітала. А гаворыць: пушчае. Ну, а калі толькі можа вы-
цягнуць у вас дваццаціпяцірублёвы білет—зубамі вырве.

„Ён гаворыць „пушчае“, а ты гаворыш „дваццаціпяці-
рублёвы білет“, думаў тым часам Нехлюдаў, адчуваючы не-

пераможную агіду да гэтага развязага чалавека, які то-
нам сваім жадае паказаць, што ён з ім, з Нехлюдавым,
аднаго, а з кліентамі-наведвальнікамі і астатнімі—іншага,
чужога ім лагера.

— Ужо вельмі ён мяне змардаваў—страшны нягоднік.
Хацелася душу адвесці,—сказаў адвакат, нібы апраўдва-
ючыся ў тым, што гаворыць не аб справе.—Ну-с, пра
вашу справу... Я яе прачытаў уважліва і „содержания
оной не одобрил“, як гаворыцца ў Тургенева, г. зн. адвока-
цідка быў дрэнны і ўсе повады касацыі правароніў.

— Дык што-ж вы парашылі?

— Зараз. Скажыце яму,—звярнуўся ён да памочніка,
які ўвайшоў,—што, як я сказаў, так і будзе: можа—добра,
не можа—не трэба.

— Ды ён не згодзен.

— Ну, і не трэба,—сказаў адвакат, і твар у яго з радас-
нага і добрадушнага раптам зрабіўся панурым і злосным.

— Вось гавораць, што адвокаты дарэмна грошы бяруць,—
сказаў ён, наводзячы на свой твар зноў ранейшую пры-
емнасць.—Я выпрастаў аднаго збанкрутаванага даўжніка з
зусім няправільнага абвінавачвання, і цяпер яны ўсе да
мяне лезуць. А кожная такая справа каштуе велізарнай
працы. І мы-ж таксама, як нейкі пісьменнік гаворыць, па-
кідаем кавалачак мяса ў чарнільніцы. Ну-с, дык ваша справа,
або справа, якая цікавіць вас,—працягваў ён,—вялася
дрэнна, добрых повадаў для касацыі няма, але ўсё-ж ткі
паспрабаваць касіраваць можна, і я вась напісаў наступнае.

Ён узяў аркуш запісанай паперы і, хутка праглатваючы
некаторыя нецікавыя фармальныя словы і асабліва выразна
вымаўляючы іншыя, пачаў чытаць:

„У крымінальны касацыйны дэпартамент і т. д., і т. д.
такі-та і т. д. скарга. Рашэннем вынесенага і т. д., і т. д.
вердыкта і т. д., прызнана такая-та Маслава вінаватай
у забойстве шляхам атручэння купца Смелькова і на пад-
ставе 1454 артыкула ўкладання засуджана і т. д., катаржныя
работы і т. д.“

Ён спыніўся; відаць, не глядзячы на вялікую прывычку,
ён усё-ж ткі з задаволеннем слухаў свой твор.

„Присуд гэты з'яўляецца вынікам гэткіх-жа важных працэсуальных парушэнняў і памылак, — прадаўжаў ён салідна, што падлягае адмене. Па-першае, чытанне ў часе судовага следства акта даследавання ўнутранасцей Смелькова было спынена ў самым пачатку старшынёй“—раз.

— Але-ж гэта абвінаўца патрабаваў чытання,—з здзіўленнем сказаў Нехлюдаў.

— Усё-адно, абарона магла мець падставы патрабаваць таго-ж самага.

— Але-ж гэта ўжо зусім ні для чаго не патрэбна было.

— Усё-ж ткі гэта повад. Далей: „па-другое, адваката Маславай,—прадаўжаў ён чытаць,—спыніў судовы старшыня ў час прамовы, калі, жадаючы ахарактарызаваць асобу Маславай, ён закрануў унутраныя прычыны яе падзення, на той падставе, што словы адваката нібы не маюць непасрэднага дачынення да справы, а тым часам у справах крымінальных, як гэта было неаднаразова ўказана сенатам, высвятленне характару і наогул маральнага твара падсуднага мае галоўнае значэнне, хаця-б для правільнага вырашэння пытання аб ўмяненні“—два,—сказаў ён, зірнуўшы на Нехлюдава.

— Але-ж ён вельмі дрэнна гаварыў, так што нельга было нічога зразумець,—яшчэ больш здзіўляючыся, сказаў Нехлюдаў.

— Малы дурны зусім і, зразумела, нічога не мог сказаць разумнага,—смеючыся сказаў Фанарын,—але ўсё-такі повад. Ну-с, потым. „Па-трэцяе, у заключным слове сваім судавы старшыня, наперакор катэгарычнаму патрабаванню І п. 801 арт Устава крымінальнага судаўніцтва не растлумачыў прысяжным засядацелям, з якіх юрыдычных элементаў складаецца паняцце аб вінаватасці і не сказаў ім, што яны маюць права, прызнаўшы даказаным факт давання Маславаю атруты Смелькову, не лічыць яе гэты ўчынак за віну за адсутнасцю ў яе намеру забойства і такім чынам прызнаць яе не ў крымінальным злачынстве, а толькі ў праступку неасцярожнасці, вынікам якой, не чаканым для Маславай, была смерць купца“. Вось гэта галоўнае.

— Але мы і самі маглі зразумець гэта. Гэта наша памылка.

„І нарэшце, па-чацвертае,—прадаўжаў адвакат,—присяж-нымі засядацелямі адказ на запытанне суда аб вінаватасці Маславай быў даны ў такой форме, якая заключала ў сабе відавочную супярэчнасць. Маслава абвінавачвалася ў наўмысным атручэнні Смелькова выключна з мэтай рабунку, які з'яўляўся адзіным матывам забойства, прысяжныя-ж у адказе сваім адхілілі мэту абрабавання і ўдзел Маславай у крадзяжы каштоўнасцей, з чаго відавочна было, што яны мелі на ўвазе адхіліць і намер падсуднай на забойства і толькі па неразуменню, выкліканаму непаўнатой заключнага слова старшыні, не выказалі гэта патрэбным чынам у сваім адказе, а таму гэтакі адказ прысяжных безумоўна патрабаваў ужывання 816 і 808 артыкулаў Устава крымінальнага судаўніцтва, г. зн. растлумачання прысяжным з боку судовага старшыні зробленай імі памылкі і звароту да новай нарады і новаму адказу на пытанне аб віноўнасці падсуднай“, прачытаў Фанарын.

— Дык чаму-ж старшыня не зробіў гэтага?

— Я-б таксама жадаў ведаць чаму,—смеючыся, сказаў Фанарын.

— Значыцца, сенат выправіць памылку?

— Гэта гледзячы на тое, якія там ў даны момант будуць засядаць багадулы.

— Як багадулы?

— Багадулы з багадзельні. Ну, дык вось. Далей пішам: „Такі вердыкт не даваў суду права, —прадаўжаў ён хутка,—падвесці Маславу пад крымінальнае пакаранне і дапаса-ванне да яе 3 пункта 771 артыкула Устава крымінальнага судаўніцтва з'яўляецца рэзкім і буйным парушэннем галоў-ных асноў нашага крымінальнага працэса. Паводле выкладзеных падстаў маю гонар хадайнічаць і т. д. і т. д. аб ад-мене згодна 909, 910, 2 пункта 912 і 928 артыкулаў Устава крымінальнага судаўніцтва і т. д. і т. д. і аб перадачы справы гэтай у іншае аддзяленне таго самага суда для новага разгледжання“. Так вось, усё, што можна было зра-біць, зроблена. Але буду шчырым, надзеі на поспех мала. Аднак, усё залежыць ад складу дэпартаментна сената. Калі ёсць рука, пахадайнічайце.

— Я некаторых ведаю.

— Ды і хутчэй, а то яны ўсе паедуць гемароі лячыць, і тады тры месяцы трэба чакаць... Ну, а ў выпадку няўдачы астаецца прашэнне на высачайшае імя. Гэта таксама залежыць ад закуліснай работы. І ў гэтым выпадку гатовы службыць, г. зн. не ў закуліснай, а ў складанні прашэння.

— Дзякую вам, ганарар, значыцца...

— Памочнік перадасць вам белавую скаргу і скажа.

— Яшчэ я хацеў запытаць вас: пракурор даў мне пропуск у турму да гэтай асобы, а ў турме мне сказалі, што патрэбен яшчэ дазвол губернатара для спаткання апроч дамоўленых дзён і месца. Ці патрэбна гэта?

— Але, я думаю. Але цяпер губернатара няма, кіруе пасадай віц. Толькі гэта такі драмучы дурань, што вы з ім наўрад ці што зробіце.

— Гэта Масленнікаў?..

— Але.

— Я ведаю яго,—сказаў Нехлюдаў і ўстаў, каб пайсці.

У гэты час у пакой уляцела хуткім крокам маленькая, вельмі непрыгожая, кірпатая, кастлявая, жоўтая жанчына—жонка адваката, якая, відаць, зусім не брала на ўвагу сваю непрыгожасць. Яна не толькі была надзвычайна арыгінальна адзета,—нешта было на ёй накручана і аксамітнае, і шоўкавае, і яркажоўтае, і зялёнае,—але і рэдкія валасы яе былі падвіты, і яна пераможна ўляцела ў прыёмовы пакой. З ёю разам ішоў доўгі чалавек з усмешкай і земляным колерам твара, у сурдуце з шаўковымі адваротамі і белым гальштуку. Гэта быў пісьменнік; яго ведаў у твар Нехлюдаў.

— Анатоць,—вымавіла яна, адчыняючы дзверы,—хадзем да мяне. Вось Сямён Іванавіч абяцае прачытаць свой верш, а ты павінен чытаць пра Гаршына абавязкова.

Нехлюдаў хацеў пайсці, але жонка адваката пашапталася з мужам і адразу-ж звярнулася да яго.

— Калі ласка, князь,—я вас ведаю і лічу залішнім прадстаўляцца,—наведайце нашу літаратурную раніцу. Вельмі будзе цікава. Анатоць чароўна чытае.

— Бачыце, колькі ў мяне рознастайных спраў,—сказаў Анатоць, разводзячы рукамі, усміхаючыся і паказваючы на

жонку, выказваючы гэтым немагчымасць процістаяць гэткай прывабнай асобе.

З сумным і суровым тварам і з вялікай пачцівасцю падзякаваўшы жонцы адваката за гонар запрашэння, Нехлюдаў адмовіўся за адсутнасцю магчымасці і вышаў у прыймовы пакой.

— Які грымаснік!—сказала пра яго жонка адваката, калі ён вышаў.

У прыймовым пакоі памочнік перадаў Нехлюдаву гатовыя прашэнне і на запытанне аб ганарары сказаў, што Анатолій Пятровіч прызначыў 1000 рублёў, растлумачыўшы пры гэтым, што ўласна гэтых спраў Анатолій Пятровіч не бярэ, але робіць гэта для яго.

— Як-жа падпісаць прашэнне, хто павінен?—запытаў Нехлюдаў.

— Можна сама падсудная, а калі ёсць перашкоды, дык і Анатолій Пятровіч, узяўшы ад яе даручэнне.

— Не, я паеду і вазьму яе подпіс,—сказаў Нехлюдаў радуючыся выпадку ўбачыць яе раней прызначанага дня.

XLVI

У звычайны час у турме прасвісцелі на калідорах свісткі наглядчыкаў; грымучы жалезам, адчыніліся дзверы калідораў і камер, зашлёпалі босыя ногі і абцасы катаў, па калідорах прайшлі парашачнікі, напаўняючы паветра агідным смуродам; памыліся, апрануліся арыштанты і арыштанткі і вышлі ў калідоры на паверку, а пасля паверкі пайшлі па кіпяток для чаю.

За чаем у гэты дзень па ўсіх камерах турмы ішлі ажыўленыя размовы аб тым, што ў гэты дзень павінны былі быць пакараны розгамі два арыштанты. Адзін з гэтых арыштантаў быў добра граматы малады чалавек, прыказчык Васільеў, які забіў сваю палюбоўніцу ў прыпадку рэўнасці. Яго любілі яго таварышы па камеры за яго вясёласць, шчодрасць і цвёрдасць у адносінах з начальствам. Ён ведаў законы і патрабаваў выканання іх. За гэта начальства не

любіла яго. Тры тыдні перад гэтым надзірацель ударыў парашачніка за тое, што той абліў яго новы мундзір шчамі. Васільеў заступіўся за парашачніка, гаворачы, што няма закона біць арыштантаў. „Я табе пакажу закон“, сказаў надзірацель і аблаяў Васільева. Васільеў адказаў тым самым. Надзірацель хацеў ударыць, але Васільеў схапіў яго за рукі, патрымаў гэтак мінуты тры, павярнуў і выпіхнуў за дзверы. Надзірацель паскардзіўся, і сматрыцель загадаў пасадзіць Васільева ў карцар.

Карцары былі рад цёмных каморак, якія замыкаліся звонку заваламі. У цёмным, халодным карцары не было ні ложка, ні стала, ні крэсла, так што пасаджаны сядзеў ці ляжаў на бруднай падлозе, дзе цераз яго і па ім бегалі пацукі, якіх было ў карцары вельмі многа і якія былі гэтакія смелыя, што ў цемнаце нельга было ўпільнаваць хлеба. Яны з'ядалі хлеб з-пад рук у пасаджаных і нават нападзілі на саміх пасаджаных, калі яны пераставалі варушыцца. Васільеў сказаў, што не пойдзе ў карцар, таму што не вінават. Яго павялі сілком. Ён пачаў адбівацца, і двое арыштантаў дапамагалі яму вырвацца ад надзірацеляў. Пазбіраліся надзірацелі і між іншым славуць сваёй сілай Петроў. Арыштантаў змялі і ўпіхнулі ў карцары. Губернатара адразу-ж паведамілі, што адбылося нешта падобнае на бунт. Была атрымана папера з прадпісаннем даць галоўным двум вінаватым—Васільеву і валацугу Непомняшчэму па 30 розаг.

Пакаранне павінна было адбыцца ў жаночай наведвальніцкай.

З вечара ўсё гэта было вядома ўсім жыхарам турмы, і па камерах ішлі ажыўленыя размовы аб наступным пакаранні.

Караблёва, Хорашаўка, Фядос'я і Маслава сядзелі ў сваім кутку і ўсе чырвоныя і ажыўленыя, выпіўшы гарэлкі, якая цяпер не выводзілася ў Маславай і якою яна шчодро частавала таварышак, пілі чай і гаварылі аб тым-жа.

— Хіба ён буяніў ці што,—гаварыла Караблёва, адкусваючы малюпасенькія кавалачкі цукру ўсімі сваімі моцнымі зубамі.—Ён толькі за таварыша заступіўся. Таму што цяпер біцца не дазваляюць.

— Хлопец, гавораць, добры,—дадала Фядос'я, проста-валосая, з даўгімі косамі, седзячы на палене супроць нар, на якіх быў чайнік.

— Вось-бы яму сказаць, Міхайлаўна,—звярнулася вартаўніца да Маславай, маючы ў думках пад „ім“ Нехлюдава.

— Я скажу. Ён для мяне ўсё зробіць,—усміхаючыся і ўскідваючы галавой, адказала Маслава.

— Але-ж калі ён прыедзе, а яны, гавораць, зараз пайшлі за імі,—сказала Фядос'я.—Страсць гэта,—дадала яна, уздыхаючы.—Я аднаго разу бачыла, як у валасным мужыка лупцавалі. Мяне да старшыні бацюхна-свёкар паслаў, прышла я, а ён, бач...—пачала вартаўніца доўгую гісторыю.

Расказ вартаўніцы перабілі гукі галасоў і крокаў у верхнім калідоры.

Жанчыны сціхлі, прыслухоўваючыся.

— Пацягнулі, чэрці,—сказала Хорашаўка. — Засякуць яны яго цяпер. Злыя ўжо надта на яго надзірацелі, таму што ён ім не даруе.

Наверсе ўсё сціхла, і вартаўніца даказала сваю гісторыю, як яна спужалася ў валасным, калі там у хляве мужыка секлі, як у яе ўсе ўнутранасці адскочылі. Хорашаўка-ж расказвала, як Шчэглова нагайкамі білі, а ён і голаса не падаў. Потым Фядос'я прыбрала чай, і Караблёва і старажыха ўзяліся за шыццё, а Маслава села, абняўшы каленкі, на нары, сумуючы ад нуды. Яна сабралася была легчы заснуць, як надзірацельніца паклікала яе ў кантору да наведвальніка.

— Абавязкова скажы пра нас,—гаварыла ёй бабулька Меншова ў той час, як Маслава папраўляла хусцінку перад люстэркам з напалову аблезлай ртуцю,—не мы запалілі, а ён сам, злодзей, і парзбак бачыў; ён душу не заб'е. Ты скажы яму, каб ён Мітрыя выклікаў. Мітрый усё яму выкладзе, як на далоні; а то, што-ж гэта, замкнулі ў замак, а мы і не чулі ніколі, а ён, злодзей, пануе з чужой жонкай, у шынку сядзіць.

— Не закон гэта!—сцвярдзіла Карабліха.

— Скажу, абавязкова скажу,—адказала Маслава.—А то выпіць яшчэ для смеласці,—дадала яна, падміргнуўшы вокам.

Карабліха наліла ёй палову чашкі. Маслава выпіла, выцерлася і ў самым вясёлым настроі, паўтараючы сказаныя ёю словы: „для смеласці“, ківаючы галавой і ўсміхаючыся, пайшла за надзірацельніцай па калідоры.

XLVII

Нехлюдаў ужо даўно чакаў у сенцах.

Прыехаўшы ў астрог, ён пазваніў каля ўваходных дзвярэй і падаў дзяжурнаму надзірацелю дазвол пракурора.

— Вам каго?

— Бачыць арыштантку Маславу.

— Нельга цяпер: сматрыцель заняты.

— У канторы?—запытаў Нехлюдаў.

— Не, тут, у наведвальніцкай,—адказаў збянтэжаны, як здалося Нехлюдаву, надзірацель.

— Хіба сёння прымаюць?

— Не, асаблівая справа,—сказаў ён.

— Як-жа яго ўбачыць?

— Вось выйдуць, тады скажаце. Пачакайце.

У гэты час з бакавых дзвярэй вышаў з бліскучымі галу намі і ззяючым, глянцавітым тварам, з прасякнутымі тытуновым дымам вусамі, фельдфебель і сурова звярнуўся да надзірацеля:

— Навошта сюды пусцілі?.. У кантору...

— Мне казалі, што сматрыцель тут,—сказаў Нехлюдаў, здзіўляючыся ад таго неспакою, які магчыма было заўважыць і ў фельдфебеля.

У гэты час унутраныя дзверы адчыніліся, і вышаў за пацелы, распалены Петроў.

— Будзе памятаць,—вымавіў ён, звяртаючыся да фельдфебеля.

Фельдфебель паказаў вачыма на Нехлюдава, і Петроў замаўчаў, нахмурыўся і прайшоў у заднія дзверы.

„Хто будзе памятаць? Чаму яны ўсе гэтак збянтэжаны? Чаму фельдфебель зрабіў яму нейкі знак?“ думаў Нехлюдаў.

— Нельга тут чакаць, калі ласка—у кантору,—зноў звярнуўся фельдфебель да Нехлюдава, і Нехлюдаў ужо

хацеў выходзіць, калі з задніх дзвярэй вышаў сматрыцель яшчэ больш збянтэжаны, чым яго падначаленыя. Ён не перастаючы ўздыхаў. Убачыўшы Нехлюдава, ён звярнуўся да надзірацеля:

— Федотаў, Маславу з пятай жаночай у кантору,—сказаў ён.

— Калі ласка,—звярнуўся ён да Нехлюдава. Яны прайшлі па крутых сходнях у маленькі пакой з адным акном, пісьмовым сталом і некалькімі крэсламі. Сматрыцель сеў.

— Цяжкія, цяжкія абавязкі,—сказаў ён, звяртаючыся да Нехлюдава і вымаючы тоўстую папяросу.

— Вы, відаць, стаміліся,—сказаў Нехлюдаў.

— Стаміўся ад усёй службы, вельмі цяжкія абавязкі. Хочаш палёгка зрабіць, а выходзіць горш; толькі і думаю, як уцячы; цяжкія, цяжкія абавязкі...

Нехлюдаў не ведаў, у чым асаблівая была для сматрыцеля цяжкасць, але сёння ён бачыў у ім нейкі асаблівы пануры і безнадзейны настрой, які ўзбуджаў жаласлівасць.

— Але, я думаю, што вельмі цяжкія,—сказаў ён.—Навошта-ж вы выконваеце гэты абавязак?

— Сродкаў не маю, сям'я.

— Але калі вам цяжка...

— Ну, усё-такі я вам скажу, як сілы стае робіш карыснае, усё-такі, што магу, змякчаю. Іншы на маім месцы зусім-бы не гэтак рабіў. Гэта толькі лёгка сказаць: 2000 з лішнім чалавек, ды якіх. Трэба ведаць, як абыходзіцца. Таксама людзі, шкадуеш іх. А распусціць таксама нельга.

Сматрыцель пачаў расказваць нядаўні выпадак бойкі паміж арыштантамі, якая скончылася забойствам.

Расказ яго перапыніў прыход Маславай. Уперадзе ішоў надзірацель.

Нехлюдаў убачыў яе ў дзвярах, калі яна яшчэ не бачыла сматрыцеля. Твар яе быў чырвоны. Яна спрытна ішла за надзірацелем і бесперастанку ўсміхалася, ківаючы галавой. Убачыўшы сматрыцеля, яна са спалоханым тварам утаропілася на яго, але адразу-ж выправілася і жвава і весела звярнулася да Нехлюдава.

— Добры дзень,—сказала яна нараспеў і ўсміхаючыся і моцна, не гэтак, як той раз, паціснула яго руку.

— Я вось прывёз вам падпісаць прашэнне,—сказаў Нехлюдаў, крыху здзіўляючыся з таго жвавага выгляду, з якім яна сёння сустрэла яго.—Адвакат склаў прашэнне, і трэба падпісаць, і мы пашлем у Пецербург.

— Што-ж, можна і падпісаць. Усё можна,—сказала яна, жмурачы адно вока і ўсміхаючыся.

Нехлюдаў дастаў з кішэні складзены ліст і падышоў да стала.

— Можна тут падпісаць?—запытаў Нехлюдаў у сматрыцеля.

— Ідзі сюды, сядай,—сказаў сматрыцель,—вось табе і пяро. Письменная?

— Некалі ведала,—сказала яна і, усміхаючыся, паправіўшы спадніцу і рукаў кофты, села за стол, нязграбна ўзяла сваёй маленькай, энергічнай рукой пяро і, засмяўшыся, азірнула на Нехлюдава.

Ён паказаў ёй, што і дзе напісаць.

Старанна макаючы і абтрасаючы пяро, яна напісала сваё імя.

— Больш нічога не трэба?—запыталася яна, гледзячы то на Нехлюдава, то на сматрыцеля і кладучы пяро то на чарнільніцу, то на паперы.

— Мне трэба тое-сёе сказаць вам,—сказаў Нехлюдаў, узяўшы ў яе з рук пяро.

— Што-ж, скажыце,—сказала яна і раптам, нібы пранешта задумалася ці захацела спаць, зрабілася сур'ёзнай.

Сматрыцель устаў і вышаў, і Нехлюдаў астаўся з ёю сам-на-сам.

XLVIII

Надзірацель, які прывёў Маславу, прысеў на падаконнік. Для Нехлюдава надышла рашучая хвіліна. Ён, не перастаючы, папікаў сябе за тое, што пры першым спатканні не сказаў ёй галоўнага—таго, што ён мае намер ажаніцца з ёю, і цяпер цвёрда наважыўся сказаць ёй гэта. Яна сядзела з аднаго боку стала, Нехлюдаў сеў супроць яе з другога.

У пакоі было светла, і Нехлюдаў упершыню ясна на блізкай адлегласці ўбачыў яе твар,—маршчынкі каля вачэй і губ і падпухласць вачэй. І яму зрабілася яшчэ больш, як раней, шкада яе.

Абапёршыся лакцямі на стол так, каб не пачуў надзірацель, чалавек яўрэйскага тыпу, з сіваватымі бакенбардамі, які сядзеў каля акна, а пачула адна яна, ён сказаў:

— Калі прашэнне гэта не выйдзе, дык пададзім на высачайшае імя. Зробім усё, што можна.

— Вось каб раней адвакат быў-бы добры...—перабіла яна яго.—А то гэты мой абаронца зусім дурнем быў. Усё мне кампліменты гаварыў,—сказала яна і засмяялася.—Каб тады ведалі, што я ваша знаёмая, іншае было-б. А то што? Думаюць усе—зладзейка.

„Якая яна дзіўная сёння“, падумаў Нехлюдаў і толькі што хацеў сказаць сваё, як яна зноў загаварыла.

— А я вось што. Ёсць у нас адна бабулька, дык усе, ведаеце, здзіўляюцца нават. Гэткая бабулька добрая, а вось нізавошта сядзіць, і яна і сын; і ўсе ведаюць, што яны не вінаваты, а іх абвінавацілі, што падпалілі, і сядзяць. Яна, ведаеце, пачула, што я з вамі знаёма,—сказала Маслава, круцячы галавой і пазіраючы на яго,—і гаворыць: „скажы яму, хай, гаворыць, сына запросьцяць, і ён ім усё раскажа“. Меншовы іхняе прозвішча. Што-ж, зробіце? Гэткая, ведаеце, бабулька добрая; відаць адразу, што нізавошта. Вы, галубок, пахадайнічайце,—сказала яна, пазіраючы на яго, апускаючы вочы і ўсміхаючыся.

— Добра, я зраблю, даведаюся,—сказаў Нехлюдаў, усё больш і больш здзіўляючыся яе вольнасці.—Але мне аб сваёй справе хацелася пагаварыць з вамі. Вы памятаеце, што я вам гаварыў той раз?—сказаў ён.

— Вы многа гаварылі. Што гаварылі той раз?—сказала яна, не перастаючы ўсміхацца і паварачваючы галаву то ў той, то ў другі бок.

— Я гаварыў, што прышоў прасіць вас дараваць мне,—сказаў ён.

— Ну што, усё дараваць, дараваць, ні да чаго гэта... вы лепш...

— Што я хачу выправіць сваю віну,—прадаўжаў Нехлюдаў,—і выправіць не словамі, а справай. Я парашыў ажаніцца з вамі.

Твар яе раптам выказаў сполах. Касяя вочы яе, спыніўшыся, глядзелі і не глядзелі на яго.

— Гэта яшчэ навошта спатрэбілася?—вымавіла яна, злосна хмурачыся.

— Я адчуваю, што я перад богам павінен зрабіць гэта.

— Якога яшчэ бога там знайшлі? Усё вы не тое гаворыце. Бога? Якога бога? Вось вы-б тады памяталі бога,—сказала яна і, адкрыўшы рот, спынілася.

Нехлюдаў толькі цяпер пачуў моцны пах віна з яе рота і зразумеў прычыну яе ўзбуджэння.

— Супакойцеся,—сказаў ён.

— Няма чаго мне супакойвацца. Ты думаеш, я п'яная? Я і п'яная, але памятаю, што кажу,—хутка загаварыла яна і ўся барвова пачырванела:—Я катаржная, б..., а вы пан, князь, і няма чаго табе са мной пэцкацца. Ідзі да сваіх князёўнаў, а мая цана—красенькая.

— Як-бы жорстка ты ні гаварыла, ты мне не можаш сказаць таго, што я адчуваю,—дрыжучы ўсім целам, ціха сказаў Нехлюдаў,—ні можаш сабе ўявіць, да якой ступені я адчуваю сваю віну перад табой!..

— Адчуваю віну...—злосна перадражніла яна.—Тады не адчуваю, а сунуў 100 рублёў.—Вось—твая цана...

— Ведаю, ведаю, але што-ж цяпер рабіць?—сказаў Нехлюдаў.—Цяпер я парашыў, што не пакіну цябе; што сказаў, тое зраблю.

— А я кажу, не зробіш!—вымавіла яна і голасна засмялася.

— Кацюша!—пачаў ён, дакранаючыся да яе рукі.

— Ідзі ад мяне. Я катаржная, а ты князь, і няма чаго табе тут быць,—ускрыкнула яна, са змененым ад гневу выглядам, вырываючы ў яго руку.—Ты мной хочаш выратавацца,—працягвала яна, стараючыся хутчэй выказаць усё, што ўзнялося ў яе душы.—Ты мной у гэтым жыцці цешыўся, мной-жа хочаш і на тым свеце выратавацца! Брыдкі ты мне, і акуляры твае, і тлустая, паганая ўся морда твая.

Ідзі, ідзі ты!—закрычала яна, энергічна ўскочыўшы на ногі.

Надзірацель падышоў да іх.

— Ты што скандаліш! Хіба гэтак можна...

— Пакіньце, калі ласка,—сказаў Нехлюдаў.

— Каб не забывалася,—сказаў надзірацель.

— Не, пачакайце, калі ласка,—сказаў Нехлюдаў.

Надзірацель адышоў зноў да акна.

Маслава зноў села, апусціўшы вочы і моцна сціснуўшы свае скрыжаваныя пальцамі маленькія рукі.

Нехлюдаў стаяў перад ёю, не ведаючы, што рабіць.

— Ты не верыш мне,—сказаў ён.

— Што вы жаніцца хочаце—не будзе гэтага ніколі. Павешуся хутчэй! Вось вам.

— Я ўсё-ж буду служыць табе.

— Ну, гэта ваша справа. Толькі мне ад вас нічога не трэба. Гэта я шчыра вам кажу,—сказала яна.—І чаму я не памерла тады?—дадала яна і заплакала жаласлівым плачам.

Нехлюдаў не мог гаварыць: яе слёзы перадаліся яму.

Яна падняла вочы, зірнула на яго, нібы здзівілася, і пачала выціраць хусцінкай слёзы, якія цяклі па шчаках.

Надзірацель цяпер зноў падышоў і напамніў, што пара разыходзіцца. Маслава ўстала.

— Вы цяпер усхваляваны. Калі можна будзе, я заўтра прыеду. А вы падумайце,—сказаў Нехлюдаў.

Яна нічога не адказала і, не глядзячы на яго, вышла за надзірацелем.

— Ну, дзеўка, заживеш цяпер,—гаварыла Караблёва Маславай, якая вярнулася ў камеру.—Відаць, здорава ў цябе ўтрэскаўся; не спі ў шапку, пакуль ён ездзіць. Ён выручыць. Багатым людзям усё можна.

— Гэта як ёсць,—пявучым голасам гаварыла старажыха.—Беднаму жаніцца і ноч кароткая, багатаму толькі задумаў, загадаў,—усё табе як пажадаў, гэтак і здзейсніцца. У нас гэткі, лябёдка, шаноўны, так што зрабіў...

— Што-ж, пра маю справу гаварыла?—запытала бабулька.

Але Маслава не адказвала сваім таварышкам, а лягла на нары і з утаропленымі ў кут касымі вачыма ляжала так да вечара. У ёй ішла пакутлівая работа. Тое, што ёй сказаў Нехлюдаў, выклікала яе ў той свет, у якім яна пакутвала і з якога пайшла, не зразумеўшы і ўзненавідзеўшы яго. Яна цяпер згубіла тое забыццё, у якім жыла, а жыць з яснай памяццю аб тым, што было, было занадта пакутліва. Увечары яна зноў купіла віна і напілася разам з сваімі таварышкамі.

XLIX

„Але, дык вось яно што. Вось што“, думаў Нехлюдаў выходзячы з турмы і толькі цяпер цалкам разумеючы ўсёвіну сваю. Калі-б ён не паспрабаваў выправіць, апраўдаць свой учынак, ён ніколі-б не адчуў усёй злачыннасці яго; мала таго, і яна-б не адчувала ўсяго зла, зробленага ёй. Толькі цяпер гэта ўсё вышла на свет ва ўсёй сваёй жаклінасці. Ён убачыў цяпер толькі тое, што ён зрабіў з душой гэтай жанчыны, і яна ўбачыла і зразумела, што было зроблена з ёю. Раней Нехлюдаў іграў сваім пачуццём любавання самага на сябе, на сваё раскайванне; цяпер яму проста было страшна. Пакінуць яе—ён адчуваў гэта—цяпер ён не мог а тым часам не мог сабе ўявіць, што выйдзе з яго адносіна да яе.

На самым выхадзе да Нехлюдава падышоў надзірацель з крыжамі і медалямі і непрыемным, ліслівым тварам і таямнічна перадаў яму запіску.

— Вось вашаму сіяцельству запіска ад адной асобы...— сказаў ён, даючы Нехлюдаву канверт.

— Якой асобы?

— Прачытайце,—убачыце. Зняволеная, палітычная. Я пры іх знаходжуся. Дык вось яна прасла мяне. І хаця і не дазволена, але па-чалавецтву...—ненатуральна гаварыў надзірацель.

Нехлюдаў здзівіўся, якім чынам надзірацель, прыстаўлены да палітычных, перадае запіскі, і ў самой турме, амаль на віду ва ўсіх; ён не ведаў яшчэ тады, што гэта быў і надзірацель і шпіён, але ўзяў запіску і, выходзячы з

турмы, прачытаў яе. У записцы было напісана алоўкам, жвавым пачырмам, без ераў, наступнае:

„Даведаўшыся, што вы наведваеце астрог, цікавячыся адной крымінальнай асобай, мне захацелася пабачыцца з вамі. Прасіце спаткання са мной. Вам дадуць, а я перадам вам многа важнага і для вашай пратэжэ і для нашай групы. Удзячная вам Вера Богадухоўская“.

Вера Богадухоўская была настаўніца ў глухой Ноўградскай губерні, куды Нехлюдаў з таварышамі заехаў для палявання на мядзведзяў. Настаўніца гэта звярнулася да Нехлюдава з просьбай даць ёй грошай, каб ехаць на курсы. Нехлюдаў даў ёй гэтыя грошы і забыў пра яе. Цяпер сталася так, што гэта пані была палітычная злачынніца, сядзела ў турме, дзе, напэўна, даведалася пра яго гісторыю, і вось прапанавала яму свае паслугі. Як тады ўсё было лёгка і проста. І як цяпер усё цяжка і складана. Нехлюдаў жыва і радасна ўспомніў той час і сваё знаёмства з Богадухоўскай. Гэта было перад масленіцай, у глушы, вёрст за шэсцьдзесят ад чыгункі. Паляванне было шчаслівае, забілі двух мядзведзяў і абедалі, збіраючыся ад'язджаць, калі гаспадар хаты, у якой спыняліся, прышоў сказаць, што прышла дзяканавая дачка, хоча пабачыцца з князем Нехлюдавым.

— Прыгожанькая?—запытаў нехта.

— Ну, досыць!—сказаў Нехлюдаў, зрабіў сур'ёзны твар, устаў з-за стала і, выціраючы рот і здзіўляючыся, навошта ён спатрэбіўся дзяканавай дачцы, пайшоў у гаспадарову хату.

У пакоі была дзяўчына ў лямцавым капелюшы, у кажуху, жылістая, з худым непрыгожым тварам, у якім пекнымі былі адны вочы з паднятымі над імі бровамі.

— Вось, Вера Ефрэмаўна, пагавары з імі,—сказала бабулька-гаспадыня,—гэта самы князь. А я пайду.

— Чым магу вам служыць?—сказаў Нехлюдаў.

— Я... я... Бачыце, вы багаты, вы кідаеце грошы на вецер, на паляванне, я ведаю,—пачала дзяўчына, вельмі саромечыся,—а я хачу толькі аднаго—хачу быць карыснай для людзей, і нічога не магу, таму што нічога не ведаю.

Вочы былі праўдзівыя, добрыя, і ўвесь выраз рашучасці і сарамяжнасці быў такім мілым, што Нехлюдаў, як гэта бывала з ім, раптам перанёсся ў яе становішча, зразумеў яе і пашкадаваў.

— Што-ж я магу зрабіць?

— Я настаўніца, але хацела-б на курсы, і мяне не пускаюць. Не тое, што не пускаюць, яны пускаюць, але патрэбны сродкі. Дайце мне, і я скончу курс і заплачу вам. Я думаю, багатыя людзі б'юць мядзведзяў, мужыкоў поць—усё гэта дрэнна. Чаму-б ім не зрабіць добрую справу? Мне патрэбна-б толькі 80 рублёў. А не хочаце, мне ўсё-адно,—сърдзіта сказала яна.

— Наадварот, я вельмі ўдзячны вам, што вы мне далі выпадак... Я зараз прынесу,—сказаў Нехлюдаў.

Ён вышаў у сенцы і тут заспеў таварыша, які падслухоўваў іхнюю размову. Ён, не адказваючы на жарты таварышоў, дастаў з сумкі грошы і панёс ёй.

— Калі ласка, калі ласка, не дзякуйце. Я вам павінен дзякаваць.

Нехлюдаву прыемна было цяпер успомніць усё гэта прыемна было ўспомніць, як ён ледзьве не пасварыўся з афіцэрам, які хацеў зрабіць з гэтага нядобры жарт, як другі таварыш падтрымаў яго, і як ад гэтага бліжэй сышоўся з ім, і як усё паляванне было шчаслівым і вясёлым і як яму было добра, калі яны варочаліся ўначы назад да чыгуначнай станцыі. Чарада саней парамі цугам рухалася без шуму трушком па вузкай дарозе лясамі, часам высокімі, часам нізкімі, з ялінкамі, зусім задаўленымі цэльнымі ляпёшкамі снегу. У цемрадзі, бліскаючы чырвоным агнём, закурываў хто-небудзь папаросу з добрым пахам. Осіп, абкладчык, перабягаў ад саней да саней, (па калені ў снезе і падсядаў, расказваючы пра лосяў, якія цяпер ходзяць па глыбокім снезе і грызучь асінавую кару, і пра мядзведзяў, якія ляжаць цяпер у сваіх цёмных бярогах, сапучы ў прадусыны цёплым дыханнем.

Нехлюдаву ўспомнілася усё гэта і больш за усё шчасівае пачуццё разумення свайго здароўя, сілы і бесклапот-

насці. Лёгка, напружваючы кажух, дыхаюць марозным паветрам, на твар сыплецца з зачэпленых дугой галін снег, целу цёпла, твару свежа, і на душы ні турбот, ні дакораў, ні страху, ні жаданняў. Як было хораша. А цяпер? Божа мой, як усё гэта было пакутліва і цяжка!..

Як відаць, Вера Ефрэмаўна была рэволюцыянерка і цяпер за рэволюцыйныя справы была ў турме. Трэба было пабачыць яе, асабліва таму, што яна абяцала параіць, як палепшыць становішча Маславай.

L

Прачнуўшыся на другі дзень уранні, Нехлюдаў успомніў усё тое, што было напярэдадні, і яму зрабілася страшна.

Але, не глядзячы на гэты страх, ён больш, чым калі-небудзь раней, рашыў, што будзе працягваць пачатае. З гэтым адчуваннем разумення свайго абавязку ён паехаў з дому да Масленнікава—прасіць яго дазволіць яму наведаваць у турме, апрача Маславай яшчэ і тую бабульку Меншову з сынам, пра якую Маслава прасіла яго. Апрача таго ён хацеў прасіць аб спатканні з Богадухоўскай, якая магла быць карыснай Маславай.

Нехлюдаў ведаў Масленнікава яшчэ даўно па палку. Масленнікаў быў тады палкавым скарбнікам. Гэта быў добрадушнейшы і спраўнейшы афіцэр, які нічога не ведаў не хацеў ведаць на свеце, апрача палка і царскай фамиліі. Цяпер Нехлюдаў застаў яго адміністратарам. Масленнікаў замяніў полк губерняй і губернскім кіраўніцтвам. Ён ажаніўся з багатай і жвавай жанчынай, якая і прымусіла яго перайсці з вайсковай на штацкую службу.

Яна смяялася з яго і песціла яго, як сваю прывучаную жывёлу. Нехлюдаў мінулай зімой быў аднаго разу ў іх, але яму гэткай нецікавай здалася гэтая пара, што ні разу і пасля ён не быў.

Масленнікаў увесь зазіхацеў, убачыўшы Нехлюдава. Гэткі-ж быў тлусты і чырвоны твар, і тая самая карпуленцыя, і гэтка-ж, як на вайсковай службе, добрая вопратка. Там гэта быў заўсёды чысты мундзір ці тужурка, якая па

апошнай модзе аблягала яго плечы і грудзі. Цяпер гэта была па апошняй модзе цывільная вопратка, якая таксама аблягала яго сытае цела і выстаўляла шырокія грудзі. Ён быў у відмундзіры. Не глядзячы на розніцу ў гадах (Масленнікаву было каля сарака), яны былі на „ты“.

— Ну вось, дзякую, што прыехаў. Пойдзем да жонкі. А ў мяне якраз дзесьць мінут вольных перад паседжаннем. Прынцыпал-жа паехаў. Я кірую губерняй,—сказаў ён са здавальненнем, якога не мог захаваць.

— Я да цябе па справе.

— Што такое?—раптам, быццам настаражыўшыся, спалоханым і крыху суровым тонам сказаў Масленнікаў.

— У астросе ёсць адна асоба, якой я вельмі цікаўлюся (пры слове астрог твар Масленнікава яшчэ больш зрабіўся суровым), і мне хацелася-б мець спатканне з ёю не ў агульным, а ў канторы, і не толькі ў вызначаныя дні, але і часцей. Мне казалі, што гэта ад цябе залежыць.

— Зразумела, *mon cher*¹, я ўсё гатоў для цябе зрабіць,—дакранаючыся абодвума рукамі да яго кален, сказаў Масленнікаў, нібы жадаючы змякчыць сваю веліч,—гэта можна, але, бачыш, я каліф на гадзіну.

— Дык ты можаш даць мне паперу, каб я мог бачыцца з ёю?

— Гэта жанчына?

— Але.

— Дык за што-ж яна?

— За атручэнне. Але яна няправільна асуджана.

— Але, вось табе і справядлівы суд, *ils n'en font point d'autres*²,—сказаў ён чамусьці па-французску.—Я ведаю, ты не згодзен са мною, але што-ж рабіць, *c'est mon opinion bien arrêtée*³,—дадаў ён, выказваючы думку, якую ён у розных выглядых на працягу года чытаў у рэтраграднай, кансерватыўнай газеце.—Я ведаю, ты ліберал.

— Не ведаю, ці ліберал я, ці што-небудзь іншае,—усміхаючыся сказаў Нехлюдаў, бо ён заўсёды здзіўляўся з

¹ Мой дарагі.

² Іншага яны не робяць.

³ Гэта мае цвёрдае перакананне.

таго, што яго ўсе прылічалі да нейкай партыі і называлі лібералам толькі таму, што ён, судзячы чалавека, гаварыў, што трэба раней выслухаць яго, што перад судом усе людзі роўныя, што не трэба мучыць і біць людзей наогул, а асабліва такіх, якія не асуджаны.—Не ведаю, ці ліберал я, ці не, але толькі ведаю, што цяперашнія суды, якія яны ні дрэнныя, усё-ж такі лепей, чым ранейшыя.

— А каго ты ўзяў адвакатам?

— Я звярнуўся да Фанарына.

— Ах, Фанарын!—зморшчыўшыся, сказаў Масленнікаў, успамінаючы, як у мінулым годзе гэты Фанарын на судзе дапытваў яго як сведку, і з далікатнейшай пачцівасцю на працягу поўгадзіны падымаў на смех.—Я-б не параіў табе мець з ім справу. Фанарын—*est in homine taré*¹.

— І яшчэ да цябе просьба,—не адказваючы яму, сказаў Нехлюдаў.—Даўно вельмі я ведаў адну дзяўчыну—настаўніцу. Яна вельмі жалкая істота і цяпер у турме, а жадае пабачыцца са мной. Можаш ты мне даць і да яе пропуск?

Масленнікаў крыху ўбок схіліў галаву і задумаўся.

— Гэта палітычная?

— Але, мне казалі так.

— Вось бачыш, спатканні з палітычнымі даюцца толькі сваякам, але табе я дам агульны пропуск. *Je sais que vous n'abuserez pas*²... Як яе клічуць, тваю *protégée*?.. Богадухоўскай? *Elle est jolie*?³.

— *Hideuse*⁴.

Масленнікаў з непрыемнасцю паківаў галавой, падышоў да стала і на паперы з друкаваным загалоўкам шпарка напісаў: „Прад'яўніку гэтага, князю Дзмітрыю Іванавічу Нехлюдаву, дазваляю спатканне ў турэмнай канторы са зняволенай мяшчанкай Маславай, таксама і з фельчарыцай Богадухоўскай“, дапісаў ён і зрабіў размашысты росчырк.

— Вось ты пабачыш, які парадак там. А захаваць там парадак вельмі цяжка, таму што перапоўнена, асабліва

¹ Чалавек з падарванай рэпутацыяй.

² Я ведаю, што ты не будзеш злоўжываць...

³ Яна прыгожанькая?

⁴ Вельмі непрыгожая.

перасыльнымі; але я ўсё-ж пільна даглядаю і люблю гэту справу. Ты ўбачыш—ім там вельмі добра, і яны задаволены. Толькі трэба ўмець абыходзіцца з імі. Вось надоечы была непрыемнасць—непадначальванне. Іншы прызнаў-бы гэта бунтам і зрабіў-бы многа няшчасных. А ў нас прайшло ўсё вельмі добра. Патрэбна, з аднаго боку, дбайнасць, з другога—цвёрдая ўлада,—сказаў ён, сціскаючы белы пухлы кулак з бірузовым перснем, які выпіраўся з-за белага калянага рукава кашулі,—дбайнасць і цвёрдая ўлада.

— Ну, гэтага я не ведаю,—сказаў Нехлюдаў,—я быў там два разы, і мне было цяжка.

— Ведаеш што? Табе трэба сайціся з графіняй Пасек,—прадаўжаў, разгаварыўшыся, Масленнікаў; яна ўся аддалася гэтай справе. Elle fait beaucoup de bien¹. Дзякуючы ёй, мабыць, і мне, без фальшывай скромнасці скажу, удалося ўсё змяніць, і змяніць так, што няма ўжо тых жахаў, якія былі раней, а ім проста там вельмі добра. Вось ты ўбачыш. Вось Фанарын, я не ведаю яго асабова, ды і па майму грамадскаму становішчу нашы шляхі не зыходзяцца, але ён канчаткова дрэнны чалавек, разам з тым дазваляе сабе гаварыць на судзе гэтакія рэчы, гэтакія рэчы...

— Ну, дзякую,—сказаў Нехлюдаў, узяўшы паперу, і, не даслухаўшы, развітаўся з сваім былым таварышам.

— А да жонкі ты не пойдзеш?

— Не, выбачай, цяпер не маю часу.

— Ну, як-жа, яна не даруе мне, — гаварыў Масленнікаў, праводзячы былога таварыша да першай пляцоўкі сходняў, як ён праводзіў людзей не першай важнасці, а другой важнасці, да якіх ён прылічаў Нехлюдава. — Не, калі ласка, зайдзі хаця на мінутку.

Але Нехлюдаў астаўся цвёрды, і у той час, калі лёкай і швейцар падскоквалі да Нехлюдава, даючы яму паліто і кій, і адчынялі дзверы, каля якіх знадворку стаяў гарадавы, ён сказаў, што ніяк не можа цяпер.

— Ну, дык у чацвер, калі ласка. Гэта яе прыймовы дзень. Я ёй скажу!—пракрычаў яму Масленнікаў са сходняў.

¹ Яна робіць многа добрага.

У той самы дзень, проста ад Масленнікава прыехаўшы ў турму, Нехлюдаў накіраваўся да знаёмай ужо кватэры сматрыцеля. Зноў чуліся тья самыя, як і той раз, гукі дрэннага фартэп'яна, але цяпер ігралася не рапсодыя, а эцюды Клеменці, таксама з незвычайнай сілай, выразнасцю і хуткасцю. Пакаёўка з падвязаным вокам, адчыняючы, сказала, што капітан дома, і правяла Нехлюдава ў маленькую гасціную з канапай, сталом і абпаленым з аднаго боку ружовым папяровым каптурком вялікай лампы, якая стаяла на шарсцянай вязанай сарветачцы. Вышаў галоўны сматрыцель са змучаным, сумным тварам.

— Прашу пакорліва, што патрэбна?—сказаў ён, зашпільваючы сярэдняю пугаўку свайго мундзіра.

— Я вось быў у віцэ-губернатара, і вось дазвол, — сказаў Нехлюдаў, даючы паперу. — Я жадаў-бы бачыць Маславу.

— Маркаву?—перапытаў сматрыцель, не дачуўшы з-за музыкі.

— Маславу.

— Ну, але! Ну, але!

Сматрыцель устаў і падышоў да дзвярэй, з якіх чуліся рулады Клеменці.

— Маруся, хаця крыху пачакай, — сказаў ён голасам, па якому відаць было, што гэта музыка складала крыж яго жыцця,—нічога не чутна.

Фартэп'яна змоўкла, пачуліся незадаволеныя крокі, і нехта заглянуў у дзверы.

Сматрыцель, быццам адчуваючы палягчэнне ад гэтага перапынку музыкі, закурыў тоўстую папяросу з слабага тытуну і прапанаваў Нехлюдаву. Нехлюдаў адмовіўся.

— Дык вось я-б жадаў бачыць Маславу.

Маславу сёння нязручна бачыць,—сказаў сматрыцель.

— Чаму?

— Ды так, вы самі вінаваты, — злёгка ўсміхаючыся, сказаў сматрыцель.—Князь, не давайце вы ёй самой грошы. Калі жадаеце, давайце мне. Усё будзе належыць ёй. А то

Ўчора вы ёй, напэўна, далі грошай, яна дастала віна — ніяк не знішчыш гэта зло — і сёння напілася зусім, так што нават буянай зрабілася.

— Ды няўжо?

— Як-жа, нават павінен быў захады ўздзейнічання ўжыць — перавёў у іншую камеру. Так яна жанчына рахманая, але грошай вы, калі ласка, не давайце. Гэта такі народ...

Нехлюдаў жыва ўспомніў учарашняе, і яму зрабілася зноў страшна.

— А Богадухоўскую, палітычную, можна бачыць? — запытаў Нехлюдаў, памаўчаўшы.

— Што-ж, гэта можна, — сказаў сматрыцель. — Ну, ты чаго, — звярнуўся ён да дзяўчынкі гадоў пяці ці шасці, якая прышла ў пакой, і накіроўвалася да бацькі, павярнуўшы галаву так, каб не зводзіць вачэй з Нехлюдава. — Вось і ўпадзеш, сказаў сматрыцель, усміхаючыся на тое, як дзяўчынка, не гледзячы перад сабой, зачাপілася за дыван і падбегла да бацькі.

— Дык, калі можна, я-б пайшоў.

— Калі ласка, можна, — сказаў сматрыцель, абняўшы дзяўчынку, якая ўсё глядзела на Нехлюдава, устаў і, ласкава адхіліўшы дзяўчынку, вышаў у прадпакой.

Яшчэ сматрыцель не паспеў адзець паданае яму падвязанай дзяўчынай паліто і выйсці ў дзверы, як зноў загучэлі выразныя рулады Клеменці.

— У кансерваторыі была, але там непарадкі. А вялікі талент, — сказаў сматрыцель, ідучы ўніз, па сходнях. — Хоча выступаць на канцэртах.

Сматрыцель з Нехлюдавым падышлі да турмы. Фортка ў момант адчынілася пры набліжэнні сматрыцеля. Надзірацелі, узяўшы пад казырок, праводзілі яго вачыма. Чатыры чалавекі з паголенымі поўгаловамі і несучы кадкі з нечым, сустрэліся ім у прадпакоі, і ўсе сціснуліся, убачыўшы сматрыцеля. Адзін асабліва прыгнуўся і панура нахмурыўся, бліскаючы чорнымі вачыма.

— Зразумела, талент трэба ўдасканалваць, нельга зарываць, але ў маленькай кватэры, ведаеце, цяжка бывае, —

прадаўжаў сматрыць размову, не звяртаючы на гэтых арыштантаў ніякай увагі, і, стомленымі крокамі цягнучы ногі, прайшоў, разам з Нехлюдавым, у зборную.

— Вы каго бачыць жадалі?—запытаў сматрыць.

— Богадухоўскую.

— Гэта з вежы? Вам пачакаць давядзецца,—звярнуўся ён да Нехлюдава.

— А ці нельга мне пакуль пабачыць арыштантаў Меншовых—маці з сынам, іх абвінавачваюць за падпал.

— А гэта з 21 камеры? Што-ж, можна іх выклікаць.

— А ці нельга мне пабачыць Меншова ў яго камеры?

— Дык вам спакайней у зборнай.

— Не, мне цікава.

— Вось знайшлі цікавае.

У гэты час з бакавых двярэй вышаў франтаваты афіцэр-памочнік.

— Вось адвядзіце князя ў камеру, да Меншова. Камера 21-я—сказаў сматрыць памочніку,—а потым у кантору. А я паклічу. Як яе зваць?

— Вера Богадухоўская,—сказаў Нехлюдаў.

Памочнік сматрыцеля быў бялявы малады, з нафарбаванымі вусамі афіцэр, які пашыраў вакол сябе пах кветкавага адэкалону.

— Калі ласка, — звярнуўся ён да Нехлюдава з прыемнай усмешкай.—Цікавіцца нашай установай?

— Але, і цікаўлюся я гэтым чалавекам, які, як мне казалі, зусім без віны патрапіў сюды.

Памочнік павёў плячамі.

— Але, гэта бывае, — спакойна сказаў ён, пачываў перад сябе прапускаючы госця ў шырокі смуродны калідор.—Бывае, і хлусяць яны. Калі ласка.

Дзверы камер былі адамкнуты, і некалькі арыштантаў было ў калідоры. Ледзь прыкметна ківаючы надзірацелям і пазіраючы скоса на арыштантаў, якія або, прыціскаючыся да сцен, праходзілі ў свае камеры, або, выцягнуўшы рукі па швах і па-салдацку праводзячы вачыма начальства, спыняліся каля дзвярэй, памочнік правёў Нехлюдава цераз адзін калідор, падвёў яго да другога калідора, зачыненага жалезнымі дзвярыма.

Калідор гэты быў вузей, цямней і яшчэ больш смярдзючы, чым першы. У калідоры з абодвух бакоў выходзілі дзверы, замкнёныя замкамі. У дзвярах былі дзірачкі, так званыя вочкі, поўвяршка дыяметра. У калідоры нікога не было, апроча дзядка-надзірацеля з сумным, зморшчаным тварам.

— У каторай Меншоў? — запытаў памочнік надзірацеля.

— Восьмая налева.

ЛII

— Можна паглядзець? — запытаў Нехлюдаў.

— Зрабіце ласку,—з прыемнай усмешкай сказаў памочнік і пачаў нешта запытваць у надзірацеля. Нехлюдаў заглянуў у адну дзірачку: там высокі малады чалавек у адной блізне, з маленькай чорнай бародкай, хутка хадзіў узад і ўперад; пачуўшы шлох каля дзвярэй, ён зірнуў, нахмурыўся і прадаўжаў хадзіць.

Нехлюдаў заглянуў у другую дзірачку: вока яго сустрэлася з другім спалоханым вялікім вокам, якое глядзела ў шчыліну: ён адразу-ж адхіліўся. Заглянуўшы ў трэцяе вочка, ён убачыў на ложку соннага, вельмі маленькага росту, скурчанага чалавека, з галавой накрытага халатам. У чацвертай камеры сядзеў шырокатвары бледны чалавек, нізка апусціўшы галаву і абапёршыся лакцямі на калені. Пачуўшы крокі, чалавек гэты падняў галаву і паглядзеў. Ва ўсім абліччы, асабліва ў вялікіх вачах, быў выраз безнадзейнага суму. Яго, відавочна, не цікавіла даведацца, хто глядзіць у яго камеру. Хто-б ні глядзеў, ён відавочна не чакаў ні ад каго нічога добрага. Нехлюдаву зрабілася страшна; ён перастаў заглядваць і падышоў да 21-й камеры Меншова. Надзірацель адамкнуў замок і адчыніў дзверы. Малады, з доўгай шыяй, мускулісты чалавек, з добрымі, круглымі вачыма і маленькай бародкай стаяў каля ложка і з спалоханым тварам, паспешна адзяваючы халат, глядзеў на іх. Асабліва здзівілі Нехлюдава добрыя, круглыя вочы, запытальна і спалохана перабягаючыя з яго на надзірацеля, на памочніка і зноў на яго.

— Вось пан хоча пра тваю справу распытаць.

— Пакорліва дзякуем.

— Так, мне расказвалі пра вашу справу,—сказаў Нехлюдаў, праходзячы ў глыб камеры і спыняючыся каля бруднага акна ў кратах,—і хацелася-б ад вас саміх пачуць.

Меншоў падышоў таксама да акна і адразу-ж пачаў расказваць, спачатку нясмела паглядаючы на сматрыцеля, потым усё смялей і смялей; калі-ж сматрыцель зусім пайшоў з камеры ў калідор, аддаючы там нейкія загады, ён зусім пасмялеў. Расказ гэты па мове і манерах быў расказ самага простага, добрага мужыцкага хлопца, і Нехлюдаву было асабліва дзіўна чуць гэты расказ з вуснаў арыштанта ў ганебнай вопратцы і ў турме. Нехлюдаў слухаў і разам з тым аглядаў і нізкі ложак з саламяным сенніком, і акно з таўстымі жалезнымі кратамі, і брудныя адсырэлыя і замазаныя сцены, і ўбогі твар, і постаць няшчаснага, скалечанага мужыка ў котах і халаце, і яму рабілася ўсё сумней і сумней; не хацелася верыць, каб было праўда тое, што расказваў гэты добрадушны чалавек,—гэтак было страшна думаць, што маглі людзі нізавошта, толькі за тое, што яго-ж пакрыўдзілі, схапіць чалавека і, адзеўшы яго ў арыштанцкую вопратку, пасадзіць у гэта жахлівае месца. А між тым яшчэ жахлівей было думаць, каб гэты праўдзівы расказ, з гэтым добрадушным тварам, быў-бы ашуканствам і выдумкай. Расказ складаўся з таго, што цалавальнік неўзабаве пасля жаніцьбы адбіў у яго жонку. Ён шукаў закона ўсюды. Усюды шынкар падкупляў начальства, і яго апраўдвалі. Аднаго разу ён сілком павёў жонку, яна ўцякла наступным днём. Тады ён прышоў патрабаваць сваю жонку. Шынкар сказаў, што жонкі яго няма (а ён бачыў яе, уваходзячы), і загадаў яму выйсці. Ён не пайшоў, цалавальнік з работнікамі пабілі яго да крыві, а наступным днём загарэўся ў цалавальніка двор. Яго абвінавацілі з маткай, а ён не падпальваў, а быў у кума.

— І сапраўды ты не падпальваў?

— І думкі, пане, не меў. А ён, ліхадзей мой, напэўна сам падпаліў. Казалі, ён толькі застрахаваў. А на нас з маці сказалі, што мы былі, пагражалі яму. Яно так, я той раз абляяў яго, не выцерпела сэрца. А падпальваць не пад-

пальваў. І не быў там, калі пажар пачаўся. А гэта, ён наўмысля падагнаў да таго дня, калі мы з маткай былі. Сам запаліў для страхоўкі, а на нас сказаў.

— Ды няўжо?

— Праўда, перад богам кажу, пане. Будзьце бацькам родным!—Ён хацеў кланяцца ў зямлю, і Нехлюдаў ледзьве стрымаў яго.

— Вызвальце, нізавошта гіну,—прадаўжаў ён.

І раптам шчокі яго заторгаліся, і ён заплакаў, і, закасаўшы рукаў халата, пачаў выціраць вочы рукавом бруднай кашулі.

— Скончылі?—запытаў сматрыцель.

— Але. Дык не журыцеся; зробім, што можна,—сказаў Нехлюдаў і вышаў. Меншоў стаяў ля дзвярэй, так што надзірацель штурхануў яго дзвярыма, калі зачыняў іх. Пакуль надзірацель замыкаў замок на дзвярах, Меншоў глядзеў у дзірку ў дзвярах.

LIII

Ідучы назад па шырокаму калідору (быў час абеду, і камеры былі адамкнуты) паміж апранутымі ў светлажоўтыя халаты, кароткія, шырокія нагавіцы і коты людзей, якія прагна глядзелі на яго, Нехлюдавым авалодалі незвычайныя адчуванні—і спагады да тых людзей, якія сядзелі, і жаху і неўразумення перад тымі, хто пасадзілі і трымаюць іх тут, і чамусьці сораму за сябе, за тое, што ён спакойна разглядае гэта.

У адным калідоры прабег нехта, грукаючы котамі, у дзверы камеры, і адтуль вышлі людзі і сталі на дарозе Нехлюдаву, кланяючыся яму.

— Загадайце, ваша благароддзе, не ведаю, як назваць, рашыць нас як-небудзь.

— Я не начальнік, я нічога не ведаю.

— Усё-адно, скажыце каму, начальству, ці што,—сказаў абураны голас.—Ні ў чым не вінаваты, пакутваем другі месяц.

— Як? Чаму?—запытаў Нехлюдаў.

— Ну вась замкнулі ў турме. Сядзім другі месяц, самі не ведаем, завашта.

— Праўда, гэта выпадкова,—сказаў памочнік сматрыцеля,—за бяспашпартнасць узялі гэтых людзей, і трэба было адаслаць іх у іхнюю губерню, а там турма згарэла, і губернскае кіраўніцтва паведаміла нас, каб не дасылаць да іх. Вась мы ўсіх з іншых губерняў разаслалі, а гэтых трымаем.

— Як, толькі таму?—запытаў Нехлюдаў, спыняючыся ў дзвярах.

Натоўп, чалавек 40, усе ў арыштанцкіх халатах, абкружыў Нехлюдава і памочніка. Адразу пачалі гаварыць некалькі галасоў. Памочнік спыніў.

— Гаварыце адзін хто-небудзь.

З усіх вылучыўся высокі прыстойны селянін, год пад пяцьдзесят. Ён растлумачыў Нехлюдаву, што іх усіх выслалі і пасадзілі ў турму за тое, што ў іх не было пашпартоў. Пашпарты-ж у іх былі, але толькі пратэрмінаваныя тыдні на два. Кожны год бывалі так пратэрмінаваны пашпарты, і нічога не спаганялі, а цяпер узялі ды вась другі месяц трымаюць тут, як злачынцаў.

— Мы ўсе па каменнай рабоце, усе адной арцелі. Кажуць, у губерні турма згарэла. Дык мы ў гэтым не вінаваты. Зрабіце боскую ласку.

Нехлюдаў слухаў і амаль не разумеў таго, што гаварыў стары прыстойны чалавек, таму што ўся ўвага яго была паглынута вялікай цёмнашэрай шматногай вошшу, якая паўзла паміж валасоў па шчацэ прыстойнага муляра.

— Як-жа гэтак? Няўжо толькі за гэта?—гаварыў Нехлюдаў, звяртаючыся да сматрыцеля.

— Але, начальства зрабіла памылку, іх-бы трэба паслаць на месца жыхарства,—гаварыў памочнік.

Толькі што сматрыцель скончыў, як з натоўпу вылучыўся маленькі чалавечак, таксама ў арыштанцкім халаце, пачаў, дзіўна крывячы ротам, гаварыць аб тым, што іх тут мучаць нізавашта.

— Горш сабак...—пачаў ён.

— Ну, ну, лішняга таксама не размаўляй, маўчы, а то ведаеш...

— Што мне ведаць,—у роспачы пачаў гаварыць маленькі чалавечак.—Хіба мы ў чым вінаваты?

— Маўчаць!—крыкнуў начальнік, і маленькі чалавечак замаўчаў.

„Што-ж гэта такое?“—гаварыў сабе Нехлюдаў, выходзячы з камеры, як быццам ідучы скрозь строй міма сотні вачэй арыштантаў, якія выглядалі з-за дзвярэй і сустракаліся на дарозе.

— Няўжо сапраўды трымаюць так проста невінаватых людзей?—вымавіў Нехлюдаў, калі яны вышлі з калідора.

— Што-ж скажаце рабіць? Але толькі і багата яны хлусяць. Паслухаеш іх—усе невінаваты,—гаварыў памочнік сматрыцеля.

— Але-ж гэтыя не вінаваты ні ў чым.

— Гэта яшчэ невядома. Але толькі народ вельмі папсаваны. Без строгасці немагчыма. Ёсць гэткія тыпы пахабныя, таксама пальца ў рот не кладзі. Вось учора дваіх прымушаны былі пакараць.

— Як пакараць?—сказаў Нехлюдаў.

— Розгамі пакаралі згодна прадпісання...

— Але-ж цялеснае пакаранне адменена.

— Не для пазбаўленых праў. Гэтыя падлягаюць.

Нехлюдаў успомніў усё, што ён бачыў учора, чакаючы ў сенцах, і зразумеў, што пакаранне адбывалася іменна ў той час, калі ён чакаў, і яго з асаблівай сілай ахапіла тое змешанае пачуццё цікаўнасці, суму, неўразумення і маральнай моташнасці, пераходзячай амаль у фізічную моташнасць, якое надыходзіла і раней, але ніколі з гэткай сілай не ахапляла яго.

Не слухаючы памочніка сматрыцеля і не глядзячы вакол сябе, ён паспешна вышаў з калідораў і накіраваўся ў кантору. Сматрыцель быў у калідоры і, заняўшыся іншымі справамі, забыў выклікаць Богадухоўскую. Ён успомніў, што абяцаў выклікаць яе, толькі тады, калі Нехлюдаў увайшоў у кантору.

— Зараз я пашлю за ёю, а вы пасядзіце,—сказаў ён.

Кантора змяшчалася ў двух пакоях. У першым пакоі, з вялікай аблезлай печкай і двума бруднымі вокнамі, стаяла ў адным кутку чорная мерка для вымервання росту арыштантаў, у другім кутку вісеў—звычайная прыналежнасць усіх месцаў катавання, нібы для глумлення з яго вучэння,—вялікі абраз хрыста. У гэтым першым пакоі стаяла некалькі надзірацеляў. У другім-жа пакоі сядзелі каля сценаў і асобнымі групамі ці парачкамі чалавек дваццаць мужчын і жанчын і паціху гутарылі. Каля акна стаяў пісьмовы стол.

Сматрыцель сеў каля пісьмовага стала і прапанаваў Нехлюдаву крэсла, што стаяла побач. Нехлюдаў сеў і пачаў разглядаць прысутных.

Раней за ўсё ён звярнуў увагу на маладога чалавека ў кароткай жакетцы з прыемным тварам, які, стоячы перад немаладой ужо чорнабровой жанчынай, нешта горача і з жэстамі рук гаварыў ёй. Побач сядзеў стары чалавек у сініх акулерах і нерухома слухаў, трымаючы за руку маладую жанчыну ў арыштанцкім адзенні, якая нешта расказвала яму. Хлопчык-рэаліст з утаропленым спалоханым выглядам твара, не адводзячы вачэй глядзеў на старога. Недалёка ад іх, у кутку, сядзела парачка закаханых: яна была з кароткімі валасамі і з энергічным тварам, бялявая, прыгожая, зусім маладзенькая дзяўчына ў модным плаці; ён—з тонкімі рысамі твара і кучаравымі валасамі прыгожы юнак у гутаперчавай куртачцы. Яны сядзелі ў кутку і шпталіся, напэўна млеючы ад каханя. Бліжэй-жа ўсіх да стала сядзела сівая ў чорным адзенні жанчына, відаць маці. Яна глядзела прагна на маладога чалавека з сухотным выглядам у такой самай куртачцы і хацела нешта сказаць, але не магла вымавіць ад слёз: і пачынала і спынялася. Малады чалавек трымаў у руках паперку і, відаць, не ведаючы, што яму рабіць, з сярдзітым тварам перагінаў і камячыў яе. Каля іх сядзела поўная, румяная, прыгожая дзяўчына з вельмі пукатымі вачыма, у шэрым плаці і пелярынцы. Яна сядзела побач з заплаканай маці і ласкава гладзіла яе плечы. Усё было прыгожа ў гэтай дзяўчыны: і вялікія

белыя рукі, і кучаравыя абстрыжаныя валасы, і моцныя нос і губы; але галоўнай прывабнасцю яе твара былі карыя, барановыя, добрыя, праўдзівыя вочы. Прыгожыя вочы яе адарваліся ад твара маці ў тую мінуту, калі ўвайшоў Нехлюдаў, і сустрэліся з яго поглядам. Але адразу-ж яна адварнула ся, і нешта пачала гаварыць маці. Недалёка ад закаханай парачкі сядзеў чорны калматы чалавек з панурым тварам і сярдзіта гаварыў нешта безбародаму наведвальніку, падобнаму да скапца. Нехлюдаў сеў побач з сматрыцелям і з напружанай ціканаўсцю глядзеў вакол сябе. Яго забавіў гладка стрыжаны дзіцёнак-хлопчык, які падышоў да яго і тоненькім галаском звярнуўся да яго з запытаннем:

— А вы каго чакаеце?

Нехлюдава здзівіла запытанне, але, зірнуўшы на хлопчыка і ўбачыўшы сур'ёзны, удумлівы твар з уважлівымі, жывымі вачыма, сур'ёзна адказаў яму, што чакае знаёмую жанчыну.

— Што-ж, яна вам сястра?—запытаў хлопчык.

— Не, не сястра,—адказаў здзіўлена Нехлюдаў.—А ты, з кім тут?—запытаў ён хлопчыка.

— Я з мамай. Яна палітычная,—з гонарам сказаў хлопчык.

— Мар'я Паўлаўна, вазьміце Колю,—сказаў сматрыцель, знайшоўшы, відаць, процізаконным размову Нехлюдава з хлопчыкам.

Мар'я Паўлаўна, тая самая прыгожая дзяўчына з барановымі вачыма, на якую звярнуў увагу Нехлюдаў, устала на ўвесь свой высокі рост і моцнай, шырокай, амаль мужчынскай хадой падышла да Нехлюдава і хлопчыка.

— Што ён у вас пытаецца, хто вы?—запытала яна ў Нехлюдава, злёгка ўсміхаючыся і даверліва гледзячы яму ў вочы так проста, нібы не магло быць сумнення ў тым, што яна з усімі была, ёсць і павінна быць у простых, ласкавых брацкіх адносінах.—Яму ўсё патрэбна ведаць,—сказала яна і зусім усміхнулася ў твар хлопчыку гэткай добрай, мілай усмешкай, што і хлопчык і Нехлюдаў—абодва мімаволі ўсміхнуліся на яе усмешку.

— Але, пытаўся ў мяне, да каго я.

— Мар'я Паўлаўна, нельга размаўляць з староннімі. Вы-ж ведаеце,—сказаў сматрыцель.

— Добра, добра,—сказала яна і, узяўшы сваёй вялікай белай рукой за ручку Колю, які не зводзіў з яе вачэй, вярнулася да маці сухотнага.

— Чый-жа гэта хлопчык?—запытаў Нехлюдаў ужо ў сматрыцеля.

— Палітычнай адной, ён у турме і нарадзіўся,—адказаў сматрыцель з некаторым задавальненнем, нібы паказваючы рэдкасць сваёй установы.

— Няўжо?

— Але, вось цяпер едзе ў Сібір з маці.

— А гэта дзяўчына?

— Не магу вам адказаць,—сказаў сматрыцель, паводзячы плячыма.—А вось і Богадухоўская.

LV

З задніх дзвярэй вёрткай хадою вышла маленькая стрыжаная, худая, жоўтая Вера Ефрэмаўна, з сваімі вялікімі добрымі вачыма.

— Ну, дзякую, што прышлі,—сказала яна, паціскаючы руку Нехлюдава.—Успомнілі мяне? Сядзем.

— Не думаў вас знайсці гэтак.

— О, мне добра! Так добра, так добра, што лепшага і не жадаю,—гаварыла Вера Ефрэмаўна, як заўсёды, спалохана гледзячы сваімі велізарнымі добрымі круглымі вачыма на Нехлюдава і верцячы жоўтай тонкай-тонкай жылістай шыяй, якая выпіралася з-за ўбогіх, памятых і брудных каўнерчыкаў кофтакі.

Нехлюдаў пачаў пытацца аб тым, як яна апынулася ў гэтым становішчы. Адказваючы яму, яна з вялікім ажыўленнем пачала расказаць аб сваёй справе. Мова яе была перасычана іншаземнымі словамі аб прапагандаванні, аб дэзарганізацыі, аб групах і секцыях і падсекцыях, аб якіх яна была, відаць, зусім упэўнена, што ўсе ведалі, а аб якіх Нехлюдаў ніколі не чуў.

Яна расказвала яму, відаць, зусім упэўненая, што яму вельмі цікава і прыемна ведаць усе тайны народавольства. Нехлюдаў-жа глядзеў на яе ўбогую шыю, на рэдкія зблытаныя валасы і здзіўляўся, навошта яна ўсё гэта рабіла і расказвала. Яму было шкада яе, але зусім не так, як было шкада Меншова мужыка, які без усякай віны з яго боку сядзеў у смярдзючай турме. Яе было шкада больш за ўсё за тую відавочную блытаніну, што была ў яе галаве. Яна, напэўна, лічыла сябе гераіняй, гатовай ахвяраваць жыццё для поспехаў сваёй справы, а тым часам бадай і не растлумачыла-б, з чаго складалася гэта справа і ў чым поспех яе.

Справа, аб якой хацела гаварыць Вера Ефрэмаўна з Нехлюдавым, была ў тым, што адна таварышка яе, нехта Шустава, якая нават і не належала да іхняй падгрупы, як яна казалі, была схоплена пяць месяцаў перад гэтым разам з ёю і пасаджана ў Петрапаўлаўскую крэпасць толькі таму, што ў яе знайшлі кнігі і паперы, перададзеныя ёй на хаванне. Вера Ефрэмаўна лічыла сябе часткова вінаватай у зняволенні Шуставай і ўпрашала Нехлюдава, які меў сувязі, зрабіць усё магчымае для таго, каб вызваліць яе. Другая справа, аб якой прасіла Богадухоўская, была ў тым, каб дамагчыся зняволенаму ў Петрапаўлаўскай крэпасці Гуркевічу дазволу на спатканне з бацькамі і на атрыманне навуковых кніжак, якія яму патрэбны былі для яго вучоных заняткаў.

Нехлюдаў абяцаў паспрабаваць зрабіць усё магчымае, калі будзе ў Пецярбургу.

Сваю гісторыю Вера Ефрэмаўна расказала так, што яна, скончыўшы акушэрскія курсы, зышлася з партыяй народавольцаў і працавала з імі. Спачатку ішло ўсё добра, пісалі пракламацыі, прапагандавалі на фабрыках, але потым схпілі адну выдатную асобу, захапілі паперы і пачалі ўсіх браць.

— Узялі і мяне, і вось цяпер высылаюць...— скончыла яна сваю гісторыю.— Але гэта нічога. Я адчуваю сябе вельмі добра, самапачуццё алімпійскае,— сказала яна і ўсміхнулася жаласнай усмешкай.

Нехлюдаў запытаў пра дзяўчыну з барановымі вачыма. Вера Ефрэмаўна расказвала, што гэта дачка генерала, даўно ўжо належыць да рэволюцыйнай партыі і папалася за тое, што ўзяла на сябе стрэл у жандара. Яна жыла на канспіратыўнай кватэры, у якой быў друкарскі станок. Калі ўначы прышлі з вобыскам, дык жыхары кватэры парашылі абараняцца, пагасілі агонь і пачалі знішчаць доказы. Паліцэйскія ўварваліся, і тады адзін з змоўнікаў стрэліў і параніў смяртэльна жандара. Калі пачалі дапытваць, хто страляў, яна сказала, што страляла яна, не гледзячы на тое, што ніколі не трымала ў руцэ рэвальвера і павука не заб'е. І так і асталося. І цяпер ідзе на катаргу.

— Альтруістычная, добрая асоба...—спагадліва сказала Вера Ефрэмаўна.

Трэцяя справа, аб якой хацела гаварыць Вера Ефрэмаўна, была адносна Маславай. Яна ведала, як усё было вядома ў астросе, гісторыю Маславай і дачыненне да яе Нехлюдава, і раіла хадайнічаць аб пераводзе яе да палітычных або, прынамсі, у сядзелкі ў больніцу, дзе цяпер асабліва багата хворых і патрэбны работніцы. Нехлюдаў падзякаваў ёй за парад і сказаў, што будзе старацца скарыстаць яе.

LVI

Размову іхнюю спыніў сматрыцель, які падняўся і сказаў, што час спаткання скончыўся, і трэба разыходзіцца. Нехлюдаў устаў, развітаўся з Верай Ефрэмаўнай і адышоў да дзвярэй, ля якіх спыніўся, назіраючы тое, што адбывалася перад ім.

— Панове, пара, пара,—гаварыў сматрыцель, то ўстаючы, то зноў сядваючы.

Патрабаванне сматрыцеля выклікала ў прысутных у пакоі—і ў зняволеных і наведвальніках—толькі асаблівае ажыўленне, але ніхто і не думаў разыходзіцца. Некаторыя ўсталі і гаварылі стоячы. Некаторыя прадаўжалі сядзець і гутарыць. Некаторыя пачалі развітвацца і плакаць. А асабліва жаласлівай была маці з сухотным сынам. Малады чалавек усё круціў паперку, і твар яго рабіўся ўсё больш і

Больш злосным,—гэткія вялікія былі намаганні, якія ён рабіў, каб не заразіцца матчыным пачуццём. А маці, пачуўшы, што трэба развітвацца, лягла яму на плячо і рыдала, сапучы носам. Дзяўчына з барановымі вачамі—Нехлюдаў мімаволі сачыў за ёю—стаяла перад маці, якая рыдала, і нешта заспакойваючы гаварыла ёй. Стары ў сніх акулерах, стоячы, трымаў за руку сваю дачку і ківаў галавой на тое, што яна гаварыла. Маладыя закаханыя ўсталі і трымаліся за рукі, моўчкі гледзячы адзін аднаму ў вочы.

— Вось гэтым адным весела,—сказаў, паказваючы на закаханую парачку, малады чалавек у кароткай жакетцы, стоячы каля Нехлюдава, таксама, як і ён, гледзячы на тых, што развіталіся.

Адчуваючы на сабе погляды Нехлюдава і маладога чалавека, закаханыя—малады чалавек у гутаперчавай куртцы і бялая прыгожая дзяўчына—выцягнулі счэпленыя рукі, захіліліся назад, і смеючыся пачалі кружыцца.

Сёння ўвечары жэняцца тут, у турме, і яна з ім ідзе ў Сібір,—сказаў малады чалавек.

— Ён што-ж?

— Катаржны. Хаця яны павесяляцца, а то надта ўжо балюча слухаць,—дадаў малады чалавек у жакетцы, прыслухоўваючыся да рыданняў маткі сухотнага.

— Панове! Калі ласка, калі ласка! не прымушайце мяне ўжыць захады строгасці,—гаварыў сматрыцель, паўтараючы некалькі разоў адно і тое-ж самае.—Калі ласка, ды ну, калі ласка!—гаварыў ён слаба і нерашуча.—Што гэта? Ужо даўно пара. Гэтак-жа немагчыма. Я апошні раз кажу,—паўтараў ён панура, то закурваючы, то гасячы сваю марыландскую папяроску.

Відавочна было, што, як ні дасканалы і ні стары і прывычны былі довады, якія дазвалялі людзям рабіць зло іншым, не адчуваючы сябе за яго адказнымі, сматрыцель не мог не ўсведамляць, што ён адзін з вінавайцаў таго гора, якое працяглася ў гэтым пакоі; і яму, відаць, было дужа цяжка.

Урэшце зняволення і наведвальнікі пачалі разыходзіцца: адны праз унутраныя, другія праз знадворныя дзверы.

Прайшлі мужчыны—у гутаперчавых куртках, і сухотны, і чорны калматы; пайшла і Мар'я Паўлаўна з хлопчыкам, што нарадзіўся ў турме.

Пачалі выходзіць і наведвальнікі. Пайшоў цяжкаю ходою стары ў сініх акулерах, за ім пайшоў і Нехлюдаў.

— Але, дзіўныя парадкі,—нібы прадаўжаў перапыненую размову гаваркі малады чалавек, спускаючыся з Нехлюдавым разам са сходак.—Дзякаваць трэба, што капітан—добры чалавек, не трымаецца правілаў. Усе пагавораць—адпачнуць душою.

— Хіба ў іншых турмах няма гэтых спатканняў?

— І-і! Нічога падобнага. Але ці жадаеце па аднаму, ды яшчэ праз краты.

Калі Нехлюдаў, размаўляючы з Медынцэвым—гэтак адракамендаваў сябе гаваркі малады чалавек,—сышоў у сенцы, да іх падышоў з стомленым выглядам сматрыцель.

— Так, калі хочаце бачыць Маславу, дык калі ласка заўтра,—сказаў ён, відавочна жадаючы быць ветлівым з Нехлюдавым.

— Вельмі добра,—сказаў Нехлюдаў і паспяшыў выйсці.

Жахлівымі былі, відавочна, нявінныя пакуты Меншова—і не гэтак яго фізічныя пакуты, як тое неўразуменне, тая недаверлівасць да дабра і да бога, якія ён павінен быў адчуваць, бачачы жорсткасць людзей, што без дай прычыны мучылі яго; жахліва была ганьба і пакуты, накладзеныя на гэтыя сотні ні ў чым невінаватых людзей толькі таму, што ў паперы не гэтак напісана; жахлівы гэтыя адурэлыя надзірацелі, занятыя мучаннем сваіх братоў і ўпэўнення, што яны робяць і добрую і карысную справу. Але жахлівейшым за ўсё здаўся яму гэты стараваты і слабы здароўем і добры сматрыцель, які павінен разлучаць маці з сынам, бацьку з дачкой—дакладна гэтых самых-жа людзей, як ён сам і яго дзеці.

„Навошта гэта?“ запытаў сябе Нехлюдаў, перажываючы цяпер у вышэйшай ступені тое пачуццё маральнай моташнасці, якая пераходзіла ў фізічную моташнасць, якую ён заўсёды адчуваў у турме, і не знаходзіў адказу.

Наступным днём Нехлюдаў паехаў да адваката і расказаў яму справу Меншовых, просячы ўзяць на сябе абарону. Адвакат выслухаў і сказаў, што паглядзіць справу, і калі ўсё гэтак, як гаворыць Нехлюдаў, што вельмі магчыма, дык ён без усякай узнагароды возьмецца за абарону. Нехлюдаў, тым часам, расказаў аб арыштованых 130 чалавеках па непаразуменню і запытаў, ад каго гэта залежыць, хто вінаваты. Адвакат памаўчаў, відаць, жадаючы адказаць дакладна.

— Хто вінават? Ніхто,—сказаў ён рашуча.—Скажыце пракурору—ён скажа, што вінават губернатар, скажыце губернатару—ён скажа, што вінават пракурор. Ніхто не вінават.

— Я зараз паеду да Масленнікава і скажу яму.

— Ну-с, гэта дарэмна,—усміхаючыся, адказаў адвакат.—Гэта такая—ён не сваяк і не прыяцель?—гэта такая, дзвольце сказаць, дубіна і разам з тым хітрая скаціна.

Нехлюдаў, успомніўшы, што гаварыў Масленнікаў пра адваката, нічога не адказаў і, развітаўшыся, паехаў да Масленнікава.

Масленнікава Нехлюдаву трэба было прасіць аб двух рэчах: аб пераводзе Маславай у больніцу і аб 130 бяспартных, якіх без віны трымалі ў турме. Як ні цяжка яму было прасіць чалавека, якога ён не паважаў,—гэта было адзіным сродкам дасягнуць мэты, і трэба было прайсці праз гэта.

Пад'язджаючы да дома Масленнікава, Нехлюдаў убачыў каля ганку некалькі экіпажаў: пралёткі, каляскі і карэты, і ўспомніў, што якраз сёння быў той прыймовы дзень жонкі Масленнікава, у які ён прасіў яго прыехаць. У той час, калі Нехлюдаў пад'язджаў да дома, адна карэта стаяла каля пад'езда, і лёкай у капелюшы з какардай і пелярынцы падсаджаў з парогу ганка даму, якая падхапіла свой шлейф і адкрыла чорныя тонкія шчыкалаткі ў туфлях. Сярод тых экіпажаў, што ўжо стаялі, ён пазнаў закрытае ландо Карчагіных. Сівы румяны кучар пачціва і ветліва

зняў капялюш, як асабліва знаёмаму пану. Не паспеў Нехлюдаў запытаць швейцара аб тым, дзе Міхаіл Іванавіч (Масленнікаў), як ён сам паказаўся на дыванавых сходнях, праводзячы вельмі важнага госця, гэткага, якога ён праводзіў ужо не да пляцоўкі, а да самага нізу. Вельмі важныя ваенныя госці гэты, ідучы, гаварыў па-французску аб алегры на карысць прытулкаў, якія адкрываюцца ў горадзе, выказваючы думку, што гэта добры занятак для дам: „і ім весела, і грошы збіраюцца“.

— *Qu'elles s'amuse et que le bon dieu les bénisse...¹*. А, Нехлюдаў, добры дзень! Нешта даўно вас не відаць?— прывітаў ён Нехлюдава.— *Allez presenter vos devoirs à madame²*. І Карчагіны тут. *Et Nadine Bukshveden. Toutes les jolies femmes de la ville³*,— сказаў ён, падстаўляючы і крыху прыўзнямаючы свае ваенныя плечы пад падаваемы яму яго-ж пышным, з залатымі галунамі лёкаем, шынель.— *Au revoir, mon cher!⁴*— Ён паціснуў яшчэ руку Масленнікава.

— Ну, хадзем наверх, як я рад!—узрушана пачаў гаварыць Масленнікаў, падхапляючы пад руку Нехлюдава, і не глядзячы на сваю карпуленцыю, хутка павёў яго наверх.

Масленнікаў быў у асабліва радасным узрушаным настроі, прычынай якога была звернутая на яго ўвага важнай асобай. Здавалася, служачы ў гвардэйскім, бліжнім да царскай фаміліі палку, Масленнікава час ужо прызвычайца-б да блізкасці з царскай фаміліяй, але, відаць, подласць толькі ўзмацняецца паўтарэннем, і кожны гэтакі выказ увагі прыводзіў Масленнікава ў гэткае самае захапленне, якое прыходзіць да ласкавага сабаккі пасля таго, як гаспадар пагладзіць, патрэпле, пачэша яго за вушамі. Ён матляе хвостом, сціскаецца, круціцца і шалёна носіцца кругамі. Тое самае гатоў быў зрабіць Масленнікаў. Ён не заўважаў сур’-

¹ Хай вясяляцца і хай блаславіць іх бог...

² Ідзіце выкажыце шанаванне гаспадыні.

³ І Надзіна Буксгедзен. Усе гарадскія красуні.

⁴ Да пабачэння, дарагі мой!

ёзнага выразу твара Нехлюдава, не слухаў яго і нястрымна вёў яго ў гасціную, так што нельга было адмовіцца, і Нехлюдаў ішоў з ім.

— Справа потым; што загадаеш—усё зраблю,—гаварыў Масленнікаў, праходзячы з Нехлюдавым праз залу.—Паведамце *генеральшы*, што князь Нехлюдаў,—нахаду сказаў ён лёкаю; лёкай інахаддзю, выпярэдджаючы іх, рушыў уперад.—*Vous n'avez qu'à ordonner*¹. Але жонку пабач абавязкова. Мне і то нагарэла за тое, што я той раз не прывёў цябе.

Лёкай паспеў ужо паведаміць, калі яны ўвайшлі, і Анна Ігнац'еўна, віцэ-губернатарша, генеральша, як яна называла сябе, ужо з ззяючай усмешкаю нахілілася да Нехлюдава з-за шляпак і галоў, што акружалі яе каля канапы. На другім канцы гасцінай каля стала з чаем сядзелі пані і стаялі мужчыны—ваенныя і штацкія, і чулася безупынная траскатня мужчынскіх і жаночых галасоў.

— *Enfin!*² Што-ж гэта вы нас ведаць не хочаце? Чым мы вас пакрыўдзілі?

Гэткімі словамі, якія прадугледжвалі інтымнасць паміж ёю і Нехлюдавым, каторай ніколі не было, сустрэла яго Анна Ігнац'еўна.

— Вы знаёмы? Знаёмы? Мадам Беляўская, Міхаіл Іванавіч Чэрноў. Сядайце бліжэй.

— *Mici, venez donc à notre table. On vous apportera votre thé*³... І вы...—звярнулася яна да афіцэра, які гаварыў з Місі, відаць забыўшы яго імя,—калі ласка, сюды. Чаю, князь, загадаеце?

— Ні за што, ні за што не згаджуся: яна проста не любіла,—гаварыў жаночы голас.

— А любіла піражкі.

— Заўсёды недарэчныя жарты,—смеючыся, заступілася другая дама ў высокім капелюшы, на якім зіхацелі шоўк, золата і каменні.

¹ Трэба толькі табе загадаць.

² Нарэшце!

³ Ідзіце да нашага стала. Вам сюды пададуць чай...

— C'est excellent¹—гэта вафелькі, і лёгка. Падайце яшчэ сюды.

— Што-ж, хутка едзеце?

— Ды ўжо сёння апошні дзень. Таму мы і прыехалі.

— Такая цудоўная вясна, так хораша цяпер у вёсцы!

Місі ў капелюшы і нейкім цмяна-паласатым плаці, якое без складак ахоплівала яе тонкі стан, быццам яна радзілася ў гэтым плаці, была вельмі прыгожай. Яна пачырванела, убачыўшы Нехлюдава.

— А я думала, што вы паехалі,—сказала яна яму.

— Амаль паехаў,—сказаў Нехлюдаў.—Справы затрымліваюць. Я і сюды прыехаў па справе.

— Заязджайце да мамі. Яна вельмі хоча вас бачыць,—сказала яна і, адчуваючы, што яна хлусіць, і ён разумее гэта, пачырванела яшчэ больш.

— Бадай не паспею,—панура адказаў Нехлюдаў, стараючыся зрабіць выгляд, што не заўважыў, як яна пачырванела.

Місі сярдзіта нахмурылася, павяла плячыма і звярнулася да эlegantнага афіцэра, які падхапіў у яе з рук пустую чашку, чапляючы шабляй за крэсла, можна перанёс яе на другі стол.

— Вы павінны таксама афяраваць на прытулак.

— Але я і не адмаўляюся, але хачу зберагчы ўсю сваю шчодрасць да алегры. Там я выкажу сябе ўжо на ўсю сілу.

— Ну, глядзіце!—пачуўся яўна ненатуральна вясёлы голас.

Прыёмовы дзень быў бліскучы, і Анна Ігнац'еўна была ў захапленні.

— Мне Міка гаварыў, што вы заняты ў турмах. Я вельмі разумею гэта,—гаварыла яна Нехлюдаву.—Міка (гэта быў яе тоўсты муж, Масленнікаў) можа мець і іншыя недахопы, але вы ведаеце, які ён добры. Усе гэтыя няшчасныя зняволеныя—яго дзеці. Ён інакш не глядзіць на іх. Il est d'une bonte...².

¹ Надзвычайна добра.

² Ён такі добры.

Яна спынілася, не знайшоўшы слоў, якія маглі-б выказаць *bonte* таго яе мужа, па загаду якога секлі людзей, і адразу-ж, усміхаючыся, звярнулася да старой зморшчанай бабулі ў ліловых бантах, якая ўваходзіла ў пакой.

Пагаварыўшы, колькі патрэбна было, і так безмястоўна, як таксама патрэбна было для таго, каб не парушыць прыстойнасці, Нехлюдаў устаў і падышоў да Масленнікава.

— Так, калі ласка, можаш ты мяне выслухаць?

— Ах, праўда! Ну што-ж? Хадзем сюды.

Яны ўвайшлі ў маленькі японскі габінец і селі ля акна.

LVIII

— Ну-с, *je suis à vous*¹. Хочаш курыць? Толькі пачакай, як-бы нам тут не папсаваць,—сказаў ён і прынёс попельніцу.—Ну-с?

— Я да цябе з двума справамі.

— Вось як.

Твар Масленнікава зрабіўся панурым і сумным. Усе сляды таго ўзрушэння сабачкі, у якога гаспадар пачасаў за вушамі, прайшлі без следу. З гасцінай даносіліся галасы. Адзін жаночы гаварыў: „*jamais, jamais je ne croirais*“², а другі, з іншага боку, мужчынскі, нешта расказваў, усё паўтараючы: і „*la comtesse Voronzoff. i Victor Apraksine*“³. З трэцяга боку чуўся толькі гул галасоў і смех. Масленнікаў прыслухоўваўся да таго, што рабілася ў гасцінай, слухаў і Нехлюдава.

— Я зноў пра тую самую жанчыну,—сказаў Нехлюдаў.

— Але, нявінна засуджаная. Ведаю, ведаю.

— Я прасіў-бы перавесці яе служанкай у больніцу. Мне казалі, што гэта можна зрабіць.

Масленнікаў сціснуў губы і задумаўся.

— Бадай ці можна,—сказаў ён.—Але-ж я параюся і заўтра тэлеграфую табе.

¹ Я ў тваім распараджэнні.

² Ніколі, ніколі не паверу.

³ Графіня Варанцова і Віктар Апраксін.

— Мне казалі, што там шмат хворых, і патрэбны памочніцы.

— Ну, так, ну так. Ва ўсякім выпадку я паведамлю цябе.

— Калі ласка,—сказаў Нехлюдаў.

З гасцінай пачуўся агульны і нават натуральны смех.

— Гэта ўсё Віктар,—сказаў Масленнікаў, усміхаючыся:— ён надзвычай жартуе, калі бывае ў гуморы.

— А яшчэ,—сказаў Нехлюдаў:—цяпер у турме сядзяць 130 чалавек толькі за тое, што іхнія пашпарты пратэрмінаваны. Іх трымаюць месяц тут.

І ён расказаў прычыны, з-за якіх іх трымаюць.

— Як-жа ты даведаўся пра гэта?—запытаў Масленнікаў, і на твары яго раптам выказаліся неспакой і незадавальненне.

— Я хадзіў да падсуднага, і мяне ў калідоры абступілі гэтыя людзі і прасілі...

— Да якога падсуднага ты хадзіў?

— Селянін, які нявінна абвінавачваецца і да якога я запрасіў адваката. Але не ў гэтым справа. Няўжо гэтыя людзі, ні ў чым не вінаватыя, знаходзяцца ў турме толькі за тое, што тэрмін іхніх пашпартоў прапушчаны і...

— Гэта справа пракурора,—з прыкрасцю перабіў Масленнікаў Нехлюдава.—Вось ты гаворыш: суд хуткі і правільны. Абавязак таварыша пракурора—наведваць турму і даведвацца, ці законна трымаюць зняволеных. Яны нічога не робяць: гуляюць у вінт."

— Дык ты нічога не можаш зрабіць?—панура сказаў Нехлюдаў, успамінаючы словы адваката аб тым, што губернатар будзе звальваць на пракурора.

— Не, я зраблю. Я даведаюся зараз.

— Для яе-ж горш. *C'est un souffre-douleur*¹,—чуўся з гасцінай голас жанчыны, відаць зусім абыякавай да таго, што яна казала.

— Тым лепш, я і гэту вазьму,—чуўся з другога боку ігрывы голас мужчыны і ігрывы смех жанчыны, якая нешта не давала яму.

¹ Гэта пакутніца.

— Не, не, ніколі,—гаварыў жаночы голас.

— Дык вось, я зраблю ўсё,—паўтарыў Масленнікаў, гасячы папяроску сваёй белай рукой з бірузовым пярсцёнкам,—а цяпер пойдзем да дам.

— Але, яшчэ вось што,—сказаў Нехлюдаў, не ўваходзячы ў гасціную і спыняючыся каля дзверы.—Мне казалі, што ўчора ў турме каралі цялесна людзей. Ці праўда гэта? Масленнікаў пачырванеў.

— Ах, ты пра гэта? Не, топ cher, зусім цябе не трэба пускаць, ты ўсюды лезеш. Хадзем, хадзем. Annette кліча нас,—сказаў ён, падхопліваючы яго пад руку і выказваючы зноў гэткае-ж узбуджэнне, як і пасля важнай асобы, але толькі цяпер ужо не радаснае, а трывожнае.

Нехлюдаў вырваў сваю руку з яго і, нікому не кланяючыся і нічога не гаворачы, з панурым выглядам прайшоў цераз гасціную, залу, і, міма лёкаяў, якія выбеглі насустрэч, у прадпакой і на вуліцу.

— Што з ім? Што ты яму зрабіў?—запытала ў мужа Annette.

— Гэта à la française¹,—сказаў нехта.

— Які гэта à la française, гэта à la zoulou².

— Ну, але ён заўсёды быў гэтакі.

Нехта падняўся, нехта прыехаў, і шчабятанні пайшлі сваёй чаргой: грамада карысталася эпізодам з Нехлюдавым, як зручнай тэмай для размовы на сёнешнім jour fixe'a.

На другі дзень пасля наведвання Масленнікава Нехлюдаў атрымаў ад яго на тоўстай глянцавітай з гербам і пячаткамі паперы ліст цудоўным цвёрдым почыркам аб тым, што ён напісаў аб пераводзе Маславай у больніцу ўрачу, і што, напэўна, жаданне яго будзе выканана. Было падпісана: „любячы цябе старшы таварыш“, і пад подпісам „Масленнікаў“ быў зроблены па-мастацку, вялікі і цвёрды росчарк.

— Дураны!—не мог утрымацца, каб не сказаць Нехлюдаў, асабліва за тое, што ў гэтым слове „таварыш“ ён ад-

¹ Па-французску.

² Па-зулуску.

чуваў, што Масленнікаў рабіў яму ласку, г. зн., не глядзячы на тое, што займаў самую маральна-брудную і ганебную пасаду, лічыў сябе вельмі важным чалавекам і думаў, калі не пальсціць, дык паказаць, што ён усё-ж такі не вельмі ганарыцца сваёй веліччу, называючы сябе яго таварышом.

LIX

Адзін з самых звычайных і пашыраных забабонаў тое, што кожны чалавек мае толькі свае пэўныя ўласцівасці, што бывае чалавек добры, злы, разумны, дурны, энергічны, апатычны і т. д. Людзі не бываюць гэтакімі. Мы можам сказаць пра чалавека, што ён часцей бывае добрым, чым злым, часцей разумным, чым дурным, часцей энергічным, чым апатычным і, наадварот; але будзе няпраўда, калі мы скажам пра аднаго чалавека, што ён добры, або разумны, а пра другога, што ён злы або дурны. А мы заўсёды гэтак падзяляем людзей. І гэта няправільна. Людзі, як рэкі: вада ва ўсіх аднолькавая і ўсюды тая самая, але кожная рака бывае то вузкая, то быстрая, то шырокая, то ціхая, то чыстая, то халодная, то каламутная, то цёплая. Гэтак і людзі. Кожны чалавек носіць у сабе зародкі ўсіх уласцівасцей чалавечых, і часам выяўляе адны, часам другія, і бывае часта зусім не падобен на сябе, астаючыся, тым часам, адным і самім сабою. У некаторых людзей гэтыя змены бываюць асабліва рэзкімі. І да гэтых людзей належаў Нехлюдаў. Змены гэтыя адбываліся ў ім і ад фізічных, і ад духоўных прычын. І гэтая змена адбылася ў ім цяпер.

Тое пачуццё ўрачыстасці і радасці аднаўлення, якое ён перажываў пасля суда і пасля першага спаткання з Кацюшай, прайшло зусім і замянілася пасля апошняга спаткання страхам, нават брыдкасцю да яе. Ён парашыў, што не пакіне яе, не зменіць свайго рашэння ажаніцца з ёю, калі толькі яна захоча гэтага; але гэта было яму цяжка і балюча.

Наступным днём пасля свайго наведвання Масленнікава ён зноў паехаў у турму, каб пабачыць яе.

Сматрыцель дазволіў спатканне, але не ў канторы і не ў адвакацкай, а ў пакоі жаночага аддзялення. Не глядзячы

на сваю добрадушнасць, сматрыцель быў стрыманей, чым раней, з Нехлюдавым; відаць, размовы з Масленнікавым мелі вынікам прадпісанне трымацца больш асцярожна з гэтым наведвальнікам.

— Бачыцца можна,—сказаў ён,—толькі, калі ласка, на-конт грошай, як я прасіў вас... А што датычыцца пераводу яе ў больніцу, як пісала яго сіяцельства, дык гэта можна, і доктар згодзен. Толькі яна сама не хоча, гаворыць: „вельмі мне трэба за паскуднікамі гаршкі выносіць...“ Гэта-ж, князь, такі народ,—дадаў ён.

Нехлюдаў нічога не адказваў і папрасіў дапусціць яго да спаткання. Сматрыцель паслаў надзірацеля, і Нехлюдаў увайшоў за ім у пусты пакой для наведвальнікаў жаночага аддзялення.

Маслава ўжо была там і вышла з-за кратаў ціхая і па-лахлівая. Яна блізка падышла да Нехлюдава і, гледзячы міма яго, ціха сказала:

— Даруйце мне, Дзмітрый Іванавіч, я не добра гаварыла пазаўчора.

— Не мне дараваць вам...—пачаў было Нехлюдаў.

— Але ўсё-ж такі вы пакіньце мяне,—дадала яна, і ў страшна скасіўшыся вачах, якімі яна зірнула на яго, Нехлюдаў прачытаў зноў напружаны і злы выраз.

— Навошта-ж мне пакідаць вас?

— Ды ўжо так.

— Чаму так?

Яна зірнула на яго зноў тым самым, як яму здалося, злым поглядам.

— Ну, дык вось што,—сказала яна.—Вы мяне пакіньце, гэта я вам правільна кажу. Не магу я. Вы гэта зусім пакіньце, сказала яна дрыжачымі губамі і замаўчала.—Гэта праўда. Лепей павешуся.

Нехлюдаў адчуваў, што ў гэтай адмове яе была нянавісць да яго, недараваная крыўда, але было нешта і іншае—добрае і важнае. Гэтае ў зусім спакойным становішчы сцвярджэнне сваёй ранейшай адмовы адразу знішчыла ў душы Нехлюдава ўсе яго сумненні і вярнула яго да ранейшага сур'ёзнага, урачыстага і расчуленага настрою.

— Кацюша, як я казаў, гэтак і кажу,—вымавіў ён асабліва сур'ёзна.—Я прашу цябе выйсці за мяне замуж. Калі-ж ты не хочаш, і пакуль не хочаш, я, таксама як і раней, буду там, дзе ты будзеш, і паеду туды, куды цябе павязуць.

— Гэта ваша справа, я больш гаварыць не буду,—сказала яна, і зноў губы яе задрожалі.

Ён таксама маўчаў, адчуваючы, што не мае сілы гаварыць.

— Я цяпер еду ў вёску, а потым паеду ў Пецербург,—сказаў ён, нарэшце аправіўшыся.—Буду хадайнічаць па [вашай, па нашай справе, і, бог дасць, адменяць прысуд.

— І не адменяць—усё-адно. Я не за гэта, дык за іншага варта...—сказала яна, і ён бачыў, як яна напружвала ўсе сілы, каб не заплакаць.—Ну, што-ж, бачылі Меншова?—запытала яна раптам, каб захаваць сваё хваляванне.—Праўда-ж, што яны не вінаваты?

— Але, я думаю.

— Гэткая цудоўная бабулька,—сказала яна.

Ён расказаў ёй усё, што даведаўся ад Меншова, і запытаў, ці не трэба ёй чаго-небудзь; яна адказала, што нічога не трэба.

Яны зноў памаўчалі.

— Ну, а наконт больніцы,—раптам сказала яна, зірнуўшы на яго сваім косым поглядам,—калі вы хочаце, я пайду і віна таксама не буду піць...

Нехлюдаў моўчкі паглядзеў ёй у вочы. Вочы яе ўсміхаліся.

— Гэта вельмі добра,—толькі мог сказаць ён і развітаўся з ёю.

„Так, так, яна зусім іншы чалавек“,—думаў Нехлюдаў, адчуваючы пасля ранейшых сумненняў зусім новае, ніколі не перажыванае ім пачуццё ўпэўненасці ў непераможнасці кахання.

Вярнуўшыся пасля гэтага спаткання ў сваю смуродную камеру, Маслава скінула халат і села на сваё месца на нары, апусціўшы рукі на калені. У камеры былі толькі: сухотная

владзімiрская з грудным дзiцiнкам, старая Меншова i вартаўнiца з двума дзеццiмi. Дзякаву дачку ўчора прызналi вар'яткай i накіравалi ў больнiцу. Астатнiя-ж усе жанчыны мылi бялiзну. Бабулька ляжала на нарах i спала; дзеццi былi ў калiдоры, дзверы ў якi былi адчынены. Владзімiрская з дзiцiнкам на руках i вартаўнiца з панчохай, якую яна не пакiдала вязаць хуткiмi пальцамi, падышлi да Маславай.

— Ну, што, пабачыліся?—запыталі яны.

Маслава, не адказваючы, сядзела на высокіх нарах, боўтаючы нагамі, якія не даставалі падлогі.

— Чаго зажурылася?—сказала вартаўнiца.—Галоўнае, не журыся. Эх, Кацюха! Ну!—сказала яна, хутка варушачы пальцамi.

Маслава не адказвала.

— А нашы мыць пайшлі. Казалі, сённяя мiласцiна вялікая. Нанасiлi многа, кажуць,—сказала владзімiрская.

— Фiнашка!—закрычала вартаўнiца ў дзверы.—Куды, непаседа, забег.

І яна выняла адну спіцу i, утыркнiушы яе ў клубок i панчоxu, пайшла ў калiдор.

У гэты час пачуўся шум крокаў i жаночая гамонка ў калiдоры, i жыхары камеры ў котах на босыя ногi ўвайшлi ў яе, кожная несучы па калачу, а некаторыя i па два. Фядос'я адразу-ж падышла да Маславай.

— Што-ж, хiба нядобрае што?—запытала Фядос'я, сваiмi яснымi блакiтнымi вачамi з замілаваннем гледзячы на Маславу.—А вось нам к чаю,—i яна пачала складаць калачы на палiцу.

— Што-ж, хiба раздумаў жанiцца?—сказала Караблiва

— Не, не раздумаў, але я не хачу,—сказала Маслава.— Так i сказала.

— Вось i дурал!—сказала сваiм басам Караблiва.

— Што-ж, калi не жыць разам, навошта жанiцца?—сказала Фядос'я.

— Ды вось твой муж iдзе-ж з табой,—сказала вартаўнiца.

— Што-ж, мы з iм па закону,—сказала Фядос'я.—А яму навошта закон прымаць, калi не жыць?

— Во дура! Навошта? Ды калі ажэніцца ён, дык ён азалоціць яе.

— Ён сказаў: „куды-б цябе ні паслалі, я за табой паеду“,— сказала Маслава.— Паедзе—паедзе, не паедзе—не паедзе. Я прасіць не буду. Цяпер ён у Пецербург едзе хадайнічаць. У яго там усе міністры сваякі,—працягвала яна,— толькі ўсё-ж такі не патрэбен ён мне.

— Вядомая справа!—раптам згадзілася Караблёва, разбіраючы свой мяшок, і, пэўна, думаючы пра іншае.—Што-ж, вінца вып'ем?

— Я не буду,—адказала Маслава.— Піце самі.

КАНЕЦ ПЕРШАЙ ЧАСТКІ.

ЧАСТКА ДРУГАЯ

1

Праз два тыдні справа магла слухацца ў сенаце, і к гэтаму часу Нехлюдаў збіраўся паехаць у Пецербург і, у выпадку няўдачы, падаць прашэнне на высачайшае імя, як раў адвакат, які пісаў прашэнне. І ў выпадку, калі скарга не дасць вынікаў, да чаго, па думцы адваката, трэба быць гэтым, бо касацыйныя падставы вельмі слабыя, партыя катаржных, да якой належала Маслава, магла адправіцца ў пачатку чэрвеня, і таму дзеля таго, каб падрыхтавацца да падарожжа за Маславай у Сібір,—што было цвёрда вырашана Нехлюдавым,—трэба было цяпер-жа з'ездзіць па вёсках, каб упарадкаваць там, свае справы.

Раней за ўсё Нехлюдаў паехаў у Кузмінскае, бліжэйшы вялікі, чарназемны маёнтак, які даваў голоўны прыбытак. Ён жыў у гэтым маёнтку ў дзяцінстве і ў юнацтве, потым ужо дарослым два разы быў у ім і аднаго разу па просьбе маці прывозіў туды аконама-немца і правяраў з ім гаспадарку, так што ён даўно ведаў становішча маёнтка і адносіны сялян да канторы, г. зн. да землеўласніка. Адносіны сялян да землеўласніка былі такія, што сяляне знаходзіліся, гаворачы пачціва, у поўнай залежнасці, а кажучы проста,— у рабстве ў канторы. Гэта было не жывое рабства, як тое, якое было адменена ў 61-м годзе, рабства пэўных асоб гаспадару, але рабства агульнае ўсіх беззямельных або малазямельных сялян буйным землеўласнікам наогул і пераважна, а часам і выключна тым, сярод якіх жылі сяляне. Нехлю-

даў ведаў гэта, не мог не ведаць гэтага, бо на гэтым рабстве была пабудавана гаспадарка, а ён спрыяў упарадкаванню гэтай гаспадаркі. Але мала таго, што Нехлюдаў ведаў гэта, ён ведаў і тое, што гэта было несправядліва і жорстка, і ведаў гэта з часоў студэнцтва, калі ён спавадаваў і прапаводаваў вучэнне Генры Джорджа і на падставе гэтага вучэння аддаў бацькаву зямлю сялянам, лічачы ўладанне зямлёй гэтакім-жа грэхам у наш час, якім было ўладанне прыгоннікамі пяцьдзесят год перад гэтым. Праўда, што пасля ваеннай службы, калі ён прызвычаўся пражываць каля дваццаці тысяч у год, усе гэтыя веды яго перасталі быць абавязковымі для яго жыцця, забыліся, і ён ніколі не толькі не пытаў сам сябе аб сваім дачыненні да ўласнасці і аб тым, адкуль бяруцца тыя грошы, якія яму давала маці, але стараўся не думаць пра гэта. Але смерць маці, спадчына і неабходнасць распараджацца сваёй маёмасцю, г. зн. зямлёю, зноў узнялі для яго пытанне аб яго дачыненні да зямельнай уласнасці. Месяц перад гэтым Нехлюдаў сказаў-бы сабе, што змяніць існуючы лад яму не пад сілу, што кіруе маёнткам не ён,—і больш або менш заспакоіўся-б, жывучы далёка ад маёнтка і атрымліваючы з яго грошы. Цяпер-жа ён рашыў, што, хаця ён неўзабаве маецца ехаць у Сібір і стаіць перад складанымі і цяжкімі дачыненнямі з турэмным светам, для якога неабходны грошы, ён усё-такі не можа пакінуць справу ў ранейшым становішчы, а павінен, з стратай для сябе, змяніць яго. Для гэтага ён наважыўся не абрабляць зямлю самому, а аддаўшы яе за недарагу цану сялянам, даць ім магчымасць быць незалежнымі ад землеўласнікаў наогул. Шмат разоў параўноўваючы становішча землеўласніка з уласнікам прыгоннікаў, Нехлюдаў прыроўніваў аддачу зямлі сялянам, замест апрацоўкі яе работнікамі, да таго, што рабілі рабаўласнікі, пераводзячы сялян з прыгону на аброк. Гэта не было вырашэнне пытання, але гэта быў крок да яго вырашэння: гэта быў пераход ад больш грубай да менш грубай формы прымусу. Так ён і наважыўся зрабіць.

Нехлюдаў прыехаў у Кузмінскае блізка поўдня. Ва ўсім робячы прасцейшым сваё жыццё, ён не тэлеграфавалі,

а ўзяў са станцыі параконную фурманку. Фурман быў малады хлапец у нанкавай, падпяразанай па складках ніжэй доўгага стану, паддзёўцы, які сядзеў па-фурманску, бачком, на козлах і тым ахвотней гутарыў з панам, што, пакуль яны гутарылі, разбіты, кульгавы, белы каранні і сухарлявы запалены супражны, маглі ісці крокам, чаго ім заўсёды вельмі хацелася.

Фурман расказваў пра аконама ў Кузмінскім, не ведаючы таго, што ён вязе гаспадара. Нехлюдаў наўмысля не сказаў яму.

— Шыкоўны немец,—гаварыў фурман, які пажыў у горадзе і чытаў раманы. Ён сядзеў, поўабярнуўшыся да седака, то знізу, то зверху перахапляючы доўгае пугаўё, і, відавочна, хваліўся сваёй адукацыяй,—тройку завёў салавых, выедзе з сваёй гаспадыняй—дык чаго ты варты!—працягваў ён.—Узімку, на каляды, ёлка, была ў вялікім доме, я гасцей вазіў таксама; з электрычаскай іскрай. У губерні гэткай на пабачыш! Нарабаваў грошай—страх! Што яму: уся яго ўлада. Гавораць, добры маёнтак купіў.

Нехлюдаў думаў, што яму ўсё-адно, як кіруе немец яго маёнткам і як карыстаецца. Але расказ фурмана з доўгім станам быў непрыемным для яго. Ён любавалася цудоўным днём, густымі цёмнаватымі хмарамі, якія часам закрывалі сонца, і яравымі палямі, па якіх усюды хадзілі мужыкі за сохамі, пераворваючы авёс, і густа зазеленай рунню, над якой узнімаліся жаўранкі, і лясамі, пакрытымі ўжо, апрача позняга дуба, свежай зелянінай, і лугамі, на якіх пярэста, вылучаліся статкі і коні, і палямі, на якіх віднеліся аратыя,— і часам, яму ўспаміналася, што было нешта непрыемна, і калі ён пытаў сябе: што?—дык успамінаў расказ фурмана аб тым, як немец гаспадарыць у Кузмінскім.

Прыехаўшы ў Кузмінскае і заняўшыся справамі, Нехлюдаў забыў пра гэта пачуццё.

Прагляд канторскіх кніг і размова з прыказчыкам, які з наўнаскою выстаўляў выгады малазямельнасці сялян і таго, што яны акружаны панскай зямлёй, яшчэ больш сцвердзіла Нехлюдава ў намеры прыпыніць сваю гаспадарку і аддаць усю зямлю сялянам. З канторскіх кніг і размоў з прыказчыкам ён даведаўся, што, як і было раней, дзве трэці

лепшай раллі апрацоўваліся сваімі работнікамі ўдасканаленымі прыладамі, астатняя-ж трэцяя частка зямлі апрацоўвалася сялянамі наймам па пяць рублёў за дзесяціну, г. зн. за пяць рублёў селянін павінен быў тры разы ўзараць, тры разы заскародзіць і засеяць дзесяціну, потым пакасіць, звязаць ці зжаць і адвезці на гумно, г. зн. зрабіць работу, што па вольнаму таннаму найму варта самае меншае дзесяць рублёў за дзесяціну. Плацілі-ж сяляне работаў за ўсё, што ім трэба было ад канторы, самыя дарагія цэны. Яны рабілі за лугі, за лес, за бульбянік, і ўсе амаль мелі запасычанаць у канторы. Так, за запольныя землі, якія аддаваліся ў наймы сялянам, бралася за дзесяціну ў чатыры разы больш таго, што цана яе магла даваць з разліку з пяці процантаў.

Усё гэта Нехлюдаў ведаў і раней, але ён цяпер даведаўся аб гэтым, як аб новым, і толькі здзіўляўся таму, як могуць усе людзі, якія знаходзіліся ў яго становішчы, не бачыць усёй ненармальнасці гэтых адносін. Довады аконама аб тым, як пры перадачы зямлі сялянам нізавошта загіне ўвесь інвентар, які нельга будзе прадаць за адну чвэртку таго, чаго ён варты, як сяляне папсуюць зямлю, наогул, як багата Нехлюдаў згубіць пры гэткай перадачы, толькі яшчэ больш пераконвалі Нехлюдава ў тым, што ён робіць добры ўчынак, аддаючы сялянам зямлю і пазбаўляючы сябе большай часткі прыбыткаў. Ён наважыўся скончыць гэту справу цяпер-жа, у гэты свой прыезд. Сабраць і прадаць пасеяны хлеб, распрадаць інвентар і непатрэбныя будынкі—усё гэта павінен быў зрабіць аконам ужо пасля яго. Цяпер-жа ён прасіў аконама сабраць наступным днём сход сялян трох вёсак, акружаных зямлёй Кузмінскага, каб паведаміць іх аб сваім намеры і дамовіцца наконт цаны за зямлю, што прадавалася.

З прыемным адчуваннем сваёй цвёрдасці супроць довадаў аконама і гатоўнасці ахвяраваць для сялян, Нехлюдаў вышаў з канторы, абмяркоўваючы наступную справу, прайшоўся вакол дома па кветніках, запушчаных сёлета (кветнік знаходзіўся супроць дома аконама, па lawn-tennis'у, які зарастаў цыкорыем, і па ліпавых прысадах, дзе ён звычай-

на хадзіў курыць сваю цыгарку, і дзе какетнічала з ім тры гады перад гэтым матчына госця, прыгожая Кірымава. Прыдумаўшы коратка прамову, якую ён скажа заўтра мужыкам, Нехлюдаў пайшоў да аконама і, абмеркаваўшы з ім за чаем яшчэ раз пытанне аб тым, як ліквідаваць усю гаспадарку, зусім заспакоіўшыся ў гэтай справе, якую ён збіраўся зрабіць для сялян, увайшоў у прыгатаваны для яго пакой вялікага дома, прызначаны для прымання гасцей.

У невялікім чыстым пакоі гэтым з карцінамі відаў Венецыі і люстрам паміж двух акон стаяў чысты пружынны ложак і столік з графінам вады, запалкамі і гасілкай. На вялікім стале каля люстра ляжаў яго адкрыты чамадан, з якога віднеліся яго туалетны несесер і кнігі, узятыя ім з сабой: руская—спроба даследавання законаў злачыннасці, аб тым самым адна нямецкая і адна англійская кніга. Ён хацеў іх чытаць у вольныя мінуты ў час паездкі па вёсках, але сёння ўжо не было калі, і ён збіраўся класціся спаць, каб заўтра раней падрыхтавацца да гутаркі з сялянамі.

У пакоі ў кутку стаяла старажытнае крэсла з чырвонага дзерава з інкрустацыямі, і выгляд гэтага крэсла, якое ён памятаў у матчынай спальні, раптам узняў у душы Нехлюдава зусім нечаканае пачуццё. Яму зрабілася шкада і дома, які разбурыцца, і саду, які запусціцца, і лясоў, якія вырубяцца, і ўсіх тых абораў, стайняў, інструментавых памяшканняў, машын, коней, кароў, якія хаця і не ім, але—ён ведаў—заводзіліся і падтрымліваліся з гэтакімі цяжкасцямі. Раней яму здавалася лёгка адмовіцца ад усяго гэтага, але цяпер яму зрабілася шкада не толькі гэтага, але і зямлі, і паловы прыбыткаў, якія маглі гэтак спатрэбіцца цяпер. І адразу-ж яму на дапамогу з'явіліся разважанні, па якіх выходзіла, што неразумна і не варта аддаваць зямлю сялянам і знішчаць сваю гаспадарку.

„Зямлёй я не павінен валодаць. А не валодаючы зямлёй, я не магу падтрымліваць усю гэту гаспадарку. Апрача таго, я і цяпер паеду ў Сібір, і таму ні дом, ні маёнтак мне непатрэбны“, гаварыў адзін голас. „Усё гэта так,—гаварыў другі голас,—але, па-першае, ты не пражывеш-жа ўвесь век у Сібіры. Калі-ж ты ажэнішся, дык у цябе могуць быць

дзеці. І як ты атрымаў маёнтак у спраўнасці, ты павінен такім самым перадаць яго. Ёсць абавязак да зямлі. Адаць, знішчыць усё вельмі лёгка, завесці-ж усё вельмі цяжка. Галоўнае-ж—ты павінен абмеркаваць сваё жыццё і вырашыць, што ты будзеш рабіць з сабой, і адпаведна гэтаму і распарадзіцца сваёй уласнасцю. А ці цвёрда ў цябе гэта вырашэнне? Потым—ці толькі перад сваім сумленнем учыніш так, як ты ўчыняеш, або робіш гэта для людзей, для таго, каб пахваліцца перад імі?" пытаўся ў сябе Нехлюдаў і не мог не прызнацца, што тое, што будуць гаварыць аб ім людзі, мела ўплыў на яго рашэнне. І чым больш ён думаў, тым больш і больш узнімалася пытанняў і тым яны рабіліся невырашальней. Каб пазбавіцца ад гэтых думак, ён лёг на свежы ложак і хацеў заснуць з тым, каб заўтра, на свежую галаву, вырашыць пытанні, у якіх ён цяпер заблытаўся. Але ён доўга не мог заснуць; у адчыненыя вокны разам з свежым паветрам і месячным святлом уваліся крактанне жаб, яно перабівалася чаханнем і свістам салаўёў далёкіх, з парка, і аднаго блізка—пад акном, у бэзавым кусту, які пачаў распускацца. Слухаючы салаўёў і жаб, Нехлюдаў успомніў аб музыцы дачкі сматрыцеля; успомніўшы аб сматрыцелі, ён успомніў аб Маславай, як у яе таксама, як крактанне жаб, дрыжэлі губы, калі яна гаварыла: „вы гэта зусім пакіньце". Потым немец-аконам пачаў спускацца да жаб. Трэба было яго ўтрымаць, але ён не толькі злез, але зрабіўся Маславай і пачаў дакараць яго: „Я катаржная, а вы князь". „Не, не паддамся",—падумаў Нехлюдаў і прачнуўся і запытаў сябе: „Што-ж, добра або дрэнна я раблю? Не ведаю, ды і мне ўсёроўна. Усёроўна. Трэба толькі спаць". І ён сам пачаў спускацца туды, куды палез аконам і Маслава, і там усё скончылася.

II

Наступным днём Нехлюдаў прачнуўся ў 9 гадзін рання. Малады канторшчык, які прыслугоўваў пану, пачуўшы, што ён варушыцца, прынёс яму чаравікі, гэтакія бліскучыя, якімі яны ніколі не былі, і халодную чыстую крынічную

ваду і сказаў, што сяляне збіраюцца. Нехлюдаў саскочыў з ложка, апамінаючыся. Учарашняга пачуцця шкадавання аб тым, што ён аддае зямлю і знішчае гаспадарку, не было і следу. Ён з здзіўленнем успамінаў аб іх цяпер. Ён радаваўся той справе, якая стаяла перад ім, і міжвольна ганарыўся ёю. З акна яго пакоя відаць была зарослая цыкорыем пляцоўка lawn-tennis'a, на якой, па загаду аконама, збіраліся сяляне. Жабы недарэмна кракталі ўвечары. Надвор'е было хмарнае. Зранку ішоў ціхі, без ветру, цёплы дожджычак, які вісеў кропелькамі на лісцях, на галінах, на траве. У акне стаяў, апрача паху зеляніны, яшчэ пах зямлі, што прасіла дожджыку. Нехлюдаў некалькі разоў, апрачаючыся, выглядаў з акна і глядзеў, як сяляне збіраліся на пляцоўку. Адны за аднымі яны падыходзілі, здымалі друг перад другам шапкі і картузы і становіліся кружком, апрачаючыся на кіі. Аконам, наліты, мускулісты, моцны малады чалавек, у кароткім пінжаку з зялёным пастаўленым каўняром і вялізнымі гузікамі, прышоў сказаць Нехлюдаву, што ўсе сабраліся, але што яны пачакаюць,—няхай раней Нехлюдаў, нап'ецца кавы або чаю, і тое і другое прыгатавана.

— Не, ужо я лепш пайду да іх,— сказаў Нехлюдаў, перажываючы зусім нечакана для сябе пачуццё боязнасці і сораму ад думкі пра размову з сялянамі, што мелася быць.

Ён ішоў выканаць тое жаданне сялян, аб выкананні якога яны і не асмельваліся думаць,—аддаць ім за танную цану зямлю, г. зн. ішоў зрабіць для іх добры ўчынак, а яму было нечага сорамна. Калі Нехлюдаў падышоў да сялян, і агаліліся русыя, курчавыя, пляшывыя, сівыя галовы, ён гэтак збянтэжыўся, што доўга нічога не мог сказаць. Дожджычак маленькімі кроплямі працягваў ісці і аставаўся на валасах, бародах і на ворсе сялянскіх кафтаноў. Сяляне глядзелі на пана і чакалі, што ён ім скажа, а ён гэтак збянтэжыўся, што нічога не мог сказаць. Збянтэжанае маўчанне разбіў спакойны, самаўпэўнены немец-аконам, які лічыў сябе знаўцай рускага мужыка і вельмі добра, правільна гаварыў па-руску. Дужы, перакормлены чалавек гэты, таксама як і сам Нехлюдаў, уяўляў з сябе дзіўны кантраст у параў-

нанні з худыми, зморщчанымі тварамі і выстаўленымі з-пад кафтанаў худымі лапаткамі мужыкоў.

— Вось князь хоча вам дабро зрабіць—зямлю аддаць, толькі вы таго не варты,—сказаў аконам.

— Як не варты, Васілій Карлыч, хіба мы табе не рабілі? Мы дужа здаволены паняй-нябожчыцай, царства нябеснае, і малады князь, дзякуй яму, нас не пакідае,—пачаў рыжаваты мужык-красамоўца.

— Я затым і склікаў вас, што хачу, калі вы жадаеце гэтага, аддаць вам усю зямлю,—вымавіў Нехлюдаў.

Мужыкі маўчалі, нібы не разумеючы ці не верачы.

— У якім, значыцца, сэнсе зямлю аддаць?—сказаў адзін, сярэдніх год, мужык у паддзёўцы.

— Аддаць вам у наймы, каб вы карысталіся за невялікую плату.

— Разлюбезная справа,—сказаў адзін дзед.

— Толькі-б пад сілу плацёж быў,—сказаў другі.

— Зямлю чаму не ўзяць!

— Нам справа прывычная,—зямлэй кормімся!

— Вам-жа спакайней, толькі ведай—атрымлівай грошы, а то грэху колькі!—пачуліся галасы.

— Грэх ад вас,—сказаў немец,—калі-б вы працавалі ды парадак трымалі...

— Нельга нашаму брату, Васілій Карлыч,—загаварыў востраносы худы дзед.—Ты кажаш, навошта каня пусціў у хлеб, а хто яго пускаў: я за цэльны дзень, а дзень, што год, намахайся касою, мабыць заснуў у начным, а ён у цябе ў аўсах, а ты з мяне скуру лупіш.

— А вы-б парадак вялі.

— Добра табе казаць—парадак,—сіла наша не бярэ,—адказаў высокі чорнавалосы, скрозь валасаты, нестары мужык.

— Дык я казаў вам, абгарадзілі-б.

— А ты лесу дай,—ззаду заступіўся маленькі, убогі мужычок.—Я хацеў летась агарожу зрабіць, дык ты мяне

на тры месяцы затурыў вошы карміць у замак. Вось і зрабіў агарожу.

— Гэта што-ж ён гаворыць?—запытаў Нехлюдаў у аконама.

— Der erste Dieb im Dorfe¹,—па-нямецку сказаў аконам.—Кожны год у лесе яго лавілі. А ты навучыся паважаць чужую ўласнасць,—сказаў аконам.

— Ды мы хіба не паважаем цябе?—сказаў дзед.—Нам цябе нельга не паважаць, бо мы ў цябе ў руках, ты з нас вяроўкі ў'еш.

— Ну, браце, вас не пакрыўдзіш; вы-б толькі не пакрыўдзілі.

— Як-жа, пакрыўдзіш! Разбіў мне летась морду, гэтак і асталося.

— З багатым, відаць, не судзіся.

— А ты рабі па закону.

Відавочна, ішоў слоўны турнір, у якім удзельнікі не разумелі, як след, навошта і што яны гавораць. Можна было заўважыць толькі з аднаго боку злабу, якую стрымліваў страх, з другога—разуменне сваёй перавагі і ўлады. Нехлюдаву было цяжка слухаць гэта, і ён пастараўся вярнуцца да справы: вызначыць цэны і тэрміны плацяжоў.

— Ды як-жа наконт зямлі? Ці жадаеце вы? І якую цану прызначыце, калі аддаць усю зямлю?

— Тавар ваш, вы цану вызначайце.

Нехлюдаў вызначыў цану. Як заўсёды, не глядзячы на тое, што цана, вызначаная Нехлюдавым, была многа ніжэй, як тыя, якую плацілі вакол, мужыкі пачалі таргавацца і знаходзілі цану высокай. Нехлюдаў чакаў, што яго прапанову сустрэнуць з радасцю, але праявы задавальнення зусім не было прыкметна. Толькі з таго Нехлюдаў мог заключыць, што прапанова яго дае ім выгоду, што калі пачалі гаварыць аб тым, хто бярэ зямлю—ці ўсё вобчаства ці таварыства, дык пачаліся жорсткія спрэчкі паміж тымі сялянамі, якія хацелі выключыць немаможных і дрэнных плацельшчыкаў з удзелу ў зямлі, і тымі, якіх хацелі выключыць.

¹ Першы злодзей у вёсцы.

чыць. Нарэшце, дзякуючы аконаму, вызначылі цану і тэрміны плацяжоў, і сяляне, шумна гутарачы, пайшлі пад гару, да вёскі, а Нехлюдаў пайшоў у кантору складаць з аконамам праект умовы.

Усё зрабілася гэтак, як гэтага хацеў і чакаў Нехлюдаў: сяляне атрымалі зямлю процантаў на 30 танней, чым аддавалася зямля ў акрузе, яго даход з зямлі зменшыўся амаль на палову, але яго было з лшкам дастаткова для Нехлюдава, асабліва з дадаткам сумы, якую ён атрымаў за прададзены лес і якую павінен быў атрымаць за продаж інвентара. Усё, здавалася, было вельмі добра, а Нехлюдаву ўвесь час было чамусьці сорамна. Ён бачыў, што сяляне, не глядзячы на тое, што некаторыя з іх дзякавалі яму, былі незадаволены і чакалі чагосьці большага. Атрымлівалася, што ён адабраў у сябе багата, а сялянам не зрабіў таго, чаго яны чакалі.

На другі дзень умова хатняя была падпісана, і Нехлюдаў, якога прышлі праводзіць абраныя дзяды, з непрыемным адчуваннем нечага недаробленага сеў у шыкоўную, як гаварыў фурман са станцыі, троечную каляску аконама і паехаў на станцыю, развітаўшыся з мужыкамі, якія здзіўлена і незадаволена ківалі галовамі. Нехлюдаў быў незадаволен сабой. Чым ён быў незадаволен, ён не ведаў, але яму ўвесь час чагосьці было сумна і чагосьці сорамна.

III

З Кузмінскага Нехлюдаў паехаў у атрыманы ў спадчыну ад цётка маёнтка—той самы, у якім ён пазнаёміўся з Кацюшай. Ён хацеў і ў гэтым маёнтку ўпарадкаваць справу з зямлёй таксама, як ён упарадкаваў яе ў Кузмінскім; апрача таго, даведацца пра ўсё тое, аб чым можна было даведацца пра Кацюшу і яе і свайго дзіцёнка: ці праўда, што ён памёр, і як ён памёр? Ён прыехаў у Панава ўранні, і першае, што здзівіла яго, калі ён заехаў на двор, быў выгляд запусцення і старасці, які мелі ўсе будынкі, асабліва дом. Жалезны, некалі зялёны, дах, даўно нефарбаваны, чырванеў ад іржы, і некалькі істоў былі задраны ўгору, напэўна, бурай; дошкі,

якімі быў абшалаваны дом, былі абадраны, месцамі яны лягчэй адзіраліся, адварочваючы заіржэлыя цвікі. Ганкі—абодва, прядні і асабліва памятны яму задні—струхлелі і паламаліся, асталіся толькі перамёты; вокны некаторыя замест шкла былі забіты дошкамі, і флігель, у якім жыў прыказчык, і кухня, і стайня—усё было спаракнелым і шэрым. Толькі сад не толькі не пастарэў, але разросся, зросся і цяпер увесь квітнеў. З-за плота відны былі, нібы белыя воблакі, квітнеючыя вішні, яблыні і слівы. Агарожа з бэзу квітнела якраз таксама, як тады, чатырнаццаць год перад гэтым, калі за гэтым бэзам Нехлюдаў гуляў у гарэлкі з восемнаццацігадовай Кацюшай і, упаўшы, абстрыкаўся крапівой. Лісцевіца, якую пасадзіла Соф'я Іванаўна каля дома і была тады з кол, была цяпер вялікім дрэвам, годным на бярвяно, усё адзетае жоўта-зялёнай, пяшчотна-пушыстай ігліцай. Рака стаяла ў берагах і шумела на млыне ў спусках. На лузе за ракой пасвіўся прэсты змешаны сялянскі статак. Прыказчык, семінарыст, які не скончыў курса, усміхаючыся, сустрэў Нехлюдава на дварэ, неперастаючы ўсміхацца, запрасіў яго ў кантору і, усміхаючыся-ж, быццам гэтай усмешкай абяцаючы нешта асаблівае, пайшоў за пераборку. За пераборкай пашапталіся і замаўчалі. Рамізнік, атрымаўшы на чай, звякаючы бубянкамі, паехаў з двара, і зрабілася зусім ціха. Услед за гэтым міма акна прабегла босая дзяўчына ў вышытай кашулі з падвескамі на вушах, за дзяўчынай прабег мужык, грукаючы цвікамі тоўстых ботаў на ўтаптанай сцежцы.

Нехлюдаў сеў ля акна, гледзячы ў сад і слухаючы. У маленькае акно на дзве палавіны, злёгка паварушваючы валасамі на яго потным ілбе і запіскамі, што ляжалі на парэзаным нажом падаконніку, цягнула свежым вясновым паветрам і пахам раскапанай зямлі. На рацэ „трап-па-тап, трап-па-тап“ пляскалі, перабіваючы адзін аднаго, пранікі баб, і гукі гэтыя разбягаліся па бліскучаму ад сонца плёсу запруджанай ракі, і роўнамерна чулася паданне вады на млыне, і паўз вуха, спалохана і звонка зумкаючы, праляцела муха. І раптам Нехлюдаў успомніў, што якраз таксама ён некалі даўно, калі ён быў яшчэ маладым і нявінным, чуў

тут на рацэ гэтыя гукі пранікаў па мокрай бялізне з-за роўнамернага шуму млына, якраз таксама вясновы вецер варушыў яго валасы па мокрым ілбе і лісткамі на зрэзаным скрозь нажом падаконніку, і якраз таксама спалохана праляцела міма вуха муха, і ён не толькі ўспомніў сябе восемнаццацігадовым хлапчуком, але адчуў такім самым, з той-жа свежасцю, чыстатай і напоўненым самымі вялікімі магчымасцямі будучыняй і разам з тым, як гэта бывае ў сне, ён ведаў, што гэтага ўжо няма, і яму зрабілася страшна сумна.

— Калі загадаеце есці?—запытаў прыказчык, усміхаючыся.

— Калі хочаце,—я не галодны. Я пайду пагуляю па вёсцы.

— А ці не будзе вам прыемна ў дом прайсці, у мяне ўсё ў парадку ўнутры. Прашу паглядзець, калі знадворку...

— Не, пасля, а цяпер скажыце, калі ласка, ці ёсць у вас жанчына Матруна Харына?

Гэта была цётка Кацюшы.

— А як-жа, на вёсцы, ніяк не магу з ёй справіцца. Шынок трымае. Ведаю і выкрываю, і лаю яе, а калі акт складаць—шкада: старая, унукі ў яе,—сказаў прыказчык усё з той самай усмешкай, якая выказвала і жаданне быць карысным гаспадару, і ўпэўненасць у тым, што Нехлюдаў, якраз таксама, як і ён, разумее розныя справы.

— Дзе яна жыве? Я-б схадзіў да яе.

— У канцы слабады, з таго боку трэцяя хатка. На левай руцэ цагельная хата будзе, а тут за цагельнай хатай і яе хаціна. Ды я вас правяду лепш,—радасна ўсміхаючыся, гаварыў прыказчык.

— Не, дзякую вам, я знайду, а вы, калі ласка, загадайце абвясціць мужыкам, каб сабраліся: мне трэба пагаварыць з імі аб зямлі,—сказаў Нехлюдаў, наважваючыся тут скончыць з мужыкамі таксама, як і ў Кузмінскім, і, калі можна, сёння-ж увечары.

IV

Вышаўшы за вароты, Нехлюдаў сустрэў на цвёрда ўтопанай сцежцы, на зарослым падарожнікам і клапоўнікам выгане, сялянскую дзяўчыну ў пярэстым фартуху і падвес-

камі ў вушах, якая хутка пераступала жоўтымі босымі нагамі. Варочаючыся ўжо назад, яна хутка махала адной левай рукой упоперак свайго ходу, а правай моцна прыціскала да жывата чырвонага пеўня. Певень, ківаючы сваім чырвоным грэбнем, здаваўся зусім спакойным і толькі закатываў вочы, то выпростаў, то падымаў адну чорную нагу, чапляючы кіпцюрамі за фартух дзяўчыны. Калі дзяўчына пачала падыходзіць да пана, яна спачатку суняла ход і перайшла з бегу на крок, параўнаўшыся-ж з ім, спынілася і, размахнуўшыся назад галавой, пакланілася яму, і толькі калі ён прайшоў, пайшла з пеўнем далей. Спускаючыся да калодзежа, Нехлюдаў сустрэў яшчэ бабульку, якая несла на згорбленай спіне і бруднай зрэбнай кашулі поўныя вёдры. Бабулька асцярожна паставіла вёдры і таксама, з размахам назад, пакланілася яму.

За калодзежам пачыналася вёска. Быў ясны гарачы дзень, і ў 10 гадзін ужо парыла, збіраліся хмары і зрэдку закрывалі сонца. Па ўсёй вуліцы стаяў востры, едкі і непрыемны пах гною; ён ішоў і ад калёс, якія павольна цягнуліся на гару па глянцавіта-ўбітай дарозе і, галоўнае, з раскопанага гною двароў, паўз адчыненыя вароты, каля якіх праходзіў Нехлюдаў. Мужыкі, босыя, у запэцканых гнойнай жыжай кашулях і нагавіцах ішлі за вазамі ўгору, азіраючыся на высокага тоўстага пана, які ішоў угору па вёсцы, цераз крок датыкаючыся да зямлі глянцавітым каленчатым кіем з бліскучым набалдашнікам, і шэры капялюш яго ззяў на сонцы сваёй шаўковай істужкай. Мужыкі, якія зварачаліся з поля, трасучы трушком на перадках пустых калёс, здымаючы шапкі, здзіўлена сачылі як незвычайны чалавек ішоў па іхняй вуліцы; бабы выходзілі за вароты і на ганкі і паказвалі яго адна адной, праводзячы вачыма.

Калі Нехлюдаў праходзіў паўз чацвертыя вароты, яго спынілі высока накладзеныя ўціснутым гноем з падкладзенай на яго рагожкай для сядзення калёсы, якія з рыпам выязджалі з варот.

Шасцігадовы хлопчык, усхваляваны чаканнем катання, ішоў за вазам. Малады мужык у лапцях, шырока крочачы, выганяў каня за вароты. Доўганогое блакітнае маладое

жарабя выбегла з варот, але, спалохаўшыся Нехлюдава, наскочыла на калёсы і, абіваючы ногі аб колы, прабегла ўперад маткі, якая вывозіла за вароты цяжкі воз. Яна за-непакоілася і злёгка заіржала. Наступнага каня выводзіў худы бадзёры дзед, таксама босы, у паласатых нагавіцах і доўгай бруднай кашулі, з выпатымі на спіне худымі лапаткамі.

Калі коні вышлі на пакатаны шлях, пасыпаны шэрымі, нібы спаленымі шматкамі гною, дзед вярнуўся да варот і пакланіўся Нехлюдаву.

— Паненак нашых пляменнічак будзеш?

— Але, я пляменнік іхні.

— З прыездам. Што-ж, прыехаў да нас у госці?—зага-маніў гаваркі дзед.

— Але, але. Што-ж, як вы жывеце?—сказаў Нехлюдаў, не ведаючы, што сказаць.

— Якое наша жыццё! Самае дрэннае наша жыццё,— як быццам са здавальненнем, нараспеў зацягнуў гаваркі дзед.

— Чаму дрэннае?—сказаў Нехлюдаў, уваходзячы пад вароты.

— Ды якое-ж жыццё? Самае дрэннае жыццё,—сказаў дзед, ідучы на ачышчаную да зямлі частку пад паветкай.

Нехлюдаў увайшоў за ім пад паветку.

— У мяне вось яны—12 душ,—працягнуў дзед, паказваючы на двух жанчын, якія са ссунутымі хусткамі, потныя, падтырк-нуўшы спадніцы, з голымі, да паловы запэцканымі гноевай жыжкай лыткамі, стаялі з сахарамі на прыступцы нявычышчана-га яшчэ гною.—Што ні месяц, дык купляй бпудоў, а дзе іх узяць?

— А свайго хіба нехапае?

— Свайго?!—з пагардлівай усмешкай сказаў дзед.— У мяне зямлі на тры душы, а цяперака ўсяго 8 коп сабралі, да каляд нехапіла.

— Дык як-жа вы жывеце?

— Так і жывем; вось аднаго ў парабкі аддаў, ды ў вашай міласці грошай узяў. Яшчэ да загавін усё забралі, а падат-каў не плаціў.

— А колькі падатку?

— Ды на мой двор рублёў 17 на трэць прыпадае. Ох не дай бог, жыццё, і сам не ведаеш, як выкручваешся!

— А можна да вас зайсці ў хату?—сказаў Нехлюдаў, ідучы ўперад па дворыку і з ачышчанага месца ўваходзячы на некранутыя яшчэ і разгорнутыя сахарамі жоўта-шафранавыя пласты гною з моцным пахам.

— Чаму-ж, заходзь,—сказаў дзед і хуткімі крокамі босых ног, выціскаючы жыжку паміж пальцамі, выперадзіў Нехлюдава і адчыніў яму дзверы ў хату.

Бабы, паправіўшы на галовах хусткі і спусціўшы спадніцы, з цікаўным жахам глядзелі, як чысты пан з залатымі засцёжкамі на рукавах уваходзіў у іхні дом.

З хаты выбеглі ў кашулях дзве дзяўчынкі. Сагнуўшыся і зняўшы капялюш, Нехлюдаў увайшоў у сенцы і ў брудную і цесную, занятую двума кроснамі хату, якая пахла кіслай ежай. У хаце каля печы стаяла бабулька з закасанымі рукавамі худых, жылістых, загарэлых рук.

— Вось пан наш, да нас у госці зайшоў,—сказаў дзед.

— Што-ж, калі ласка,—ласкава сказала бабулька, адварочваючы закасаныя рукавы.

— Хацеў паглядзець, як вы жывеце,—сказаў Нехлюдаў.

— Ды гэтак жывем вось, як бачыш. Хата заваліцца хоча, яшчэ часам заб'е каго. А стары кажа—і гэта добрая. Вось і жывем—пануем,—гаварыла жвавая бабулька, нервова торгаючы галавой.—Вось зараз абедаць збяру. Рабочы народ карміць буду.

— А што ў вас на абед?

— Што на абед? Страва ў нас добрая. Першая перамена хлеб з квасам, а другая—квас з хлебам,—сказала бабулька, ашчэрваючы свае з'едзеныя да паловы зубы.

— Не, без жартаў, пакажыце мне, што вы будзеце есці сёння.

— Есці?—смеючыся сказаў дзед.—Страва наша не хітрая. Пакажы яму, старая.

Бабулька паківала галавой.

— Захацелася пану мужыцкую яду паглядзець? Цікавы ты, пане, пагляджу я на цябе. Усё яму ведаць трэба. Казала—хлеб з квасам, а яшчэ шчы, сныткі бабы ўчора прынеслі, вось і шчы, а пасля таго—бульба.

— І больш нічога?

— Чаго-ж яшчэ, забелім малачком,—сказала бабулька, пасміхаючыся і гледзячы на дзверы.

Дзверы былі адчынены, і ў сенцах было поўна народу; і хлопчыкі, дзяўчынкі, бабы з груднымі дзецьмі ціснуліся ў дзвярах, гледзячы, як дзіўны пан разглядае мужыцкую яду. Старая, відавочна, ганарылася сваім умельствам абыходзіцца з панам.

— Але, дрэннае, дрэннае, пане, жыццё наша, што ка-заць,—сказаў дзед.—Куды лезеце!—закрычаў ён на тых, што стаялі ў дзвярах.

— Ну, бывайце,—сказаў Нехлюдаў, адчуваючы збянтэ-жанасць і сорам, прычыну якіх ён не мог зразумець.

— Дзякуем вельмі, што завіталі да нас,—сказаў дзед.

У сенцах людзі, націснуўшы адзін на аднаго, прапусцілі яго, і ён вышаў на вуліцу і пайшоў угору па ёй. Услед за ім з сенцаў вышлі два босыя хлопчыкі: адзін, старэйшы, у бруднай, некалі белае кашулі, а другі—у благенькай аблі-няўшай ружовай. Нехлюдаў зірнуў на іх.

— А цяпер куды пойдзеш?—сказаў хлопчык у белае кашулі.

— Да Матруны Харынай,—сказаў ён.—Ведаеце?

Маленькі хлопчык у ружовай кашулі чамусьці сур'ёзна засмяяўся, а старэйшы сур'ёзна перапытаў:

— Якая Матруна? Старая яна?

— Але, старая.

— О-о,—працягла сказаў ён.—Гэта—Сямёніха, гэта ў канцы вёскі. Мы цябе правядзем. Гайда, Федзька, правя-дзем яго.

— А коні як?

— Ды нічога.

Федзька згадзіўся, і яны ўтрох пайшлі ўгору па вёсцы.

V

Нехлюдаву было лягчэй з хлопчыкамі, чым з дарослымі, і ён, ідучы, разгаварыўся з імі. Маленькі ў ружовай кашулі перастаў смяцца і гаварыў гэтак-жа разумна і стала, як і старэйшы.

— Ну, а хто ў вас самы бедны?—запытаў Нехлюдаў.

— Хто бедны? Міхайла бедны, Сямён Макараў, яшчэ Марфа дужа бедная.

— А Аніс'я—тая яшчэ бяднейшая. Аніс'я і каровы не мае—жабруюць,—сказаў маленькі Федзька.

— Яна каровы не мае, але іх усяго трое, а Марфа сама пятая,—адказаў старэйшы хлопчык.

— Усё-такі тая ўдава,—бараніў ружовы хлопчык Аніс'ю.

— Ты гаворыш, Аніс'я ўдава, а Марфа ўсё-адно, што ўдава,—працягваў старэйшы хлопчык.—Усё-адно—мужа няма.

— А дзе муж?—запытаў Нехлюдаў.

— У астросе вошы корміць,—ужываючы звычайны выраз, сказаў старэйшы хлопчык.

— Летась у панскім лесе дзве бярозкі зрэзаў, яго і паса-дзілі,—паспяшаўся сказаць маленькі ружовы хлопчык.—Цяпер шосты месяц сядзіць, а баба жабруе, трое дзяцей ды бабулька ўбогая,—стала гаварыў ён.

— Дзе-ж яна жыве?—сказаў Нехлюдаў.

— А вось гэты самы двор,—сказаў хлопчык, паказваючы на хату, супроць якой малюпасенькі белагаловы дзіцёнак, ледзьве трымаючыся на крывых, сагнутых уперад у каленях нагах, хістаючыся, стаяў на самай сцежцы, па якой ішоў Нехлюдаў.

— Васька, куды, непаседа, уцёк?—закрычала, выбягаючы з хаты ў бруднай, шэрай, нібы пасыпанай попелам кашулі баба і са спалоханым тварам кінулася ўперад Нехлюдава, падхапіла дзіцёнка і панесла ў хату, быццам яна баялася, што Нехлюдаў зробіць што-небудзь з яе дзіцёнкам. Гэта была тая самая жанчына, муж якой за бярозкі з лесу Нехлюдава сядзеў у астросе.

— Ну, а Матруна—гэта бедная?—запытаў Нехлюдаў, калі яны ўжо падыходзілі да Матрунінай хаткі.

— Якая яна бедная: яна віном гандлюе,—рашуча адказаў ружовы худзенькі хлопчык.

Дайшоўшы да хаткі Матруны, Нехлюдаў адпусціў хлопчыкаў і ўвайшоў у сенцы і потым у хату. Хатка старой Матруны была на шэсць аршын, так што на ложку, які быў за печку, нельга было выцягнуцца вялікаму чалавеку. „На

гэтым самым ложку,—падумаў ён,—раджала і хварэла потым Кацюша“. Амаль уся хата была занята кроснамі, якія ў той час, як увайшоў Нехлюдаў, бразнуўшыся галавою аб нізкія дзверы, старая толькі што ўпарадкоўвала з сваёй старэйшай унучкай. Яшчэ двое ўнучат услед за панам старчком убеглі ў хату і спыніліся за ім у дзвярах, ухапіўшыся за прыталкі рукамі.

— Каго трэба?—сърдзіта запыталася старая. Яна была ў нядобрым настроі, бо з кроснамі нешта не ладзілася. Апрача таго, употайкі гандлюючы віном, яна баялася ўсякіх незнаёмых людзей.

— Я памешчык, мне пагутарыць хацелася-б з вамі.

Старая памаўчала, пільна ўглядаючыся, потым раптам уся змянілася.

— Ах ты, даражэнькі мой, а я, дурная, не пазнала: думаю, нейкі падарожны,—ненатуральна-ласкавым голасам загаварыла яна.—Ах, ты, сокал ты мой ясны...

— Як-бы гэта пагутарыць без народу,—сказаў Нехлюдаў, глядзячы на адчыненыя дзверы, каля якіх стаялі дзеці, а за дзецьмі худая жанчына з высахлым ад хваробы бледным дзіцёначкам у шапачцы з ласкуцікаў, які ўсё-такі ўсміхаўся.

— Чаго не бачылі, я вам дам, дай мне сюды кастыль!—крыкнула старая на тых, што стаялі каля дзвярэй.—Зачыні, ці што!

Дзеці адышліся, баба з дзіцёнкам зачыніла дзверы.

— А я думаю: хто прышоў? А гэта сам пан, залаты ты мой, прыгожы, даражэнькі!—гаварыла старая.—Куды зайшоў, не пагрэбаваў. Ах ты, брыльянтавы! Сюды садзіся, ваша сіяцельства, вось сюды, на конік,—гаварыла яна, выціраючы конік фіранкаю.—А я думаю, які чорт лезе, але гэта сам ваша сіяцельства, пан добры, дабрадзеі, кармілец наш. Даруй ты мне, старой ды дурной,—аслепла.

Нехлюдаў сеў, старая стала перад ім, падперла правай рукой шчаку, падхапіўшы левай рукой востры локаць правай, і загаварыла пявучым голасам:

— І старым-жа ты зрабіўся, ваша сіяцельства, то як яблычка прыгожы быў, а цяпер што! Таксама клопаты, відаць.

— Я вось што прышоў запытаць: ці памятаеш ты Кацюшу Маславу?

— Кацярыну? Як-жа не памятаць—яна мне пляменніца... Як не памятаць; і слёз, слёз колькі я па ёй праліла. Я-ж усё ведаю. Хто, бацюхна, перад богам не грэшны, перад царам не вінаваты? Справа маладая, таксама чай-кофе пілі, ну і спакусіў д'ябал, ён-жа дужы таксама. Што-ж зробіш? Каб ты яе кінуў, а ты як яе ўзнагародзіў—сто рублёў даў. А яна што зрабіла? Неразумнай была. Каб яна мяне слухалася, яна-б жыць магла. Ды хаця і пляменніца мне, а проста скажу—дзеўка неразумная. Я-ж яе пасля да якога месца добрага прыставіла; не хацела скарыцца, аблаяла пана. Хіба нам можна паноў лаяць? Ну, яе і прагналі. А потым зноў-жа ў ляснічага жыць можна было, ды вось не захацела.

— Я запытаць хацеў пра дзіця. Яна-ж у вас радзіла? Дзе дзіцёнак?

— Дзіцёнка, бацюхна мой, я тады добра абмеркавала. Ёй дужа цяжка было, не спадзяваліся, што ачуняе. Я і ахрысціла хлопчыка, як трэба, і ў выхаваўчы дом накіравала. Ну, ангельскую душу што-ж марынаваць, калі маці памірае. Іншыя гэтак робяць, што пакінуць дзіцёнка, не кормяць,—ён і памрэ; але я думаю: што не гэтак, лепей пастараюся, пашлю ў выхаваўчы дом. Грошы былі, ну і завезлі.

— А нумар быў?

— Нумар быў, але памёр ён тады-ж. Яна казалася: як прывезлі, а ён і кончыўся.

— Хто яна?

— А самая гэтая жанчына, у Скародным жыла. Яна гэтым займалася. Маланная звалі, памерла яна цяпер. Разумная была жанчына,—яна-ж вось як рабіла. Бывала прынясуць да яе дзіцёнка, яна возьме і трымае яго ў сябе ў хаце, прыкармливае. І прыкармливае, бацюхна ты мой, покуль на адпраўку збярэ. А як збярэ траіх або чацвярых, адразу і вязе. Так у яе было разумна зроблена: гэткае люлька вялікая, як двухспальная, і туды і сюды класці. І біцца прыроблена. Вось яна іх пакладзе чацвярых, галоўкамі пасобку, каб не стукаліся, ножкамі разам, так і вязе адразу

чацвярых. Соскі ім у роцікі панатыркае, яны і маўчаць, сардэчныя.

— Ну, дык што-ж?

— Ну, гэтак і Кацярынінага дзіцёнка павезла. Ды яшчэ тыдні са два ў сябе трымала. Ён і змарнеў у яе яшчэ дома.

— А добры быў дзіцёнак?—запытаў Нехлюдаў.

— Гэткі дзіцёначак, што трэба было лепей, ды няма як. Ну, увесь у цябе,—дадала бабулька, падміргваючы старым вокам.

— Чаго-ж ён змарнеў? Напэўна, дрэнна кармілі?

— Які там корм! Для блізіру толькі. Вядомая рэч, не сваё дзіцё. Абы давезці жывым. Расказвала, давезла толькі да Масквы, так у той час і памёр. Яна і пасведчанне прывезла,—усё як трэба. Разумная была жанчына.

Толькі і ўсяго мог даведацца Нехлюдаў пра свайго дзіцёнка.

VI

Ударыўшыся яшчэ раз галавой аб двое дзвярэй у хаце і ў сенцах, Нехлюдаў вышаў на вуліцу. Хлопчыкі: белы, дымчаты і ружовы чакалі яго. Яшчэ некалькі новых далучылася да іх. Чакалі і некалькі жанчын з груднымі дзецьмі, і сярод іх была і тая худая жанчына, якая лёгка трымала на руцэ бяскроўнага дзіцёнка ў шапачцы з ласкуцікаў. Дзіцёнак гэты ўвесь час дзіўна ўсміхаўся ўсім сваім старэчым тварыкам і ўсё варушыў напружана пакрыўленымі вялікімі пальцамі. Нехлюдаў ведаў, што гэта была ўсмешка пакуты. Ён запытаў, хто была гэта жанчына.

— Тая самая Аніс'я, што я табе казаў,—адказаў старэйшы хлопчык.

Нехлюдаў звярнуўся да Аніс'і.

— Як ты жывеш?—запытаў ён.—Чым харчуешся?

— Як жыву? Жабрачу,—сказала Аніс'я і заплакала.

Старэчы-ж дзіцёнак увесь расплыўся ва ўсмешку, выгінаючы свае, як чарвячкі, тоненькія ножкі.

Нехлюдаў дастаў кашалёк і даў 10 рублёў жанчыне. Не паспеў ён зрабіць два крокі, як яго дагнала другая

жанчына з дзіцёнкам, потым бабулька, потым яшчэ жанчына. Усе гаварылі аб сваёй галечы і прасілі дапамагчы. Нехлюдаў раздаў тыя шэсцьдзесят рублёў дробнымі паперкамі, якія былі ў яго кашальку, і з страшным сумам на сэрцы вярнуўся дамоў, г. зн. у флігель прыказчыка. Прыказчык, усміхаючыся, сустрэў Нехлюдава з паведамленнем, што мужыкі збяруцца ўвечары. Нехлюдаў падзякаваў яму і, не ўваходзячы ў пакой, пайшоў хадзіць у сад па абсыпанных белымі пялёсткамі яблынёвых кветак зарослых сцежках, абмяркоўваючы ўсё тое, што ён бачыў.

Спачатку каля флігеля было ціха, але потым Нехлюдаў пачуў, як у прыказчыкавым флігелі два ўзлаваныя жаночыя галасы перабівалі адзін аднаго, з-за якіх толькі зрэдку чуўся спакойны голас прыказчыка, што ўсміхаўся. Нехлюдаў прыслухаўся.

— Сіла мая не бярэ, што-ж ты крыж з шыі цягнеш?— гаварыў адзін узлаваны бабскі голас.

— Ды толькі-ж забегла,—гаварыў другі голас.—Алдай, кажу. А то што-ж мардуеш і скаціну і дзяцей без малака?

— Заплаці ці адпрацуй,—адказаў спакойны голас прыказчыка.

Нехлюдаў вышаў з саду і падышоў да ганка, каля якога стаялі дзве ўскудлачаныя бабы; адна з іх, відавочна, была цяжарная на апошнім месяцы. На сходнях ганка, склаўшы рукі ў кішэні парусінавага паліто, стаяў прыказчык. Убачыўшы пана, бабы змоўклі і пачалі папраўляць хусткі на галовах, а прыказчык выняў рукі з кішэняў і пачаў усміхацца. Справа была ў тым, што мужыкі, як гэта гаварыў прыказчык, наўмысля пускалі сваіх цялят і нават кароў на панскі луг. І вось двух кароў з двароў гэтых баб злавілі на лузе і загналі. Прыказчык патрабаваў з баб па 30 капеек з каровы або два дні адпрацоўкі. Бабы-ж сцвярджалі: па-першае, што каровы іхнія толькі зайшлі, па-другое, што грошай у іх няма, і, па-трэцяе, хаця-б і за абяцанне адпрацоўкі, патрабавалі безадкладнага звароту кароў, якія стаялі з ранку ў загарадзе без корму і жаласліва рыкалі.

— Колькі папраўдзе прасіў,—гаварыў прыказчык, з усмешкай азіраючыся на Нехлюдава, быццам запрашаючы

яго ў сведкі,—калі прыганяеце а поўдня, дык пільнуйце сваю скаціну.

— Толькі пабегла да малога, а яны пайшлі.

— А не адыходзь, калі ўзялася пільнаваць.

— А малога хто накорміць? Ты яму цыцку не дасі.

— Каб сапраўды нарабілі шкоды на лугах, і живот-бы не хварэў, а то толькі зайшла,—гаварыла другая.

— Усе лугі патравілі,—звярнуўся прыказчык да Нехлюдава.

— Калі не спаганяць, зусім сена не будзе.

— Эх, не грашы,—закрычала цяжарная.—Мае ніколі не пападаліся.

— Ну, а папаліся, аддай ці адпрацуй.

— Ну, і адпрацую, адпусці карову толькі, не муч голадам,—злосна пракрычала яна.—І так адпачынку няма ні ўдзень ні ўначы. Свякруха хворая. Муж зап'янястваў. Адна паспяваю ва ўсе канцы, а сілы няма. Каб ты падавіўся сваёй адпрацоўкай.

Нехлюдаў папрасіў прыказчыка адпусціць кароў, а сам пайшоў у сад дадумваць сваю думу, але думаць цяпер ужо не было чаго. Усё гэта было яму цяпер гэтак ясна, што ён не мог дастаткова здзіўляцца з таго, як людзі не бачаць і ён сам гэтак доўга не бачыў таго, што гэтак вядавочна ясна.

„Народ вымірае, прызвычаіўся да свайго вымірання. Сярод яго стварыліся спосабы жыцця, уласцівыя выміранню,—паміранне дзяцей, надмерная работа жанчын, недахоп харчу для ўсіх, асабліва для старых. І гэтак пакрысе прыходзіў народ у гэта становішча, што ён сам не бачыць усяго жаху яго і не скардзіцца на яго. А таму мы і лічым што становішча гэтае натуральнае і гэткім і павінна быць“.

Цяпер яму было ясна, як дзень, што галоўная прычына народнай беднасці, якую разумеў і заўсёды выстаўляў сам народ, была ў тым, што ў народу землеўласнікі адабралі тую зямлю, з якой адной ён толькі і мог карміцца. А тым часам зусім ясна, што дзеці і старыя людзі паміраюць таму, што яны не маюць малака, а няма малака таму, што няма зямлі, каб пасвіць жывёлу і збіраць хлеб і сена. Зусім ясна.

што ўсе пакуты народу або, прынамсі, галоўная бліжэйшая прычына народных пакут у тым, што зямля, якая корміць яго, не ў яго руках, а ў руках людзей, якія, карыстаючыся гэтым правам на зямлю, жывуць працай гэтага народу. Зямля-ж, якая гэтак неабходна для яго, што людзі паміраюць ад адсутнасці яе, абрабляецца гэтымі-ж даведзенымі да жабрацтва людзьмі для таго, каб хлеб з яе прадаваўся за граніцу, і землеўласнікі маглі-б купляць сабе капелюшы, кій, каляскі, бронзу і т. д. Гэта было для яго цяпер гэтак-жа ясна, як ясна было тое, што коні, загнаныя ў агарожу, дзе яны з'елі ўсю траву пад нагамі, будуць худымі і будуць паміраць з голаду, пакуль ім не дадуць магчымасці карыстацца той зямлёй, на якой яны змогуць знайсці сабе корм... І гэта жудасна і гэтага ніяк не можа і не павінна быць. І трэба знайсці сродкі, каб гэтага не было, або, прынамсі, самому не ўдзельнічаць у гэтым.

„І я абавязкова знайду іх“,—думаў ён, ходзячы ўзад і ўперад па бліжэйшых бярозавых прысадах. „У вучоных таварыствах, ва ўрадавых установах і газетах гаворым аб прычынах беднасці народу і сродках уздыму яго, толькі не аб тым адным правільным спосабе, які напэўна ўзіме народ, і складаецца з таго, каб перастаць адбіраць ад яго неабходную яму зямлю“. І ён жыва ўспомніў грунтоўныя тэзісы Генры Джорджа і сваё захапленне ім і здзіўляўся з таго, як ён мог забыць усё гэта. „Не можа зямля быць прадметам уласнасці, не можа яна быць прадметам куплі і прадажы, як вада, як паветра, як праменні сонца. Усе маюць аднолькавае права на зямлю і на ўсе перавагі, якія яна дае людзям“. І ён зразумеў цяпер, чаму яму было сорамна ўспамінаць сваё ўпарадкаванне спраў у Кузмінскім. Ён ашукваў сам сябе, ведаючы, што чалавек не можа мець права на зямлю, ён прызнаў гэта права за сабой і падарыў сялянам частку таго, на што ён ведаў у глыбіні душы, што не меў права. Цяпер ён не зробіць гэтага і зменіць тое, што ён зрабіў у Кузмінскім. І ён абмеркаваў праект, які быў у тым, каб аддаць сялянам зямлю ў наймы за рэнту, а рэнту прызнаць уласнасцю гэтых-жа сялян, з тым, каб яны плацілі гэтыя грошы і скарыстоўвалі іх на

падаткі і на справы грамадскія. Гэта не было Single-tax¹, але найбольш магчымае пры цяперашнім становішчы набліжэнне да яе. Галоўнае-ж было тое, што ён адмаўляўся ад карыстання правам зямельнай уласнасці.

Калі ён прышоў дамоў, прыказчык, асабліва радасна ўсміхаючыся, запрасіў абеданца, баючыся, каб не пераварыўся і не перасмажыўся прыгатаваны яго жонкай, з дапамогай дзяўчыны з падвескамі, пачастунак.

Стол быў накрыт зрэбным абрусом, вышываны ручнік быў замест сарветкі, і на стале ў *vieux-saxe*², з адламанай ручкай супавай чашцы быў бульбяны суп з тым самым пеўнем, які выстаўляў то адну, то другую чорную нагу і цяпер быў разрэзаны, нават рассечаны на кавалкі, у шмат якіх месцах пакрытыя валасамі. Пасля супу быў той самы певень з падсмажанымі валасамі і сырнікі з вялікай колькасцю масла і цукру. Як ні мала смачна ўсё гэта было, Нехлюдаў еў, не заўважаючы таго, што есць; гэтак ён быў захоплен сваёй думкай, якая адразу пазбавіла яго ад таго суму, з якім ён прышоў з вёскі.

Прыказчыкава жонка выглядала з-за дзвярэй у той час, як спалоханая дзяўчына з падвескамі падавала страву, а сам прыказчык, горды ўмельствам жонкі, усё больш і больш радасна ўсміхаўся.

Пасля абеду Нехлюдаў прымусіў сесці прыказчыка і, для таго, каб праверыць сябе і разам з тым выказаць каму-не будзь тое, што яго гэтак займала, расказаў яму свой праект аддачы зямлі сялянам і запытаў, як ён думае пра гэта. Прыказчык, усміхаючыся, рабіў выгляд, што ён гэта самае даўно думаў і вельмі рад слухаць, але, па сутнасці, нічога не разумеў, відаць не таму, што Нехлюдаў незразумела гаварыў, але таму, што з гэтага праекта выходзіла тое, што Нехлюдаў адмаўляецца ад сваёй выгоды для выгоды іншых, а тым часам ісціна аб тым, што кожны чалавек клапоціцца толькі аб сваёй выгодзе за кошт выгоды іншых людзей, гэтак укаранілася ў сьвядомасці прыказчыка, што ён думаў, што чаго-небудзь не разумеє, калі Нехлюдаў

¹ Адзіны падатак.

² Старажытны саксонскі фарфар.

гаварыў аб тым, што ўвесь даход з зямлі павінен ісці ў грамадскі капітал сялян.

— Зразумеў. Вы, значыцца, процант з гэтага капітала будзеце атрымліваць?—сказаў ён, узрадаваўшыся.

— Ды не. Вы зразумейце, што зямля не можа быць уласнасцю прыватных асоб.

— Гэта праўда.

— І ўсё тое, што дае зямля, з гэтай прычыны належыць усім.

— Дык, значыцца, даходу вы ўжо не будзеце мець?—запытаў, перастаўшы ўсміхацца, прыказчык.

— Але, я адмаўляюся.

Прыказчык цяжка ўздыхнуў і потым зноў пачаў усміхацца. Цяпер ён зразумеў. Ён зразумеў, што Нехлюдаў чалавек не зусім здаровы, і адразу-ж пачаў шукаць у праекце Нехлюдава, які адмаўляўся ад зямлі, магчымасць карысці для сябе і абавязкова хацеў зразумець праект так, каб яму можна было пакарыстацца гэтай зямлёй. Калі-ж ён зразумеў, што і гэта немагчыма, ён засмуціўся і перастаў цікавіцца праектам, і толькі для таго, каб дагадзіць гаспадару, усміхаўся. Бачачы, што прыказчык не разумее яго, Нехлюдаў адпусціў яго, а сам сеў за зрэзаны і заліты чарнілам стол і пачаў выкладаць на паперы свой праект.

Сонца села ўжо за ліпы, якія толькі што пачалі выпускацца, і камары раямі заляталі ў пакой і кусалі Нехлюдава. Калі ён у той самы час, як скончыў сваё пісанне, пачуў, што з вёскі даносяцца гукі бекання статку, з рыпам адчыняюцца вароты, гамоняць мужыкі, сабраўшыся на сходзе, тады Нехлюдаў сказаў прыказчыку, што не трэба мужыкоў клікаць да канторы, а што ён сам пойдзе на вёску, да таго двара, дзе яны збяруцца.

Выпіўшы хутка шклянку чаю, прапанаваную прыказчыкам, Нехлюдаў пайшоў на вёску.

VII

Над натоўпам ля двара старасты стаяў гоман, але як толькі Нехлюдаў падышоў, гоман сціх, і сяляне, таксама, як і ў Кузмінскім, усе адзін за адным паздымалі шапкі.

Сяляне гэтай мясцовасці мелі больш убогі выгляд, чым сяляне Кузмінскага; як дзеўкі і бабы насілі падвескі ў вушах, гэтак і мужыкі былі амаль усе у лапцях і саматканых кашулях і кафтанах. Некаторыя былі босыя, у адных кашулях, як прышлі з работы.

Нехлюдаў зрабіў намаганне над сабой і пачаў сваю прамову тым, што паведаміў мужыкоў аб сваім намеры аддаць ім зямлю зусім. Мужыкі маўчалі, і выраз іхніх твараў ніяк не змяніўся.

— Таму што я лічу, — чырванеючы, гаварыў Нехлюдаў, — што зямлёй не павінен валодаць той, хто на ёй не працуе, і што кожны мае права карыстацца зямлёй.

— Вядомая рэч. Гэта якраз так, як трэба, — пачуліся галасы мужыкоў.

Нехлюдаў гаварыў далей аб тым, як даход ад зямлі павінен размяркоўвацца паміж усімі, і таму ён прапануе ім узяць зямлю і плаціць за яе цану, якую яны прызначаць, у грамадскі капітал, якім яны-ж будуць карыстацца. Усё яшчэ чуліся словы ўхвалы і згоды, але сур'ёзныя твары сялян рабіліся ўсё больш і больш сур'ёзнымі, і вочы, якія глядзелі раней на пана, апускаліся ўніз, быццам не жадаючы сароміць яго ў тым, што хітрасць яго зразумелі ўсе, і ён нікога не ашукае.

Нехлюдаў гаварыў даволі ясна, і мужыкі былі людзі кемкія, але яго не зразумелі і не маглі зразумець з той самай прычыны, з якой прыказчык доўга не разумеў. Яны былі цвёрда пераконаны ў тым, што кожнаму чалавеку ўласціва рабіць сабе на карысць. Пра памешчыкаў-жа яны даўно ўжо з вопыту некалькіх пакаленняў ведалі, што памешчык заўсёды робіць сабе на карысць за кошт сялян. І таму, калі памешчык заклікае іх і прапануе нешта новае, дык, пэўна, для таго, каб як-небудзь яшчэ хітрэй ашукаць іх.

— Ну, што-ж, па колькі вы думаеце абкласці зямлю? — запытаў Нехлюдаў.

— Што-ж нам абкладаць? Мы гэта не можам. Зямля ваша і ўлада ваша, — адказалі з натоўпу.

— Ды не, вы самі будзеце карыстацца гэтымі грашыма на грамадскія патрэбы.

— Мы гэтага не можам. Вобчаства само па сабе, а гэта зноў само па сабе.

— Вы зразумейце, — жадаючы растлумачыць справу, усміхаючыся сказаў прыказчык, — што князь аддае вам зямлю за грошы, а грошы гэтыя самыя зноў у ваш-жа капітал, на вобчаства аддаюцца.

— Мы вельмі добра разумеем, — сказаў бяззубы сярдзіты дзед, не падымаючы вачэй. — Падобна як у банку, толькі мы плаціць павінны ў тэрмін. Мы гэтага не хочам, бо і так нам цяжка, а то, значыцца, зусім чыстае разарэнне.

— Непатрэбна гэтага. Мы лепш, як раней, — загаманілі незадоволення і нават грубыя галасы.

Асабліва горача пачалі адмаўляцца, калі Нехлюдаў сказаў, што складзе ўмову, у якой падпішацца ён, і яны павінны будуць падпісацца.

— Што-ж падпісвацца? Мы гэтак, як працавалі, гэтак і будзем працаваць. А гэта навошта? Мы людзі цёмныя.

— Не згодны, бо справа незвычайная. Як было, гэтак хай і будзе. Насенне-б толькі адмяніць, — пачуліся галасы.

Адмяніць насенне значыла тое, што пры цяперашнім парадку насенне на пасеў з палавіны давалі сяляне, а яны прасілі, каб насенне было панскае.

— Вы, значыць, адмаўляецеся, не хочаце ўзяць зямлю? — запытаў Нехлюдаў, звяртаючыся да нестарага, з вясёлым тварам, босага селяніна ў абадраным кафтане, які трымаў асабліва проста на сагнутай левай руцэ сваю падраную шапку так, як трымаюць салдаты свае шапкі, калі па камандзе здымаюць іх.

— Так точно, — вымавіў гэты, відаць яшчэ не вызвалены ад гіпнатызма салдацтва, селянін.

— Значыць, у вас хапае зямлі? — сказаў Нехлюдаў.

— „Никак нет-с“, — адказаў з штучна вясёлым выглядам быўшы салдат, старанна трымаючы перад сабою сваю падраную шапку, нібы прапануючы яе кожнаму, хто пажадае пакарыстацца ёю.

— Ну, усё-такі вы абмяркуйце тое, што я сказаў вам, — гаварыў здзіўлены Нехлюдаў і паўтарыў сваю прапанову.

— Нам няма чаго думаць: як сказалі, гэтак і будзе,— сярдзіта вымавіў бяззубы пануры дзед.

— Я заўтра прабуду тут дзень,—калі перадумаеце, дык дашліце да мяне сказаць.

Мужыкі нічога не адказалі.

Так нічога і не мог дабіцца Нехлюдаў і пайшоў назад у кантору.

— А я вам скажу, князь,—сказаў прыказчык, калі яны вярнуліся дамоў,—што вы з імі не дамовіцеся: народ упарты. А як ён на сходзе—ён упрэцца, і не зрушыш яго. Усяго баіцца. От гэтыя самыя мужыкі, хаця-б той сівы або чарнявы, што не згаджаўся,—мужыкі разумныя. Калі прыдзе ў кантору,—пасадыш яго чай піць,—усміхаючыся, гаварыў прыказчык,—пачнеш гаварыць—розуму багата, міністр,—усё абмяркуе, як трэба. А на сходзе зусім іншы чалавек, пачне адно...

— А ці нельга паклікаць сюды такіх самых разумных сялян, некалькі чалавек,—сказаў Нехлюдаў,—я-б ім падрабзна растлумачыў.

— Гэта можна,—сказаў прыказчык з усмешкай.

— Дык, вось, калі ласка, паклічце заўтра.

— Гэта ўсё магчыма, заўтра збяру,—сказаў прыказчык і яшчэ больш радасна ўсмінуўся.

— От, спрытныя які!—гаварыў, раскачваючыся на гладкай кабыле чорны мужык, з калматай, ніколі нечасанай барадой, другому старому, худому мужыку, у прадраным кафтане, які ехаў з ім побач і званіў жалезнымі путамі.

Мужыкі ехалі на начлег карміць коней на гасцінцы і ўпотаікі ў панскім лесе.

— Дарэмна зямлю аддам, толькі падпішыся. Ці мала яны нашага брата ашуквалі. Не, браце, не возьмеш, цяпер мы і самі разумнымі зрабіліся,—дадаў ён і пачаў клікаць адсталага стрыгуна-жарабя.—Косю, косю!—крычаў ён, спыніўшы каня і азіраючыся назад, але стрыгун быў не ззаду, а збоку,—пайшоў у лугі.

— Бачыш, унадзіўся, воўк яго рэж, у панскія лугі,—вымавіў чорны мужык з калматай барадой, пачуўшы трэск

конскага шчаўя, па якому з іржаннем скакаў адсталы стрыгун з расістых лугоў, якія прыемна пахлі балотам.

— Чуеш, зарастаць лугі, трэба будзе ў свята баб да-слаць іспольныя прапалоць,—сказаў худы мужык у прадраным кафтане,—а то косы парвеш.

— Падпішыся, гаворыць,—працягваў далей калматы мужык сваю думку аб прамове пана.—Падпішыся, ён цябе жывога праглыне.

— Гэта праўда,—адказаў стары.

І яны нічога больш не гаварылі. Чуўся толькі тупат жонскіх ног па цвёрдай дарозе.

VIII

Вярнуўшыся дадому, Нехлюдаў знайшоў у прыгатаванай для яго начлегу канторы высокі ложка з пухавікамі, двума падушкамі і чырвонай-бардо двухспальнай шаўковай, дробна і ўзорыста штабнаванай, нягнуткай коўдрай,—напэўна ласаг прыказчыцы. Прыказчык прапановаў Нехлюдаву рэшткі абеду, але калі той адмовіўся, ён папрасіў выбачэння за дрэнны пачастунак і ўбранне і пайшоў, пакінуўшы Нехлюдава аднаго.

Адмова сялян зусім не збянтэжыла Нехлюдава. Наадварот, не глядзячы на тое, што там, у Кузмінскім, яго прапанову прынялі і ўвесь час дзякавалі, а тут яму выказалі недаверлівасць і нават варожасць, ён адчуваў сябе спакойным і радасным. У канторы было душна і брудна. Нехлюдаў вышаў на двор і хацеў ісці ў сад, але ўспомніў тую ноч, акно ў дзявочай, задні ганак—і яму непрыемна было хадзіць па месцах, апаганеных злачыннымі ўспамінамі. Ён сеў зноў на ганчак і, удыхаючы ў сябе цёплае паветра, напоўненае моцным пахам бярозавага лісця, доўга глядзеў на чарнаваты сад і слухаў млын, салаўёў і яшчэ аднастайны посвіст у кусце каля самага ганка нейкай птушкі. У акне прыказчыка пагасілі агонь, на ўсходзе, з-за хлева, запылала зарава—гэта ўзыходзіў месяц, зарніцы ўсё святлей і святлей пачалі азараць запушчаны квітнеючы сад і спаракнелы дом, здалёк пачуліся грывоты, і трэць неба захінулася чор-

най хмарай. Салаўі і птушкі змоўклі. З-за шуму вады каля млына пачулася гагатанне гусей, а потым на вёсцы і на дварэ прыказчыка пачалі пераклікацца раннія пеўні, як яны звычайна раней свайго часу крычаць у душныя навальнічыя ночы. Ёсць прыказка, што пеўні крычаць рана пад вясёлую ноч. Для Нехлюдава гэта ноч была больш, чым вясёлая. Ваабражэнне аднавіла перад ім уражанні таго шчаслівага лета, якое ён правёў тут нявінным юнаком, і ён адчуў сябе цяпер гэткім, якім ён быў не толькі тады, але і ва ўсе лепшыя мінуты свайго жыцця. Ён не толькі ўспомніў, але адчуў сябе такім, якім ён быў тады, калі ён чатырнаццацігадовым хлопчыкам маліўся богу, каб бог адкрыў яму ісціну, калі плакаў дзіцёнкам на каленях маці, расстаючыся з ёй і абяцаючы ёй быць заўсёды добрым і ніколі не засмучаць яе,—адчуў сябе такім, якім ён быў, калі яны з Ніколенькам Ірцэневым рашылі, што будуць заўсёды падтрымліваць адзін аднаго ў добрым жыцці і будуць старацца зрабіць усіх людзей шчаслівымі. Ён успомніў цяпер, як у Кузмінскім на яго найшла спакуса, і ён пачаў шкадаваць і дом, і лес, і гаспадарку, і зямлю, і запытаў сябе цяпер: ці шкадуе ён? І яму нават дзіўна было, што ён мог шкадаваць. Ён успомніў усё, што ён бачыў сёння: і жанчыну з дзецьмі без мужа, пасаджанага ў турму за парубку ў яго, Нехлюдаўскім, лесе, і жахлівую Матруну, якая лічыла, ці, прынамсі, гаварыла, што жанчыны іхняга стану павінны аддавацца ў палюбоўніцы панам; успомніў адносіны яе да дзяцей, спосабы адвозу іх у выхаваўчы дом, і гэты няшчасны з старэчай усмешкай дзіцёнак у шапачцы, які памірае ад недакорму; успомніў гэту цяжарную, кволую жанчыну, якую павінны былі прымусіць працаваць на яго за тое, што яна, змучаная працай, не ўпільнавала сваёй галоднай каровы. І тут-жа ўспомніў турму, паголеныя галовы, камеры, брыдкі пах, ланцугі і побач з гэтым—вар'яцкую раскошу свайго і ўсяго гарадскога, сталічнага, панскага жыцця. Усё было зусім ясна і зразумела.

Светлы месяц, амаль поўны, вышаў з-за хлева, на двор ляглі чорныя цені, і заблішчэла жалеза на даху спаракхнелага дома.

І як-быццам не жадаючы прапусціць гэтае святло, заціхшы салавей зноў засвістаў і зашчоўкаў з саду.

Нехлюдаў успомніў, як ён у Кузмінскім пачаў абдумаць сваё жыццё, вырашаць пытанні аб тым, што і як ён будзе рабіць, і ўспомніў, як ён забытаўся ў гэтых пытаннях і не мог вырашыць іх: колькі было меркаванняў па кожнаму пытанню. Ён цяпер задаў сабе гэтыя пытанні і здзівіўся, як усё было проста. Было проста таму, што ён цяпер не думаў аб тым, што з ім будзе, і яго нават не цікавіла гэта, а думаў толькі аб тым, што ён павінен зрабіць. І дзіўная справа, што патрэбна для сябе, ён ніяк не мог рашыць, а што трэба рабіць для іншых, ён ведаў добра. Ён ведаў цяпер добра, што трэба было аддаць зямлю сялянам, таму што ўтрымліваць яе было несумленна. Ведаў добра, што трэба не пакідаць Кацюшу, дапамагаць ёй, быць гатовым на ўсё, каб загладзіць сваю віну перад ёю. Ведаў добра, што трэба было вывучыць, разгледзець, усвядоміць сабе, зразумець усе гэтыя справы судоў і пакаранняў, у якіх ён адчуваў, што бачыць нешта такое, чаго не бачаць іншыя. Што атрымаецца з усяго гэтага, ён не ведаў, але ведаў цвёрда, што і тое, і другое, і трэцяе яму абавязкова трэба рабіць. І гэта цвёрдая ўпэўненасць была радаснай для яго.

Чорная хмара зусім насунулася, і зрабіліся віднымі ўжо не зарніцы, а маланкі, якія асвятлялі ўвесь двор. І спархнелы дом з адламанымі ганкамі, і грывоты пачуліся ўжо над галавой. Усе птушкі сціхлі, але зашамацела лісце, і вецер дабег да ганку, дзе сядзеў Нехлюдаў, варушачы яго валасы. Даляцела адна кропля, другая забарабаніла па лапухах, жалезнаму даху, і ярка ўскалыхнула ўсё паветра; усё заціхла, і не паспеў Нехлюдаў палічыць да трох, як страшна трэснула нешта над самай галавой і раскацілася па небе.

Нехлюдаў увайшоў у дом.

„Так, так,—думаў ён.—Справа, якая робіцца нашым жыццём, уся справа, увесь сэнс гэтай справы незразумелы і не можа быць зразумелым для мяне: навошта былі цёткі, чаму Ніколенька Ірценеў памёр, а я жыву? Навошта была Кацюша? І маё вар'яцтва? Навошта была гэта вайна? І ўсё маё наступнае распускае жыццё? Усё гэта зразумець, зра-

зумець усю справу гаспадара мне не пад сілу. Але выконваць яго волю, напісаную ў маім сумленні,—гэта мне пад сілу, і гэта я ведаю цвёрда. І калі раблю, бываю зусім спакойным“.

Дожджык ішоў ужо ліўнем і сцякаў з дахаў з цурчаннем у кадку; маланка радзей асвятляла двор і дом. Нехлюдаў вярнуўся ў пакой, распрануўся і лёг на ложак, баючыся клапаў, бо адарваныя брудныя паперкі сцен прымушалі падазраваць іхнюю прысутнасць.

„Так, адчуваць сябе не гаспадаром, а слугой“, думаў ён і радаваўся гэтай думцы.

Боязкасць яго апраўдалася. Толькі ён пагасіў свячу, яго, абліпаючы, пачалі кусаць клапаы.

„Аддаць зямлю, ехаць у Сібір,—блохі, клапаы, бруд... Ну, што-ж, калі трэба цярпець гэта,—буду цярпець“. Але, не глядзячы на ўсё жаданне, ён не мог вытрымаць гэтага і сеў ля адчыненага акна, любуючыся, як хутка адыходзіць хмара і адкрываецца зноў месяц.

IX

Досвіткам толькі Нехлюдаў заснуў, і таму наступным днём працнуўся позна.

Апоўдня сем выбраных мужыкоў, запрошаных прыказчыкам, прышлі ў яблыневы сад пад яблыні, дзе ў прыказчыка быў зроблен на слупіках, убітых у зямлю, столік і лавачкі. Даволі доўга сялян прасілі надзець шапкі і сесці на лавачкі. Асабліва ўпарта трымаў перад сабой, па правілу, як трымаюць на пахаванні, сваю падраную шапку былы салдат, абуты сёння ў чыстыя анучы і лапці. Калі-ж адзін з іх, пажважнага выгляду шырокі дзед, з кольцамі поўсiвой барады, як у Майсея, Мікель-Анджэло, і сівымі густымі кучаравымі валасамі вакол загарэлага і аголенага карычневага ілба, надзеў сваю вялікую шапку і, захінуўшы новы саматканы кафтан, пралез на лаўку і сеў, астатнія паселі ўслед за ім.

Калі ўсе размясціліся, Нехлюдаў сеў супроць іх і, абпёршыся лакцём на стол над паперкай, у якой у яго быў напісан канспект праекта, пачаў выкладаць яго.

Ці таму, што сяян было меней, ці таму, што ён быў занят не сабой, а справамі, Нехлюдаў гэты раз не адчуў ніякай збянтэжанасці. Мімаволі ён звяртаўся пераважна да шырокага дзеда з белымі кольцамі барады, чакаючы ад яго ўхвалы або адмаўлення. Але ўяўленне, складзенае аб ім Нехлюдавым, было памылковае. Прыстойны дзед, хаця і ківаў спагадліва сваёй прыгожай патрыярхальнай барадой або ўстрасаў ёю, хмурачыся, калі іншыя супярэчылі, відавочна, з вялікай цяжкасцю разумеў тое, што гаварыў Нехлюдаў, і то толькі тады, калі гэта пераказвалі на сваёй мове іншыя сяляне. Куды больш разумеў словы Нехлюдава маленькі, крывы на адно вока, адзеты ў палананую нанкавую паддзёўку і старыя, збітыя на бок, боты, амаль безбароды дзядок, які сядзеў побач з патрыярхальным дзедам—ён быў пячніком, як даведаўся потым Нехлюдаў. Чалавек гэты хутка вадзіў бровамі, уважліва слухаў, і адразу-ж пераказваў пасвойму тое, што гаварыў Нехлюдаў. Гэтак-жа хутка разумеў і невысокі прысадзісты дзед з белаю барадой і бліскучымі разумнымі вачыма, які карыстаўся кожным выпадкам, каб рабіць жартаўлівыя, іранічныя заўвагі на словы Нехлюдава і, відавочна, фарсіў гэтым. Былы салдат таксама, здавалася, мог-бы разумець справу, калі-б не ачмурэў ад салдацтва і не блытаўся ў прывычках бессэнсоўнай салдацкай мовы. Сур'ёзнай за ўсіх ставіўся да справы доўганосы, з маленькай барадой, высокі чалавек, адзеты ў чыстую саматканую вопратку і ў новыя лапці, які гаварыў густым басам. Чалавек гэты ўсё разумеў і гаварыў толькі тады, калі гэта трэба было. Астатнія два дзяды, адзін—той самы бяззубы, які ўчора на сходзе з крыкам рашуча адмаўляў усе прапановы Нехлюдава, і другі—высокі, белы, кульгавы дзед з добрадушным тварам, у бахілках і туга абкручаных белымі анучамі худых нагах, абодва амаль увесь час маўчалі, хаця і уважліва слухалі. Нехлюдаў раней за ўсё выказаў свой погляд на зямельную ўласнасць.

— Зямлю, на мой погляд,—сказаў ён,—нельга ні прадаваць, ні купляць, таму што калі можна прадаваць яе, дык тыя, у каго ёсць грошы, купяць яе ўсю і тады будуць браць з тых, у каго няма зямлі, што захочуць, за права

карыстання зямлёй. Будуць браць грошы за тое, каб ста-
яць на зямлі,—дадаў ён, карыстаючыся аргументам Спенсера.

— Адзін ратунак—крыллі падвязаць—лятаць,—сказаў
дзед з белай барадой, вочы якога смяяліся.

— Гэта правільна,—сказаў густым басам доўганосы.

— Так точна,—сказаў былы салдат.

— Баба травы для кароўкі нарвала: злавілі—у астрог,—
сказаў кульгавы добрадушны дзед.

— Зямля свая за пяць вёрст, а заарандаваць—не пад-
ступіцца. Паднялі цану гэтак, што не апраўдаеш,—дадаў
бяззубы сярдзіты дзед,—вяроўкі ўюць з нас, як хочучь,
горш прыгону,—пацвердзіў сярдзіты.

— Я таксама думаю, як і вы,—сказаў Нехлюдаў,—лічу
за грэх валодаць зямлёй. І вось хачу аддаць яе.

— Што-ж, справа добрая,—сказаў дзед з майсеевымі
кольцамі, відавочна маючы на ўвазе тое, што Нехлюдаў
хоча аддаць яе ў наймы.

— Я затым і прыехаў: я не хачу больш уладаць зямлёй;
але вось трэба абмеркаваць, як ад яе адмовіцца.

— Ды аддай мужыкам, вось і ўсё,—сказаў бяззубы сяр-
дзіты дзед.

Нехлюдаў збянтэжыўся ў першую мінуту, адчуўшы ў
гэтых словах сумненне ў шчырасці свайго намеру. Але ён
адразу-ж схаміянуўся і скарыстаў гэту заўвагу, каб выка-
заць тое, што меў сказаць.

— І рады-б аддаць,—сказаў ён,—але каму і як? Якім
мужыкам? Чаму вашаму вобчаству, а не Дзёмінскаму? (Гэта
было суседняе сяло з жабрацкім надзелам.)

Усе маўчалі. Толькі былы салдат сказаў:

— Так точна.

— Ну, вось,—сказаў Нехлюдаў,—вы мне скажыце, калі-б
цар сказаў, каб адабраць ад памешчыкаў зямлю і раздаць
сялянам...

— А, ці што чуваць аб гэтым?—запытаў той самы
старык.

— Не, ад цара нічога няма. Я проста ад сябе кажу:
для прыкладу, што калі-б цар сказаў: адабраць ад памеш-
чыкаў зямлю і аддаць мужыкам,—як-бы вы зрабілі?

— Як зрабілі? Падзялілі-б усю па душах усім роўна, што мужыку, што пану,—сказаў пячнік, хутка ўзімаючы і апускаючы бровы.

— А то як-жа? Падзяліць па душах,—пацвердзіў добрадушны кульгавы дзед у белых анучах.

Усе падтрымалі гэта рашэнне, лічылі яго здавальняючым.

— Як-жа па душах?—запытаў Нехлюдаў.—Дваровым таксама падзяліць?

— „Нікак нет“,—сказаў былы салдат, стараючыся паказаць вясёлую бадзёрасць на сваім твары. Але разважлівы высокі селянін не згадзіўся з ім.

— Дзяліць—дык усім роўна,—падумаўшы, адказаў ён сваім густым басам.

— Нельга,—сказаў Нехлюдаў, ужо раней падрыхтаваўшы свой адказ.—Калі падзяліць усім роўна, дык усе тыя, хто самі не робяць, не аруць,—паны, лёкаі, кухары, чыноўнікі, пісары, усе гарадскія людзі,—возьмуць свае паі ды і прададуць багатым. І зноў у багатых збярэцца зямля. А ў тых, якія на сваім надзеле, зноў народзіцца народ, а зямля ўжо падзелена. Зноў багатыя сядуць на карак тым, каму зямля патрэбна.

— Так точна,—паспешна сцвердзіў салдат.

— Забараніць, каб не прадавалі зямлю, а толькі хто сам арэ,—сказаў пячнік, сярдзіта перабіваючы салдата.

На гэта Нехлюдаў адказаў, што прадугледзіць нельга, ці будзе хто для сябе араць ці для іншага.

Тады высокі разважлівы мужык прапанаваў зрабіць так, каб усім арцеллю араць.

— І хто арэ, на таго і дзяліць. А хто не арэ, таму нічога,—вымавіў ён сваім рашучым басам.

На гэты комуністычны праект у Нехлюдава былі таксама прыгатаваны аргументы, і ён сказаў, што для гэтага трэба, каб усе мелі плугі, і коні былі-б аднолькавыя, і каб адны не адставалі ад другіх, або каб усё—коні, плугі, і мала-тарні, і ўся гаспадарка—была-б агульная, а што для таго, каб зрабіць гэта, трэба, каб усе людзі згадзіліся.

— Наш народ не згодзіцца ніколі,—сказаў сярдзіты дзед

— Скрозь бойка пачнецца,—сказаў белабароды дзед, у якога смяяліся вочы.—Бабы адна адной усе вочы павыдзіраюць.

— Потым, як падзяліць зямлю па якасці,—сказаў Нехлюдаў —Завошта адным будзе чарназём, а другім гліна ды пясок?

— А раздаць надзеламі, каб усім роўна,—сказаў пачнік.

На гэта Нехлюдаў адказаў, што справа датычыцца не дзеляжу ў адным вобчашце, а аб дзеляжы зямлі наогул у розных губернях. Калі зямлю дармова аддаць сялянам, дык завошта адны будуць уладаць добрай, а другія дрэннай зямлёй? Усім захочацца на добрую зямлю.

— Так точно,—сказаў салдат.

Астатнія маўчалі.

— Так што гэта не так проста, як здаецца,—сказаў Нехлюдаў.—І пра гэта не мы адны, а многа людзей думае. І вось ёсць адзін амерыканец, Джордж, дык ён вось як надумаў. І я згодзен з ім.

— Ды ты гаспадар, ты і аддай. Што табе? Твая воля,—сказаў сярдзіты дзед.

Перарыў гэты збянтэжыў Нехлюдава; але ён са здавальненнем заўважыў, што і не ён адзін быў незадаволен гэтым перарывам.

— Пачакай, дзядзька Сямён, хай ён раскажа,—сваім пагрозлівым басам сказаў разважлівы мужык.

Гэта ўзбадзёрыла Нехлюдава,—ён пачаў тлумачыць ім па Генры Джорджу праект адзінага падатку.

— Зямля—нічыя, божая,—пачаў ён.

— Гэта так. Так точно,—адгукнуліся некалькі галасоў.

— Уся зямля агульная. Усе маюць на яе роўнае права. Але ёсць зямля лепшая і горшая. І кожны жадае ўзяць добрую. Як-жа зрабіць, каб усім было роўна? А так, каб той, хто будзе валодаць добрай, плаціў-бы тым, якія не валодаюць зямлёй, тое, што яго зямля варта,—сам сабе адказваў Нехлюдаў.—А так як цяжка размеркаваць, хто каму павінен плаціць, і з той прычыны, што на грамадскія патрэбы неабходна збіраць грошы, дык і зрабіць так, каб той, хто валодае зямлёй, плаціў-бы ў вобчашта на ўсялякія патрэбы тое, што яго зямля варта. Гэтак усім роўна будзе. Хочаш валодаць зямлёй—плаці за добрую зямлю больш, за дрэнную меней. А не хочаш валодаць—

нічога не плаціш; а падаткі на грамадскія патрэбы за цябе будуць плаціць тыя, хто зямлёй валодае.

— Гэта правільна,—сказаў пачнік, рухаючы брывамі.— У каго лепшая зямля, той болей плаціць павінен.

— І разумны-ж быў гэты Жоржа,—сказаў паважны дзед з кольцамі.

— Толькі-б плата была пад сілу,—сказаў басам высокі, відавочна ўжо прадбачачы, куды ідзе справа.

— А плата павінна быць такая, каб было не дорага і не танна... Калі дорага, дык не выплацяць, і ўбытак будзе, а калі танна, усе пачнуць купляць адзін у аднаго, будуць гандляваць зямлёй. Вось гэта самае я хацеў зрабіць у вас.

— Гэта правільна, гэта справядліва. Што-ж, гэта добра,—казалі мужыкі.

— Ну і галава,—паўтарыў шырокі дзед з кольцамі.— Жоржа! А што надумаў.

— Ну, а як-жа, калі я захачу ўзяць зямлі?—сказаў, усміхаючыся, прыказчык?

— Калі вольны ёсць надзел, бярыце і працуйце,—сказаў Нехлюдаў.

— Табе навошта? Ты і так сыты,—сказаў дзед, у якога ўсміхаліся вочы.

На гэтым скончылася нарада.

Нехлюдаў зноў паўтарыў сваю прапанову, але не патрабаваў адказу зараз-жа, а раіў пагаварыць з вобчэствам і тады прысці і даць адказ яму.

Мужыкі казалі, што пагавораць з вобчэствам і дадуць адказ, і, развітаўшыся, пайшлі ўсхваляваныя. На дарозе доўга чулася, паступова аддаляючыся, іхнія гучная гамонка. І да позняга вечара гулі іхнія галасы і даносіліся па рацэ ад вёскі.

На другі дзень мужыкі не працавалі, а абмяркоўвалі прапанову пана. Вобчэства падзялілася на дзве партыі: адна прызнавала выгаднай і бяспечнай прапанову пана, другая бачыла ў гэтым хітрасць, сутнасць якой яна не магла зразумець і якой таму асабліва баялася. На трэці дзень аднак

усе згадзіліся прыняць прапанаваныя ўмовы, і прышлі да Нехлюдава абвясціць рашэнне ўсяго вобчаства. На згоду гэту мела ўплыў выказанае адной бабулькай, прынятае старымі, якое знішчала ўсялякую боязкасць ашуканства, тлумачэнне ўчынку пана, якое складалася з таго, што пан пачаў пра душу думаць і рабіць гэтак для яе паратунку. Тлумачэнне гэта сцвярджалася тымі вялікімі грашовымі міласціямі, якія раздаваў тут Нехлюдаў, у час свайго прабывання ў Панаве. Грашовыя міласціні, якія раздаваў тут Нехлюдаў, былі выкліканы тым, што ён тут упершыню пазнаў тую ступень беднасці і суровасці жыцця, да якой дайшлі сяляне, і, здзіўлены гэтай беднасцю, хаця і ведаў, што гэта неразумна, не мог не даваць тых грошай, якіх у яго цяпер набіралася асабліва багата, бо ён атрымаў іх за прададзены яшчэ ў мінулым годзе лес у Кузмінскім і яшчэ задаткі за продаж інвентара.

Як толькі даведаліся, што пан усім, хто просіць, дае грошы, гурбы народу, пераважна баб, пачалі хадзіць да яго з усёй акругі, просячы дапамогі. Ён зусім не ведаў, што рабіць з імі, чым кіравацца ў вырашэнні пытання, колькі і каму даць. Ён адчуваў, што не даваць тым, хто просяць, і відавочна, бедным людзям грошай, якіх у яго было багата, нельга было. А даваць выпадкова тым, якія просяць, не мела сэнсу. Адзіны сродак выйсці з гэтага становішча складаўся з таго, каб паехаць. Гэта самае ён і паспяшаўся зрабіць.

У апошні дзень свайго прабывання ў Панаве Нехлюдаў пайшоў у дом і пачаў перабіраць пакінутыя там рэчы. Перабіраючы іх, ён у ніжняй шуфлядцы старой цётчынай шыфан'еркі з чырвонага дрэва, з жыватом і бронзавымі кольцамі з ільвінымі галавамі, знайшоў многа лістоў і сярод іх сфатаграфаваную на картачцы групу: Соф'ю Іванаўну, Мар'ю Іванаўну, яго самога студэнтам і Кацюшу—чыстую, свежую, прыгожую і жыццерадасную. З усіх рэчаў, якія былі ў доме, Нехлюдаў узяў толькі лісты і гэты здымак. Астатняе ўсё ён пакінуў млынару, які купіў за дзесятую частку цаны, па хадайніцтву прыказчыка, што ўсё ўсім-хайся, на звоз дом і ўсю мэблю Панава.

Успамінаючы цяпер сваё шкадаванне да загубленай уласнасці, якое ён адчуваў у Кузмінскім, Нехлюдаў здзіўляўся на тое, як мог ён перажываць гэтае пачуццё; цяпер ён адчуваў безупынную радасць вызвалення і адчуванне новага, падобнае да таго, што павінен адчуваць падарожнік, адкрываючы новыя землі.

Х

Горад асабліва незвычайна і па-новаму ў гэты прыезд здзівіў Нехлюдава. Ён увечары, пры запаленых ліхтарых, прыехаў з вакзала на сваю кватэру. Па ўсіх пакоях яшчэ пахла нафталінам, і Аграфена Пятроўна і Карней—абодва адчувалі сябе стомленымі і незадаволенымі, і нават пасварыліся праз прыбіранне рэчаў, ужыванне якіх, здавалася, складалася толькі з таго, каб іх развешваць, сушыць і хаваць. Пакой Нехлюдава быў не заняты, але не прыбраны, і ад скрыняў прайсці да яго было цяжка, так што прыезд Нехлюдава, відавочна, перашкаджаў тым справам, якія, у сілу нейкай дзіўнай інерцыі, рабіліся на гэтай кватэры. Усё гэта было так непрыемна сваім відавочным вар'яцтвам, якога ён некалі быў удзельнікам, здалося Нехлюдаву пасля ўражанняў вясковай нястачы, што ён парашыў пераехаць на другі-ж дзень у гасцініцу, пакінуўшы Аграфену Пятроўну прыбіраць рэчы, як яна гэта лічыла патрэбным, да прыезду сястры, якая ўпарадкуе канчаткова ўсё тое, што было ў доме.

Нехлюдаў раніцою вышаў з дому, выбраў сабе недалёка ад турмы ў першых сустрэчных, вельмі скромных і бруднаватых мэблевых пакоях памяшканне з двух нумароў і, загадаўшы аб тым, каб туды перавезлі выбраныя ім з дому рэчы, пайшоў да эдвката.

На дварэ было холадна. Пасля навальніц і дажджоў пачаліся тыя халады, якія звычайна бываюць увесну. Было гэтак холадна і гэтакі сцюдзёны вецер, што Нехлюдаў скалеў у лёгкім паліто і ўсё хутчэй і хутчэй крочыў, стараючыся сагрэцца.

У яго успамінах былі вясковыя людзі: жанчыны, дзеці, старыя, беднасць і змарнеласць, якія ён як быццам упер-

шыню ўбачыў, асабліва той старычок-дзіцёнак, які ўсміхаецца і баўтае тонкімі ножкамі,—і ён мімаволі параўноўваў з імі тое, што было ў горадзе. Праходзячы каля крамы мясных, рыбных і гатовага адзення, яго здзівіла—як быццам ён упершыню ўбачыў гэта—сытасць той велізарнай колькасці такіх чыстых і гладкіх гандляроў, якіх няма ніводнага чалавека ў вёсцы. Людзі гэтыя, відавочна, цвёрда былі пераконаны ў тым, што іхнія старанні ашукаць людзей, якія не разбіраюцца ў іх тавары, ёсць не гультайскі, а вельмі карысны занятак. Гэткія-ж самыя былі фурманы з велізарнымі задамі і гузікамі на спіне, гэткія-ж швейцары ў шапках, абшытых галунамі, гэткія-ж наплоеныя пакаёўкі ў фартухах і асабліва ліхачы-рамізнікі з падбрытымі каркамі, седзячы разваліўшыся ў сваіх пралётках, пагардліва і распусна разглядаючы прахожых. Ва ўсіх гэтых людзях ён мімаволі бачыў цяпер тых самых вясковых людзей, пазбаўленых зямлі і гэтай беднасцю сагнанных у горад. Адно з гэтых людзей здолелі скарыстаць гарадскія ўмовы і зрабіліся такімі самымі, як і паны, і радаваліся свайму становішчу; другія-ж трапілі ў горадзе ў яшчэ горшыя ўмовы, як у вёсцы, і зрабіліся яшчэ больш няшчаснымі. Такімі няшчаснымі здаліся Нехлюдаву тыя шаўцы, якіх ён убачыў у акне аднаго сутарэння, дзе яны працавалі; такія самыя былі худыя, бледныя, ускудлачаныя прачкі, якія худымі голымі рукамі прасавалі перад адчыненымі вокнамі, з якіх шугала мыльная пара. Такімі самымі былі, сустрэнутыя Нехлюдавым, два маляры ў фартухах і апорках на босых нагах, усе ад галавы да пятаў запэцканыя фарбай. У закасанных вышэй локця загарэлых жылістых слабых руках яны, лаючыся, неслі вядро фарбы. Такія самыя твары былі і ў запыленых з чорнымі тварамі ламавікоў, што трэсліся на сваіх дрогах. Такія самыя былі ў абадраных, апухлых мужчын і жанчын з дзецьмі, якія стаялі на рагах вуліц і прасілі міласціны. Гэткія самыя твары можна было бачыць у адчыненых вокнах тракціраміма якога давялося праходзіць Нехлюдаву. Каля брудных, застаўленых бутэлькамі і чайнай пасудай столікаў, між якімі, раскачваючыся, сноўдалі белыя афіцыянты, сядзелі, гарлаючы і распяваючы, потныя, пачырванелыя людзі з

атуманенымі тварамі. Адзін сядзеў ля акна, падняўшы бровы і выпяўшы губы, глядзеў перад сабою, як быццам стараючыся ўспомніць нешта.

„І навошта яны ўсе пазбіраліся тут?“ думаў Нехлюдаў, мімаволі ўдыхаючы разам з пылам, які на яго нёс халодны вецер, усюды пашыраны пах прагорклага масла свежай фарбы.

На адной вуліцы яго дагнаў абоз ламавікоў; яны везлі нейкае жалеза і так страшна грывелі па няроўным бруку сваім жалезам, аж яму зрабілася балюча ў вушах і галаве. Ён пайшоў хутчэй, каб выперадзіць абоз, калі раптам з-за грукату жалеза пачуў сваё імя. Ён спыніўся і ўбачыў крыху ўперадзе сябе ваеннага з спічастымі скручанымі вусамі і ззяючым глянцавітым тварам; ваенны, седзячы на таратайцы ліхача, ветліва махаў яму рукой, адкрываючы ўсмешкай надзвычайна белыя зубы.

— Нехлюдаў! Ты гэта?

Першае адчуванне Нехлюдава было прыемнасць.

— А! Шэнбок,—радасна вымавіў ён, але адразу-ж зразумеў, што радавацца зусім не было чаго.

Гэта быў той самы Шэнбок, які тады заязджаў да цёткаў. Нехлюдаў даўно не бачыў яго, але чуў пра яго, што ён, не гледзячы на свае даўгі, пакінуўшы полк і астаўшыся ў кавалерыі, усё неяк трымаўся нейкімі сродкамі ў асяроддзі багатых людзей. Задаволены, вясёлы выгляд сцвярджаў гэта.

— Вось добра, што злавіў цябе! А то нікога ў горадзе няма. Ну, браце, а ты пастарэў,—гаварыў ён, выходзячы з таратайкі і выпроставаючы плечы.—Я толькі па хадзе і пазнаў цябе. Ну, што-ж, абедаем разам? Дзе ў вас тут кормяць як след?

— Не ведаю, ці паспею,—адказаў Нехлюдаў, думаючы толькі аб тым, як-бы яму збавіцца ад таварыша, не зняважыўшы яго.—Ты чаго-ж тут?—запытаў ён.

— Усё справы, браце. Справы апекі. Я-ж апякув. Кірую справамі Саманава. Ведаеш, багацея. Ён ідыёт. А 54 тысячы дзесяцін зямлі,—сказаў ён з нейкім асаблівым гонарам, нібы сам зрабіў усе гэтыя дзесяціны.—Запушчаны справы былі жу-

дасна. Зямля ўся была ў сялян. Яны нічога не плацілі, ня-доімкі было больш, як 80 тысяч. Я за адзін год усё змяніў і даў апецы на 70 проц. больш. А?—спытаў ён з гонарам.

Нехлюдаў успомніў, што чуў, як гэты Шэнбок іменна таму, што ён прасвістаў усю сваю маёмасць і нарабіў неад-платных даўгоў, быў па нейкай асаблівай пратэкцыі пры-значан апекуном маёмасці старога багацея, які праматаў сваю маёмасць, і цяпер, пэўна, жыў з гэтай апекі.

„Як-бы збавіцца ад яго, не зняважыўшы яго“? думаў Нехлюдаў, гледзячы на яго глянцавіты, наліты твар з нафік-сатуаранымі вусамі і слухаў яго добрадушна-таварыскую балбатню аб тым, дзе добра кормяць, і хвальбу тым, як ён наладзіў справы апекі.

— Ну, дык дзе-ж абедзем?

— Мне няма калі,—сказаў Нехлюдаў, гледзячы на га-дзіннік.

— Дык вось што. Увечары сёння скачкі. Ты будзеш?

— Не, я не буду.

— Прыезджай. Сваіх ужо ў мяне няма. Але я стаўлю на Грышыных коней. Помніш? У яго добрая стайня. Дык вось прыезджай, і павячэраем.

— І вячэраць не магу,—усміхаючыся, сказаў Нехлюдаў

— Ну што-ж гэта? Ты куды цяпер? Хочаш, я давязу.

— Я да адваката. Ён тут за рогам,—сказаў Нехлюдаў.

— А, ты-ж нешта ў астрозе робіш? Астрожным хадатаем зрабіўся? Мне Карчагіны гаварылі,—смеючыся, загаманіў Шэнбок.—Яны паехалі ўжо. Што такое? Раскажы!

— Але, але, усё гэта праўда,—адказаў Нехлюдаў,— што-ж расказваць на вуліцы!

— Ну, канешне, канешне, ты-ж заўсёды дзіваком быў Дык прыедзеш на скачкі?

— Не, не магу і не хачу. Ты, калі ласка, не злуйся.

— Вось, злавацца! Ты дзе стаіш?—запытаў ён, і раптам твар яго зрабіўся сур'ёзным, вочы спыніліся, бровы падня-ліся. Ён, відавочна, хацеў успомніць, і Нехлюдаў убачыў у ім зусім такі самы тупы выраз, як у таго чалавека з пад-нятымі брывамі і адтапыранамі губамі, які здзівіў яго ў акне тракціра.

— Халадэча якая! А?

— Але, але.

— Пакупкі ў цябе?—звярнуўся Шэнбок да рамізніка.

— Ну, дык бывай; вельмі, вельмі рады, што сустрэў цябе,— сказаў ён і, паціснуўшы моцна руку Нехлюдаву, ускочыў у таратайку, махаючы перад глянцавітым тварам шырокай рукой у новай белай замшавай пальчатцы і прывычна ўсміхаючыся сваімі надзвычайна белымі зубамі.

„Няўжо я быў гэткі?—думаў Нехлюдаў, ідучы да адваката.—Ну, хаця не зусім гэткі, але хацеў быць гэткім і думаў, што так і пражыву жыццё“.

XI

Адвакат прыняў Нехлюдава без чаргі і адразу-ж разгаварыўся пра справу Меншовых, якую ён прачытаў, і абурыўся беспадстаўнасцю абвінавачвання.

— Справа гэта абураючая,—гаварыў ён.—Магчыма, што падпаліў сам гаспадар для атрымання страхоўкі, але справа ў тым, што вінаватасць Меншовых зусім не даказана. Няма ніякіх доказаў. Гэта асаблівая стараннасць следчага і нехайнасць таварыша [пракурора]. Толькі-б справа слухалася не ў павеце, а тут, і я ручаюся за выйгрыш, і ганарару не бяру ніякага. Ну-с, другая справа—прашэнне на высачайшае імя Фядос'і Біруковай—напісана; калі паедзеце ў Пецербург, вазьміце з сабой, самі падаіце і папросіце. А то зробіць запытанне ў міністэрства юстыцыі, там адкажуць так, каб хутчэй збавіцца, гэта значыць адмовяць, і нічога не будзе. А вы пастарайцеся дабрацца да вышэйшых чыноў.

— Да цара?—запытаў Нехлюдаў.

Адвакат засмяяўся.

— Гэта ўжо найвышэйшая—„высочайшая інстанцыя“. А вышэйшая—значыць—сакратара пры камісіі прашэнняў або загадчыка. Ну, усё цяпер?

— Не, вось мне яшчэ пішуць сектанты,—сказаў Нехлюдаў, вымаючы з кішэні ліст секантаў.—Гэта дзіўная

справа, калі справідлова, што яны пішуць. Я сёння пастараюся ўбачыць іх і даведацца, у чым справа.

— Вы, я бачу, зрабіліся нейкай варонкай, горлачком, праз якое выліваюцца ўсе скаргі турмы,—усміхаючыся, сказаў адвакат. Занадта багата, не пад сілу будзе.

— Не, але гэта дзіўная справа,—сказаў Нехлюдаў і расказаў сцісла сутнасць справы: людзі ў вёсцы збіраліся чытаць евангелле, прышло начальства і паразганяла іх. У наступную нядзелю зноў сабраліся, тады паклікалі ўрадніка, склалі акт, і іх аддалі пад суд. Судовы следчы дапытаў, таварыш пракурора склаў абвінаваўчы акт, судовая палата сцвердзіла абвінавачванне, і іх засудзілі ў ссылку.

— Гэта нешта жудаснае,—гаварыў Нехлюдаў.—Няўжо гэта праўда?

— Што-ж вас тут здзіўляе?

— Усё; ну, я разумею ўрадніка, якому загадалі, але таварыш пракурора, які складаў акт, ён-жа чалавек адукаваны...

— У гэтым і памылка, што мы прывыклі думаць, што пракуратура, судовыя наогул—гэта нейкія новыя ліберальныя людзі. Яны былі некалі такімі, але цяпер гэта зусім іншае. Гэта чыноўнікі, якія клапацяцца толькі аб 20 чысле. Ён атрымлівае пенсію, яму трэба больш, і гэтым і абмяжоўваюцца ўсе яго прынцыпы. Ён каго хочаце будзе абвінавачваць, судзіць, прысуджаць.

— Няўжо існуюць законы, па якіх можна выслаць чалавека за тое, што ён разам з іншымі чытае евангелле?

— Не толькі выслаць у не зусім блізкія месцы, але на катаргу, калі толькі будзе даказана, што, чытаючы евангелле, дазволілі сабе тлумачыць яго інакш, не гэтак, як загадана, і таму асуджалі царкоўнае тлумачэнне. Ганьбаванне праваслаўнай веры пры народзе і згодна артыкула 196—ссылка на пасяленне.

— Не можа быць.

— Я вам кажу. Я заўсёды кажу панам судовым,—працягваў адвакат,—што я не магу без удзячнасці бачыць іх, таму што калі я не ў турме і вы таксама, і мы ўсе, дык

толькі дзякуючы іхняй дабраце. А падвесці кожнага з нас да пазбаўлення асаблівых праў і ссылкі—самая лёгкая справа.

— Але калі так, і ўсё залежыць ад самавольства пракурора і асоб, якія маюць права ўжываць і не ўжываць закон, дык навошта суд?

Адвакат весела засмяўся.

— Вось якія пытанні вы задаеце! Ну, гэта, бацюхна, філасофія. Што-ж, можна і аб гэтым пагутарыць. Вось прыезджайце ў суботу. Сустрэнеце ў мяне вучоных, літаратараў, мастакоў. Тады і пагутарым аб агульных пытаннях,—сказаў адвакат, з іранічным пафасам вымаўляючы словы: „агульныя пытанні“.—З жонкай знаёмы. Прыезджайце.

— Пастараюся,—адказаў Нехлюдаў, адчуваючы, што ён гаворыць няпраўду, і калі аб чым пастараецца, дык толькі аб тым, каб не быць увечары ў адваката, у асяроддзі яго гасцей: вучоных, літаратараў і мастакоў.

Смех, якім адказаў адвакат на заўвагу Нехлюдава аб тым, што суд не мае значэння, калі судзі могуць па свайму свавольству ўжываць або не ўжываць закон, і інтанацыя, з якой ён вымавіў словы: „філасофія“ і „агульныя пытанні“, паказалі Нехлюдаву, як зусім па-рознаму ён і адвакат і, напэўна, і прыяцелі адваката глядзяць на рэчы, і як, не глядзячы на ўсё сваё цяперашняе аддаленне ад ранейшых сваіх сяброў, як Шэнбок, Нехлюдаў адчуваў сябе яшчэ больш далёкім ад адваката і людзей яго асяроддзя.

XII

Да турмы было далёка, а было ўжо позна, і таму Нехлюдаў узяў рамізніка і паехаў да турмы. На адной з вуліц рамізнік, чалавек сярэдніх год, з разумным і добрадушным тварам, звярнуўся да Нехлюдава і паказаў на рыштаванні велізарнага будынка.

— Вунь якую будыніну ўзвялі,—сказаў ён, як быццам ён браў нейкі ўдзел у гэтай будоўлі і ганарыўся гэтым.

Сапраўды, дом будаваўся велізарны і ў нейкім склада-

ным, незвычайным стылі. Моцныя рыштаванні з вялікіх сасновых бяввенняў, схопленыя жалезнымі змацаваннямі, акружалі няскончаную пабудову і адмяжоўвалі яе ад вуліцы драўлянай агарожай. Па мастах рыштаванняў снавалі, як мурашкі, запырсканыя вапнай рабочыя: адны клалі, другія цясалі камень, трэція ўгору насілі цяжкія і ўніз пустыя насілкі і кадкі.

Тоўсты і добра апрануты чалавек, напэўна архітэктар, стоячы каля рыштаванняў, нешта паказваў угору і гаварыў владзімірцу-падрадчыку, які пачціва слухаў яго. З варот міма архітэктара з падрадчыкам выязджалі пустыя і ўязджалі нагужаныя фурманкі.

„І як яны ўсе ўпэўнены, і тыя, якія працуюць, таксама як і тыя, якія прымушаюць іх працаваць, што гэта так і павінна быць, што ў гэты час, калі дома іхнія цяжарныя бабы рobiaць непасільную работу, і дзеці іхнія ў шапачках, перад скорай галоднай смерцю, па-старэчаму ўсміхаюцца, перабіраючы ножкамі, ім трэба будаваць гэты дурны непатрэбны палац нейкаму дурному і непатрэбнаму чалавеку, аднаму з тых самых, якія рабуюць і разараюць іх“, думаў Нехлюдаў, паглядаючы на гэты дом.

— Але, недарэчны дом,—выказаў ён уголас сваю думку.

— Як недарэчны?—пакрыўджана адказаў рамізнік.— Дзякаваць, народу работу дае. А не недарэчны.

— Дык-жа работа непатрэбная.

— Значыць, патрэбная, калі будуюць,—адказаў рамізнік,— народ корміцца.

Нехлюдаў замаўчаў, тым больш, што цяжка было гаварыць ад грукату колаў. Недалёка ад турмы рамізнік з'ехаў з бруку на шасе, так што лёгка было гаварыць, і зноў звярнуўся да Нехлюдава.

— Што гэтага народу цяперака ў горад валіць—страх колькі,—сказаў ён, абарочваючыся на сядзенні і паказваючы Нехлюдаву на арцель вясковых рабочых, якія ішлі ім насустрэч з піламі, з сякерамі, з кажухамі і торбамі за плячыма.

— Хіба больш, як у ранейшыя гады?—спытаў Нехлюдаў.

— Куды! Цяпер так набіваюцца ўсюды, што бяда. Гаспадары кідаюцца народам, як трэскамі. Усюды поўна.

— Чаму-ж гэта так?

— Раскладзіліся. Няма куды дзецца.

— Дык што-ж, калі раскладзіліся? Чаму-ж не астаюцца ў вёсцы?

— Няма чаго ў вёсцы рабіць. Зямлі няма.

Нехлюдаў адчуваў тое, што бывае з хворым месцам. Здаецца, што, як наўмысля, удараешся ўсё балючым месцам, а здаецца гэта толькі таму, што толькі ўдары па балючым месцы заўважаеш.

„Няўжо ўсюды тое самае?“ падумаў ён і пачаў распытваць рамізніка пра тое, колькі ў іх у вёсцы зямлі, і колькі ў самога рамізніка зямлі, і чаму ён жыве ў горадзе.

— Зямлі ў нас, паночку, дзесяціна на душу. Трымаем мы на тры душы,—з ахвотай разгаварыўся рамізнік.—У мяне дома бацька, брат, другі ў салдатах. Яны ўпраўляюцца. Ды ўпраўляцца няма чаго. І то брат хацеў у Маскву пайсці.

— А не можна заарандаваць зямлі?

— Дзе цяпер заарандаваць? Панкі, якія былі, праматалі сваю. Купцы ўсю пакуплялі. У іх не купіш,—самі працуюць. У нас француз гаспадарыць, у старога пана купіў. Не здае—і ўсё тут.

— Які француз?

— Дюфар - француз, можа чулі. Ён у вялікім тэатры на акторак парыкі робіць. Справа выгадная, ну і забагацеў. У нашай паненкі купіў увесь маёнтак. Цяпер ён над намі гаспадар. Як хоча, так і ездзіць на нас. Дзякаваць, сам чалавек добры. Толькі жонка яго з рускіх,—гэткая зараза, што не дай божа. Рабуе народ. Бяда! Ну, вось і турма. Вам куды, да пад'езду? Не пушчаюць, мабыць.

XIII

З трывогай у сэрцы і палюхаючыся думкі пра тое, у якім становішчы ён сёння знойдзе Маславу, і той тайны, што была для яго і ў ёй і ў тым злучэнні людзей, якое было ў астросе, пазваніў Нехлюдаў каля галоўнага ўваходу і запытаў надзірацеля, які вышаў да яго, пра Маславу.

Надзірацель даведаўся і сказаў, што яна ў больніцы. Нехлюдаў пайшоў у больніцу. Добрадушны дзядок, больнічны вартаўнік, адразу-ж пусціў яго і, даведаўшыся, каго яму трэба было бачыць, накіраваў у дзіцячае аддзяленне.

Малады доктар, увесь прасякнуты карболавай кіслатай, вышаў да Нехлюдава ў калідор і строга спытаў яго, што яму трэба. Доктар гэты ўсялякім чынам патураў арыштантам і таму заўсёды меў непрыемныя сутычкі з начальствам турмы і нават з старшым доктарам. Баючыся таго, каб Нехлюдаў не патрабаваў ад яго чаго-небудзь незаконнага, і, апрача таго, жадаючы паказаць, што ён ні для кога не робіць выключэнняў, ён прыкінуўся сярдзітым.

— Тут няма жанчын, дзіцячыя палаты,—сказаў ён.

— Я ведаю, але тут ёсць пераведзеная з турмы сядзелка-служанка.

— Але, ёсць тут дзве. Дык што-ж вам трэба?

— Я блізка стаю да адной з іх, да Маславай,—сказаў Нехлюдаў,—і вось жадаў-бы бачыць яе: я еду ў Пецярбург для падавання касацыйнай скаргі па яе справе. І хацеў перадаць вось гэта. Гэта толькі фатаграфічны здымак,—сказаў Нехлюдаў, вымаючы з кішэні канверт.

— Што-ж, гэта можна,—сказаў доктар, падабрэўшы, і звярнуўшыся да бабулькі ў белым фартуху, сказаў, каб яна паклікала сядзелку-арыштантку Маславу.—Ці не жадаеце пасядзеццэ, або прайсці ў прыймовы пакой?

— Дзякую вам,—адказаў Нехлюдаў і, карыстаючыся спрыячай для яго зменай у доктары, спытаўся ў яго аб тым, як задаволены Маславай у больніцы.

— Нішто, працуе някепска, беручы пад увагу ўмовы, у якіх яна была,—сказаў доктар.—А вось і яна.

З адных дзвярэй вышла бабулька-сядзелка і за ёю Маслава. Яна была ў белым фартуху на паласатым плаці. На галаве была хусцінка, якая закрывала валасы. Убачыўшы Нехлюдава, яна ўспыхнула, спынілася нібы ў нерашучасці, а потым нахмурылася і, апусціўшы вочы, хуткімі крокамі накіравалася да яго па палосачцы калідора. Падышоўшы да Нехлюдава, яна хацела не падаць рукі, потым падала і яшчэ больш пачырванела. Нехлюдаў не бачыў яе пасля той

размовы, калі яна прасіла прабачэння за сваю гарачнасць, і ён цяпер чакаў яе знайсці такой самай, як тады. Але сёння яна была зусім іншая, у выразе твара яе было нешта новае: стрыманае, сарамлівае і, як здалося Нехлюдаву, нязычлівае да яго. Ён сказаў ёй тое самае, што сказаў доктару,—што едзе ў Пецербург, і перадаў ёй канверт з фатаграфіяй, якую ён прывёз з Панава.

— Гэта я знайшоў у Панаве, старая фатаграфія, можа вам прыемна. Вазьміце.

Яна, прыўзняўшы чорныя бровы, здзіўлена зірнула на яго сваімі касаватымі вачыма, як быццам пытаючы: навошта гэта?—і моўчкі ўзяла канверт і паклала ў фартух.

— Я бачыў там цётку вашу,—сказаў Нехлюдаў.

— Бачылі?—сказала яна абыякава.

— Ці добра вам тут?—запытаў Нехлюдаў.

— Нішто, добра,—сказала яна.

— Не вельмі цяжка?

— Не, нішто. Я не прывыкла яшчэ.

— Я за вас вельмі рад. Усё-такі лепей, як там.

— Як дзе там?—сказала яна, і твар яе заліўся румянцам.

— Там, у астрозе,—паспяшыў сказаць Нехлюдаў.

— Чым-жа лепей?—запытала яна.

— Я думаю, людзі тут лепшыя. Няма гэткіх, якія там.

— Там многа добрых,—сказала яна.

— Аб Меншовых я хадайнічаў і спадзяюся, што іх вызваліць,—сказаў Нехлюдаў.

— Гэта дай божа, гэткая бабулька цудоўная,—сказала яна, паўтараючы сваё азначэнне бабулькі, і злёгка ўсмінулася.

— Я сёння еду ў Пецербург. Справа ваша будзе слухацца неўзабаве, і я спадзяюся, што прысуд скасуюць.

— Скасуюць, не скасуюць, цяпер усёроўна,—сказала яна.

— Чаму: цяпер?

— Так,—сказала яна, хуткім поглядам запытальна зірнуўшы яму ў твар.

Нехлюдаў зразумеў гэта слова і гэты погляд так, што яна хоча ведаць, ці трымаецца ён свайго рашэння або прыняў яе адмову і змяніў яго.

— Не ведаю, чаму для вас усёроўна,—сказаў ён.— Але для мяне сапраўды ўсёроўна: апраўдаюць вас ці не.— Я ва ўсякім выпадку гатоў зрабіць, што гаварыў,—сказаў ён рашуча.

Яна падняла галаву, і чорныя касаватыя вочы ўтаропіліся і на яго твары, і міма яго, і ўвесь твар яе асветліўся радасцю. Але яна сказала зусім не тое, што гаварылі яе вочы.

— Гэта вы дарэмна гаворыце,—сказала яна.

— Я гавару, каб вы ведалі.

— Пра гэта ўсё сказана, і гаварыць няма чаго,—сказала яна, ледзьве стрымліваючы ўсмешку.

У палаце нешта зашумелі. Пачуўся дзіцячы плач.

— Мяне клічуць, здаецца,—сказала яна, непакойна азіраючыся.

— Ну, дык бывайце,—сказаў ён.

Яна прыкінулася, што не заўважыла працягнутай рукі, і, не паціснуўшы яе, павярнулася і, намагаючыся схваць сваю радасць, хуткімі крокамі пайшла па палосках калідора.

„Што ў ёй робіцца? Як яна думае. Як яна адчувае? Ці хоча яна выпрабаваць мяне або сапраўды не можа дараваць? Не можа яна сказаць усяго, што думае і адчувае, або не хоча?“ запытваў сябе Нехлюдаў і ніяк не мог адказаць сабе. Адно ён ведаў—гэта тое, што яна змянілася, і ў ёй ішла важная для яе душы змена, і гэта змена злучала яго не толькі з ёю, але і з тым, дзеля каго адбывалася гэта змена. І вось гэта злучэнне рабіла яго настрой радасна-ўзбуджаным і расчуненым.

Вярнуўшыся ў палату, дзе стаяла восем дзіцячых ложкаў, Маслава пачала па загаду сястры перасцілаць пасцель і, занадта далёка перахіліўшыся з прасціной, пакаўзнула і ледзьве не ўпала. Хлопчык з абвязанай шыяй, які ачуньваў, глядзячы на яе, зарагатаў, і Маслава не магла ўжо больш стрымацца і, прысеўшы на ложак, гэтак голасна і спакусна засмяялася, што некалькі дзяцей таксама зарагаталі, а сястра сярдзіта крыкнула на яе.

— Чаго рагочаш? Думаеш, што ты там, дзе была? Ідзі па порцы.

Маслава замаўчала і, узяўшы пасуду, пайшла, куды яе пасылалі, але, пераглянуўшыся з абвязаным хлопчыкам, якому забаронена было смяцца, зноў пырснула. Некалькі разоў на працягу дня, як толькі яна аставалася адна, Маслава вымала картачку з канверта і любавалася ёю; але толькі ўвечары пасля дзяжурства, астаўшыся адна ў пакоі, дзе яны спалі ўдвух з сядзелкай, Маслава зусім выняла з канверта фатаграфію і доўга нерухома, лашчачы вачыма кожную драбніцу і твараў, і адзенняў, і сходняў балкона, і кустоў, на фоне якіх вышлі сфатаграфаваныя твары яго і яе, і цётка, глядзела на злінялую, пажоўклую картачку і не магла налюбавацца асабліва сабою, сваім маладым, прыгожым тварам з кучаравымі вакол ілба валасамі. Яна так заглядзелася, што не заўважыла, як яе таварышка-сядзелка ўвайшла ў пакой.

— Гэта што-ж? Ён табе даў?—сказала тоўстая добрадушная сядзелка, нагінаючыся над фатаграфіяй.—Няўжо-ж гэта ты?

— А то хто-ж?—усміхаючыся, гледзячы на твар таварышкі, вымавіла Маслава.

— А гэта хто-ж? Ён самы? А гэта маці яго?

— Цётка. А хіба не пазнала-б?—спыталася Маслава.

— Дзе пазнаць! Ніколі не пазнала-б. Зусім увесь твар іншы. Бадай, дзесяць год пасля таго мінула.

— Не гады, а жыццё,—сказала Маслава, і раптам усё ажыўленне яе прайшло. Твар зрабіўся панурым, і маршчына ўрэзалася паміж броваў.

— Чаго-ж, жыццё там лёгкае, напэўна.

— Але, лёгкае, — паўтарыла Маслава, закрывшы вочы і ківаючы галавой.—Горш як катарга.

— Чаму-ж?

— А таму-ж. З 8 вечара да 4 рання. Гэта кожны дзень.

— Дык чаму-ж не пакідаюць?

— І хочучь пакінуць, ды нельга. Ды што казаць!—вымавіла Маслава, ускочыла, кінула фатаграфію ў шуфлядку століка і, ледзьве стрымліваючы злыя слёзы, выбегла ў калідор, трукнуўшы дзвярыма. Гледзячы на фатаграфію, яна адчувала сябе такой, якой яна была знята на ёй, і марыла аб

тым, як яна была шчаслівай тады і магла-б быць шчаслівай з ім цяпер. Словы таварышкі напамнілі ёй тое, што яна была цяпер, і тое, што яна была там,—нагадалі ёй увесь жах таго жыцця, які яна тады цямяна адчувала, але не дазваляла сабе ўсведамляць. Цяпер толькі яна жыва ўспомніла ўсе гэтыя жахлівыя ночы і асабліва адну на масленіцы, калі чакала студэнта, які абяцаў выкупіць яе. Успомніла яна, як яна ў адкрытым, залітым віном, чырвоным шаўковым плаці, з чырвоным бантам у зблытаных валасах, змучаная і знясіленая і захмялелая, праводзіўшы гасцей каля двух гадзін ночы, падсела ў перапынак танцаў да худой, кастлявай, прышчаватай акампаніатаршы скрыпача і пачала скардзіцца ёй на сваё цяжкое жыццё, і як гэта акампаніатарша таксама гаварыла, што ёй абрыдла ўсё і яна хоча жыць іначай, і як да іх падышла Клара, і як яны раптам наважыліся ўсе тры кінуць гэта жыццё. Яны думалі, што сёнешняя ноч скончана, і хацелі разыходзіцца, як раптам зашумелі ў прадпакоі п'яныя госці. Скрыпач зайграў рытурнель, акампаніатарша забарабаніла на піяніна акампамент вельмі вясёлай рускай песні першай фігуры кадрылі; як маленькі, п'яны, праванялы віном чалавечак у белым гальштуку і фраку, які ён зняў у часе другой фігуры, ікаючы, падхапіў яе, а другі тоўсты з барадой, таксама ў фраку (яны прыехалі з нейкага балу), падхапіў Клару, і як яны доўга круціліся, танцавалі, крычалі, пілі... І гэтак ішло год, і два, і тры. Як-жа не змяніцца? І прычынай усяго, быў ён. І ў ёй раптам узнялася ранейшая злобнасць да яго захацелася ляць, дакараць яго. Яна шкадавала, што прапусціла выпадак сёння выказаць яму яшчэ раз тое самае, што яна ведае яго і не паддасца яму, не дазволіць яму духоўна скарыстаць яе, як ён карыстаўся ёй цялесна, не дазволіць яму зрабіць яе прадметам сваёй вялікадушнасці. І каб як-небудзь загасіць гэта балючае пачуццё жаласці да сябе і бескарыснага папкіання яго, ёй захацелася віна. І яна не стрымала-б слова і выпіла-б віна, калі-б была ў астросе. Тут-жа дастаць віна нельга было іначай, як у фельчара, а фельчара яна баялася таму, што ён прыставаў да яе. Адносіны-ж з мужчынамі былі для яе брыдкімі.

Пасядзеўшы на лаўцы ў калідоры, яна вярнулася ў каморку і, не адказваючы таварышцы, доўга плакала над сваім згубленым жыццём.

XIV

У Пецербургу ў Нехлюдава было тры справы: касацыйнае прашэнне Маславай у сенаце, справа Фядосі Біруковай у камісіі прашэнняў і, па даручэнню Веры Богадухоўскай, справа ў жандарскім кіраўніцтве, або 3-м аддзяленні, аб вызваленні Шуставай і аб спатканні маці з сынам, зняволеным у крэпасці, аб якім даслала яму запіску Вера Богадухоўская.

Гэтыя дзве справы ён лічыў за адну трэцюю справу. І чацвертая справа— была справа сектантаў, якіх высылалі ад сваіх сем'яў на Каўказ за тое, што яны чыталі і тлумачылі евангелле. Ён абяцаў не столькі ім, колькі сабе, зрабіць для высвятлення гэтай справы ўсё, што толькі будзе магчыма.

Пасля свайго апошняга наведвання Масленнікава, асабліва пасля сваёй паездкі ў вёску, Нехлюдаў не так, што парашыў, але ўсёй сваёй істотай адчуў агіднасць да таго свайго асяроддзя, у якім ён жыў дасюль, да таго асяроддзя, дзе гэтак старанна захаваны былі пакуты мільёнаў людзей для забяспечання роскшы і пацех малой колькасці, што людзі гэтага асяроддзя не бачаць, не могуць бачыць гэтых пакут і таму жорсткасці і злачыннасці свайго жыцця. Нехлюдаў цяпер ужо не мог без нацягнутасці і папкіання самаго сябе таварышаваць з людзьмі гэтага асяроддзя. А тым часам да гэтага асяроддзя цягнулі яго прывычкі яго ранейшага жыцця, цягнулі і сваяцкія і сяброўскія сувязі і, галоўнае, тое, што для таго, каб зрабіць тое, што цяпер адно займала яго: дапамагчы і Маславай і ўсім тым пакутнікам, якім ён хацеў дапамагчы, ён павінен быў прасіць дапамогі і паслуг у людзей гэтага асяроддзя, не толькі непаважаных, але якія часта выклікалі ў ім абурэнне і пагардлівасць.

Прыехаўшы у Пецербург і спыніўшыся ў сваёй цёткі з матчынага боку, графіні Чарскай, жонкі былога міністра,

Нехлюдаў адразу патрапіў у самы цэнтр арыстакратычных колаў, якія зрабіліся яму гэткімі чужымі. Яму непрыемна было гэта, а нельга было зрабіць іначай. Спыніцца не ў цёткі, а ў гасцініцы, значыла пакрыўдзіць яе, і тым часам цётка мела вялікія сувязі і магла быць вельмі карыснай ва ўсіх тых справах, па якіх ён думаў хадайнічаць.

— Ну, што я чую пра цябе? Нейкія цуды,—гаварыла яму графіня Кацярына Іванаўна, частуючы яго кавай адразу пасля яго прыезду.—*Vous posez pour un Howard!*¹. Памагаеш злачынцам. Ездзіш па турмах. Выпраўляеш.

— Ды не, я і не думаю.

— Што-ж, гэта добра. Толькі тут нейкая раманічная гісторыя. Ну, раскажы.

Нехлюдаў расказаў пра свае дачыненні з Маславай—усё, як было.

— Памятаю, памятаю, бедная Элен гаварыла мне нешта тады, калі ты ў тых бабулек жыў: яны цябе, здаецца, жаніць хацелі на сваёй выхаванцы (графіня Кацярына Іванаўна заўсёды пагардліва ставілася да цётка Нехлюдава па бацьку)... Дык гэта яна? *Elle est encore jolie?*²

Цётка Кацярына Іванаўна была шасцідзесяцігадовая, здаровая, вясёлая, энергічная, гаваркая жанчына. Росту яна была высокага і вельмі поўная, на губе ў яе былі прыкметны чорныя вусы. Нехлюдаў любіў яе і з дзяцінства яшчэ прывык заражацца яе энергіяй і вясёласцю.

— Не, *ma tante*³, гэта ўсё скончана. Мне толькі хацелася памагчы ёй, таму, што, па-першае, яна нявінна засуджана, і я ў гэтым вінават, вінават і ва ўсім яе лёсе. Я адчуваю, што я павінен зрабіць для яе, што магу.

— Але як-жа мне казалі, што ты хочаш жаніцца з ёю?

— Так, я хацеў, але яна не хоча.

Кацярына Іванаўна, выпяўшы лоб і апусціўшы зрэнке здзіўлена і моўчкі паглядзела на пляменніка. Раптам твар яе змяніўся, і на ім выявілася задавальненне.

---

¹ Ты прыкідваешся Говардам!

² Яна яшчэ прыгожая?

³ Цётка.

— Ну, яна разумней за цябе. Ах, які ты дурань! І ты ажаніўся-б з ёю?

— Абавязкова.

— Пасля таго, чым яна была?

— Тым больш. Я-ж вінават ва ўсім.

— Не, ты проста дурань,—сказала цётка, стрымліваючы ўсмешку.—Страшэнны дурань, але я цябе іменна за гэта люблю, што ты гэткі страшэнны дурань,—паўтарала яна, відаць асабліва палюбіўшы гэта слова, якое правільна перадавала, на яе думку, разумовае і маральнае становішча яе пляменніка.—Ты ведаеш, як гэта дарэчы,—працягвала яна.—У Alіne дзіўны прытулак для Магдалін. Я была аднаго разу. Яны вельмі брыдкія. Я потым усё мылася. Але Alіne corps et âme¹ занята гэтым. Дык мы яе, тваю, да яе аддадзім. Ужо калі хто выправіць, дык гэта Alіne.

— Але яна засуджана на катаргу. Я для таго прыехаў, каб хадайнічаць аб скасаванні гэтага прысуду. Гэта мая першая справа да вас.

— Вось як! Дзе-ж гэта справа аб ёй?

— У сенаце.

— У сенаце? Дык мой любы cousin Лёвачка ў сенаце. Але-ж ён у дэпартаменце дурняў—герольды. Ну, а з сапраўдных я не ведаю нікога. Усё гэта бог ведае хто—або немцы: Ге, Фэ, Дэ,—tout l'alphabet² або розныя Івановы, Семёнавы, Нікіціны або Іваненка, Сіманенка, Нікіценка, рошг varier. Des gens de l'autre monde³. Ну, усё-такі я скажу мужу. Ён іх ведае. Ён усякіх людзей ведае. Я яму скажу. А ты яму растлумач, а то ён ніколі мяне не разумее. Што-б я яму ні гаварыла, ён гаворыць, што нічога не разумее. C'est un parti pris⁴. Усе разумеюць, толькі ён не разумее.

У гэты час лёкай у панчохах прынёс на срэбраным падносе ліст.

— Якраз ад Alіne. Вось ты і Кізеветэра пачуеш.

— Хто гэта—Кізеветэр?

¹ Целам і душой.

² Увесь альфабэт.

³ Каб больш рознастайнасці. Людзі іншага свету.

⁴ Гэта ў яго наперад вырашана.

— Кізеветэр? Вось прыходзь сёння. Ты і даведаешся, хто ён такі. Ён гэтак гаворыць, што самыя закаранелыя злачынцы кідаюцца на калені і плачуць і каюцца.

Графіня Кацярына Іванаўна, як гэта ні дзіўна было і як гэта не адпавядала яе характару, была гарачая прыхільніца таго вучэння, па якому лічылася, што сутнасць хрысціянства заключаецца ў веры ў збавенне ад грахоў. Яна ездзіла на сходы, дзе прапаведвалася гэта моднае тады вучэнне, і збірала ў сябе яго прыхільнікаў. Не глядзячы на тое, што гэта вучэнне адмаўляла не толькі ўсе абрады, абразы, але і таінствы, у графіні Кацярыны Іванаўны ва ўсіх пакоях і нават над яе ложкам, былі абразы, і яна выконвала ўсё, што патрабавала царква, не бачачы ў гэтым ніякіх супярэчнасцей.

— Вось, каб твая Магдаліна паслухала яго, яна-бы паве-рыла,—сказала графіня.—А ты абавязкова будзь дома ўвечары. Ты пачуеш яго. Гэта дзіўны чалавек.

— Мне гэта нецікава, ma tante.

— А я табе кажу, што цікава. І ты абавязкова прыезджай. Ну, кажы, што табе яшчэ ад мяне трэба? Videz votre sac¹.

— А яшчэ справа ў крэпасці.

— У крэпасці? Ну, туды я магу даць табе запіску да барона Крыгсмута. C'est un très brave homme². Але ты сам яго ведаеш. Ён твайму бацьку таварыш. Il donne dans le spiritisme³. Але гэта нічога. Ён добры. Што-ж табе там трэба?

— Трэба прасіць аб тым, каб дазволілі спатканне маці з сынамі, які там сядзіць. Але мне казалі, што гэта не ад Крыгсмута залежыць, а ад Чэрвянскага.

— Чэрвянскага я не люблю, але гэта муж Mariette. Можна яе папрасіць. Яна зробіць для мяне. Elle est très gentille⁴.

— Трэба прасіць яшчэ аб адной жанчыне. Яна сядзіць некалькі месяцаў, і ніхто не ведае завошта.

¹ Выкладай усё.

² Гэта вельмі шануюны чалавек.

³ Ён захапляецца спірытызмам.

⁴ Яна вельмі мілая.

— Ну, не, яна сама пэўна ведае завошта. Яны вельмі добра ведаюць. І ім, гэтым стрыжаным, так і трэба.

— Мы не ведаем, ці трэба так або не. А яны пакутваюць. Вы—хрысціянка і верыце евангеллю, а не маеце літасці...

— Зусім гэта не перашкаджае. Евангелле—евангеллем, а што брыдка, то брыдка. Горш за ўсё будзе, калі я буду прыкідацца, што люблю нігілістаў і, галоўнае, стрыжаных нігілістак, калі я іх цяпець не магу.

— Завошта-ж вы іх цяпець не можаце?

— Пасля 1-га сакавіка пытаеш: завошта?

— Але-ж не ўсе ўдзельніцы 1-га сакавіка.

— Усёроўна, навошта лезуць не ў сваю справу. Не жаночая гэта справа.

— Ну, а вось Mariette, вы знаходзіце, што можа займацца справамі,—сказаў Нехлюдаў.

— Mariette? Mariette—Mariette. А гэта бог ведае хто, Халцюпкіна нейкая хоча ўсіх вучыць.

— Не вучыць, а проста хочуць памагчы народу.

— Без іх ведаюць, каму трэба і каму не трэба памагаць.

— Але-ж народ гаруе. Вось я зараз з вёскі прыехаў. Хіба гэта патрэбна, каб мужыкі працавалі з апошніх сіл і не елі ўдосыць, а каб мы жылі ў страшэннай раскошы,—гаварыў Нехлюдаў, мімавольна добрадушшам цёткі ўцягнены ў жаданне выказаць ёй усё, што ён думаў.

— А ты што-ж хочаш, каб я працавала і нічога не ела?

— Не, я не хачу, каб вы не елі,—мімаволі ўсміхаючыся, адказаў Нехлюдаў,—а я хачу толькі, каб мы ўсе працавалі і ўсе елі.

Цётка, зноў апусціўшы лоб і зэрнкі, з цікаўнасцю ўтаропілася на яго.

— Mon cher, vous finirez mal¹,—сказала яна.

— Ды чаму-ж?

У гэты час у пакой увайшоў высокі плячысты генерал. Гэта быў муж графіні, Чарскі, адстаўны міністр.

— А, Дзмітрый, добры дзень,—сказаў ён, падстаўляючы яму толькі што паголеную шчаку.—Калі прыехаў?

¹ Мой дарагі, ты дрэнна скончыш.

Ён моўчкі пацалаваў у лоб жонку.

— Non, il est imprayable¹,—звярнулася графіня Кацярына Іванаўна да мужа.—Ён мне загадвае ісці на рэчку бялізну мыць і есці адну бульбу. Ён страшэнны дурань, але ўсё-такі ты яму зрабі, што ён цябе просіць. Страшэнны дурыла,—паправілася яна.—А ты чуў: Каменская, гавораць, у такой распачы, што баяцца за яе жыццё,—звярнулася яна да мужа,—ты-б з'ездзіў да яе.

— Але, гэта жахліва,—сказаў муж.

— Ну, ідзіце з ім гаварыць, а мне трэба лісты пісаць. Толькі што Нехлюдаў вышаў у пакой каля гасцінай, як яна закрычала яму адтуль:

— Дык напісаць Mariette?

— Калі ласка, ma tante.

— Дык я пакіну en blanc², што табе трэба аб стрыжанай, а яна ўжо скажа свайму мужу. І ён зробіць. Ты не думай, што я злая. Яны ўсе брыдкія, твае protégées, але, je ne leur veux pas de mal³. Бог з ім! Ну, ідзі. А ўвечары абавязкова будзь дома. Пачуеш Кізеветэра. І мы памолімся. І калі ты толькі не будзеш працівіцца, ça vous fera beaucoup de bien⁴. Я-ж ведаю, і Элен, і вы ўсе вельмі адсталі ў гэтым. Да пабачэння.

XV

Граф Іван Міхайлавіч быў адстаўны міністр і чалавек з вельмі цвёрдымі перакананнямі.

Перакананні графа Івана Міхайлавіча з маладых год былі ў тым, што як птушцы ўласціва жывіцца чарвякамі, быць адзетай у пух і пер'і і лятаць па паветры, гэтак і яму ўласціва есці дарагія стравы, прыгатаваныя дарагімі кухарамі, быць апранутым у самую добрую і дарагую адзежу, ездзіць на самых добрых і хуткіх конях, і што таму гэта ўсё павінна быць для яго гатова. Апрача таго, граф Іван

¹ Не, ён беспадобны.

² Прабел.

³ Я ім зла не жадаю.

⁴ Гэта будзе вельмі карысна для цябе.

Міхайлавіч лічыў, што чым больш ён будзе ўсялякім чынам атрымліваць грошай ад дзяржавы, і чым больш будзе ў яго ордэнаў ды дыяментавых знакаў, і чым часцей ён будзе бачыцца і гаварыць з каранаванымі асобамі абаіх полаў, тым будзе лепш. Усё-ж астатняе, у параўнанні з гэтымі асноўнымі догматамі, граф Іван Міхайлавіч лічыў мізэрным і нецікавым. Усё астатняе магло быць зроблена і так і наадварот. Аднак гэтага веры граф Іван Міхайлавіч жыў і дзейнічаў у Пецярбургу на працягу сарака год і пасля сарака год дасягнуў пасады міністра.

Галоўныя якасці графа Івана Міхайлавіча, з дапамогай якіх ён дасягнуў гэтага, былі ў тым, што ён, па-першае, умеў разумець сэнс напісаных папер і законаў, і хаця і няграбна, але ўмеў складаць зразумелыя паперы і пісаць іх без арфаграфічных памылак; па-другое, быў надвычайна салідны і, дзе трэба было, мог рабіць выгляд не толькі гонару, але і непадступнасці і велічы, а дзе трэба было, мог быць ліслівым да страснасці і подласці; па-трэцяе, у тым, што ў яго не было ніякіх агульных прынцыпаў, або правіл, ні асабіста маральных, ні дзяржаўных, і што ён таму з усімі мог быць згодзен, калі гэта трэба было, і, калі гэта трэба было, мог быць з усімі не згодзен. Робячы так, ён стараўся толькі аб тым, каб быў вытрыманы тон і не было відавочнай супярэчнасці з самім сабой, да таго-ж ці яго ўчынкі сумленныя, або несумленныя, ці дадуць яны вялікую карысць або вялікае зло для Расійскай імперыі або для ўсяго свету, ён ставіўся зусім абыякава.

Калі ён зрабіўся міністрам, не толькі ўсе залежныя ад яго,—а залежала ад яго вельмі багата людзей і прыбліжных,—але і ўсе староннія людзі і ён сам былі ўпэўнены, што ён вельмі разумны дзяржаўны чалавек.

Але калі прайшоў пэўны час, і ён нічога не зрабіў, нічога не паказаў, і, калі па закону барацьбы за існаванне, якраз такія самыя, як і ён, якія навучаліся пісаць і разумець паперы, салідныя і беспрынцыповыя чыноўнікі выцеснілі яго, і ён павінен быў пайсці ў адстаўку, дык усім зрабілася ясна, што ён быў не толькі не асабліва разумны і не глыбокадумны чалавек, але вельмі абмежаваны і мала адука-

ваны, хаця і вельмі самаўпэўнены чалавек, які ледзь-ледзь падымаўся ў сваіх поглядах да ўзроўню перадавых артыкулаў самых пошлых кансерватыўных газет. Выявілася, што ў ім нічога не было выдатнага ў параўнанні з іншымі малаадукаванымі, самаўпэўненымі чыноўнікамі, якія яго выцеснілі, і ён сам зразумеў гэта, але гэта зусім не паслабіла яго перакананняў аб тым, што ён павінен кожны год атрымліваць вялікую колькасць дзяржаўных грошай і новыя аздабленні для свайго прыгожага адзення. Гэта перакананне было гэткім сільным, што ніхто не мог наважыцца адмовіць яму ў гэтым, і ён атрымліваў кожны год, часткова ў выглядзе пенсіі, часткова ўзнагароды за членства ў вышэйшай дзяржаўнай установе і за старшынства ў розных камісіях, камітэтах, некалькі дзесяткаў тысяч рублёў і, звыш таго, высока цанімыя ім штогод новыя правы на нашыўку новых галуноў на свае плечы або панталоны і на паддзяванне пад фрак новых істужачак і эмалевых зорак. З прычыны гэтага ў графа Івана Міхайлавіча былі вялікія сувязі.

Граф Іван Міхайлавіч выслухаў Нехлюдава так, як ён, бывала, выслухоўваў даклады кіраўніка спраў, і, выслухаўшы, сказаў, што ён дасць яму дзве запіскі—адну да сенатара Вольфа, касацыйнага дэпартамента.

— Гавораць пра яго рознае, але *dans tous les cas c'est un homme très comme il faut*¹,—сказаў ён.—І ён зробіць для мяне, што можа.

Другую запіску граф Іван Міхайлавіч даў да асобы, якая мела ўплыў у камісіі прашэнняў. Справа Фядос'і Біруковай, як яе расказаў яму Нехлюдаў, вельмі зацікавіла яго. Калі Нехлюдаў сказаў яму, што ён хацеў пісаць ліст да імператаршы, ён сказаў, што сапраўды гэта справа вельмі жаласлівая, і можна было, калі падвернецца выпадак, расказаць гэта там. Але абяцаць ён не мог. Хай прашэнне пойдзе сваім парадкам. А калі будзе выпадак, падумаў ён, калі паклічуць на *petit comité*² у чацвер, ён, магчыма, скажа.

¹ Ва ўсякім разе, гэта чалавек зусім сумлены.

² Маленькі інтымны сход.

Атрымаўшы абедзве запіскі ад графа і запіску да Mariette ад цёткі, Нехлюдаў адразу-ж накіраваўся па ўсіх гэтых месцах.

Раней за ўсё ён накіраваўся да Mariette. Ён ведаў яе дзяўчынкай-падлеткам небагатай арыстакратычнай сям'і, ведаў, што яна вышла замуж за кар'ерыста, пра якога ён чуў нядобрае, галоўнае, чуў пра яго бессардэчнасць да тых сотняў тысяч палітычных, катаваць якіх было яго спецыяльным абавязкам, і Нехлюдаву было, як заўсёды, балюча цяжка тое, што для таго, каб дапамагчы прыгнечаным, ён павінен станавіцца на бок уціскальнікаў, як быццам прызнаючы іхнюю дзейнасць законнай тым, што звяртаўся да іх з просьбамі аб тым, каб яны крыху, хаця-б у дачыненні да вядомых асоб, устрымаліся ад сваіх звычайных і напэўна непрыкметных для іх саміх жорсткасцей. У гэтых выпадках заўсёды ён адчуваў унутраны разлад і незадаваленне сабой і ваганне: прасіць або не прасіць, але заўсёды рашаў, што трэба прасіць. Справа-ж ў тым, што яму будзе няёмка, сорамна, непрыемна ў гэтай Mariette і яе мужа, але затое можа быць тое, што няшчасная жанчына, якая мучыцца ў адзіночным зняволенні, будзе выпушчана, і не будучь пакутваць і яна і яе сваякі. Апрача таго, што ён адчуваў фальш у гэтым становішчы просьбіта сярод людзей, якіх ён ужо не лічыў сваімі, але якія яго лічылі сваім, у гэтым асяроддзі ён адчуваў, што ўваходзіць у ранейшую прывычную каляіну і мімаволі падаваўся таму лёгкадумнаму і несумленнаму тону, які панавав у гэтым гуртку. Ён ужо адчуў гэта ў цёткі Кацярыны Іванаўны. Ён ужо сёння ўранні, гаворачы з ёю аб самых сур'ёзных рэчах, збіваўся на жартаўлівы тон.

Наогул Пецербург, у якім ён даўно не быў, рабіў на яго сваё звычайнае ўражанне—фізічна ўзбадзёрваў і маральна прытупляў: усё такое чыстае, зручнае, добраўпарадкаванае, галоўнае—людзі так мала патрабуюць маралі, што жыццё здаецца асабліва лёгкім.

Прыгожы, чысты, пачцівы рамізнiк павёз яго міма прыгожых, пачцівых, чыстых гарадавых, па прыгожым, чыста палітым бруку, да таго дома на канаве, у якім жыла Mariette.

Каля пад'езду стаяла пара англійскіх коней у шорах,

і падобны да англічаніна кучар з бакенбардамі да паловы шчок, у ліўрэі, з пугай і ганарлівым выглядам сядзеў на козлах.

Швейцар у надзвычайна чыстым мундзіры адчыніў дзверы ў сенцы, дзе стаяў у яшчэ больш чыстай ліўрэі з галунамі выязны лёкай з цудоўна расчосанымі бакенбардамі і дзяжурны веставы салдат з штыхом, апрануты ў новы чысты мундзір.

— Генерал не прыймаюць. Генеральша таксама. Яны зараз едуць.

Нехлюдаў падаў ліст графіні Кацярыны Іванаўны і, дастаўшы картачку, падышоў да століка, на якім ляжала кніга для запісаў наведвальнікаў, і пачаў пісаць, што вельмі шкадуе, што не застаў, як лёкай пасунуўся да сходняў, швейцар вышаў на пад'езд, крыкнуўшы „падавай!“, а веставы, выцягнуўшы рукі па швах, застыў сустрэкаючы і праводзячы вачыма невысокую тоненькую пані, якая ішла па сходнях хуткай, не адпаведнай яе важнасці хадой.

Mariette была ў вялікім чорным капелюшы з пяром і ў чорным плаці, у чорнай накідцы і ў новых чорных пальчатках; твар яе быў закрыты вуалем.

Убачыўшы Нехлюдава, яна падняла вуаль, адкрыла вельмі прыемны твар з бліскучымі вачыма і запытальна зірнула на яго.

— А, князь Дзмітрый Іванавіч!—вясёлым, прыемным голасам вымавіла яна.—Я-б пазнала...

— Як, вы нават памятаеце, як маё імя?

— Як-жа, мы з сястрой нават у вас закаханы былі,—пачала гаварыць яна па-французску.—Але як вы змяніліся. Ах, які жаль, што я ад'язджаю. Але-ж, хадзем назад,—сказала яна, спыняючыся ў нерашучасці.

Яна зірнула на насценны гадзіннік.

— Не, нельга. Я на паніхіду еду да Каменскай. Яна ў вялікай распачы.

— А што гэта Каменская?

— Хіба вы не чулі?.. Яе сын забіты на дуэлі. Страляліся з Позенам. Адзіны сын. Жах. Маці ў такой распачы.

— Але, я чуў.

— Не, лепш я паеду, а вы прыходзьце заўтра або сёння ўвечары,—сказала яна і хуткімі лёгкімі крокамі пайшла да выхадных дзвярэй.

— Сёння ўвечары да вас не магу,—адказаў ён, выходзячы за ёю разам на ганак.—А ў мяне-ж справа да вас,—сказаў ён, гледзячы на пару рыжых, якая пад'язджала да ганку.

— Што такое?

— А вось запіска аб гэтым ад цётчкі,—сказаў Нехлюдаў, падаючы ёй вузенькі канвэрт з вялікім вензелем.— Там вы ўсё пабачыце.

— Я ведаю: графіня Кацярына Іванаўна думае, што я маю ўплыў на мужа ў справах. Яна памыляецца. Я нічога не магу і не хачу заступацца. Але, зразумела, для графіні і для вас я гатова адступіць ад свайго правіла. У чым-жа справа?—гаварыла яна, маленькай ручкай у чорнай пальчатцы дарамна адшукваючы кішэню.

— Пасаджана ў крэпасць адна дзяўчына, а яна хвора і невінавата.

— А як яе прозвішча?

— Шустава. Лідзія Шустава. У запісцы ёсць.

— Ну, добра, я паспрабую зрабіць,—сказала яна і лёгка ўвайшла ў мякка капітаніраваную фурманку, якая блішчэла на сонцы лакам сваіх крылляў, і адкрыла парасон. Лёкай сеў на козлы і даў знак кучару ехаць. Фурманка рушыла, але ў тую самую мінуту яна дакранулася парасонам да спіны кучара, і тонкаскурныя красуні, энглізаваныя кабылы, падціскаючы зацягнутыя мундштукамі пекныя галовы, спыніліся, перабіраючы тонкімі нагамі.

— А вы прыходзьце, але, калі ласка, бескарысна,—сказала яна, усміхнуўшыся ўсмяшкай, сілу якой яна добра ведала, і, нібы скончыўшы прадстаўленне, апусціла заслону: спусціла вуаль.—Ну, паедзем,—яна зноў кранула парасонам кучара.

Нехлюдаў падняў капялюш. А рыжыя чыстакроўныя кабылы, фыркаючы, загрукацелі па бруку, і экіпаж хутка паехаў, толькі дзе-ні-дзе мякка падскокваючы сваімі новымі шынамі на выбоінах дарогі.

Успамінаючы ўсмешку, якой ён памяняўся з Mariette, Нехлюдаў паківаў на сябе галавою.

„Не паспееш азірнуцца, як уцягнешся зноў у гэта жыццё,—падумаў ён, адчуваючы тую раздвоенасць і сумненні, якія ў ім выклікала неабходнасць прыстасоўвання да людзей, якіх ён не паважаў. Абмеркаваўшы, куды раней, куды пасля ехаць, каб не вяртацца, Нехлюдаў перш накіраваўся ў сенат; яго праводзілі ў канцылярыю, дзе ён у пышным памяшканні ўбачыў вялікую колькасць надзвычайна пачцівых і чыстых чыноўнікаў.

Прашэнне Маславай было атрымана і перададзена на разгледжанне і даклад таму самому сенатару Вольфу, да якога ў яго быў ліст ад дзядзькі, казалі Нехлюдаву чыноўнікі.

— Паседжанне-ж сената будзе на гэтым тыдні, і справа Маславай напэўна не пападзе на гэта паседжанне. Калі-ж папрасіць, дык можна спадзявацца, што пусцяць і на гэтым тыдні, у сераду,—сказаў адзін.

У канцылярыі сената, дзе Нехлюдаў чакаў, пакуль рабілі даведку, ён пачуў зноў размову аб дуэлі і падрабязны расказ аб тым, як забілі маладога Каменскага. Тут ён упершыню пачуў падрабязнасці гэтай гісторыі, якой займаўся ўвесь Пецербург. Справа была ў тым, што афіцэры елі ў краме вустрыцы і, як заўсёды, багата пілі. Адзін сказаў нешта адмоўнае аб палку, у якім служыў Каменскі; Каменскі назваў яго хлусам. Той ударыў Каменскага. На другі дзень страляліся, і Каменскаму трапіла куля ў живот, і ён памёр праз дзве гадзіны. Забойца і секунданты арыштаваны, але, як гавораць, хаця іх і пасадзілі на гауптвахту, іх выпускаць праз два тыдні.

З канцылярыі сената Нехлюдаў паехаў у камісію прашэнняў да ўплывовага ў ёй чыноўніка, барона Вараб'ёва, які займаў раскошнае памяшканне ў дзяржаўным доме. Швейцар і лёкай абвясцілі сурова Нехлюдаву, што бачыць барона нельга, апрача прыймовых дзён, што ён сёння ў гасудара імператара, а заўтра зноў даклад. Нехлюдаў перадаў ліст і паехаў да сенатара Вольфа.

Вольф толькі што паснедаў і, як звычайна, узбадзёрваючы траўленне курэннем цыгаркі і прагулкай па пакоі, прыняў Нехлюдава. Владзімір Васільевіч Вольф быў сапраўды un homme très comme il faut, і гэту сваю ўласцівасць ставіў вышэй за ўсё, з вышыні яе глядзеў на ўсіх іншых людзей і не мог не цаніць высока гэтай уласцівасці, таму што дзякуючы толькі ёй ён зрабіў бліскучую кар'еру, тую самую, якую жадаў, г. зн. шляхам жаніцъбы набыў маёмасць, якая дала 18 тысяч даходу, і сваімі намаганнямі—месца сенатара. Ён лічыў сябе не толькі un homme très comme il faut, але яшчэ і чалавекам рыцарскай сумленнасці. Пад сумленнасцю-ж ён разумеў тое, каб не браць з прыватных асоб паціху хабараў. Выпрошваць-жа сабе ўсялякія прагоны, пад'ёмныя, арэнды ад дзяржавы, па-рабскаму выконваючы за гэта ўсё, што-б ні патрабаваў ад яго ўрад, ён не лічыў несумленным. Загубіць-жа, разарыць, быць вінавайцай высылкі і зняволення сотняў нявінных людзей, з прычыны іхняй любові да свайго народу і рэлігіі бацькоў, як ён зрабіў гэта, калі быў губернатарам у адной губерні Царства Польскага, ён не толькі не лічыў несумленным, але лічыў учынкам прыстойным, мужным, патрыятычным; не лічыў таксама несумленным тое, што ён абабраў закаханую ў сябе жонку і швагерку. Наадварот, лічыў гэта разумным упарадкаваннем свайго сямейнага жыцця.

Сямейнае жыццё Владзіміра Васільевіча складалася з яго бязвольнай жонкі, швагеркі, маёмасць якой ён таксама прыўласніў, прадаўшы яе маёнтак і паклаўшы яе грошы на сваё імя, і ціхая, запужаная, непрыгожая дачка, жыццё якой было цяжкае і самотнае: апошні час яна знайшла сабе ўцеху ў евангелізме—у сходах у Aline і ў графіні Кацярыны Іванаўны.

Сын-жа Владзіміра Васільевіча—добрадушны, барадаты ў 15 год, які з таго часу і пачаў піць і распуснічаць, што і працягваў рабіць і да дваццацігадовага ўзросту,—быў выгнаны з дому за тое, што нідзе не скончыў курса і, абарачаючыся ў дрэнным асяроддзі і робячы даўгі, кампраматаваў бацьку. Бацька аднаго разу заплаціў за сына 230 рублёў доўгу, заплаціў і другі раз 600 рублёў; але сказаў сыну, што гэта апошні раз, што калі ён не выправіцца, дык ён

прагоніць яго з дому і вырачацца яго. Сын не толькі не выправіўся, але зрабіў яшчэ 1000 рублёў доўгу і дазволіў сабе сказаць бацьку, што яму і так дома жыць мучэнне. І тады Владзімір Васільевіч сказаў сыну, што ён можа ісці, куды хоча, што ён не сын яму. З таго часу Владзімір Васільевіч рабіў выгляд, што ў яго няма сына, і ўсе блізкія баяліся гаварыць яму пра сына, і Владзімір Васільевіч быў цалкам упэўнен, што ён найлепшым чынам пабудоваў сваё сямейнае жыццё.

Вольф з ласкавай і крыху глумлівай усмешкай,—гэта была яго прывычка: мімавольная праява разумення сваёй камільфотнай перавагі над большасцю людзей—спыніўшы сваю праходку па габінеце, паздароўкаўся з Нехлюдавым і прачытаў запіску.

— Прашу, калі ласка, сядайце, а мне даруйце. Я буду хадзіць, калі дазволіце,—сказаў ён, заклаўшы рукі ў кішэні сваёй курткі і ступаючы лёгкімі мяккімі крокамі па дыяганалі вялікага, у вытрыманым стылі, габінета.—Вельмі рад з вамі пазнаёміцца і, само сабой, зрабіць прыёмнае графу Івану Міхайлавічу,—гаварыў ён, выпускаючы араматны блакітнаваты дым і асцярожна адносячы цыгару ад рота, каб не скінуць попел.

— Я толькі папрасіў-бы аб тым, каб справа слухалася, як мага хутчэй, таму што калі падсуднай давядзецца ехаць у Сібір, дык ехаць раней,—сказаў Нехлюдаў.

— Але, але, з першымі параходамі з Ніжняга, ведаю,—сказаў Вольф з сваёй спагадлівай усмешкай, заўсёды ўсё ведаючы наперад, што толькі пачыналі яму гаварыць.—Як прозвішча падсуднай?

— Маслава...

Вольф падышоў да стала і зірнуў на паперу, якая ляжала на кардоне з справамі.—Так, так, Маслава. Добра, я папрашу таварышоў. Мы выслухаем справу ў сераду.

— Магу я так тэлеграфавачь адвакату?

— А ў вас адвакат? Навошта гэта? Але калі вы хочаце, што-ж.

— Повады да касацыі могуць быць недастатковымі,—сказаў Нехлюдаў,—але з справы, я думаю, відаць, што абвінавачванне зроблена ў выніку непаразумення.

— Але, але, гэта можа быць, але сенат не можа разглядаць справу па сутнасці,—сказаў Владзімір Васільевіч сурова, гледзячы на попел.—Сенат сочыць толькі за правільнасцю прымянення закона і тлумачэння яго.

— Гэта, мне здаецца, выключны выпадак.

— Ведаю, ведаю. Усе выпадкі выключныя. Мы зробім, што трэба. Вось і ўсё.— Попел усё яшчэ трымаўся, але ў попеле зрабілася шчыліна, і яму пагражала небяспека.— А вы ў Пецербургу рэдка бываеце?—сказаў Вольф, трымаючы цыгарку так, каб попел не ўпаў. Попел усё-такі задрыжэў, і Вольф асцярожна паднёс яго да попельніцы, куды ён і зваліўся.—А якое жахлівае здарэнне з Каменскім,—сказаў ён.—Цудоўны малады чалавек. Адзін сын. Асабліва матчына становішча,—гаварыў ён, паўтараючы амаль слова ў слова ўсё тое, што ўсе ў Пецербургу гаварылі ў гэты час пра Каменскага.

Пагаварыўшы яшчэ аб графіні Кацярыне Іванаўне і яе захапленні новым рэлігійным напрамкам, які Владзімір Васільевіч не ганіў і не апраўдваў, але які пры яго камільфотнасці, відавочна, быў для яго непатрэбным, ён пазваніў.

Нехлюдаў пакланіўся.

— Калі вам зручна, прыходзьце абедаль,—сказаў Вольф, працягваючы руку,—хаця ў сераду. Я і адказ вам дам станоўчы.

Было ўжо позна, і Нехлюдаў паехаў дамоў, г. зн. да цёткі.

XVII

Абедалі ў графіні Кацярыны Іванаўны а палове восьмай, і абед падаваўся па-новаму, яшчэ нябачанаму Нехлюдавым, спосабу. Стравы ставіліся на стол, і лёкаі адразу-ж адыходзілі, так што ўсе самі бралі сабе стравы. Мужчыны не дазвалялі дамам утрудняць сябе залішнімі рухамі і, як сільны пол, неслі мужа ўвесь цяжар накладання дамам і сабе страў і налівання напіткаў. Калі-ж адну страву з'ядалі, графіня націскала ў сталае пугаўку электрычнага званка, і лёкаі бязгучна ўваходзілі, хутка прыбіралі, зменьвалі прыборы і прыносілі наступную страву.

Абед быў далікатны, гэткія-ж былі і віны. У вялікай светлай кухні працавалі французскі шэф з двума белымі памочнікамі. Абедалі шасцёра: граф і графіня, іхні сын, папуры гвардзейскі афіцэр, які клаў локці на стол, Нехлюдаў, лектрыса-францужанка і галоўны аконам графа, які прыехаў з вёскі. І тут пачалі гаварыць пра дуэль. Размова ішла аб тым, як ставіцца да справы цар. Было вядома, што цар вельмі шкадуе маці, і ўсе вельмі шкадавалі маці. Але так як было вядома, што цар, хаця і спачувае, не хоча [быць строгім да забойцы, які абараняў гонар мундзіра, дык і ўсе адносіліся спагадліва да забойцы, які абараняў гонар мундзіра. Толькі графіня Кацярына Іванаўна з сваім вольнадумствам выказала асуджэнне забойцы.

— Будуць п'янстваваць ды забіваць прыстойных маладых людзей—ніколі-б не даравала,—сказала яна

— Вось гэтага я не разумею,—сказаў граф.

— Я ведаю, што ты ніколі не разумееш таго, што я кажу,—пачала гаварыць графіня, звяртаючыся да Нехлюдава.—Усе разумеюць, толькі не муж. Я кажу, што мне шкада маці, і я не хачу, каб ён забіў, і быў вельмі здаволены.

Тады сын, які маўчаў дагэтуль, заступіўся за забойцу і напаў на сваю маці, даволі груба даказваючы ёй, што афіцэр не мог зрабіць іначай, што іначай яго судом афіцэраў выгналі-б з палка. Нехлюдаў слухаў, не ўступаючы ў размову, і, як ранейшы афіцэр, разумеў, хаця і не прызнаваў, доказы маладога Чарскага, але разам з тым міжвольна параўноўваў з афіцэрам—забойцай таго арыштанта, прыгожага юнака, бачанага ім у турме і засуджанага на катаргу за забойства ў час бойкі. Абодва зрабіліся забойцамі ад п'янства. Той, мужык, забіў у мінуту раздражнення, і ён разлучаны з жонкай, з сям'ёй, з сваякамі, закуты ў кайданы і з паголенай галавой ідзе на катаргу, а гэты сядзіць у добрым пакоі на гауптвахце, есць добры абед, п'е добрае віно, чытае кнігі і сёння ці заўтра будзе на волі і будзе жыць па-ранейшаму, толькі зрабіўшыся асабліва цікавым.

Ён сказаў тое, што думаў. Спачатку было графіня Кацярына Іванаўна згадзілася з пляменнікам, але потым замаў-

чала. Таксама, як і ўсе, і Нехлюдаў адчуваў, што гэтым расказам ён зрабіў нешта накшталт непрыстойнасці.

Увечары, неўзабаве пасля абеду, у вялікай зале, дзе наўмысля, як для лекцыі, паставілі радамі крэслы з высокімі разбянымі спінкамі, а перад сталом крэсла і столік з графінам вады для прапаведніка, пачалі збірацца на сход, на якім павінен быў прапаведваць прыезджы Кізеветэр.

Каля пад'езду стаялі дарагія экіпажы. У зале з дарагім убраннем сядзелі дамы ў шаўку, аксаміце, мярэжах, з накладнымі валасамі і абцягненымі і накладнымі станамі. Паміж дам сядзелі мужчыны—ваенныя і штацкія і чалавек пяць простых: два дворнікі, крамнік, лёкай і кучар.

Кізеветэр, моцны, крыху пасівелы чалавек, гаварыў пананглійску, а маладая худая дзяўчына ў рінсе-пез добра і хутка перакладала.

Ён гаварыў аб тым, што грахі нашы гэтакія вялікія, кара за іх гэтка вялікая і няўхільная, што жыць, чакаючы гэтай кары, нельга.

— Толькі падумаем, мілыя сёстры і браты, аб сабе, аб сваім жыцці, аб тым, што мы робім, як жывем, як гнелім поўнага любові бога, як прымушаем пакутваць Хрыста, і мы зразумеем, што няма для нас даравання, няма выхаду, няма паратунку, што ўсе мы павінны загінуць. Пагібель жажлівая, вечныя мукі чакаюць нас,—гаварыў ён дрыжачым голасам, як быццам плачучы.—Як выратавацца? Браты, як выратавацца з гэтага жахлівага пажару? Ён ахапіў ужо дом, і няма выхаду.

Ён памаўчаў, і сапраўдныя слёзы цяклі па яго шчоках. Ужо гадоў восем кожны раз без памылкі, як толькі ён даходзіў да гэтага месца сваёй прамовы, якая вельмі падалася яму, ён адчуваў спазмы ў горле, шчыпанне ў носе, і з вачэй цяклі слёзы. І гэтыя слёзы яшчэ больш расчульвалі яго. У пакоі пачуліся рыданні. Графіня Кацярына Іванаўна сядзела каля мазаікавага століка, абапёршыся галавой на абедзве рукі, і тоўстыя плечы яе ўздрыгвалі. Кучар здзіўлена і спалохана глядзеў на немца, нібы ён наезджаў на яго дышлам, а ён не збочваў. Большасць сядзела ў гэтых позах, як і графіня Кацярына Іванаўна. Дачка Вольфа, па-

добная да яго, у модным плаці стаяла на каленках, за-крыўшы твар рукамі.

Аратар раптам адкрыў твар і выклікаў на ім вельмі падобную на сапраўдную ўсмешку, якой акторы выказваюць радасць, і салодкім, пяшчотным голасам пачаў гаварыць:

— А паратунак ёсць. Вось ён, лёгкі, радасны. Паратунак гэты—пралітая за нас кроў адзінага сына божага, які аддаў сябе за нас на мучэнні. Яго мучэнні, яго кроў выратуе нас. Браты і сёстры,—зноў са слязамі ў голасе пачаў гаварыць ён,—аддзякуем бога, які ахвяраваў адзінага сына за род чалавечы. Святая кроў яго...

Нехлюдаву зрабілася гэтак балюча брыдка, што ён паціху ўстаў і, маршчынячыся, і стрымліваючы крактанне сораму, вышаў на цыпачках і пайшоў у свой пакой.

XVIII

Наступным днём, толькі што Нехлюдаў апрануўся і збіраўся ісці ўніз, як лёкай прынёс яму картачку маскоўскага адваката. Адвакат прыехаў па сваіх справах і разам з тым для таго, каб прысутнічаць пры разглядзе справы Маславай у сенаце, калі яна хутка будзе слухацца. Тэлеграма, да-сланая Нехлюдавым, раз'ехалася з ім. Даведаўшыя ад Нехлюдава, калі будзе слухацца справа Маславай і хто сенатары, ён усміхнуўся.

— Якраз усе тры тыпы сенатараў,—сказаў ён.—Вольф—гэта пецербургскі чыноўнік, Скавароднікаў—гэта вучоны юрыст і Бэ—гэта практычны юрыст, а таму больш за ўсіх жывы,—сказаў адвакат.—На яго больш усяго надзеі. Ну, а што-ж у камісіі прашэнняў?

— Вось сёння паеду да барона Вараб'ёва, учора не мог дабіцца аудыенцыі.

— Вы ведаеце, чаму барон—Вараб'ёў?—сказаў адвакат, адказваючы на некалькі камічную інтанацыю, з якой Нехлюдаў вымавіў гэты іншаземны тытул у злучэнні з гэткім рускім прозвішчам.—Гэта Павел за нешта ўзнагародзіў яго дзеда,—здаецца, камер-лёкая,—гэтым тытулам. Нечым вельмі дагадзіў яму.—Зрабіць яго баронам, майму нораву не пярэч!

Так і пайшоў: барон Вараб'ёў. І вельмі ганарыцца гэтым. А вялікі прайдзісвет.

— Дык вось да яго еду,—сказаў Нехлюдаў.

— Ну, і добра; паедзем разам. Я вас давязу.

Перад тым, як паехаць, ужо ў прадпакоі Нехлюдава сустрэў лёкай з запіскай да яго ад Mariette.

„Pour vous faire plaisir, j'ai agi tout à fait contre mes principes, et j'ai, intercedé auprès de mon mari pour votre protégée. Il se trouve que cette personne peut être relachée immédiatement. Mon mari a écrit au commandant. Venez donc ne pas s'inquiéter. Je vous attend¹. M^e“.

— Ну, як?—сказаў Нехлюдаў адвакату.—Гэта-ж жахліва. Жанчына, якую яны трымаюць сем месяцаў у адзіночным зняволенні, высвятляецца, ні ў чым не вінавата, і, каб яе выпусціць, трэба было сказаць толькі адно слова.

— Гэта заўсёды так. Ну, прынамсі, вы дасягнулі жадамага.

— Але, ды толькі гэты поспех засмучае мяне. Значыць, што-ж там робіцца? Навошта-ж яны трымалі яе?

— Ну, гэта лепш не апрафандаваць. Дык я вас давязу,—сказаў адвакат, калі яны вышлі на ганак і раскошная карэта рамізніка, узятая адвакатам, пад'ехала да ганку.—Вам-жа да барона Вараб'ёва?

Адвакат сказаў фурману куды ехаць, і добрыя коні хутка падвезлі Нехлюдава да дома, дзе жыў барон. Барон быў дома. У першым пакоі быў малады чыноўнік у віцмундзіры, з надзвычай доўгай шыяй і выпятым кадыком і надзвычайна лёгкай хадой, і дзве дамы.

— Ваша прозвішча?—запытаў малады чыноўнік, з кадыком, надзвычайна лёгка і грацыёзна пераходзячы ад дам да Нехлюдава.

Нехлюдаў сказаў.

— Барон гаварыў пра вас. Зараз!

Малады чыноўнік прайшоў у зачыненыя дзверы і вывёў

---

¹ Каб зрабіць вам прыемнасць, я парушыла мае правілы і хадайнічала перад мужам за вашу пратэжэ. Высветлілася, што гэту асобу можна неадкладна вызваліць. Муж напісаў каманданту. Прыезджайце не па справах. Чакаю вас.

адтуль заплаканую даму ў трауры. Дама апускала кастлявымі пальцамі забытаную вуаль, каб захаваць слёзы.

— Калі ласка,—звярнуўся малады чыноўнік да Нехлюдава, лёгкімі крокамі падыходзячы да дзвярэй габінета, адчыняючы іх і спыняючыся ў іх.

Увайшоўшы ў габінет, Нехлюдаў апынуўся перад сярэдняга росту прысадзістым, коратка абстрыжаным чалавекам, у сурдуце, які сядзеў у крэсле каля вялікага пісьмовага стала і весела глядзеў перад сабой. Асабліва прыкметны сваім чырвоным румянцам сярод белых вусоў і барады добрадушны твар склаўся ў ласкавую ўсмешку, убачыўшы Нехлюдава.

— Вельмі рад вас бачыць, мы былі старыя знаёмыя і прыяцелі з вашай маці. Бачыў вас хлопчыкам і афіцэрам потым. Ну, сядайце, раскажыце, чым магу вам служыць. Але, але,—гаварыў ён, ківаючы стрыжанай сівой галавой у той час, калі Нехлюдаў расказваў гісторыю Фядос'і.— Гаварыце, гаварыце, я ўсё зразумеў; але, але, гэта сапраўды жаласліва. Што-ж, вы падалі прашэнне?

— Я прыгатаваў прашэнне,—сказаў Нехлюдаў, вымаючы яго з кішэні.—Але я хацеў прасіць вас, спадзяваюся, што на гэту справу звернуць асаблівую ўвагу.

— І добра зрабілі. Я абавязкова сам далажу,—сказаў барон, зусім ненатуральна выражаючы спачуванне на сваім вясёлым твары.—Вельмі жаласліва. Відавочна, яна была здзіўлена, муж груба абышоўся з ёю, гэта адпіхнула яе і потым прышоў час, яны пакахалі... Але, я скажу.

— Граф Іван Міхайлавіч гаварыў, што ён хацеў прасіць імператрыцу.

Не паспеў Нехлюдаў вымавіць гэтыя словы, як выраз твара барона змяніўся.

— Але-ж вы падайце прашэнне ў канцылярыю, і я зраблю, што магу,—сказаў ён Нехлюдаву.

У гэты час у пакой увайшоў малады чыноўнік, які відавочна, фарсіў сваёй хадою.

— Дама гэта просіць яшчэ сказаць два словы.

— Ну, паклічце. Ах, топ cher, колькі тут слёз перабачыш, каб толькі можна ўсіх іх выцерці! Робіш, што можаш.

Дама ўвайшла.

— Я забылася прасіць аб тым, каб не дапусціць яго аддаць дачку, а то ён на ўсё...

— Дык я-ж сказаў, што зраблю.

— Барон, прашу вас, вы выратуеце маці.

Яна схапіла яго руку і пачала цалаваць.

— Усё будзе зроблена.

Калі дама вышла, Нехлюдаў таксама пачаў адкланьвацца.

— Зробім, што можам. Звяжамся з міністэрствам юстыцыі. Яны адкажуць нам, і тады мы зробім, што можна.

Нехлюдаў вышаў і прайшоў у канцылярыю. Зноў, як у сенаце, ён знайшоў у цудоўным памяшканні цудоўных чыноўнікаў, чыстых, пачцівых, карэктных ад адзення да размоў, выразных і суровых.

„Як іх багата, як іх страшэнна багата, і якія яны сытыя, якія ў іх чыстыя кашулі, рукі, як добра наглянсованы ва ўсіх боты, і хто гэта ўсё робіць? І як ім усім добра ў параўнанні не толькі з астрожнымі, але і з вясковымі“, зноў імімаволі думаў Нехлюдаў.

XIX

Чалавек, ад якога залежала аблягчэнне лёсу зняволеных у Пецербургу, быў абвешаны ордэнамі, якіх ён не насіў, за выключэннем белага крыжыка ў пятліцы, заслужаны, але здзяцінелы, як пра яго казалі, стары генерал з нямецкіх баронаў. Ён служыў на Каўказе, дзе ён атрымаў асабліва прыемны для яго крыж за тое, што пад яго начальствам тады рускімі мужыкамі, абстрыжанымі і адзетымі ў мундзіры і ўзброенымі стрэльбамі са штыхамі, было забіта больш за тысячу людзей, якія абаранялі сваю свабоду і свае хаты і сем'і. Потым ён служыў у Польшчы, дзе таксама прымушаў рускіх сялян рабіць шмат розных злачынстваў, за што таксама атрымаў ордэны і новыя аздобы на мундзір; потым быў яшчэ недзе, і цяпер, ужо знясілены і стары, атрымаў тую пасаду, на якой ён знаходзіўся ў гэты час і якая давала яму добрае памяшканне, пенсію і машану. Ён строга выконваў прадпісанні зверху і асабліва

даражыў гэтым выкананнем. Надаючы гэтым прадпісанням зверху асаблівае значэнне, ён лічыў, што ўсё на свеце можна змяніць, але толькі не гэтыя прадпісанні зверху. Абавязкі яго былі ў тым, каб трымаць у казематах, у адзіночным зняволенні палітычных злачынцаў і злачынніц і трымаць гэтых людзей так, што палова з іх на працягу дзесяці год гінула, часткова звар'яцеўшы, часткова паміраючы з сухотаў і часткова забіваючы сябе: хто голадам, хто шклом разразаючы жылы, хто вешаючыся, хто сам сябе спаліўшы.

Стары генерал ведаў усё гэта, усё гэта адбывалася на яго вачах, але ўсе такія выпадкі не закраналі яго сумлення, таксама як не закраналі яго сумлення няшчасці, якія здараліся ад навалніцы, паводак і т. п. Выпадкі гэтыя адбываліся ў выніку выканання прадпісанняў зверху, у імя гасудара імператара. Прадпісанні-ж гэтыя павінны былі быць няўхільна выкананы, і таму было зусім дарэмна думаць аб выніках такіх прадпісанняў.

Стары генерал і не дазваляў сабе думаць пра такія справы, лічачы сваім патрыятычным, салдацкім абавязкам не думаць, затым, каб не аслабець у выкананні гэтай, дужа значнай, на яго думку, работы.

Раз на тыдзень стары генерал па абавязках службы абыходзіў усе казематы і запытваў у зняволеных, ці не маюць яны якіх-небудзь просьб. Зняволеныя звярталіся да яго з рознымі просьбамі. Ён выслухоўваў іх спакойна, безудзельна і маўкліва і ніколі нічога не выконваў, таму што ўсе просьбы ішлі супроць законапалажэння.

У той час, як Нехлюдаў пад'язджаў да кватэры старога генерала, куранты гадзінніка на вежы сыгралі тонкімі званочкамі „Коль славен бог“, а потым прабілі дзве гадзіны. Слухаючы гэтыя куранты, Нехлюдаў мімаволі ўспомніў тое, што ён чытаў у запісках дзекабрыстаў, як адгукца, што гадзіну паўтараючыся, гэтая салодкая музыка ў душы вечных зняволеных. Стары генерал у той час, як Нехлюдаў пад'ехаў да пад'езду яго кватэры, сядзеў у цёмнай гасцінай за інкруставаным столікам і круціў разам з маладым чалавекам, мастаком, братам аднаго з сваіх пад-

началеных, сподкам па аркушы паперы. Тонкія, вільготныя, слабыя пальцы мастака былі ўстаўлены ў шорсткія, маршчыністыя і акасянеўшыя ў сучляненнях пальцы старога генерала, і гэтыя сучляненні рукі торгаліся разам з перакінутым сподкам па лісту паперы з намаляванымі на ім усімі літарамі алфавэта. Сподак адказваў на заданае генералам пытанне аб тым, як будуць душы пазнаваць адна адну пасля смерці.

У той час, калі адзін з дзеншчыкоў, які выконваў абавязкі камердынера, увайшоў з картачкай Нехлюдава, пры дапамозе сподка гаварыла душа Іоанны д'Арк. Душа Іоанны д'Арк ужо сказала па літарах словы: „будуць пазнаваць адна адну“, і гэта было запісана. У той самы час, калі прышоў дзяншчык, сподак, спыніўшыся яшчэ раз на „п“, другі раз на „о“ і потым, дайшоўшы да „с“, спыніўся на гэтай літары і пачаў торгоцца туды і сюды. Торгаўся ён таму, што наступная літара, па думцы генерала, павінна была быць „л“, г. зн. Іоанна д'Арк, па яго думцы, павінна была сказаць, што душы будуць пазнаваць адна адну толькі пасля свайго ачышчэння ад усяго зямнога або што-небудзь падобнае, і таму наступная літара павінна быць „л“, мастак-жа думаў, што наступная літара будзе „в“, што душа скажа, што потым душы будуць пазнаваць адна адну па святлу, якое будзе ісці з эфірнага цела душ. Генерал, панура вахмурыўшы свае густыя сівыя брові, пільна глядзеў на рукі, думаючы, што сподак рухаецца сам, цягнуў яго да „л“. Малады-ж бяскроўны мастак з закладзенымі за вуха рэдкімі валасамі глядзеў у цёмны кут гасцінай сваімі амярцвелымі блакітнымі вачыма і, нервова варушачы губамі, цягнуў да „в“. Генерал паморшчыўся таму, што перапынялі яго занятак, і пасля мінуты маўчання ўзяў картачку, надзеў *pinse-nez* і, закратаўшы ад болю ў шырокай паясніцы, устаў на ўвесь свой вялікі рост, паціраючы свае здранцвелыя пальцы.

— Запрасі ў кабінет.

— Дазвольце, ваша прэвасхадзіцельства, я адзін скончу,—сказаў мастак, устаючы.—Я адчуваю прысутнасць.

— Добра, канчайце,—сказаў рашуча і сурова генерал і

накіраваўся сваімі вялікімі крокамі нявыкручаных ног рашучай, роўнай хадой ў габінет.—Прыемна бачыць,—сказаў генерал Нехлюдаву грубым голасам ласкавыя словы, паказваючы яму на крэсла каля пісьмовага стала.—Даўно прыехалі ў Пецербург?

Нехлюдаў сказаў, што прыехаў нядаўна.

— Княгіня, маці ваша, як маецца?

— Маці памерла.

— Даруйце, вельмі шкадаваў. Мне сын казаў, што ён вас сустрэў.

Сын генерала рабіў такую самую кар'еру, як і бацька, і пасля ваеннай акадэміі службы ў выведачным бюро і вельмі ганарыўся тымі заняткамі, якія былі там даручаны яму. Заняткі яго складаліся з загадвання шпіёнамі.

— Як-жа, з бацькам вашым службыў. Прыяцелі былі таварышы. Што-ж, службыце?

— Не, не служу.

Генерал з незадавальненнем нахіліў галаву.

— У мяне да вас просьба, генерал,—сказаў Нехлюдаў.

— О-о-о, вельмі рад. Чым магу службыць?

— Калі мая просьба не дарэчы, дык, калі ласка, даруйце мне. Але мне неабходна перадаць яе.

— Што такое?

— У вас знаходзіцца нехта Гуркевіч. Дык яго маці просіць аб спатканні з ім, або, прынамсі, аб тым, каб можна было перадаць яму кнігі.

Генерал не выказаў ні здавальнення, ні незадавальнення пры пытанні Нехлюдава, а, схіліўшы галаву на бок, зажмурыў вочы, як быццам абмяркоўваючы. Ён уласна нічога не абмяркоўваў і нават не цікавіўся пытаннем Нехлюдава, вельмі добра ведаючы, што ён адкажа яму па закону. Ён проста разумова адпачываў, ні аб чым не думаючы.

— Гэта, бачыце, ад мяне не залежыць,—сказаў ён, адпачыўшы крыху.—Аб спатканнях ёсць высачайшае зацверджанае палажэнне, і што там дазволена, тое і дазваляецца. Што-ж датычыцца кніжак, дык у нас ёсць бібліятэка, і ім даюць тыя, якія дазволены.

— Так, але яму патрэбны навуковыя, ён хоча займацца.

— Не верце гэтаму.—Генерал памаўчаў.—Гэта не для заняткаў. А так, неспакой адзін.

— Але як-жа, трэба-ж запоўніць час у іхнім цяжкім становішчы!—сказаў Нехлюдаў.

— Яны заўсёды скардзяцца,—сказаў генерал.—Мы-ж іх ведаем...

Ён гаварыў аб іх наогул як аб нейкай асаблівай, нядобрай пародзе людзей.

— А тут яны знаходзяцца ў гэткіх добрых умовах, якія рэдка можна знайсці ў месцах зняволення,—працягваў генерал.

І ён пачаў, нібы апраўдваючыся, падрабязна апісваць усе выгоды для зняволеных, як быццам галоўная мэта гэтай установы была ў тым, каб зрабіць для зняволеных асоб прыемнае месца пражывання.

— Раней, праўда, што было даволі сурова, але цяпер жывуць яны тут вельмі добра. Яны ядуць тры стравы і заўсёды адну мясную: біткі або катлеты. Заўсёды ў нядзелю яны маюць яшчэ адну чацвертую—салодкую страву. Так што дай бог, каб кожны рускі чалавек мог гэтак есці.

Генерал, як усе старыя людзі, відавочна раз патрапіўшы на завучанае, гаварыў усё тое, што ён паўтараў шмат разоў для доказу іхняй патрабавальнасці і няўдзячнасці.

— Кнігі ім даюць і з духоўным зместам, і часопісы старыя. У нас бібліятэка адпаведных кніжак. Толькі рэдка яны чытаюць. Спачатку як быццам цікавіцца, а потым так і пакідаюць новыя кнігі да паловы не разрэзанымі, а старыя з неперагорнутымі старонкамі. Мы спрабавалі нават,—з далёкім падабенствам усмешкі сказаў генерал,—наўмысля заклалі паперку. Так і астанецца нявынятай. Таксама і пісаць ім не забараняецца,—працягваў генерал.—Даецца аспідная дошка, і грыфель даецца, так што яны могуць пісаць для забавы. Могуць сціраць і зноў пісаць. І таксама не пішуць. Не, яны вельмі хутка робяцца зусім спакойнымі. Толькі спачатку яны трывожацца, а потым нават таўсцеюць і вельмі ціхімі робяцца,—гаварыў генерал, не падазраючы таго жудаснага значэння, якое мелі яго словы.

Нехлюдаў слухаў яго хрыпкі старэчы голас, глядзеў на гэтыя скасцяненыя члены, на згаслыя вочы з-пад сівых броваў, на гэтыя старэчыя паголеныя адвіслыя скулы, падпёртыя ваенным каўняром, на гэты белы крыжык, якім ганарыўся гэты чалавек, асабліва таму, што атрымаў яго за выключна жорсткае і многадушнае забойства, і разумеў, што супярэчыць, тлумачыць яму значэнне яго слоў—бескарысна. Але ён усё-такі прымусіў сябе запытаць яшчэ аб другой справе, аб арыштантцы Шуставай, пра якую ён атрымаў сёння весткі, што яе загадалі выпусціць.

— Шустава? Шустава... Не памятаю ўсіх па імёнах. Іх-жа гэтак багата,—сказаў ён, відаць, дакараючы іх за гэта перапаўненне. Ён пазваніў і загадаў паклікаць справавода.

Пакуль хадзілі па справавода, ён настаўляў Нехлюдава службыць, гаворачы, што сумленныя, шляхетныя людзі, маючы ў думках сябе ў ліку такіх людзей, асабліва патрэбны цару... „і айчыне“,—дадаў ён, відавочна толькі дзеля красамоўства.

— Я вось стары, а ўсё-такі служу наколькі сілы дазваляюць.

Справавод, шчуплы, сухарлявы чалавек з неспакойнымі разумнымі вачыма, прышоў паведаміць, што Шустава знаходзіцца ў нейкім дзіўным фартыфікацыйным месцы, і што папер аб ёй не атрымалася.

— Калі атрымаем, у той самы дзень накіруем. Мы іх не трымаем, не даражым асабліва іхнімі наведваннямі,—сказаў генерал, зноў стараючыся жартаўліва ўсміхнуцца, але яго стары твар толькі крывіўся.

Нехлюдаў устаў, намагаючыся ўтрымацца ад выяўлення змешанага пачуцця агіднасці і жаласці, якое ён адчуваў да гэтага жудаснага старога. Стары таксама лічыў, што і яму не трэба быць занадта суровым да лёгкадумнага сына свайго таварыша, які, відавочна, трапіў на памылковы шлях, і не пакінуць яго без навучання.

— Бывайце-ж, мой дарагі, не крывіцеся на мяне, гэта я, любячы вас, кажу. Не звязвайцеся з людзьмі, якія ў нас знаходзяцца. Нявінных не бывае. А людзі гэтыя ўсе самыя

несумленныя. Мы іх ужо ведаем,—сказаў ён тонам, які не даваў магчымасці сумнення. І ён сапраўды не сумняваўся ў гэтым не таму, што гэта была так, а таму, што калі-б гэта было не так, яму трэба было-б прызнаць сябе не паважаным героем, які як належыць дажывае добрае жыццё, а нягоднікам, які прадаў і на старасці год працягвае прадаваць сваё сумленне.—А лепш за ўсё службыце,—гаварыў ён.—Цару патрэбны сумленныя людзі... І айчыне,—дадаў ён.—Ну, калі-б і я, і ўсе гэтак, як вы, не служылі-б? Хто-б астаўся? Мы вось ганім парадкі, а самі не хочам памагаць ураду.

Нехлюдаў уздыхнуў глыбока, нізка пакланіўся, паціснуў міласліва працягнутую яму кастлявую вялікую руку і вышаў з пакоя.

Генерал з незадавальненнем паківаў галавой і, паціраючы паясніцу, пайшоў зноў у гасціную, дзе мастак паспеў ужо запісаць атрыманы адказ ад душы Іоанны д'Арк і чакаў яго. Генерал надзеў *pinse-nez* і прачытаў: „будуць пазнаваць адна адну па святлу, якое будзе ісці ад эфірных целаў“.

— А,—са здавальненнем сказаў генерал, заплюшчыўшы вочы.—Але як-жа пазнаеш, калі святло ва ўсіх аднолькавае?—запытаў ён і, зноў скрыжаваўшы пальцы з мастаком, сеў за столік.

Рамізік Нехлюдава выехаў праз вароты.

— А нудна тут, пане,—сказаў ён, звяртаючыся да Нехлюдава.—Хацеў, не дачакаўшыся, паехаць.

— Але, нудна,—згадзіўся Нехлюдаў, уздыхаючы поўным грудзмі і з заспакаеннем спыняючы вочы на дымаватых хмарах, што плылі па небе, і на бліскачай зыбі Невы ад руху па ёй лодак і параходаў.

XX

Наступным днём справа Маславай павінна была разглядацца, і Нехлюдаў паехаў у сенат. Адвакат з'ехаўся з ім каля поўнага веліччу пад'езду сенацкага будынка, ля якога ўжо стаяла некалькі экіпажаў. Увайшоўшы па раскошных, урачыстых сходнях на другі паверх, адвакат, ведаючы ўсе

ходы, накіраваўся налева ў дзверы, на якіх была выбіта лічба года надання чыннасці судовым уставам. Раздзеўшы ў першым пакоі паліто і даведаўшыся ад швейцара, што сенатары ўсе з'ехаліся, і апошні толькі што прайшоў, Фанарын, спыніўшыся ў сваім фракту і белым гальштуку над белымі грудзямі, з вясёлай упэўненасцю ўвайшоў у наступны пакой. У гэтым наступным пакоі была направа вялікая шафа, потым стол, а налева вітыя сходні, па якіх ішоў уніз у гэты час эlegantны чыноўнік у віцмундзіры з партфелем падпахай. У пакоі звяртаў на сябе ўвагу патрыярхальнага выгляду дзядок з доўгімі белымі валасамі, у пінжаку і шэрых панталонах, каля якога з асаблівай пачцівасцю стаялі два прыслужнікі.

Дзядок з белымі валасамі прайшоў у шафу і знік там. У гэты час Фанарын, убачыўшы таварыша, такога самага, як і ён, адваката, у белым гальштуку і фракту, адразу-ж пачаў з ім жвава гутарыць; Нехлюдаў-жа разглядаў прысутных. Было чалавек 15 публікі, з якіх дзве дамы, адна ў рiпсе-пез маладая і другая сівая. Справа сёнешняя была аб паклёпе ў друку, і таму сабралася больш, як звычайна, публікі—усё людзі пераважна з журнальных колаў.

Судовы прыстаў, румяны, прыгожы чалавек, у пышным мундзіры, з паперкай у руцэ падышоў да Фанарына з запытаннем, па якой ён справе, і, даведаўшыся, што па справе Маславай, запісаў нешта і адышоўся. У гэты час дзверы шафы адчыніліся, і адтуль вышаў патрыярхальнага выгляду дзядок, але ўжо не ў пінжаку, а ў абшытым галунамі, з бліскучымі бляхамі на грудзях адзенні, якое рабіла яго падобным да птаха.

Смешны касцюмчык гэты, відавочна, бянтэжыў самога старычка, і ён хутка, хутчэй, чым ён хадзіў звычайна, прайшоў у дзверы, процілеглыя ўваходным.

— Гэта Бэ, шаноўнейшы чалавек,—сказаў Фанарын Нехлюдаву і, пазнаёміўшы яго з сваім калегай, расказаў прывельмі цікавую, на яго думку, справу, якая павінна была разглядацца.

Справа хутка пачалася, і Нехлюдаў разам з публікай увайшоў налева ў залу паседжанняў. Усе яны, і Фанарын,

зайшли за агарожу на месцы для публікі. Толькі пецербургскі адвакат вышаў наперад за канторку перад агарожай.

Зала паседжанняў сената была менш, як зала акруговага суда, была прасцей і адрознівалася толькі тым, што стол, за якім сядзелі сенатары, быў пакрыты не зялёным сукном, а малінавым аксамітам, абшытым залатым галуном, але тыя-ж самыя былі заўсёдня атрыбуты месц выканання права-суддзя: зерцало, эмблема крывадушша—образ і эмблема рабалепства, партрэт цара. Так-жа ўрачыста абвяшчаў прыстаў: „суд ідзе“. Так-жа ўсе ўставалі, так-жа ўваходзілі сенатары ў сваіх мундзірах, так-жа сядалі ў крэслы з высокімі спінкамі, так-жа абапіраліся локцямі на стол, намагаючыся мець натуральны выгляд.

Сенатараў было чацвёрэ. Старшыня Нікіцін, увесь паголены чалавек, з вузкім тварам і сталёвымі вачыма; Вольф, з многазначна скрыўленымі губамі і белымі ручкамі, якім ён перабіраў аркушы справы; потым Скавароднікаў, тоўсты, грузны, рабы чалавек, вучоны юрыст, і чацверты Бэ, той самы патрыярхальны дзядок, які прыехаў апошнім. Разам з сенатарамі ўвайшоў обер-сакратар і таварыш обер-пракурора, сярэдняга росту, сухарлявы, паголены малады чалавек з вельмі цёмным колерам твара і чорнымі сумнымі вачыма. Нехлюдаў зараз-жа, не гледзячы на дзіўны мундзір і на тое, што ён год шэсць не бачыў яго, пазнаў у ім аднаго з лепшых прыяцеляў сваіх студэнцкіх часоў.

— Таварыш обер-пракурора Селенін?—спытаў ён у адваката.

— Так, а што?

— Я яго добра ведаю, гэта адменны чалавек...

— І добры таварыш обер-пракурора, здольны. Вось яго трэба было-б прасіць,—сказаў Фанарын.

— Ён ва ўсякім выпадку зробіць сумленна, —сказаў Нехлюдаў, успамінаючы свае блізкія адносіны і сяброўства з Селеніным і яго дарагія ўласцівасці чыстаты, сумленнасці, прыстойнасці ў самым лепшым сэнсе гэтага слова.

— Ды цяпер і няма калі,—прашаптаў Фанарын, паглыбіўшыся ў слуханне пачатага выкладання справы.

Пачалася справа па скарзе на прысуд судовай палаты, якая пакінула без змен пастанову акруговага суда.

Нехлюдаў пачаў слухаць і стараўся зразумець значэнне таго, што адбывалася перад ім, але таксама, як і ў акруговым судзе, галоўная цяжкасць для разумення была ў тым, што гаворка ішла не пра тое, што натуральна здавалася галоўным, а пра зусім пабочнае. Справа ішла пра артыкул у газеце, у якім выкрываліся шальмоўствы аднаго старшыні акцыянернай кампаніі. Здавалася-б, значным магло быць толькі тое, ці праўда, што старшыня акцыянернага таварыства абкрадвае сваіх давярыцеляў, і як зрабіць так, каб ён перастаў іх абкрадваць. Але аб гэтым і гаворкі не было. Гаворка ішла толькі аб тым, меў ці не меў па закону выдавец права надрукаваць артыкул фельетаніста, і якое ён зрабіў злачынства, надрукаваўшы яго,—дыфамачыю або паклёп, і як дыфамачыя ўключае ў сябе паклёп ці паклёп дыфамачыю, і яшчэ нешта мала зразумелае для простых людзей аб розных артыкулах і пастановах нейкага агульнага дэпартамента.

Адно, што зразумеў Нехлюдаў, гэта было тое, што, не глядзячы на тое, што Вольф, які дакладваў аб справе, так строга навучаў учора яго, што сенат не можа займацца разгляданнем справы па сутнасці,—у гэтай справе дакладваў, відавочна, на карысць касіравання прысуду палаты, і што Селенін, зусім не адпаведна сваёй характэрнай стрыманасці, нечакана гарача выказваў сваю процілеглую думку. Запал заўсёды стрыманага Селеніна, які здзівіў Нехлюдава, быў абгрутаваны тым, што ён ведаў старшыню акцыянернага таварыства, як нячыстага ў грашовых справах чалавека, а тым часам выпадкова даведаўся, што Вольф напярэдадні разглядання яго справы быў у гэтага дзяльца на багатым абедзе. Цяпер-жа, калі Вольф, хаця і вельмі асцярожна, але відавочна аднабакова зрабіў даклад аб справе, Селенін расхваляваўся і занадта нервова для звычайнага чалавека выказаў сваю думку. Прамова гэта, відавочна, зняважыла Вольфа: ён чырванеў, уздрыгваў, рабіў маўклівыя жэсты здзіўлення і з вельмі паважным і пакрыўджаным выглядам вышаў з іншымі сенатарамі ў пакой для нарад.

— Вы ўласна, па якой справе?—зноў запытаў судовы прыстаў у Фанарына, як толькі сенатары пайшлі.

— Я ўжо гаварыў вам, што па справе Маславай,—сказаў Фанарын.

— Гэта так. Справа будзе разглядацца сёння. Але...

— Дык што-ж?—запытаў адвакат.

— Бачыце, справа гэта павінна была ісці без бакоў, так што паны сенатары бадай не выйдуць пасля абвяшчэння пастановы. Але я паведамлю.

— Г. зн. як-жа?..

— Я паведамлю, паведамлю.—І прыстаў нешта адзначыў на сваёй паперцы.

Сенатары сапраўды збіраліся, абвясціўшы пастанову па справе аб паклёпе, скончыць астатнія справы, у тым ліку Маслаўскую, за чаем і папяросамі, не выходзячы з пакоя для нарад.

XXI

Як толькі сенатары селі за стол у пакоі для нарад, Вольф пачаў вельмі жвава высюўваць матывы, па якіх справа павінна была быць касіравана.

Старшыня, і заўсёды чалавек нязычлівы, сёння быў асабліва не ў гуморы. Слухаючы справу ў часе паседжання, ён склаў ужо сваю думку, і цяпер сядзеў, не слухаючы Вольфа, паглыблены ў свае думы. Думы-ж яго складаліся з успамінання таго, што ён учора напісаў у сваіх мемуарах з прычыны прызначэння Віянава, а не яго, на той важны пост, які ён ужо даўно жадаў атрымаць. Старшыня Нікіцін быў зусім шчыра ўпэўнен, што разважанні аб розных чыноўніках першых двух класаў, з якімі ён меў справу ў час сваёй службы, складаюць вельмі важны гістарычны матэрыял. Напісаўшы учора раздзел, у якім добра папала некаторым чыноўнікам першых двух класаў за тое, што яны перашкодзілі яму, як ён фармуляваў гэта, выратаваць Расію ад пагібелі, у якую ўцягвалі яе цяперашнія кіраўнікі,—па сутнасці-ж толькі за тое, што яны перашкодзілі яму атрымліваць больш, як цяпер, пенсіі, ён думаў цяпер аб тым, як для яго

патомства ўся гэта акалічнасць атрымае зусім новае асвятленне.

— Так, зразумела,—сказаў ён, не слухаючы іх, на словы Вольфа, які звярнуўся да яго.

Бэ слухаў Вольфа з сумным тварам, малюючы гірлянды на паперы, што ляжала перад ім. Бэ быў ліберал самага чыстага закалу. Ён непарушна захоўваў традыцыі шасцідзясятых год і калі і адступаў ад суровай бесстароннасці, дык толькі ў бок ліберальнасці. Так, у цяперашнім выпадку, апрача таго, што акцыянерны дзялец, які скардзіўся на паклёп, быў брудны чалавек, Бэ быў за пакіданне скаргі без вынікаў яшчэ і таму, што гэта абвінавачванне ў паклёпе журналіста было абмежаваннем свабоды друку. Калі Вольф скончыў свае довады, Бэ, не дамаляваўшы гірлянду, з сумам—яму было сумна за тое, што даводзілася даказваць гэтка трuíзмы—мяккім, прыемным голасам, сцісла, проста і пераканаўча даказаў неабгрунтаванасць скаргі і, схіліўшы галаву з белымі валасамі, пачаў дамалёўваць гірлянду.

Скавароднікаў, які сядзеў супроць Вольфа і ўвесь час збіраў тоўстымі пальцамі бараду і вусы ў рот, адразу-ж, як толькі Бэ перастаў гаварыць, перастаў жаваць сваю бараду і зычным, рыпучым голасам сказаў, што, не гледзячы на тое, што старшыня акцыянернага таварыства вялікая шэльма, ён-бы стаяў за касіраванне прысуду, калі-б былі законныя падставы, але таму, што гэтых няма, ён далучаецца да думкі Івана Сямёнавіча (Бэ), сказаў ён, радуючыся той шпільцы, якую ён гэтым падсунуў Вольфу. Старшыня далучыўся да думкі Скавароднікава, і справа была вырашана адмоўна.

Вольф быў незадаволен, асабліва тым, што яму як быццам кінулі дакор у нядобрасумленнай прыхільнасці і, прыкідаючыся роўнадушным, адкрыў наступную справу Маславай і заняўся ёю. Сенатары тым часам пазванілі і патрабавалі сабе чаю, і разгаварыліся аб выпадку, які займаў у гэты час, разам з дуэллю Каменскага, усіх пецербуржцаў.

Гэта была справа дырэктара дэпартаменту, злоўленага і абвінавачанага ў злачынстве, прадугледжаным артыкулам 995.

— Якая брыдота,—з гідлівасцю сказаў Бэ.

— Што-ж тут дрэннага? Я вам у нашай літаратуры пакажу праект аднаго нямецкага пісьменніка, які проста прапануе, каб гэта не лічылася злачынствам, і каб магчым быў шлюб паміж мужчынамі,—сказаў Скавароднікаў, прагавіта з усхліпваннем зацягваючыся змятай папяросай, якую ён трымаў паміж карэннямі пальцаў у далоні, і голасна зарагатаў.

— Ды не можа быць,—сказаў Бэ.

— Я вам пакажу,—сказаў Скавароднікаў, прыводзячы поўную назву твора і нават год і месца выдання.

— Кажуць, яго ў нейкі сібірскі горад губернатарам прызначаюць,—сказаў Нікіцін.

— І дужа добра. Архіерэй яго з крыжам спаткае. Трэба было-б і архіерэя такога самага. Я-б ім гэткага рэкамендаваў,—сказаў Скавароднікаў і, кінуўшы недакурак папяроскі ў сподачак, забраў што мог барады і вусоў у рот і пачаў жаваць іх.

У гэты час увайшоў прыстаў і далажыў аб жаданні адваката і Нехлюдава прысутнічаць пры разглядзе справы Маславай.

— Вось гэта справа,—сказаў Вольф:—гэта цэлая раманічная гісторыя,—і раскажаў тое, што ведаў пра дачыненні Нехлюдава да Маславай.

Пагаварыўшы аб гэтым, дакурыўшы папяросу і дапіўшы чай, сенатары вышлі ў залу паседжанняў, абвясцілі пастанову па папярэдняй справе і пачалі справу Маславай.

Вольф вельмі падрабязна сваім тонкім голасам далажыў касацыйную скаргу Маславай і зноў не зусім без прыхільнасці, а з відавочным жаданнем касіравання пастановы суда.

— Ці маеце што дадаць?—звярнуўся старшыня да Фанарына.

Фанарын устаў і, выпяўшы свае белыя шырокія грудзі, па пунктах, на дзіва паважна і дакладна выражаючыся, да вёў адхіленне суда ў шасці пунктах ад сапраўднага сэнсу закона і, апрача таго, дазволіў сабе, хаця сцісла, закрануць самую справу па сутнасці і відавочную несправядлівасць яго рашэння.

Тон сцісла, але моцнай прамовы Фанарына быў такі, што ён просіць выбачэння за тое, што намагаецца таго, што паны сенатары са сваёю пранікліваасцю і юрыдычнай мудрасцю бачаць і разумеюць лепш за яго, але робіць ён гэта толькі таму, што гэтага патрабуе ўзяты ім на сябе абавязак. Пасля прамовы Фанарына, здавалася, не магло быць ніякага сумнення ў тым, што сенат павінен скасаваць рашэнне суда. Скончыўшы сваю прамову, Фанарын пераможна ўсміхнуўся. Гледзячы на свайго адваката і ўбачыўшы гэтую ўсмешку, Нехлюдаў быў упэўнен, што справа выйграана. Але, зірнуўшы на сенатараў, ён убачыў, што Фанарын усміхаўся і радаваўся адзін. Сенатары і таварыш обер-пракурора не ўсміхаліся і не радаваліся, а мелі выгляд людзей, якім было нудна і якія гаварылі: „чулі мы багата вашага брата, і ўсё гэта не дае карысці“. Яны ўсе, відавочна, здаволіліся толькі тады, калі адвакат скончыў і перастаў дарэмна затрымліваць іх. Адроз-ж пасля сканчэння прамовы адваката старшыня звярнуўся да таварыша обер-пракурора. Селенін сцісла, але дакладна і зразумела выказаўся за тое, каб пакінуць справу без змены, знаходзячы ўсе повады да касацыі негрунтоўнымі. Услед за гэтым сенатары ўсталі і пайшлі на нараду. У пакоі для нарад галасы падзяліліся. Вольф быў за касацыю; Бэ, зразумеўшы, у чым справа, вельмі гарача стаяў таксама за касацыю, жыва прадставіўшы таварышам карціну суда і непаразуменне прысяжных, як ён гэта зусім правільна зразумеў; Нікіцін, які, як заўсёды, стаяў за строгасць наогул і за строгую фармальнасць, быў супроць. Уся справа вырашалася голасам Скавароднікава. І гэты голас стаў на бок адмаўлення пераважна таму, што рашэнне Нехлюдава ажаніцца з гэтай жанчынай у імя маральных патрабаванняў было ў вышэйшай ступені брыдкім для яго.

Скавароднікаў быў матэрыялістам, дарвіністам і лічыў усякія праявы адцягненай маральнасці або, яшчэ горш, рэлігійнасці, не толькі ганебным вар'яцтвам, але асабовай для сябе знявагай. Уся гэтая цяганіна з гэтай прастытуткай і прысутнасць тут, у сенаце, яе абаронцы—славутага адваката і самога Нехлюдава былі яму ў вышэйшай ступені

брыдкімі. І ён, запіхваючы сабе ў рот бараду і крыўляючыся, вельмі натуральна прыкінуўся, што нічога не ведае аб гэтай справе, як толькі тое, што повады да касацыі недастатковыя, і таму згаджаецца са старшынёю ў тым, каб пакінуць скаргу без вынікаў.

У скарзе было адмоўлена.

XXII

— Жахліва!—гаварыў Нехлюдаў, выходзячы ў прыёмны пакой з адвакатам, які ўкладаў свой партфель.— У самай відавочнай справе яны прычапляюцца да формы і адмаўляюць. Жахліва!

— Справа сапсавана ў судзе,—сказаў адвакат.

— І Селенін за адмаўленне. Жахліва, жахліва!—паўтараў Нехлюдаў.—Што-ж рабіць цяпер?

— А пададзім на высачайшае імя. Самі і падаіце, пакуль вы тут. Я напішу вам.

У гэты час маленькі Вольф, у сваіх ордэнах і мундзіры, увайшоў у прыёмны пакой і падышоў да Нехлюдава.

— Што рабіць, мілы князь. Не было дастатковых повадаў,—сказаў ён, паводзячы вузкімі плячыма і заплюшчваючы вочы і прайшоў, куды яму было трэба.

Услед за Вольфам вышаў і Селенін, даведаўшыся ад сенатараў, што Нехлюдаў, яго былы прыяцель, быў тут.

— Вось не чакаў цябе тут сустрэць!—сказаў ён, падыходзячы да Нехлюдава, усміхаючыся вуснамі, тым часам, як вочы яго аставаліся сумнымі.—Я і не ведаў, што ты ў Пецербургу.

— А я не ведаў, што ты обер-пракурор...

— Таварыш,—паправіў Селенін.—Як ты ў сенаце?—запытаў ён, сумна і маркотна гледзячы на прыяцеля.—Я ведаў, што ты ў Пецербургу, але якім чынам ты тут?

— Тут я таму, што спадзяваўся знайсці справядлівасць і выратаваць нізавошта засуджаную жанчыну.

— Якую жанчыну?

— Справу якой зараз вырашылі.

— А, справу Маславай,—успомніўшы сказаў Селенін.—
Зусім негрунтоўная скарга.

— Справа не ў скарзе, а ў жанчыне, якая невінавата і нясе пакаранне.

Селенін уздыхнуў.

— Вельмі можа быць, але...

— Не можа быць, а напэўна...

— А чаму ты ведаеш?

— А таму, што я быў прысяжным. Я ведаю, у чым мы зрабілі памылку.

Селенін задумаўся.

— Трэба было заявіць тады-ж,—сказаў ён.

— Я заяўляў.

— Трэба было запісаць у пратакол. Калі-б гэта было пры касацыйнай скарзе...

Селенін, які быў заўсёды заняты і мала бываў у свеце, пэўна, нічога не чуў аб рамане Нехлюдава; Нехлюдаў-жа, заўважыўшы гэта, парашыў, што яму і не трэба гаварыць аб сваіх дачыненнях да Маславай.

— Так, але і цяпер відавочна было, што, рашэнне бязглуздае,—сказаў ён.

— Сенат не мае права сказаць гэтага. Калі-б сенат дазваляў сабе касіраваць рашэнні судоў на падставе свайго погляду на справядлівасць саміх рашэнняў, не гаворачы ўжо аб тым, што сенат страціў-бы ўсякі пункт апоры і хутчэй рызыкаваў-бы парушыць справядлівасць, чым аднавіць яе,—сказаў Селенін, успамінаючы папярэдняю справу,—не гаворачы аб гэтым, рашэнні прысяжных згубілі-б усё сваё значэнне.

— Я толькі адно ведаю, што жанчына гэта зусім невінавата, і апошняя надзея выратаваць яе ад незаслужанай кары страчана. Вышэйшая ўстанова зацвердзіла зробленае беззаконне.

— Яна не зацвердзіла, таму што не ўваходзіла і не можа ўваходзіць у разглядванне самой справы,—сказаў Селенін, жмурачы вочы.—Ты, пэўна, у цёткі спыніўся,—дадаў ён, відавочна жадаючы змяніць размову.—Я ўчора даведаўся ад яе, што ты тут. Графіня запрасіла мяне разам з табой пры-

сутнічаць на сходзе прыезджага прапаведніка,—усміхаючыся губамі, сказаў Селенін.

— Так, я быў, але пайшоў з брыдкасцю,—сярдзіта сказаў Нехлюдаў, з дасадай на тое, што Селенін адводзіць размову на іншае.

— Ну, чаму-ж з брыдкасцю? Усё-ж гэта праява рэлігійнага пачуцця, хаця і аднабаковае, сектанцкае,—сказаў Селенін.

— Гэта нейкая дзікая бяссэнсіца,—сказаў Нехлюдаў.

— Ну, не. Тут дзіўна толькі тое, што мы так мала ведаем вучэнне нашаў царквы, што прымаем за нейкае новае адкрыццё нашы-ж асноўныя догматы,—сказаў Селенін, нібы спяшаючы выказаць былому прыяцелю свае новыя для яго погляды.

Нехлюдаў здзіўлена і ўважліва зірнуў на Селеніна. Селенін не апусціў вочы, у якіх выразіўся не толькі сум, але і нязычлівасць.

— Хіба ты верыш у догматы царквы?—запытаў Нехлюдаў.

— Канечне, веру,—адказаў Селенін, проста і мёртва глядзячы ў вочы Нехлюдаву.

— Нехлюдаў уздыхнуў.

— Дзіўна,—сказаў ён.

— Але-ж, мы пасля пагаворым,—сказаў Селенін.—Іду,—звярнуўся ён да судовага прыстава, які пачціва падышоў да яго.—Абавязкова трэба бачыцца,—дадаў ён, уздыхаючы.—Ці заспееш толькі цябе? Мяне-ж заўсёды застанеш а 7 гадзіне, к абеду... Надзеждзінская,—ён назваў нумар.—Багата з таго часу вады працякло,—дадаў ён, ідучы, зноў усміхаючыся аднымі губамі.

— Прыду, калі паспею,—сказаў Нехлюдаў, адчуваючы, што некалі блізкі і любімы ім чалавек Селенін зрабіўся яму раптам, у выніку гэткай кароткай размовы, чужым, далёкім і незразумелым, калі не варожым.

XXIII

Калі Нехлюдаў ведаў Селеніна студэнтам, гэта быў вельмі добры сын, верны таварыш і для сваіх год добра адукаваны свецкі чалавек, з вялікім тактам, заўсёды эле-

гантны і прыгожы і разам з тым надзвычайна праўдзівы і сумленны. Ён вучыўся вельмі добра без асаблівай цяжкасці і без усякага педантызма, атрымліваючы залатыя медалі за пісьмовыя работы.

Ён не на словах толькі, а сапраўды мэтай свайго маладога жыцця ставіў служэнне людзям. Служэнне гэта ён не ўяўляў сабе іначай, як у форме дзяржаўнай службы, і таму, як толькі скончыў курс, ён сістэматычна разгледзеў усе дзейнасці, якім ён мог прысвяціць свае здольнасці, і рашыў, што ён будзе карысней за ўсё ў другім аддзяленні ўласнай канцылярыі, якая загадвала складаннем законаў, і паступіў туды. Але, не глядзячы на самае дакладнае і сумленнае выкананне ўсяго таго, што ад яго патрабавалася, ён не знайшоў у гэтай службе задавальнення сваёй патрэбы быць карысным і не мог выклікаць у сабе ўсведамленне таго, што ён робіць тое, што трэба. Незадаволенасць гэта з прычыны сутычак з вельмі драбязлівым і ганарлівым бліжэйшым начальнікам, гэтак узмацнілася, што ён вышаў з другога аддзялення і перайшоў у сенат. У сенаце яму было лепей, але тое самае ўсведамленае незадаволенасці не пакідала яго.

Ён заўсёды адчуваў, што было зусім не тое, чаго ён чакаў і што павінна было быць. Тут, у час службы ў сенаце, яго сваякі выхлапаталі яму прызначэнне камер-юнкерам, і ён павінен быў ехаць у шытым мундзіры, у белым палатняным фартуху, у карэце, дзякаваць розным людзям за тое, што яму далі пасаду лёкая. Як ён ні стараўся, ён ніяк не мог знайсці разумнага тлумачэння гэтай пасады. Ён яшчэ больш, як на службе, адчуваў, што гэта было „не тое“, а тым часам, з аднаго боку, не мог адмовіцца ад гэтага прызначэння, каб не пакрыўдзіць тых, якія былі ўпэўнены, што яны робяць яму гэтым вялікую прыемнасць, а з другога боку, прызначэнне гэта задавальвала ніжэйшыя ўласцівасці яго натуры, і яму было прыемна бачыць сябе ў люстэрку ў шытым залатым мундзіры і карыстацца той павагай, якую выклікала гэта прызначэнне ў некаторых людзях.

Тое самае здарылася з ім і ў дачыненні да жаніцбы. Яго ажанілі з пункту гледжання свету вельмі ўдала.

І ён жаніўся таксама пераважна таму, што, адмовіўшыся, ён зняважыў-бы, зрабіў-бы балюча і нявесце, якая жадала гэтага шлюбу, і тым, хто рабіў гэты шлюб, і таму, што жаніцьба на маладой, прыгожай, знатнай дзяўчыне ільсціла яго ганарыстасці і была прыемнай. Але жаніцьба вельмі хутка аказалася яшчэ больш „не тым“, як служба і прыдворная пасада. Пасля першага дзіцяці жонка не захацела больш мець дзяцей і пачала весці багатае свецкае жыццё, у якім і ён воляй ці няволяй мусіў браць удзел. Яна не была асабліва прыгожай, была вернай яму, і, здавалася, не гаворачы ўжо пра тое, што яна гэтым атручвала жыццё мужу,— і сама нічога, апроч страшэнных намаганняў і стомы, не атрымлівала ад гэткага жыцця,—яна ўсё-ж такі старанна вяла яго. Усякія спробы яго змяніць гэта жыццё разбіваліся, як аб каменны мур, аб яе ўпэўненасць, што так трэба, якую падтрымлівалі яе сваякі і знаёмыя.

Дзіця, дзяўчынка з залацістымі доўгімі кудзеркамі і голымі нагамі, была істота, зусім чужая бацьку, асабліва таму, што яна выхоўвалася зусім не так, як ён хацеў гэтага. Муж і жонка, як і звычайна, не разумелі і нават не жадалі разумець адзін аднаго і ціха, маўкліва, хаваючыся ад старонніх, абмежаваныя правіламі прыстойнасці, змагаліся, што рабіла яго жыццё дома дужа цяжкім. Так што сямейнае жыццё зрабілася яшчэ больш „не тым“, як служба і прыдворнае прызначэнне.

Але больш за ўсё „не тым“ былі яго дачынненні да рэлігіі. Як і ўсе людзі яго асяроддзя і часу, ён без усякага намагання разарваў сваім разумовым ростам тыя сеці рэлігійных забабонаў, у якіх ён быў выхаваны, і сам не ведаў, калі іменна ён вызваліўся. Як чалавек сур'ёзны і сумленны, ён не хаваў гэтай сваёй незалежнасці ад забабонаў афіцыйнай рэлігіі ў часы першай маладосці, студэнцтва і збліжэння з Нехлюдавым. Але з гадамі і з павышэннем яго на службе і асабліва з рэакцыйнай кансерватызма, якая наступіла ў той час у грамадстве, гэта духоўная незалежнасць пачала перашкаджаць яму. Не гаворачы аб дачынненнях да сваякоў, асабліва пры смерці яго бацькі, паніхідах па ім, і аб тым, што маці яго жадала, каб ён пасціў, і што гэта

часткова патрабавалася грамадскаю думкаю,—па службе даводзілася бесперапынна прысутнічаць на малебнах, асвячэннях, падзячных і да гэтага падобных служб: рэдкі дзень мінаў, каб не было якога-небудзь дачынення да знадворных форм рэлігіі, унікнуць якіх нельга было. Трэба было, прысутнічаючы на гэтых службах, адно з двух: ці прыкідацца (чаго ён з сваім праўдзівым характарам ніколі не мог), што ён верыць у тое, што не верыць, ці, прызнаўшы ўсе гэтыя знадворныя формы за ману, наладзіць сваё жыццё так, каб не быць вымушаным браць удзел у тым, што ён прызнае за ману. Але каб зрабіць гэту справу, якая здаецца гэткай нязначнай, трэба было вельмі многа: трэба было, апрача таго, што ўвайсці ў заўсёднае змаганне з усімі блізкімі людзьмі, трэба было змяніць усё сваё становішча, пакінуць службу і ахвяраваць усёй той карысцю людзям, якую ён думаў, што прыносіць на гэтай службе ўжо цяпер і, спадзяваўся, яшчэ больш прынясе ў будучыні. І каб зрабіць гэта, трэба быць цвёрда ўпэўненым у сваёй праўдзівасці. Ён і быў цвёрда ўпэўнены ў сваёй праўдзівасці, як не можа не быць упэўненым у праўдзівасці цвярозага розуму кожны адукаваны чалавек нашага часу, які ведае трохі гісторыю, ведае паходжанне рэлігіі наогул і аб паходжанні і распадзе царкоўна-хрысціянскай рэлігіі. Ён не мог не ведаць, што ён меў рацыю, не прызнаючы праўдзівасці царкоўнага вучэння.

Але пад уплывам жыццёвых умоў ён, праўдзівы чалавек, дазволіў маленькую ману ў тым, што сказаў сабе, што, каб сцвярджаць тое, што неразумнае—неразумна, трэба перш вывучыць гэта неразумнае.

Гэта была маленькая мана, але яна такі завяла яго ў тую вялікую ману, у якой ён загруз ципер.

Паставіўшы сабе пытанне аб тым, ці справядліва тое праваслаўе, у якім ён нарадзіўся і выхоўваўся, якое патрабуецца ад яго ўсімі акружаючымі, без прызнання якога ён не можа працягваць сваю карысную для людзей дзейнасць,—ён ужо загадзя вырашаў яго. І таму для ўразумення гэтага пытання ён узяў не Вольтэра, Шопенгаўэра, Спенсера, Конта, а філасофскія кнігі Гегеля і рэлігійныя творы

Vinet, Хамякова, і, канешне, знайшоў у іх тое самае, што яму было трэба: падабенства заспакаення і апраўдання таго рэлігійнага вучэння, у якім яго выхоўвалі і якое розум яго даўно ўжо адкідаў, але без якога ўсё жыццё перапаўнялася непрыемнасцямі, а пры прызнанні якога ўсё гэтыя непрыемнасці адразу знікалі. Ён засвоіў сабе ўсе тыя звычайныя сафізмы аб тым, што асобны розум чалавека не можа пазнаць ісціны, што ісціна адкрываецца толькі сукупнасці людзей, што адзіны сродак пазнання яе ёсць адкравенне, што адкравенне захоўваецца царквой і т. д.; і з таго часу ўжо мог спакойна, не ўсведамляючы хлусліваасці сваіх учынкаў, прысутнічаць пры набажэнствах, павіхідах, абеднях, мог пасціць і хрысціцца на абразы і мог працягваць службовую дзейнасць, якая давала яму ўсведамленне карысці сваёй работы і ўцяшэнне ў нярадасным сямейным жыцці. Ён думаў, што ён верыць, але тым часам больш, як у чым-небудзь іншым, ён усёй істотай усведамляў, што гэта вера яго была нешта зусім „не тое“.

І ад гэтага ў яго былі заўсёды сумныя вочы. І ад гэтага, убачыўшы Нехлюдава, якога ён ведаў тады, калі ўсе гэтыя хлусліваасці яшчэ не ўмацаваліся ў ім, ён успомніў сябе гэтакім, якім ён быў тады; і асабліва пасля таго, як ён паспяшыў яму намякнуць на свой рэлігійны погляд, ён больш, як калі-небудзь адчуў усё гэта „не тое“, і яму зрабілася балюча сумна. Тое самае—пасля першага ўражання радаасці пабачыць старога прыяцеля—адчуў і Нехлюдаў.

І ад гэтага яны абодва, паабяцаўшы адзін аднаму, што пабачацца, абодва не шукалі гэтага спаткання і так і не бачыліся ў гэты прыезд у Пецербург Нехлюдава.

XXIV

Вышаўшы з сената, Нехлюдаў з адвакатам пайшлі разам па тратуары. Карэце сваёй адвакат загадаў ехаць за сабой і пачаў расказваць Нехлюдаву гісторыю таго дырэктара дэпартаменту, пра якога гаварылі сенатары аб тым, як яго выкрылі і як замест катаргі, якая па закону належала

яму, яго прызначаюць губернатарам у Сібір. Расказаўшы ўсю гісторыю і ўсю брыдкасць яе, і яшчэ з асаблівым здавальненнем гісторыю аб тым, як пакрадзены рознымі высокапастаўленымі асобамі грошы, сабраныя на той усё яшчэ недабудаваны помнік, паўз які яны праехалі сёння раніцой, і яшчэ пра тое, як палюбоўніца такога-та нажыла мільёны на біржы, і такі-та прадаў, а такі-та купіў жонку, адвакат пачаў яшчэ новае апавяданне аб машэнніцтвах і рознастайных злачынствах вышэйшых чыноў дзяржавы, якія сядзелі не ў астросе, а на старшынскіх крэслах у розных установах. Расказы гэтыя, запас якіх быў, відавочна, невычэрпны, былі дужа прыемнымі для адваката, паказваючы з поўнай відавочнасцю тое, што сродкі, якія ўжываў ён, адвакат, для здабывання сабе грошай, былі зусім правільныя і нявінныя ў параўнанні з тымі сродкамі, што ўжываліся для той самай мэты вышэйшымі чынамі ў Пецярбургу. І таму адвакат вельмі здзівіўся, калі Нехлюдаў, не даслухаўшы яго апошняй гісторыі аб злачынстве вышэйшых чыноў, развітаўся з ім і, узяўшы рамізніка, паехаў дамоў, на ўзбрэжню.

Нехлюдаву было вельмі сумна. Яму было сумна пераважна таму, што адмова сената сцвярджала гэта бязглуздае здэкванне над нявіннай Маславай, і таму, што гэта адмова рабіла яшчэ больш цяжкім яго нязменнае рашэнне злучыць з ёю свой лёс. Сум гэты ўзмацніўся яшчэ ад тых жудасных гісторый пануючага зла, пра якія з гэткай радасцю гаварыў адвакат, і, апрача таго, ён бесперастанку ўспамінаў нядобры, халодны, непрывычны погляд некалі мілага, шчырага, сумленнага Селеніна.

Калі Нехлюдаў вярнуўся дамоў, швейцар з нейкай пагардай даў яму запіску, якую напісала ў швейцарскай нейкая жанчына, як сказаў швейцар. Гэта была запіска ад маці Шуставай. Яна пісала, што прыязджала дзякаваць дабрадзею, ратаўніку дачкі, і, апрача таго, прасіць, упрашаць яго прыехаць да іх на Васільеўскі, у 5-ю лінію, такую-та кватэру. Гэта вельмі патрэбна было, пісала яна, для Веры Ефрэмаўны. Няхай ён не баіцца, што яму будуць назаліць выказаннем удзячнасці: пра ўдзячнасць не будуць гаварыць,

а проста рады будуць яго бачыць. Калі можна, дык ці не прыедзе ён заўтра ўранні.

Другая записка была ад былога таварыша Нехлюдава, флігель-ад'ютанта Багатырова, якога Нехлюдаў прасіў уласнаручна перадаць прыгатаванае ім прашэнне ад імя сектантаў гасудару. Багатыроў сваім буйным, рашучым почырмак пісаў, што прашэнне ён, як абяцаў, падасць проста ў рукі гасудару, але што ён думае, ці не лепш Нехлюдаву раней з'ездзіць да той асобы, ад якой залежыць гэтая справа, і папрасіць яго.

Нехлюдаў пасля ўражанняў апошніх дзён свайго прабывання ў Пецербургу згубіў усякую надзею дасягнуць чаго-небудзь. Яго планы, складзеныя ў Маскве, здаваліся яму нечым нахштат тых юнацкіх мар, у якіх няўхільна расчароўваюцца людзі, уступаючы ў жыццё. Але ўсё-такі цяпер, будучы ў Пецербургу, ён лічыў сваім доўгам зрабіць усё тое, што наважыўся зрабіць, і парашыў заўтра-ж, пабыўшы ў Багатырова, выканаць яго параду і паехаць да той асобы, ад якой залежала справа сектантаў.

Цяпер ён, дастаўшы з партфеля прашэнне сектантаў, перачытваў яго, калі да яго пастукаўся і ўвайшоў лёкай графіні Кацярыны Іванаўны з запрашэннем ісці наверх чай піць.

Нехлюдаў сказаў, што зараз прыедзе, і, склаўшы паперы ў партфель, пайшоў да цёткі. Ідучы наверх, ён зірнуў у акно на вуліцу і ўбачыў пару рыжых Mariette, і яму раптам нечакана зрабілася весела і захацелася ўсміхацца.

Mariette ў капелюшы, але ўжо не ў чорным, а ў нейкім светлым, рознакаляровым плацці сядзела з чашкай у руцэ каля крэсла графіні і нешта шчабятала, бліскаючы сваімі прыгожымі, поўнымі смеху, вачыма. У той час, калі Нехлюдаў уваходзіў у пакой, Mariette толькі што сказала нешта такое смешнае, і смешнае непрыстойнае—гэта Нехлюдаў убачыў па характару смеху,—што добрадушная вусатая графіня Кацярына Іванаўна, дрыжучы тоўстым сваім целам, заходзілася ад смеху, а Mariette з асаблівым mischievous¹

¹ Гарэзным.

выразам, скрывіўшы рот, які крыху ўсміхаўся, і схіліўшы набок энергічны і вясёлы твар, моўчкі пазірала на сваю субяседніцу.

Нехлюдаў па некалькіх словах зразумеў, што яны гаварылі пра другую навіну пецербургскую таго часу, аб эпізодзе новага сібірскага губернатара, і што Mariette іменна ў гэтай галіне нешта сказала такое смешнае, што графіня доўга не магла стрымацца.

— Ты мяне са свету сжывеш,—гаварыла яна, закашляўшыся.

Нехлюдаў прывітаўся і падсеў да іх. І² толькі што ён хацеў асудзіць Mariette за яе лёгкадумнасць, як яна, заўважыўшы сур'ёзны і крыху незадаволены выраз яго твара, адразу-ж, каб упадабацца яму,—а ёй гэтага захацелася з таго часу, як яна ўбачыла яго,—змяніла не толькі выраз свайго твара, але і ўвесь свой душэўны настрой. Яна раптам зрабілася сур'ёзнай, незадаволенай сваім жыццём і, чагосьці шукаючы, кудысьці парываючыся, не тое што прыкінулася, а сапраўды засвоіла сабе дакладна той самы душэўны настрой,—хаця яна словамі ніяк не здолела-б выказаць, з чаго ён складаўся,—у якім быў Нехлюдаў у гэту мінуту.

Яна запытала яго, як ён скончыў свае справы. Ён расказаў пра няўдачу ў сенаце і пра сваю сустрэчу з Селеніным.

— Ах! якая чыстая душа! Вось іменна *chevalier sans peur et sans reproche*¹. Чыстая душа,—дадалі абедзве дамы той заўсёдны эпітэт, пад якім Селеніна ведалі ў грамадстве.

— Што такое яго жонка?—запытаў Нехлюдаў.

— Яна? Ну, я не буду папікаць. Але яна не разумее яго. Што-ж, няўжо і ён быў за адмову?—спыталася яна з шчырым спачуваннем.—Гэта жахліва, як мне яе шкада!—дадала яна, ўздыхаючы.

Ён нахмурыўся, і жадаючы змяніць размову, пачаў гаварыць аб Шуставай, зняволенай раней у крэпасці і вы-

¹ Рыцар без страху і дакору.

пушчанай па яе хадайніцтву. Ён падзякаваў яе за хадайніцтва перад мужам і хацеў сказаць аб тым, як жудасна думаць, што жанчына гэта і ўся сям'я яе пакутвалі толькі таму, што ніхто не напамніў аб іх, але яна не дала яму дагаварыць і сама выказала сваё абурэнне.

— Не гаварыце мне,—сказала яна.—Як толькі муж скажаў мне, што яе можна вызваліць, мяне менавіта здзівіла гэта думка. Завошта-ж трымалі яе, калі яна невінаватая?—выказала яна тое, што хацеў сказаць Нехлюдаў.—Якая абураючая гісторыя!

Графіня Кацярына Іванаўна бачыла, што Mariette какет нічае з пляменнікам, і гэта пацяшала яе.

— Ведаеш што?—сказала яна, калі яны замаўчалі,—прыезджай заўтра ўвечары да Aline, у яе будзе Кізеветэр. І ты таксама,—звярнулася яна да Mariette.

— Il vous a remarqué¹,—сказала яна пляменніку.—Ён мне сказаў, што ўсё, што ты гаварыў,—я яму расказала,—усё гэта добрая прымета, і што ты абавязкова прыдзеш да хрыста. Абавязкова прыезджай. Скажы яму, Mariette, каб ён прыехаў. І сама прыезджай.

— Я, графіня, па-першае, не маю ніякіх правоў што-небудзь раіць князю,—сказала Mariette, гледзячы на Нехлюдава, і гэтым поглядам устанаўліваючы паміж ім і ёю нейкую поўную згоду аб дачыненні да слоў графіні і наогул да евангелізма,—і, па-другое, я не вельмі люблю, вы ведаеце...

— Ды ты заўсёды ўсё робіш наадварот і па-свойму.

— Як па-свойму? Я веру, як баба самая простая,—сказала яна, усміхаючыся.—А па-трэцяе,—працягвала яна,—я заўтра еду ў французскі тэатр...

— Ах! А ці бачыў ты гэту... ну, як яе?—сказала графіня Кацярына Іванаўна.

Mariette падказала імя славутай французскай актрысы.

— Едзь абавязкова,—гэта дзівосна.

— Каго-ж раней глядзець, та tante, актрысу ці прапаведніка?—сказаў Нехлюдаў, усміхаючыся.

¹ Ён цябе заўважыў.

— Калі ласка, не лаві мяне на словах.

— Я думаю, раней прапаведніка, а потым французскую актрысу, а то можна ўсю ахвоту згубіць да прапаведзі,— сказаў Нехлюдаў.

— Не, лепей пачаць з французскага тэатра,— потым пакажца,— сказала Mariette.

— Ну, вы з мяне не смейцеся. Прапаведнік прапаведнікам, а тэатр—тэатрам. Для таго, каб выратавацца, зусім не трэба рабіць твар у аршын і ўсё плакаць. Трэба верыць, і тады будзе весела.

— Вы, ma tante, лепш за ўсякага прапаведніка прапаведуеце!

— А ведаеце што?—сказала Mariette, задумаўшыся,— прыязджайце заўтра да мяне ў ложу.

— Я баюся, што мне нельга будзе...

Размову перабіў лёкай з дакладам аб наведвальніку. Гэта быў сакратар добрачыннага таварыства, старшынёй якога была графіня.

— Ну, гэта вельмі нудны чалавек. Я лепш яго там прыму. А потым прыду да вас. Напаіце яго чаем, Mariette,— сказала графіня, ідучы сваёй хуткай вёрткай хадой у залу.

Mariette зняла пальчатку і агаліла энергічную, даволі роўную руку з пакрытым пярсцёнкамі безыменным пальцам.

— Хочаце?—сказала яна, беручыся за срэбраны чайнік на спірце і дзіўна адтапырваючы мізінец.

Твар яе зрабіўся сур'ёзным і сумным.

— Мне заўсёды страшэнна-страшэнна балюча бывае думаць, што людзі, думкай якіх я даражу, змешваюць мяне з тым становішчам, у якім я знаходжуся.

Яна як быццам гатова была заплакаць, гаворачы апошнія словы. І хаця, калі разабрацца ў іх, словы гэтыя або не мелі ніякага, або мелі вельмі туманны сэнс, яны Нехлюдаву здаліся незвычайнай глыбіні, шчырасці і даброты: гэтак вабіў яго да сябе той погляд бліскучых вачэй, які праваджаў гэтыя словы маладой, прыгожай і добра апранутай жанчыны.

Нехлюдаў глядзеў на яе моўчкі і не мог адарваць вачэй ад яе твара.

— Вы думаеце, што я не разумею вас і ўсяго, што ў вас адбываецца. Тое, што вы зрабілі, усе ведаюць. C'est le secret de polichinelle¹. І я захапляюся гэтым і ўхваляю вас.

— Ды няма чым захапляцца, я так мала яшчэ зрабіў.

— Гэта ўсёроўна. Я разумею ваша пачуццё і разумею яе,—ну, добра, добра, я не буду гаварыць пра гэта,—перабіла яна сябе, заўважыўшы на яго твары незадавальненне.—Але я разумею яшчэ і тое, што, убачыўшы ўсе пакуты, усю жудасць таго, што робіцца ў турмах,—гаварыла Mariette, жадаючы толькі аднаго, прывабіць яго да сябе, сваім жаночым чутцём угадваючы ўсё тое, што было яму важна і дорага,—вы хочаце памагчы пакутнікам, якія пакутваюць гэтак жахліва, гэтак жахліва ад людзей, ад безважнасці, жорсткасці... Я разумею, як можна аддаць за гэта жыццё, і сама-б аддала. Але ў кожнага свой лёс...

— Хіба вы незадаволены сваім лёсам?

— Я?—спыталася яна, нібы вельмі здзіўленая, што можна аб гэтым пытацца.—*Я павінна* быць здаволенай,—і здаволеная. Але ёсць чарвяк, які прачынаецца...

— І яму нельга даваць засынаць, трэба верыць гэтаму голасу,—сказаў Нехлюдаў, зусім паддаўшыся яе мане.

Потым многа разоў Нехлюдаў з сорамам успамінаў усю сваю размову з ёю; успамінаў яе не гэтак хлуслівыя, як падробленыя пад яго словы і той твар—як быццам-бы расчуленай увагі, з якой яна слухала яго, калі ён расказваў ёй пра жахі астрога і пра свае ўражанні ў вёсцы.

Калі графіня вярнулася, яны гутарылі як не толькі старыя, але выключныя прыцелі, якія адны разумеюць адзін аднаго сярод натоўпу, які не разумее іх.

Яны гаварылі аб несправядлівасці ўлады, аб пакутах няшчасных, аб беднасці народу, але, па сутнасці, вочы іх, пазіраючы адзін на аднаго пад шумок размовы, не пераставалі пытацца: „можаш кахаць мяне?“, і адказвалі: „магу“, і палавое пачуццё, прымаючы самыя нечаканыя і высёлкавыя формы, цягнула іх адзін да аднаго.

¹ Гэта сакрэт полішынеля.

Ад'язджаючы, яна сказала яму, што заўсёды гатова службыць яму, чым можа, і прасіла яго прыехаць да яе заўтра ўвечары абавязкова, хаця на мінуту, у тэатр, што ёй трэба яшчэ пагаварыць з ім аб адной важнай рэчы.

— І калі-ж я вас убачу зноў?—дадала яна, уздыхнуўшы, і пачала асцярожна адзяваць пальчатку на пакрытую ярсцёнкамі руку.—Дык скажыце, што прыедзеце.

Нехлюдаў абяцаў.

Гэтай ноччу, калі Нехлюдаў, астаўшыся адзін у сваім пакоі, лёг на ложак і пагасіў свечу, ён доўга не мог заснуць. Успамінаючы аб Маславай і рашэнні сената і аб тым, што ён усё-такі парашыў ехаць за ёю, аб сваім адказе ад права на зямлю, ён раптам, як адказ на гэтыя пытанні, уявіў твар Mariette, яе ўздых і погляд, калі яна сказала: „калі я вас пабачу зноў?“, і яе ўсмешка,—з гэткай яснасцю, што ён як быццам бачыў яе, і сам усміхнуўся. „Ці добра я зраблю, паехаўшы ў Сібір? І ці добра я зраблю, пазбавіўшы сябе багацця?“—запытаў ён сябе.

І адказы на гэтыя пытанні ў гэту светлую пецербургскую ноч, якая віднелася праз няшчыльна апушчаную што-ру, былі няпэўныя. Усё зблыталася ў яго галаве. Ён выклікаў у сябе ранейшы настрой і ўспомніў ранейшы ход думак; але думкі гэтыя ўжо не мелі ранейшай сілы пераканання.

„А што калі ўсё гэта я выдумаў і не здолею жыць гэтым: пакаюся ў тым, што я зрабіў добра“, сказаў ён сабе і, не маючы сілы адказаць на ўсе гэтыя пытанні, ён перажыў такое пачуццё суму і адчаю, якога ён даўно не перажываў. Не маючы сілы разабрацца ў гэтых пытаннях, ён заснуў тым цяжкім сном, якім ён, бывала, засынаў пасля вялікага пройгрышу ў карты.

XXV

Першае пачуццё Нехлюдава, калі ён прачнуўся ўранні, было тое, што ён напярэдадні зрабіў нейкую брыдкасць.

Ён пачаў успамінаць: брыдкасці не было, учынку не было дрэннага, але былі думкі, дрэнныя думкі аб тым, што

ўсе яго цяперашнія намеры—жаніцьбы на Кацюшы і аддачы зямлі сялянам—што ўсё гэта толькі мары, што ўсяго гэтага ён не вытрымае, што ўсё гэта штучна, ненатуральна, а трэба жыць, як жыў. Учынку дрэннага не было, але было тое, што яшчэ горш, як дрэнны ўчынак: былі тыя думкі, ад якіх паходзяць усе дрэнныя ўчынкі. Учынак дрэнны можна не паўтарыць і пакаяцца ў ім, дрэнныя-ж думкі параджаюць усе дрэнныя ўчынкі. Дрэнны ўчынак толькі пракладае шлях да дрэнных учынкаў; дрэнныя-ж думкі нястрымана цягнуць па гэтай дарозе.

Паўтарыўшы ў сваім ваабражэнні ўранні ўчарашнія думкі, Нехлюдаў здзівіўся таму, як мог ён хаця на мінуту паверыць ім. Як ні нова і цяжка было тое, што ён наважыў зрабіць, ён ведаў, што гэта было адзінае магчымае для яго цяпер жыццё, і як ні прывычна і лёгка было вярнуцца да ранейшага, ён ведаў, што гэта была смерць. Учорашняе спакушэнне ўяўлялася яму цяпер тым, што бывае з чалавекам, калі ён разаспаўся, і яму хочацца хаця не спаць, а яшчэ паваляцца, папесціцца ў ложку, не глядзячы на тое, што ён ведае, што час уставаць, што значная і радасная справа чакае яго.

У гэты дзень, апошні яго прабывання ў Пецербургу, ён зранку паехаў на Васільеўскі востраў да Шуставай. Кватэра Шуставай была на другім павёрсе. Дворнік паказаў Нехлюдаву на чорны ход, і ён па простых і крутых сходнях увайшоў проста ў душную кухню, якая густа пахла ежай. Паджылая жанчына, з закасанымі рукавамі, у фартуху і акулерах, стаяла каля пліты і нешта размешвала ў дымнай каструлі.

— Вам каго?—спыталася яна строга, пазіраючы поверх акулераў на Нехлюдава.

Не паспеў Нехлюдаў назваць сябе, як аблічча жанчыны набыла спалоханы і радасны выраз.

— Ах, князь!—абціраючы рукі аб фартух, ускрыкнула жанчына.—Ды чаму-ж вы з чорнага ходу? Дабрадзей вы наш! Я маці ёй. Загубілі-ж, было, зусім дзяўчынку. Збавіць вы наш,—гаварыла яна, хапаючы Нехлюдава за руку і стараючыся пацалаваць яе.—Я ўчора была ў вас. Мяне

сястра асабліва прасіла. Яна тут. Сюды, сюды, калі ласка, за мной,—гаварыла маці Шуставай, праводзячы Нехлюдава праз вузкія дзверы і цёмны калідорчык і дарогай папраўляючы то падтыканае плацце, то валасы.—Сястра мая Карнілава, мабыць чулі,—шэптам дадала яна, спыніўшыся перад дзвярыма.—Яна была замешана ў палітычных справах. Разумнейшая жанчына.

Адчыніўшы дзверы з калідора, маці Шуставай увяла Нехлюдава ў маленькі пакойчык, дзе перад сталом на канпцы сядзела невысокая поўная дзяўчына ў паласатай паркалёвай кофтацы і з кучаравымі русымі валасамі, што акружалі яе круглы і вельмі бледны, падобны да маці, твар. Насупроць яе сядзеў, сагнуўшыся ўдвая на крэсле, у рускай, з вышываным каўняром кашулі малады чалавек з чорнымі вусікамі і бародкай. Яны абодва, відаць, былі захоплены размовай, што азірнуліся толькі тады, калі Нехлюдаў ужо ўвайшоў у дзверы.

— Ліда, князь Нехлюдаў, той самы...

Бледная дзяўчына нервова ўскочыла, апраўляючы валасы, спалохана ўтаропілася сваімі вялікімі шэрымі вачыма на князя.

— Дык вы тая самая небяспечная жанчына, за якую прасіла Вера Ефрэмаўна?—сказаў Нехлюдаў, усміхаючыся і працягваючы руку.

— Так, я самая,—сказала Лідзія і, на ўвесь рот адкрываючы рад цудоўных зубоў, усміхнулася добраю, дзіцячаю ўсмешкай.—Гэта цётка дужа хацела вас бачыць. Цёця!—гукнула яна ў дзверы прыемным далікатным голасам.

— Вера Ефрэмаўна была вельмі ўстурбавана вашим арыштам,—сказаў Нехлюдаў.

— Сюды ці сюды сядайце лепш,—гаварыла Лідзія, паказваючы на мяккае зламанае крэсла, з якога толькі што ўстаў малады чалавек.—Мой стрыечны брат—Захараў,—сказала яна, заўважыўшы позірк, якім Нехлюдаў акінуў маладога чалавека.

Малады чалавек, таксама добрадушна усміхаючыся, як і сама Лідзія, павітаўся з гасцём і, калі Нехлюдаў сеў на яго месца, узяў сабе зэдлік ад акна і сеў побач. З другіх

дзвярэй вышаў бялявы гімназіст гадоў 16 і моўчкі сеў на падаконнік.

— Вера Ефрэмаўна вялікі цётчын прыяцель, а я бадай не ведаю яе,—сказала Лідзія.

У гэты час з суседняга пакоя вышла, у белай кофтацы, падпяразанай скураным поясам, жанчына з вельмі прыемным, разумным тварам.

— Добры дзень, вось дзякую, што прыехалі,—пачала яна, як толькі села на канапу побач з Лідзіяй.—Ну, што Верачка? Вы яе бачылі? Як-жа яна пераносіць сваё становішча?

— Яна не скардзіцца,—сказаў Нехлюдаў,—гаворыць, што ў яе самаадчуванне алімпійскае.

— Ах, Верачка, пазнаю яе,—усміхаючыся і ківаючы галавой, сказала цётка.—Яе трэба ведаць. Гэта надзвычайная асоба. Усё для іншых, нічога для сябе.

— Так, яна нічога для сябе не хацела, а толькі была заклапочана вашай пляменніцай. Яе мучыла, галоўнае, тое, што яе, як яна гаварыла, нізавошта ўзялі.

— Гэта так,—сказала цётка,—гэта жудасная справа! Папакутвала яна, уласна, за мяне.

— Ды зусім не, цёця!—сказала Лідзія.—Я-б і без вас узяла паперы.

— Ужо дазволь мне ведаць лепш за цябе,—працягвала цётка.—Бачыце,—працягвала яна, звяртаючыся да Нехлюдава,—усё здарылася таму, што адна асоба прасіла мяне прыберагчы на час яго паперы, а я, не маючы кватэры, аднесла ёй. А ў яе тае-ж начы зрабілі вобыск і ўзялі і паперы і яе, і вось трымалі да гэтага часу, патрабавалі, каб яна сказала, ад каго атрымала.

— Я і не сказала,—хутка вымавіла Лідзія, нервова цярэбячы кудзерак, які і не перашкаджаў ёй.

— Ды я і не кажу, што ты сказала,—адказала цётка.

— Калі яны ўзялі Міціна, дык толькі не праз мяне,—сказала Лідзія, чырванеючы і непакойліва аглядаючыся наўкол сябе.

— Ты-ж не гавары пра гэта, Лідачка,—сказала маці.

— Чаму не, я хачу расказаць,—сказала Лідзія, ужо не ўсміхаючыся, а чырванеючы, і ўжо не апраўляючы, а накручваючы на палец свой кудзер і ўсё азіраючыся.

— А ўчора-ж што было, калі ты пачала гаварыць пра гэта.

— Дармо... Пакіньце, мама. Я не сказала, а толькі прамаўчала. Калі ён дапытваў мяне два разы пра цёцю і пра Міціна, я нічога не сказала і заявіла яму, што нічога адказаць не буду. Тады гэты... Петроў...

— Петроў, сышчык, жандар і вялікі нягоднік,—уоставіла цётка, тлумачачы Нехлюдаву словы пляменніцы.

— Тады ён,—працягвала Лідзія, хвалюючыся і спяшаючы,—пачаў угаварваць мяне. „Усё, гаворыць, што вы мне скажаце, нікому пашкодзіць не можа, а наадварот... Калі вы скажаце, дык вызваліце бязвінных, якіх, магчыма, дарэмна мучым“. Ну, а я ўсё-такі сказала, што не скажу. Тады ён гаворыць: „Ну, добра, не гаворыце нічога, а толькі не адмаўляйце таго, што я скажу“. І ён пачаў называць і назваў Міціна.

— Ды ты не гавары,—сказала цётка.

— Ах, цёця, не замінайце...—і яна, не перастаючы, цягнула сябе за пасму валасоў і ўсё аглядвалася.—І раптам, уявіце сабе, наступным днём даведваюся—мне перастукваннем перадаюць, што Міціна ўзялі. Ну, думаю, я здрадзіла. І так гэта мяне пачало мучыць, так пачало мучыць, што я ледзьве не звар'яцела.

— І сталася, што зусім не праз цябе яго ўзялі.

— Дык я-ж не ведала. Думаю—я здрадзіла. Хаджу, хаджу, ад сцяны да сцяны, не магу не думаць. Думаю: здрадзіла. Лягу, накрываюся і чую—шэпча нехта на вуха: здрадзіла, здрадзіла Міціна, Міціна здрадзіла. Ведаю, што гэта галюцынацыя, і не магу не слухаць. Хачу заснуць—не магу, хачу не думаць—таксама не магу. Вось дзе было жудасна!—гаварыла Лідзія, усё больш і больш хвалюючыся, накручваючы на палец пасму валасоў і зноў разматваючы яе і ўсё азіраючыся.

— Лідачка, ты супакойся,—паўтарыла маці, дакранаючыся да яе пляча.

Але Лідачка не магла ўжо спыніцца.

— Гэта тым жудасна...—пачала яна нешта яшчэ, але ўсхліпнула, не дагаварыўшы, ускочыла з канапы і, зачапіўшыся за крэсла, выбегла з пакоя. Маці пайшла за ёю.

— Перавешаць нягоднікаў,—вымавіў гімназіст, які сядзеў на акне.

— Ты што?—запытала маці.

— Я нічога... Я так,—адказаў гімназіст і схапіў папяроску, што ляжала на стале, і пачаў закурваць яе.

XXVI

— Так, для маладых гэта адзіночнае зняволенне жаклівая рэч,—сказала цётка, ківаючы галавою і таксама закурваючы папяроску.

— Я думаю, для ўсіх,—сказаў Нехлюдаў.

— Не, не для ўсіх,—адказала цётка.—Для сапраўдных рэволюцыянераў, мне казалі, гэта адпачынак, заспакаенне. Нелегальны жыве заўсёды ў трывозе і беднасці і бяючыся і за сябе і за іншых, і за справу і ўрэшце яго бяруць, і ўсё скончана, уся адказнасць знята: сядзі і адпачывай. Проста, мне гаварылі, адчуваюць радасць, калі бяруць. Ну, а для маладых, бязвінных—заўсёды спачатку бяруць бязвінных, як Лідачка,—для гэтых першы шок жахлівы. Не тое, што вас пазбавілі свабоды, груба абыходзяцца, дрэнна кормяць, дрэннае паветра, наогул усялякія нягоды—усё гэта нічога. Калі было-б утрая больш нягод, усё-б гэта перажывалася лягчэй, каб не той маральны шок, які атрымліваеш, калі пападзешся ўпершыню.

— Хіба вам даводзілася?

— Я? Два разы сядзела,—усміхаючыся сумнай, прыемнай усмешкай, сказала цётка.—Калі мяне ўзялі ў першы раз—і ўзялі нізавошта,—працягвала яна,—мне было дваццаць два гады, у мяне быў дзіцёнак, і я была цяжарнаю. Як ні цяжка мне было тады зняволенне, разлука з дзіцёнкам і мужам, усё гэта было глупствам у параўнанні з тым, што я адчула, калі зразумела, што я перастала быць чалавекам

і зрабілася рэччу. Я хачу развітацца з дачкой,—мне гавораць, каб я ішла і садзілася на рамізнiка. Я пытаюся, куды мяне вязуць,—мне адказваюць, што я даведаюся, калі прывязуць. Я пытаюся: у чым мяне абвінавачваюць,—мне не адказваюць. Калі мяне пасля допыту раздзелі, адзелі ў астрожную адзежу за №, прывялі пад скляпенне, адамкнулі дзверы, піхнулі туды, замкнулі на замок і пайшлі, і астаўся адзін вартавы са стрэльбаю, які хадзіў моўчкі і зрэдку пазіраў у шчылінку маіх дзвярэй,—мне зрабілася дужа цяжка. Мяне, памятаю, тады больш за ўсё ўразіла тое, што жандарскі афіцэр, калі дапытваў мяне, прапанаваў мне курыць. Значыць, ён ведае, як любяць людзі курыць, ведае, значыць, і як любяць людзі свабоду, святло, ведае, як любяць маткі дзяцей, і дзеці матку; дык як-жа яны бязлітасна адарвалі мяне ад усяго, дарагога, і замкнулі, як дзікага зверу? Гэта нельга перажыць бяследна. Калі хто верыў у бога і людзей, у тое, што людзі любяць адзін аднаго, той пасля гэтага пакіне верыць у гэта. Я з таго часу пакінула верыць у людзей і азлабілася,—скончыла яна і ўсміхнулася.

З дзвярэй, куды пайшла Лідзія, вышла яе маці і сказала што Лідачка вельмі расхвалявалася і не выйдзе.

— Ё завошта загублена маладое жыццё?—сказала цётка.— Асабліва балюча мне таму, што я мімаволі была прычынай.

— Бог дасць, на вясковым паветры адужае,—сказала маці,—пашлем яе да бацькі.

— Так, каб не вы, загінула-б зусім,—сказала цётка.— Дзякую вам. А бачыць я вас хацела таму, каб папрасіць вас перадаць ліст да Веры Ефрэмаўны,—сказала яна, дастаючы ліст з кішэні.—Ліст незапчатаны, можаце перачытаць яго і разарваць або перадаць,—што знойдзеце больш адпаведным да вашых перакананняў,—сказала яна.—У лісце няма нічога такога, каб вас скампраметавала.

Нехлюдаў узяў ліст і, паабяцаўшы перадаць яго, устаў і, развітаўшыся, вышаў на вуліцу.

Ліст ён, не прачытаўшы яго, запчатаў і парашыў перадаць па прызначэнню.

Апошняя справа, якая затрымала Нехлюдава ў Пецер-
бургу, была справа сектантаў, прашэнне якіх на імя цара
ён збіраўся падаць праз былога таварыша па палку, флі-
гель-ад'ютанта Багатырова. Уранні ён прыехаў да Багаты-
рова і застаў яго яшчэ дома, хаця і на ад'ездзе, за сне-
даннем. Багатыроў быў невысокі, прысадзісты чалавек,
надзелены пэўнай фізічнай сілай—ён гнуў падковы,—добры,
сумленны, просты і нават ліберальны. Не гледзячы на гэ-
тыя ўласцівасці, ён быў бліжэй чалавекам да двара і лю-
біў цара і яго сям'ю і ўмеў нейкім дзіўным чынам, жывучы
ў гэтым вышэйшым асяроддзі, бачыць у ім адно добрае
і не ўдзельнічаць ні ў чым дрэнным і несумленным. Ён
ніколі не ганіў ні людзей, ні мерапрыемствы, а ці маўчаў,
ці гаварыў смелым, зычным, нібы ён крычаў, голасам тое,
што яму трэба было сказаць, часта пры гэтым смеючыся
гэткім самым зычным смехам. І рабіў ён гэта не з-за па-
літычнасці, а таму, што меў гэткую натуру.

— Ну, цудоўна, што ты заехаў. Не хочаш снедаць?
А не, дык сядай. Біфштэкс цудоўны. Я заўсёды з грунтоў-
нага пачынаю і канчаю. Ха, ха, ха. Ну, віна выпі,—кры-
чаў ён, паказваючы на графін з чырвоным віном.—А я пра
цябе думаў. Прашэнне я падам. У рукі аддам—гэта верна;
толькі прышло мне ў галаву, ці не лепш табе раней з'ез-
дзіць да Тапарова.

Нехлюдаў зморшчыўся, пачуўшы імя Тапарова.

— Усё ад яго залежыць. Бо усёроўна ў яго-ж запыта-
юць. А можа ён сам цябе задаволіць.

— Калі ты раіш, я паеду.

— І цудоўна. Ну, што Піцер, як на цябе дзейнічае,—
пракрычаў Багатыроў,—скажы, а?

— Адчуваю, што загіпнатызоўваюся,—сказаў Нехлюдаў.

— Загіпнатызоўваешся?—паўтарыў Багатыроў і голасна
зарагатаў.—Не хочаш, ну як хочаш.—Ён выцер сурвэткай
вусы.—Дык паедзеш? А?—Калі ён не зробіць, дык давай
мене, я заўтра-ж аддам,—пракрычаў ён, і, устаўшы з-за
стала, перахрысціўся крыжам, відавочна таксама несвядома,

як ён абцёр рот, і пачаў прычапляць шаблю. А цяпер бывай, мне трэба ехаць.

— Разам выйдзем,—сказаў Нехлюдаў, з прыемнасцю паціскаючы дужую, шырокую руку Багатырова, і, як заўсёды, пад прыемным уражаннем нечага здоровага, несвадомага, свежага, развітаўся з ім на ганку яго дома.

Хоць ён і не чакаў нічога добрага ад сваёй паездкі, Нехлюдаў усё-такі, паслухаўшыся Багатырова, паехаў да Тапарова, да той асобы, ад якой залежала справа аб сектантах.

Пасада, якую займаў Тапароў, па прызначэнню свайму з'яўлялася ўнутранай супярэчнасцю, не бачыць якую мог толькі чалавек недарэчны, пазбаўлены маральнага пачуцця. Тапароў меў абедзве гэтыя адмоўныя ўласцівасці. Супярэчнасць тае пасады, якую ён займаў, была ў тым, што мэтаю пасады з'яўлялася і падтрыманне і абарона знешнімі спосабамі, не выключаючы і гвалтоўных, той царквы, якая па сваім-жа азначэнні створана самім богам і не магла быць парушана ні „вратамі ада“, ні якімі-б то ні была чалавечымі намаганнямі. Гэту вольную і ніяк непарушную божую ўстанову павінна была падтрымліваць і абараняць тая чалавечая ўстанова, на чале якой стаяў Тапароў са сваімі чыноўнікамі. Тапароў не бачыў гэтай супярэчнасці і не хацеў яе бачыць і таму вельмі сур'ёзна клапаціўся аб тым, каб які-небудзь ксёндз, пастар ці сектант не разбурыў той царквы, якую не могуць перамагчы „врата ада“. Тапароў, як і ўсе людзі, пазбаўленыя асноўнага рэлігійнага пачуцця, усведамлення роўнасці і брацтва людзей, быў зусім упэўнен, што народ складаецца з істот зусім інакшых, як ён сам, і што народу абавязкова патрэбна тое, без чаго ён вельмі добра можа абыходзіцца. Сам ён у глыбіні душы ні ў што не верыў і знаходзіў такое становішча вельмі выгодным і прыемным, але баяўся, каб народ не прышоў у гэткае-ж становішча, і лічыў, як ён гаварыў, святым сваім абавязкам ратаваць ад гэтага народ.

Таксама, як у адной кухарскай кнізе гаворыцца, што ракі любяць, каб іх варылі жывымі, ён быў зусім пераконаны, і не ў пераносным сэнсе, як гэты выраз быў ужытым

у кухарскай кнізе, а ў простым,—думаў і гаварыў, што народ любіць жыццё ў забабонах.

Падтрымліваючы рэлігію, ён глядзеў на яе, як глядзіць куравод на падліну, якою ён корміць сваіх курэй: падліна дужа непрыемная, але куры любяць і ядуць яе, і таму трэба карміць іх падлаю.

Разумеецца, усе гэтыя Іверскія, Казанскія і Смаленскія—вельмі грубае ідалапакланенне, але народ любіць гэта і верыць у гэта, і таму трэба падтрымліваць гэтыя забабоны. Так думаў Тапароў, не разумеючы таго, што яму здавалася, што народ любіць забабоны толькі таму, што заўсёды знаходзіліся і цяпер знаходзяцца гэтка жорсткія людзі, якім быў і ён, Тапароў, якія, прасвяціўшыся, скарыстоўваюць сваю асвету не на тое, на што яны павінны былі-б скарыстоўваць яе,—на дапамогу народу, які выбіраецца з цемры невуцтва, а толькі на тое, каб замацаваць яго ў гэтай цемры.

Тым часам, як Нехлюдаў увайшоў у яго прыёмны пакой, Тапароў у габінеце сваім гутарыў з манашкай-ігуменняй, нейкай жвавай арыстакраткай, якая распаўсюджвала і падтрымлівала праваслаўе ў Заходнім краі сярод гвалтам прыгнаных да праваслаўя уніятаў.

Чыноўнік па асобых даручэннях, які дзяжурыў у прыёмным пакоі, распытаў Нехлюдава аб яго справе і, даведаўшыся, што Нехлюдаў узяўся перадаць прашэнне сектантаў гасудару, спытаў яго, ці не можа ён даць прагледзець прашэнне. Нехлюдаў даў прашэнне, і чыноўнік з прашэннем пайшоў у габінет. Манашка ў каптуры, з вуалем, які развяваўся і за якім цягнуўся чорны шлейф, склаўшы белыя з ачышчанымі пазногцямі рукі, у якіх яна трымала топазавыя чоткі, вышла з габінета і прайшла да выхаду. Нехлюдава усё яшчэ не запрашалі ўвайсці. Тапароў чытаў прашэнне і ківаў галавой. Ён непрыемна здзівіўся, чытаючы ясна і моцна напісанае прашэнне.

„Калі яно толькі патрапіць у рукі гасудару, яно можа выклікаць непрыемныя пытанні і непаразуменні“,—падумаў ён, дачытаўшы прашэнне. І, паклаўшы яго на стол, пазваніў і загадаў прасіць Нехлюдава.

Ён памятаў справу гэтых сектантаў, у яго было ўжо іхняе прашэнне. Справа была ў тым, што хрысціян, якія адышлі ад праваслаўя, перасцерагалі, а потым аддалі пад суд, але суд апраўдаў іх. Тады архіерэй з губернатарам парашылі, на падставе незаконнасці шлюбу, разаслаць мужоў, жонак і дзяцей у розныя месцы высылкі. Вось гэтыя бацькі і жонкі прасілі, каб іх не разлучалі. Тапароў успомніў пра гэту справу, калі яна першы раз патрапіла да яго. І тады ён вагаўся, ці не спыніць яе. Але шкоды не магло быць ніякай ад замацавання загадаў аб тым, каб разаслаць у розныя месцы членаў сем'яў гэтых сялян; пакіданне-ж іх на месцах магло мець кепскія вынікі на астатняе насельніцтва ў сэнсе адыходу іх ад праваслаўя, пры тым-жа гэта паказвала стараннасць архіерэя, і таму ён даў ход справе так, як яна была накіравана.

Цяпер-жа, з гэткім абаронцай, як Нехлюдаў, які меў сувязі ў Пецербургу, справа магла быць перададзена цару, як нешта жорсткае, або патрапіць у замежныя газеты, і таму ён адразу-ж зрабіў нечаканае рашэнне.

— Добры дзень,—сказаў ён з выглядам вельмі занятага чалавека, стоячы сустракаючы Нехлюдава і адразу-ж пераходзячы да справы.

— Я ведаю гэту справу. Як толькі я зірнуў на імёны, я ўспомніў аб гэтай няшчаснай справе,—сказаў ён, узяўшы ў рукі прашэнне і паказваючы яго Нехлюдаву.—І я вельмі дзякую вам, што вы напамнілі мне аб ім. Гэта губернская ўлада перастаралася...—Нехлюдаў маўчаў, з нядобрым пачуццём гледзячы на нерухомую маску бледнага твара.

— І я загадаю, каб гэта мерапрыемства адмянілі, і людзі гэтыя зноў пасяліліся на месца жыхарства.

— Значыць, я магу не даваць ходу гэтаму прашэнню?—сказаў Нехлюдаў.

— Канечне. Я вам абяцаю гэта,—сказаў ён з асаблівым націскам на слове „я“, відавочна, цалкам упэўнены, што яго сумленнасць, яго словы былі самай лепшай зарукай.—Але лепей за ўсё я зараз напішу. Калі ласка, сядайце.

Ён падышоў да стала і пачаў пісаць. Нехлюдаў не сеў

і глядзеў зверху ўніз на гэты вузкі, пляшывы чэрап, на гэту з тоўстымі сінімі жылкамі руку, якая хутка вадзіла пяром, і здзіўляўся, навошта рабіць тое, што ён робіць, і гэтак заклапочана робіць гэты да ўсяго, відавочна, абьякавы чалавек. Навошта?..

— Дык вось,—сказаў Тапароў, запячатваючы канверт,—скажыце гэта вашым *кліентам*,—дадаў ён, падціскаючы губы нахшталт усмешкі.

— Завошта-ж гэтыя людзі пакутвалі?—сказаў Нехлюдаў, беручы канверт.

Тапароў падняў галаву і ўсміхнуўся, як быццам пытанне Нехлюдава было для яго прыемным.

— Гэта я вам не магу сказаць. Магу сказаць толькі тое, што інтарэсы народу, якія мы ахоўваем, такія важныя, што залішня дбайнасць да пытанняў рэлігіі не гэтка страшная і шкодная, як пашыраная цяпер абьякавасць да іх.

— Але якім-жа чынам у імя рэлігіі парушаюцца самыя першыя патрабаванні добра—разлучаюцца сем'і...

Тапароў усё таксама выбачна ўсміхаўся, відавочна знаходзячы мілым тое, што гаварыў Нехлюдаў. Што-б ні сказаў Нехлюдаў, Тапароў усё знайшоў-бы мілым і аднабаковым з вышыні таго, як ён думаў, шырокага дзяржаўнага становішча, на якім ён стаяў.

— З пункту гледжання прыватнага чалавека гэта можа ўяўляцца так,—сказаў ён,—але з дзяржаўнага пункту гледжання ўяўляецца некалькі іначай. Аднак, маё шанаванне,—сказаў Тапароў, нахіляючы галаву і працягваючы руку.

Нехлюдаў паціснуў яе і моўчкі, паспешна пайшоў, шкадуючы, што ён паціснуў гэту руку.

„Інтарэсы народу,—паўтарыў ён словы Тапарова.—Твае інтарэсы, толькі твае“,—думаў ён, выходзячы ад Тапарова.

І ў думках прабегшы па ўсіх асобах, на якіх выяўлялася дзейнасць устаноў, што аднаўляюць справядлівасць, падтрымліваюць веру і выхоўваюць народ,—ад бабы, пакаранай за беспатэнтны гандаль віном, і хлопца за зладзеіства, і валацугу за бадзянне, і банкіра за раскраданне, і падпальніка за падпал, і тут-жа гэту няшчасную Лідзію за тое толькі, што ад яе можна было атрымаць патрэбныя весткі,

і сектантаў за парушэнне праваслаўя, і Гуркевіча за жаданне канстытуцыі,—Нехлюдаву з незвычайнай яснасцю прышла думка аб тым, што ўсіх гэтых людзей хапалі, замыкалі або высылалі зусім не таму, што гэтыя людзі парувалі справядлівасць або рабілі беззаконні, а толькі таму, што яны перашкаджалі чыноўнікам і багатым уладаць тым багаццем, якое яны збіралі з народу.

А гэтаму перашкаджала і баба, якая гандлявала без патэнта, і злодзеі, які цягаўся па горадзе, і Лідзія з пракламацыямі, і сектанты, якія разбуралі забабоны, і Гуркевіч з канстытуцыяй. І таму Нехлюдаву здавалася зусім ясным, што ўсе гэтыя чыноўнікі,—пачынаючы ад мужа яго цёткі, сенатараў і Тапарова, да ўсіх тых маленькіх, чыстых і карэктных панкоў, якія сядзелі за сталамі ў міністэрствах,—адносіліся абыякава да таго, што пакутвалі бязвінныя, а клапаціліся толькі аб тым, каб пазбавіцца ад усіх небяспечных.

Так што не толькі не выконвалася правіла аб дараванні дзесяці вінаватым для таго, каб не абвінаваціць бязвіннага, а, наадварот, таксама, як для таго, каб выразаць гнілое, трэба захапіць свежага,—касавалася шляхам накарання дзесяці бяспечных для таго, каб збавіцца ад аднаго сапраўды небяспечнага.

Гэткае тлумачэнне ўсяго таго, што адбывалася, здавалася Нехлюдаву вельмі простым і ясным, але іменна гэта прастасць і яснасць і прымушала Нехлюдава вагацца ў прызнанні яго. Не можа-ж быць, каб гэткая складаная з'ява мела гэткае простае і жахлівае тлумачэнне, не магло-ж быць, каб усе тыя словы аб справядлівасці, дабры, законе, веры, богу і д. т. п. былі толькі словы і прыкрывалі самую грубую карыслінасць і жорсткасць.

XXVIII

Нехлюдаў паехаў-бы таго-ж дня ўвечары, але ён абяцаў Mariette быць у яе ў тэатры, і хаця ён ведаў, што гэтага не трэба было рабіць, ён усё-такі, крывячы перад самім сабой душой, паехаў, лічачы сябе звязаным дадзеным словам.

— „Ці магу я процістаяць гэтым спакушэнням?—не зусім шчыра думаў ён.—Пагляджу апошні раз“.

Пераапрунуўшыся ў фрак, ён прыехаў на другі акт вечнай „*Dame aux camélias*“¹, у якой прыезджая актрыса яшчэ па-новаму паказвала, як паміраюць сухотныя жанчыны.

Тэатр быў поўны, і бенуар *Mariette* адразу-ж з павагай да той асобы, хто спытаўся пра яго, паказалі Нехлюдаву.

У калідоры стаяў ліўрэйны лёкай і, як знаёмаму, пакланіўся і адчыніў яму дзверы.

Усе рады процілеглых лож з постацямі тых, што сядзелі, і тых, што стаялі за імі, і блізкія спіны, і сівыя, поўсівыя лысыя, пляшывыя і напамажаныя, завітыя галовы публікі ў партэры — усе гледачы накіравалі ўвагу на сузіранне прыбранай, у шаўку і мярэжах, худой, кастлявай актрысы, якая ламалася і ненатуральным голасам гаварыла маналог. Нехта шыкнуў, калі адчыніліся дзверы, і два струмені халоднага і цёплага паветра прабеглі па твару Нехлюдава.

У ложы была *Mariette* і незнаёмая дама ў чырвонай накідцы і вялікай, грузнай прычосцы і двое мужчын: генерал, муж *Mariette*, прыгожы, высокі чалавек з строгім, непраніклівым гарбаносым тварам і ваеннымі, ватай і фарбаваным палатном падробленымі, высокімі грудзьмі, і бялявы пляшывы чалавек з прабытым з фасеткай падбародкам паміж двума ўрачыстымі бакенбардамі. *Mariette*, грацыёзная, тонкая, элегантная, дэкальтэ, з сваімі моцнымі мускулістымі плячыма, якія спускаліся паката ад шыі, на злучэнні якой з плячыма чарнела радзімка, адразу-ж азірнулася і, паказваючы Нехлюдаву веерам на крэсла ззаду сябе, прывітальна, удзячна і, як яму здалося, шматзначна ўсміхнулася яму. Муж яе спакойна, як ён усё рабіў, зірнуў на Нехлюдава і нахіліў галаву. Так і відаць у ім быў—у яго позе, яго поглядзе, якім ён абмяняўся з жонкай,—уладар, уласнік прыгожай жонкі.

Калі скончыўся маналог, тэатр задрыжэў ад воплескаў.

Mariette ўстала і, стрымліваючы шурхатлівую шаўковую спадніцу, вышла ў заднюю частку ложы і пазнаёміла мужа

¹ „Дамы з камеліямі“.

з Нехлюдавым. Генерал, не перастаючы, усміхаўся вачыма і, сказаўшы, што ён вельмі рады, спакойна і непранікальна замаўчаў.

— Мне сёння ехаць трэба было, але я абяцаў вам,— сказаў Нехлюдаў, звяртаючыся да Mariette.

— Калі вы мяне не хочаце бачыць, дык убачыце дзівосную актрысу,—адказваючы на сэнс яго слоў, сказала Mariette.

— Ці не праўда, як хораша яна іграла ў апошняй сцэне?—звярнулася яна да мужа.

Муж нахіліў галаву.

— Гэта не кранае мяне,—сказаў Нехлюдаў.—Я гэтак багата бачыў сёння сапраўдных няшчасцяў, што...

— Дык сядайце, раскажыце.

Муж прыслуховаўся і іранічна ўсё больш і больш усміхаўся вачыма.

— Я быў у той жанчыны, якую выпусцілі і якую трымалі гэтак доўга: зусім разбітая істота.

— Гэта тая жанчына, аб якой я табе гаварыла,—сказала Mariette мужу.

— Так, я вельмі рады быў, што яе можна было вызваліць,—спакойна сказаў ён, ківаючы галавой і зусім ужо іранічна, як здалося Нехлюдаву, усміхаючыся пад вусамі.— Я пайду курыць.

Нехлюдаў сядзеў, чакаючы, што Mariette скажа яму тое нешта, што яна мелася сказаць яму, але яна нічога не сказала яму і нават не думала сказаць, а жартавала і гаварыла аб п'есе, якая, яна спадзявалася, павінна была расчуліць Нехлюдава.

Нехлюдаў бачыў, што ёй і не трэба было нічога сказаць яму, але трэба было толькі паказацца яму ва ўсёй прывабнасці свайго вячэрняга туалета, з сваімі плячыма і радзімкай, і яму было прыемна і брыдка адначасова.

Тая заслона прыгажосці, якая захінала раней усё гэта, была цяпер для Нехлюдава не то каб паднята, але ён бачыў, што было за заслонай. Гледзячы на Mariette, ён любавіўся ёю, але ведаў, што яна манюка: яна, жыве з мужам, які робіць сваю кар'еру ў слязмі і жыццём сотняў і

сотняў людзей, і ёй гэта зусім абыякава, і што ўсё, што яна гаварыла ўчора, было няпраўдай, а што ёй хочацца—ён не ведаў для чаго, ды і яна сама не ведала—прымусіць яго пакахаць сябе. І яму было і прывабна і брыдка. Ён некалькі разоў збіраўся пайсці, браўся за капялюш і зноў аставаўся. Але ўрэшце, калі муж, з пахам тытуну на сваіх густых вусах, вярнуўся ў ложу і міласліва пагардліва зірнуў на Нехлюдава, як быццам не пазнаючы яго, Нехлюдаў не даў зачыніцца дзвярам, вышаў у калідор і, знайшоўшы сваё паліто, пайшоў з тэатра.

Калі ён ішоў дамоў па Неўскаму, ён уперадзе сябе мімаволі заўважыў высокую, вельмі добра складзеную і з крыклівай пышнасцю адзетую жанчыну, якая спакойна ішла па асфальце шырокага тратуара, і на твары яе, і ва ўсёй фігуры відаць было разуменне сваёй нядобрай улады. Усе, хто сустракаліся і выпераджалі гэту жанчыну, аглядалі яе. Нехлюдаў ішоў хутчэй, як яна, і таксама мімаволі заглянуў ёй у твар. Твар, напэўна, падфарбаваны, быў прыгожы, і жанчына ўсміхнулася Нехлюдаву, бліснуўшы на яго вачыма. І дзіўная справа, Нехлюдаў адразу-ж успомніў аб Mariette, таму што перажыў тое самае пачуццё прывабнасці і агіды, якое ён перажываў у тэатры. Паспешна выперадзіўшы яе, Нехлюдаў, узлаваўшыся на сябе, павярнуў на Марскую і, вышаўшы на ўзбярэжную, пачаў, здзіўляючы гарадавога, узад і ўперад хадзіць там.

„Таксама і тая ў тэатры ўсміхнулася мне, калі я ўвайшоў,—думаў ён,—той самы сэнс быў у той і ў гэтай усмешцы. Розніца толькі ў тым, што гэта гаворыць проста і адкрыта: „Патрэбна я табе—бяры мяне. Не патрэбна—праходзь міма“. Тая-ж прыкідаецца, што яна не аб гэтым думае, а жыве нейкімі вышэйшымі, далікатнымі пачуццямі, а па сутнасці тое самае. Гэта, прынамсі, праўдзівая, а тая хлусіць. Мала таго, гэта беднасцю прыведзена ў сваё становішча, тая-ж гуляе, забаўляецца гэтай цудоўнай, брыдкай і страшнай страсцю. Гэта вулічная жанчына—смярдзючая, брудная вада, якая прапаноўваецца тым, у каго смага мацней, як агіднасць; тая, у тэатры,—атрута, якая паціху атручвае ўсё, у што патрапіць.—Нехлюдаў успомніў сваю

связь з жонкай прадвадзіцеля, і на яго нахлынулі ганебныя ўспаміны.—Агідліва звярынасць жывёлы ў чалавека,—думаў ён,—але калі яна ў чыстым выглядзе, ты з вышні свайго духоўнага жыцця бачыш яе і грэбуеш ёю, ці саграшыў ці ўстаяў, ты астаешся тым, чым быў; але калі гэтая самая жывёла хаваецца пад фальшыва-эстэтычнай, паэтычнай абалонкай і патрабуе перад сабой пакланення, тады, абагаўляючы жывёлу, ты ўвесь уваходзіш у яе, не разбіраючы ўжо добрага ад дрэннага. Тады гэта жудасна“.

Нехлюдаў бачыў гэта цяпер гэтак сама ясна, як ён ясна бачыў палацы, вартавых, крэпасць, раку, лодкі, біржу. Ён як не было на зямлі гэтай ноччу цемнаты, якая заспакоівае і дае адпачынак, а было няяснае, невясёлае, ненатуральнае святло без сваёй крыніцы, гэтак і ў душы Нехлюдава не было больш цемнаты няведання, якую дае адпачынак. Усё было ясна. Ясна было, што ўсё тое, што лічыцца значным і добрым, усё гэта мізэрнае і брыдкае, і што ўвесь гэты бляск, уся гэта раскоша прыкрываюць злчынствы старыя, усім прывычныя, не толькі не пакараныя, але пераможныя і аздобленыя ўсёй тою красой, якую толькі могуць прыдумаць людзі.

Нехлюдаву хацелася забыць гэта, не бачыць гэтага, але ён ужо не мог не бачыць. Хаця ён і не бачыў крыніцы таго святла, пры якім усё гэта адкрывалася яму, як не бачыў крыніцы святла, якое ляжала на Пецербургу, і хаця святло гэта здавалася яму цмяным, невясёлым, ненатуральным, ён не мог не бачыць таго, што адкрывалася яму пры гэтым святле, і яму было адначасова і радасна і трывожна.

XXIX

Прыехаўшы ў Маскву, Нехлюдаў раней за ўсё паехаў у турэмную больніцу абвясціць Маславай сумную вестку аб тым, што сенат зацвердзіў рашэнне суда і што трэба рыхтавацца да ад'езду ў Сібір.

На прашэнне на высчайшае імя, якое яму напісаў адвакат і якое ён цяпер вёз у турму Маславай для подпісу, ён меў мала надзеі. Ды і дзіўна сказаць, яму цяпер і не

хацелася поспеху. Ён падрыхтаваўся да думкі аб паездцы ў Сібір, аб жыцці сярод высланых і катаржных, і яму цяжка было ўявіць сабе, якім чынам ён-бы ўпарадкаваў сваё жыццё і жыццё Маславай, калі-б яе апраўдалі. Ён успамінаў словы амерыканскага пісьменніка Торо, які ў той час, калі ў Амерыцы было рабства, гаварыў, што адзінае месца, прыстойнае для сумленнага грамадзяніна ў той дзяржаве, у якой узаконьваецца і абараняецца рабства, ёсць турма. Якраз таксама думаў Нехлюдаў, асабліва пасля паездкі ў Пецербург і ўсяго, што ён даведаўся там.

„Так, адзінае прыстойнае месца для сумленнага чалавека ў Расіі ў цяперашні час ёсць турма!“—думаў ён. І ён нават непасрэдна адчуваў гэта, пад'язджаючы да турмы і ўваходзячы ў яе сцены.

Швейцар у больніцы, пазнаўшы Нехлюдава, адразу-ж паведаміў яго, што Маславай ужо ў іх няма.

— Дзе-ж яна?

— Ды зноў у замку.

— Чаму-ж перавялі?—спытаў Нехлюдаў.

— Гэта-ж такі народ, ваша сіяцельства,—сказаў швейцар, зняважліва ўсміхаючыся,—пачала тут любоў круціць з фершалам, старшы доктар і прагнаў.

Нехлюдаў ніяк не думаў, каб Маслава і яе душэўнае становішча былі блізкімі да яго. Вестка гэта збянтэжыла яго. Ён перажыў пачуццё, падобнае да таго, якое перажываюць людзі пры вестцы аб нечаканым вялікім няшчасці. Яму зрабілася вельмі балюча. Першае адчуванне, перажывае ім ад гэтай весткі, быў сорам. Перш за ўсё ён здаўся сабе смешным з сваім радасным уяўленнем аб яе нібы змененым душэўным становішчы. Усе гэтыя словы яе аб нежаданні прыняць яго ахвяру і папіканні, і слёзы—усё гэта былі, падумаў ён, толькі хітрыкі сапсаванай жанчыны, якая жадала як мага лепей скарыстаць яго. Яму здавалася цяпер, што ў апошняе наведванне ён бачыў у ёй прыкметы той непапраўнасці, якая выявілася цяпер. Усё гэта прамільгнула ў яго галаве ў той час, калі ён інстынктыўна надзяваў капялюш і выходзіў з больніцы.

„Але што-ж рабіць цяпер?—спытаў ён сябе.—Ці звязаны

я з ёю? Ці не аслабаніўся я цяпер іменна гэтым яе ўчынкам?“ спытаў ён сябе.

Але як толькі ён задаў сабе гэта пытанне, ён адразу ж зразумеў, што, палічыўшы сябе аслабанёным і пакінуўшы яе, ён пакарае не яе, чаго яму хацелася, а сябе, і яму зрабілася страшна.

„Не! Тое, што здарылася, не можа змяніць—можа толькі сцвердзіць маё рашэнне. Яна хай робіць тое, што выцякае з яе душэўнага становішча,—шашні з фельчарам, хай шашні з фельчарам—гэта яе справа... А мая справа рабіць тое, чаго патрабуе ад мяне маё сумленне,—сказаў ён сабе.—Сумленне-ж маё патрабуе ахвяры сваёй свабодай для выпраўлення майго граха, і рашэнне маё ажаніцца з ёю, хаця і фіктыўным шлюбам, і пайсці за ёю, куды-б яе не паслалі, астаецца нязменным“, са злой упартасцю сказаў ён сабе і, вышаўшы з больніцы, рашучай хадой накіраваўся да вялікіх варот астрога.

Падышоўшы да варот, ён папрасіў дзяжурнага далажыць сматрыцелю аб тым, што жадаў-бы бачыць Маславу. Дзяжурны ведаў Нехлюдава і, як знаёмаму чалавеку, сказаў яму іхнюю важную турэмную навіну; капітан зволіўся, і на месца яго паступіў другі, строгі начальнік.

— Стругасці пайшлі цяпер—бяда,—сказаў надзірацель.—Ён цяпер тут, зараз даложаць.

Сапраўды, сматрыцель быў у турме і скоро вышаў да Нехлюдава. Новы сматрыцель быў высокі, кастлявы чалавек з выпятымі косткамі над шчокамі, вельмі павольны ў рухах і пануры.

— Спатканні дазваляюцца ў пэўныя дні ў пакоі для наведвальнікаў,—сказаў ён, не гледзячы на Нехлюдава.

— Але мне трэба падпісаць прашэнне на высачайшае імя.

— Можце перадаць мне.

— Мне трэба самому бачыць арыштантаку. Мне заўсёды дазвалялі раней.

— Тое было раней,—хутка зірнуўшы на Нехлюдава, сказаў сматрыцель.

— Я маю дазвол ад губернатара,—настойваў Нехлюдаў, дастаючы партманэт.

— Дазвольце,—усё таксама, не гледзячы ў вочы, сказаў сматрыцель і, узяўшы даўгімі сухімі белымі пальцамі, з якіх на ўказальным было залатое кальцо, пададзеную Нехлюдавым паперу, ён павольна прачытаў яе.—Калі ласка, у кантору,—сказаў ён.

У канторы на гэты раз нікога не было. Сматрыцель сеў за стол, перабіраючы паперы, якія ляжалі на ім, відавочна збіраючыся прысутнічаць сам пры спатканні. Калі Нехлюдаў спытаў яго, ці не можа ён бачыць палітычную Богадухоўскую, дык сматрыцель коратка адказаў, што гэта нельга.

— Спатканні з палітычнымі не дазваляюцца,—сказаў ён і зноў паглыбіўся ў чытанне папер.

Маючы ў кішэні ліст да Богадухоўскай, Нехлюдаў адчуваў сябе ў становішчы правінавачанага чалавека, намеры якога адкрылі і разбурылі.

Калі Маслава ўвайшла ў кантору, сматрыцель падняў галаву і, не гледзячы ні на Маславу, ні на Нехлюдава, сказаў:

— Можаче!—і працягваў займацца сваімі паперамі.

Маслава была апранута, як раней: у белай кофточцы, спадніцы і хусцінцы. Падышоўшы да Нехлюдава і ўбачыўшы яго халодны, злы твар, яна барвова пачырванела і; перабіраючы рукой край кофты, апусціла вочы. Збянтэжанне яе было для Нехлюдава сцвярджаннем слоў больнічнага швейцара.

Нехлюдаў хацеў абыходзіцца з ёю як мінулы раз, але не мог, як ён хацеў, падаць рукі: так яна цяпер была брыдкай яму.

— Я прывёз вам нядобрую вестку,—сказаў ён роўным голасам, не гледзячы на яе і не падаючы рукі,—у сенаце адмовілі.

— Я так і ведала,—сказала яна дзіўным голасам, нібы яна задыхалася.

Раней Нехлюдаў спытаў-бы, чаму яна гаворыць, што так і ведала; цяпер ён толькі зірнуў на яе. Вочы яе былі напоўнены слязмі.

Але гэта не толькі не заспакоіла, а, наадварот, яшчэ больш разлавала яго супроць яе. Сматрыцель устаў і пачаў хадзіць узад і ўперад па пакоі.

Не гледзячы на ўсю агіднасць, якую адчуваў цяпер Нехлюдаў да Маславай, ён усё-такі лічыў патрэбным выказаць ёй спачуванне аб сенацкай адмове.

— Вы не губляйце надзеі,—сказаў ён,—прашэнне на высачайшае імя можа мець поспех, і я думаю, што...

— Ды я не аб гэтым...—сказала яна, жаласліва мокрымі і касаватымі вачыма гледзячы на яго.

— А што-ж?

— Вы былі ў больніцы, і вам, напэўна, сказалі пра мяне...

— Дык што-ж, гэта ваша справа,—нахмурыўшыся, халодна сказаў Нехлюдаў.

Сунятае было жорсткае пачуццё зняважанага гонару ўзнялося ў ім з новай сілай, як толькі яна ўпамянула аб больніцы. „Ён, чалавек свету, за якога шчасцем палічыла-б выйсці ўсякая дзяўчына вышэйшага кола, прапанаваў сябе мужам гэтай жанчыне, і яна не магла пачакаць і пачала круціць любоў з фельчарам“,—думаў ён, з нянавісцю гледзячы на яе.

— Вы вось падпішыце прашэнне,—сказаў ён і, дастаўшы з кішэні вялікі канверт, паклаў яго на стол. Яна абцерла слёзы канцом хусцінкі і села за стол, пытаючыся, дзе і што пісаць.

Ён паказаў ёй, што і дзе пісаць, і яна села за стол, апраўляючы левай рукой рукаў правай; ён-жа стаяў над ёю і моўчкі глядзеў на яе схіленую над сталом спіну, якая зрэдку ўздрыгвалася ад стрыманых рыданняў, і ў душы яго змагаліся два пачуцці—зла і добра: зняважанага гонару і жаласці да яе, пакутуючай, і апошняе пачуццё перамагло.

Што было раней,—ці ён сэрцам пашкадаваў яе або раней успомніў сябе, свае грахі, сваю брыдкасць іменна ў тым, у чым ён папікаў яе,—ён не памятае. Але раптам адначасова ён адчуў сябе вінаватым і пашкадаваў яе. Падпісаўшы прашэнне і абцёршы запэцканы палец аб спадніцу, яна ўстала і зірнула на яго.

— Што ні атрымаецца, што ні будзе, нішто не зменіць майго рашэння,—сказаў Нехлюдаў.

Думка аб тым, што ён даруе ёй, узмацняла ў ім пачуццё жаласлівасці і пяшчотнасці да яе, і яму хацелася заспакоіць яе.

— Што я сказаў, тое зраблю. Куды-б вас ні паслалі, я буду з вамі.

— Дарэмна,—паспешна перабіла яна яго і ўся прасвятлела.

— Успомніце, што вам трэба на дарогу.

— Здаецца, нічога асаблівага. Дзякую.

Сматрыцель падышоў да іх, і Нехлюдаў, не чакаючы яго заўвагі, развітаўся з ёю і вышаў, перажываючы ніколі раней не адчуванае пачуццё ціхай радасці, спакою і любові да ўсіх людзей. Радавала і ўзнімала Нехлюдава на невядомую яму вышыню разуменне таго, што ніякія ўчынкі Маславай не могуць змяніць яго любові да яе. Няхай яна круціць любоў з фельчарам—гэта яе справа: ён любіць яе не для сябе, а для яе і для бога.

А тым часам залёты з фельчарам, за якія Маславу праналі з больніцы і ў існаванне якіх паверыў Нехлюдаў, былі толькі ў тым, што, па загаду фельчарыцы, прышоўшы за грудным чаем у аптэку, што знаходзілася ў канцы калідора, і застаўшы там аднаго фельчара, высокага, з прышчаватым тварам Усцінава, які ўжо даўно назаляў ёй сваімі прыставаннямі, Маслава, вырываючыся ад яго, гэтак моцна адпіхнула яго, што ён ударыўся аб паліцу, з якой упалі і разбіліся два слокі.

У гэты час праходзіў па калідоры старшы доктар, ён пачуў звон пабітай пасуды і, убачыўшы, як выбегла пачырванелая Маслава, сярдзіта крыкнуў на яе:

— Ну, матухна, калі ты тут будзеш шашні свае завозіць я цябе адашлю. Што такое?—зварнуўся ён да фельчара, поверх акулераў строга глядзячы на яго.

Фельчар, усміхаючыся, пачаў апраўдвацца. Доктар, не дачуўшы яго, падняў галаву гэтак, што пачаў глядзець праз акулеры, і прайшоў у палаты, і ў той самы дзень сказаў сматрыцелю, каб прыслалі другую памочніцу, больш вытрыманую. З гэтага толькі і складаліся шашні Маславай з фельчарам. Выгнанне гэта з больніцы было для Маславай асабліва балюча тым, што пасля яе сустрэчы з Нехлюдавым даўно ўжо абрыдлыя ёй

адносіны з мужчынамі зрабіліся для яе асабліва брыдкімі. Тое, што, мяркуючы па яе мінуламу і цяперашняму стану, кожны, і паміж іншым прышчаваты фельчар, лічыў сябе маючым права зневажаць яе і здзіўляўся яе адмаўленню, было ёй вельмі крыўдна і выклікала ў яе жаласлівасць да самой сябе і слёзы. Цяпер, вышаўшы да Нехлюдава, яна хацела апраўдацца перад ім у тым несправядлівым абвінавачванні, якое ён, напэўна, пачуе. Але, пачаўшы апраўдвацца, адчула, што ён не верыць, што яе апраўданні толькі сцвярджаюць яго падазрэнні, і слёзы ўступілі ёй у горла, і яна замаўчала.

Маслава ўсё яшчэ думала і працягвала запэўняць сябе, што яна, як яна гэта выказала яму на другім спатканні, не даравала яму і ненавідзіць яго, але яна ўжо даўно зноў кахала яго і кахала так, што мімаволі выконвала ўсё тое, што і чаго ён жадаў ад яе: пакінула піць, курыць, пакінула какецтва і паступіла ў больніцу служанкай. Усё гэта яна рабіла таму, што ведала, што ён жадае гэтага. Калі яна гэтак рашуча адмаўлялася кожны раз, калі ён напамінаў аб гэтым, прыняць яго ахвяру ажаніцца з ёю, дык гэта было і таму, што ёю хацелася паўтарыць тыя гордыя словы, якія яна раз сказала яму, і, галоўнае, таму, што яна верыла, што шлюб з ёй будзе яго няшчасцем. Яна цвёрда парашыла, што не прыме яго ахвяры, а тым часам ёй было балюча думаць, што ён пагарджае ёю, думае, што яна астаецца быць гэткаю, якой яна была, і не бачыць той змены, якая адбылася ў ёй. Тое, што ён можа думаць цяпер, што яна зрабіла нешта дрэннае ў больніцы, мучыла яе больш, як вестка аб тым, што яна канчаткова засуджана на катаргу.

XXX

Маславу маглі адправіць з першай партыяй, і таму Нехлюдаў рыхтаваўся да ад'езду. Але спраў у яго было столькі, што ён адчуваў, што колькі-б ні меў вольнага часу, ён ніколі не скончыць іх. Было зусім процілеглае таму, што было раней. Раней трэба было выдумляць, што рабіць, і інтарэс справы быў заўсёды той самы—Дзмітрый

Іванавіч Нехлюдаў; а тым часам, не гледзячы на тое, што ўвесь інтарэс жыцця накіроўваўся тады на Дзмітрыя Іванавіча, усе справы гэтыя былі нуднымі.

Цяпер усе справы мелі дачыненне да іншых людзей, а не да Дзмітрыя Іванавіча, і ўсе былі цікавымі і захапляючымі, і спраў гэтых была процьма. Мала таго, раней зняткі справамі Дзмітрыя Іванавіча заўсёды выклікалі дасаду, раздражненне; гэтыя-ж чужыя справы пераважна выклікалі ў ім радасны настрой.

Справы, якія займалі ў гэты час Нехлюдава, падзяляліся на тры аддзелы; ён сам з сваім прывычным педантызмам падзяліў іх так і адпаведна гэтаму расклаў іх у тры партфелі.

Першая справа датычылася Маславай і дапамогі ёй. Гэта справа цяпер складалася з хадайніцтва аб падтрыманні пададзенага на высачайшае імя прашэння і ў падрыхтоўцы да падарожжа ў Сібір.

Другая справа была ўпарадкаванне маёнткаў. У Панаве зямля была аддадзена сялянам з умовай выплаты імі рэнты для агульных іхніх сялянскіх патрэб. Але для таго, каб замацаваць гэты кантракт, трэба было скласці і падпісаць умову і завяшчанне. У Кузмінскім-жа справа аставалася яшчэ так, яе ён сам упар адкаваў, г. зн., што грошы з зямлю павінен быў атрымліваць ён, але патрэбна было вызначыць тэрміны і вызначыць, колькі браць з гэтых грошай для пражыцця і колькі пакінуць на карысць сялян. Не ведаючы, якія выдаткі будуць у яго пры паездцы ў Сібір, ён не наважыўся яшчэ пазбавіцца гэтага даходу, хаця напалову зменшыў яго.

Трэцяя справа была дапамога арыштантам, якія ўсё часцей і часцей звярталіся да яго.

Спачатку, завязваючы адносіны з арыштантамі, якія звярталіся да яго за дапамогай, ён адразу-ж пачынаў хадайнічаць за іх, стараючыся палягчыць іхні лёс; але потым з'явілася гэтак багата просьбітаў, што ён адчуў немагчымасць дапамагчы кожнаму з іх і мімаволі быў прымушан узяцца за чацвертую справу, якая больш, як усе іншыя ў пошні час, займала яго.

Чацвертая справа гэта складалася з вырашэння пытання аб тым, што такое, навошта і адкуль узялася гэта дзіўная ўстанова пад назвай крымінальны суд, вынікам якой была тая турма, з жыхарамі якой ён часткова пазнаёміўся, і ўсе тыя месцы зняволення, ад Петрапаўлаўскай крэпасці да Сахаліна, дзе мардаваліся сотні, тысячы ахвяр гэтага дзіўнага для яго крымінальнага закона.

З асабістых адносін з арыштаванымі, з дапытвання адваката, турэмнага свяшчэнніка, сматрыцеля і са спісу зняволеных Нехлюдаў прышоў да заключэння, што склад арыштантаў, так званых злачынцаў, падзяляецца на пяць разрадаў людзей.

Адзін, першы разрад—людзі зусім бязвінныя, ахвяры судовых памылак, як неспраўдны падпальнік Меншоў, як Маслава і інш. Людзей гэтага разраду было не дужа багата, па назіраннях свяшчэнніка—каля сямі процантаў, але становішча гэтых людзей выклікала асаблівую цікавасць.

Другі разрад складалі людзі, засуджаныя за ўчынкi, зробленыя ў выключных абставінах, як разгневанасць, рэўнасць, ап'яненне і т. п., такія ўчынкi, якія напэўна зрабілі б у такіх самых умовах амаль усе тыя, якія судзілі і каралі іх. Гэты разрад складаў, па назіраннях Нехлюдава, бадай ці не больш паловы ўсіх злачынцаў.

Трэці разрад складаўся з людзей, пакараных за тое, што яны рабілі, па іхніх думках, самыя звычайныя і нават добрыя ўчынкi, але такія, якія па думках чужых для іх людзей, што пісалі законы, лічыліся злачынствамі. Да гэтага разраду належалі людзі, якія таемна гандлявалі віном, перавозілі кантрабанду, рвалі траву, збіралі дровы ў вялікіх уласніцкіх і дзяржаўных лясах. Да гэтых-жа людзей належалі зладзеі з горцаў і яшчэ знявераныя людзі, што абкрадалі цэрквы.

Чацверты разрад складаўся з людзей, толькі таму залічаных у злачынцы, што яны стаялі маральна вышэй сярэдняга ўзроўню грамадства. Гэткімі былі сектанты, гэткімі былі палякі, чэркесы, якія бунтавалі за сваю незалежнасць, гэткімі былі палітычныя злачынцы—соцыялісты і забастоўшчыкі, засуджаныя за супраціўленне ўладзе. Процент та-

кіх людзей, самых лепшых у грамадстве, па назіраннях Нехлюдава, быў вельмі вялікі.

Пяты разрад, нарэшце, складалі людзі, перад якімі грамадства было шмат больш вінавата, чым яны перад грамадствам. Гэта былі пакінутыя, атлумленыя заўсёдным прыгнечаннем і спакусамі, як той хлопчык з палавікамі і сотні іншых людзей, якіх бачыў Нехлюдаў у турме і па-за ёй, якіх умовы жыцця як-быццам сістэматычна даводзяць да неабходнасці таго ўчынку, які завецца злачынствам. Да гэтых людзей належалі, па назіранню Нехлюдава, шмат зладзеяў і забойцаў, з некаторымі з якіх ён за гэты час сустрэкаўся. Да гэтых людзей ён, бліжэй пазнаўшы іх, прылічыў і тых распусных, сапсаваных людзей, якіх новая школа называе злачынным тыпам і існаванне якіх у грамадстве прызнаецца галоўным доказам неабходнасці крымінальнага закона і пакарання. Гэта так званыя сапсаваныя, злачынныя, ненармальныя тыпы былі, па думцы Нехлюдава, нічым іншым, як такімі самымі людзьмі, як і тыя, перад якімі грамадства вінавата больш, чым яны перад грамадствам, але перад якімі грамадства вінавата не непасрэдна перад імі самімі цяпер, а ў мінулы час вінавата раней яшчэ перад іхнімі бацькамі і продкамі.

З гэтых людзей асабліва з гэтага боку здзівіў яго рэцыдывіст-злодзей Охоцін, незаконны сын прастытуткі, выхаванец начлежнага дома, які відавочна да 30 год жыцця ніколі не сустрэкаў людзей вышэйшага маральнага ўзроўню, чым гарадавыя, і з маладых год патрапіў у шайку зладзеяў, і разам з тым ён меў надзвычайны талент камізма, якім ён вабіў да сябе людзей. Ён прасіў у Нехлюдава абароны, а тым часам жартаваў і з сябе, і з суддзяў, і з турмы, і з усіх законаў, не толькі крымінальных, але і боскіх. Другі быў прыгожы Фёдараў, які забіў і абрабаваў з падначаленай яму шайкай старога чыноўніка. Гэта быў сялянін, у бацькі якога адабралі яго дом зусім незаконна, які потым быў у салдатах і там папакутваў за тое, што закахаўся ў палюбоўніцу афіцэра. Гэта была прывабная, палкая натура, чалавек, які жадаў, не глядзячы ні на што, раскошаваць, які ніколі не бачыў людзей, якія-б для чаго-небудзь

утрымліваліся ад сваёй асалоды, і які ніколі не чуў слова аб тым, каб была якая-небудзь другая мэта ў жыцці, апрача асалоды. Нехлюдаву было ясна, што абодва былі багатыя натуры і былі толькі запушчаны і скалечаны, як бываюць запушчаны і скалечаны пакінутыя расліны. Бачыў ён і аднаго валацугу і адну жанчыну, якія адпыхвалі сваёй тупасцю і нібы жорсткасцю, але ён ніяк не мог бачыць у іх таго злачыннага тыпу, аб якім гаворыць італьянская школа, а бачыў толькі для сябе асабіста брыдкіх людзей, якраз такіх самых, якіх ён бачыў на волі ў фраках, эпалетах і карунках.

Дык вось з даследавання пытання аб тым, навошта ўсе гэтыя зусім рознастайныя людзі былі пасаджаны ў турмы, а іншыя, якраз такія самыя людзі хадзілі па волі і нават судзілі гэтых людзей, і складалася чацвертая справа, якая займала ў гэты час Нехлюдава.

Спачатку адказ на гэта пытанне Нехлюдаў спадзяваўся знайсці ў кнігах і купіў усё тое, што закранала гэта пытанне. Ён купіў кнігі Ламбразо і Гарафало, і Феры, і Ліста, і Маудслея, і Тарда, і ўважліва чытаў гэтыя кнігі. Але, чытаючы іх, ён усё больш і больш расчароўваўся. З ім здарылася тое, што заўсёды здараецца з людзьмі, якія звяртаюцца да навукі не для таго, каб адыгрываць ролю ў навуцы: пісаць, спрачацца, вучыць, а з простымі звычайнымі жыццёвымі пытаннямі; навука адказвала яму на тысячы розных вельмі хітрых і мудрагельскіх пытанняў, якія мелі сувязь з крымінальным кодэксам, але толькі не на тое, на якое ён шукаў адказу. Ён пытаўся пра вельмі простую рэч: навошта і па якому праву адны людзі замкнулі, мардуюць, высылаюць, сякуць і забіваюць другіх людзей, тады калі яны самі якраз такія самыя, як і тыя, якіх яны мучаць, сякуць, забіваюць? А яму адказвалі разважанымі аб тым, ці ёсць у чалавека свабода волі ці няма? Ці магчыма чалавека па вымярэнню чэрапа і інш. прызнаць злачынным або не? Якую ролю адыгрывае спадчыннасць у злачынстве? Ці ёсць прыродная несумленнасць? Што такое сумленнасць? Што такое вар'яцтва? Што такое выраджэнне? Што такое тэмперамент? Як уплываюць на зла-

чынства клімат, страва, невуцтва, перайманне, гіпнатызм, страсці? Што такое грамадства? Якія яго абавязкі? і інш. і інш.

Разважанні гэтыя нагадвалі Нехлюдаву атрыманы ім аднойчы адказ ад маленькага хлопчыка, які ішоў з школы. Нехлюдаў спытаў хлопчыка, ці навучыўся ён складаць „Навучыўся“,—адказаў хлопчык. „Ну, складзі: лапа“.— „Якая лапа—сабачая?“—з хітрым тварам адказаў хлопчык. Якраз такія самыя адказы ў выглядзе пытанняў знаходзіў Нехлюдаў у навуковых кнігах на сваё адно асноўнае пытанне.

Вельмі багата было там разумнага, вучонага, цікавага, але не было адказу на галоўнае: па якому праву адны караюць другіх? Не толькі не было гэтага адказу, але ўсе разважанні былі накіраваны да таго, каб растлумачыць і апраўдаць пакаранне, неабходнасць якога прызнавалася аксіёмай. Нехлюдаў чытаў багата, але ўрыўкамі, і адсутнасць адказу прыпісваў гэткаму павярхоўнаму вывучэнню, спадзяючыся пасля знайсці гэты адказ, і таму не дазваляў сабе яшчэ верыць у справядлівасць таго адказу, які за апошні час усё больш і больш уяўляўся яму.

XXXI

Адпраўка партыі, у якой ішла Маслава, была прызначана на 5-е ліпеня. У гэты самы дзень прыгатаваўся ехаць за ёю і Нехлюдаў. Напярэдадні яго ад'езду прыехала ў горад, каб пабачыцца з братам, сястра Нехлюдава з мужам.

Сястра Нехлюдава, Наталля Іванаўна Рагажынская, была старэйшай за брата на 10 год. Ён рос часткова пад яе уплывам. Яна вельмі любіла яго хлопчыкам, потым, перад самым сваім замужствам, яны сышліся з ім амаль як роўныя: яна—дваццаціпяцігадовая дзяўчына, ён—пятнаццацігадовы хлопчык. Яна тады была закахана ў яго памёршага друга Ніколеньку Ірценева. Яны абодва любілі Ніколеньку і любілі ў ім і сабе тое, што было ў іх добрага, што яднае ўсіх людзей.

З таго часу яны абодва сапсаваліся: ён—ваеннай службай, дрэнным жыццём; яна—замужствам з чалавекам, якога

яна пакахала пачуццёва, але які не толькі не любіў усяго таго, што было некалі для яе з Дзмітрыем самым дарагім і каштоўным, але нават не разумеў, што гэта такое, і прыпісваў усе тыя імкненні да маральнага ўдасканалвання і служэння людзям, якімі яна жыла некалі, аднаму захапленню самалюбствам, жаданнем выказацца перад людзьмі.

Рагажынскі быў чалавек без імя і маёмасці, але вельмі спрытны служака, каторы, з умельствам лавіруючы паміж лібералізмам і кансерватызмам, карыстаючыся тым з двух напрамкаў, які ў даны час і ў даным выпадку даваў лепшыя для жыцця вынікі, і, галоўнае, нечым асаблівым, чым ён падабаўся жанчынам, зрабіў бліскучую, адносна, судовую кар'еру. Ужо чалавекам не першай маладосці ён за граніцай пазнаёміўся з Нехлюдавымі, прывабіў да сябе Наташу, дзяўчыну таксама ўжо не маладую, і ажаніўся з ёю амаль супроць жадання маці, якая бачыла ў гэтым шлюбе *mésalliance*¹. Нехлюдаў, хаця і хаваў гэта ад сябе, хаця і змагаўся з гэтым пачуццём, ненавідзеў свайго швагра. Антыпатычным ён яму быў сваёй вульгарнасцю пачуццяў, самаўпэўненай абмежаванасцю і, галоўнае, антыпатычным быў яму за сястру, якая магла гэтак палка, эгаістычна, пачуццёва кахаць гэту бедную натуру і, каб дагадзіць яму, магла заглушыць усё тое добрае, што было ў ёй. Нехлюдаву заўсёды было балюча думаць, што Наташа—жонка гэтага валасатага з глянсоўнай лысінай самаўпэўненага чалавека. Ён не мог нават не гідзіцца яго дзяцей. І кожны раз, калі даведваўся, што яна рыхтуецца быць маткай, перажываў адчуванне, падобнае шкадаванню аб тым, што зноў яна нейчым дрэнным заразілася ад гэтага чужога ім усім чалавека.

Рагажынскія прыехалі адны, без дзяцей,—дзяцей у іх было двое: хлопчык і дзяўчынка,—і спыніліся ў лепшым нумары лепшай гасцініцы. Наталля Іванаўна адразу ж паехала на старую кватэру маці, але, не знайшоўшы там брата і даведаўшыся ад Аграфены Пятроўны, што ён пераехаў у мэбляваныя пакоі, паехала туды. Брудны паслуж-

¹ Няроўны шлюб.

нік, сустрэўшы яе ў цёмным, з цяжкім пахам, удзень асветленым калідоры, сказаў ёй, што князя няма дома.

Наталля Іванаўна пажадала ўвайсці ў нумар брата, каб пакінуць яму запіску. Калідорны правёў яе.

Увайшоўшы ў яго маленькія два пакойчыкі, Наталля Іванаўна ўважліва агледзела іх. На ўсім яна ўбачыла знаёмую ёй чыстату і акуратнасць і зусім новую для яго скромнасць абсталявання, якая здзівіла яе. На пісьмовым стала яна ўбачыла знаёмае ёй прэспап'е з бронзавай сабачкай; таксама знаёма акуратна раскладзеныя партфелі і паперы, і пісьмовыя прылады, тамы ўкладання аб пакараннях, і англійскую кнігу Генры Джорджа і французскую—Тарда з укладзеным у яе знаёмым ёй крывым вялікім нажом з слазнавай косці.

Прyseўшы да стала, яна напісала яму запіску, у якой прасіла яго прыйсці да яе абавязкова, сёння-ж; і, здзіўлена ківаючы галавой на тое, што яна бачыла, вярнулася да сябе ў гасцініцу.

Наталлю Іванаўну цікавілі цяпер у дачыненні да брата два пытанні: яго жаніцьба з Кацюшай, пра якую яна чула ў сваім горадзе, бо ўсе гаварылі пра гэта, і яго аддача зямлі сялянам, якая таксама была ўсім вядома і здавалася шмат каму нечым палітычным і небяспечным. Жаніцьба з Кацюшай з аднаго боку, падабалася Наталлі Іванаўне. Яна любавалася гэтай рашучасцю, пазнавала ў гэтым яго і сябе, якімі яны былі абодва ў тых добрых часы да замужства, але разам з тым ёй рабілася жудасна ад думкі аб тым, што брат яе ажэніцца з гэткай жудаснай жанчынай. Апошняя пачуццё было мацней, і яна рашыла, наколькі магчыма, ўздзейнічаць на яго і стрымаць яго, хаця яна і ведала, як гэта цяжка. Другая-ж справа, аддача зямлі сялянам, была не гэткай блізкай да яе сэрца; але муж яе вельмі абураўся гэтым і патрабаваў ад яе ўздзейнічання на брата. Ігнацій Нікіфаравіч гаварыў, што гэткі ўчынак ёсць звышнеабгрунтаванасць, звышлёгкадумнасць і звышгонар, што растлумачыць гэткі ўчынак, калі ёсць якая-небудзь магчымасць растлумачыць яго, можна толькі жаданнем вылучыцца, пахваляцца, выклікаць аб сабе размовы.

— Які сэнс мае аддача зямлі сялянам з аплатай ім самім-жа сябе?—гаварыў ён.—Калі ўжо ён хацеў гэта зрабіць, мог прадаць ім праз сялянскі банк. Гэта мела-б сэнс. Наогул гэты ўчынак мяжуе з ненармальнасцю,—гаварыў Ігнацій Нікіфаравіч, падумваючы ўжо наконт апекі, і патрабаваў ад жонкі, каб яна сур'ёзна пагаварыла з братам аб яго дзіўным намеры.

XXXII

Вярнуўшыся дамоў і знайшоўшы ў сябе на сталае запіску сястры, Нехлюдаў адразу-ж паехаў да яе. Гэта было ўвечары. Ігнацій Нікіфаравіч адпачываў у другім пакоі, і Наталля Іванаўна адна сустрэла брата. Чорнае шаўковае плацце аблягала яе стан, чырвоны бант быў на грудзях, чорныя валасы яе былі ўскудлачаны і зачасаны па-моднаму. Яна, відавочна, старанна маладзілася для равесніка-мужа. Убачыўшы брата, яна ўскочыла з канапы і хуткай хадюю, аж зашуршэла шаўковая спадніца, вышла яму насустрач. Яны пацалаваліся і, усміхаючыся, паглядзелі адзін на аднаго. Адбыўся той таемны, які нельга выказаць словамі, шматзначны абмен поглядаў, у якім усё было праўдай, і пачаўся абмен слоў, у якім ужо не было той праўды. Яны не бачыліся пасля смерці маці.

— Ты патаўсцела і памаладзела,—сказаў ён.

У яе зморшчыліся губы ад здавальнення.

— А ты пахудзеў.

— Ну, што Ігнацій Нікіфаравіч?—спытаў Нехлюдаў.

— Ён адпачывае. Ён не спаў ноч.

Багата-б тут трэба сказаць, але словы нічога не сказалі, а погляды казалі, што тое, што трэба-б сказаць, не сказана.

— Я была ў цябе.

— Так, я ведаю. Я паехаў з дому. Мне прасторна, адзінотна, сумна. А мне нічога гэтага не патрэбна, так што ты вазьмі гэта ўсё, г. зн. мэблю—усе рэчы.

— Але, мне сказала Аграфена Пятроўна. Я была там. Вельмі дзякую табе. Але...

У гэты час лёкай гасцініцы прынёс срэбраны чайны прыбор.

Яны памаўчалі, пакуль лёкай расстаўляў чайны прыбор. Наталля Іванаўна перайшла на крэсла супроць століка і моўчкі засыпала чай. Нехлюдаў маўчаў.

— Ну, што-ж, Дзмітрый, я ўсё ведаю,—з рашучасцю, сказала Наташа, зірнуўшы на яго.

— Што-ж, я вельмі рад, што ты ведаеш.

— Хіба ты можаш спадзявацца выправіць яе пасля таго жа жыцця?—сказала Наталля Іванаўна.

Ён сядзеў, не абавёршыся лакцямі, проста, на маленькім стуле, і ўважліва слухаў яе, стараючыся як след зразумець і як след адказаць. Настрой, выкліканы ў ім апошнім спатканнем з Маславай, яшчэ працягваў напаўняць яго душу спакойнай радасцю і спагадлівасцю да ўсіх людзей.

— Я-ж не яе выправіць, а сябе выправіць хачу,—адказаў ён.

Наталля Іванаўна ўздыхнула.

— Ёсць іншыя сродкі, апрача жаніцьбы.

— А я думаю, што гэта лепшы; апрача таго, гэта ўводзіць мяне ў той свет, дзе я магу быць карысным.

— Я не думаю,—сказала Наталля Іванаўна,—каб ты мог быць шчаслівым.

— Справа не ў маім шчасці.

— Зразумела, але яна, калі ў яе ёсць сэрца, не можа быць шчаслівай, не можа нават жадаць гэтага.

— Яна і не жадае.

— Я разумею, але жыццё...

— Што жыццё?

— Патрабуе іншага.

— Нічога не патрабуе, апрача таго, каб мы рабілі, што патрэбна,—сказаў Нехлюдаў, глядзячы ў яе прыгожы яшчэ, хаця і пакрыты каля вачэй і рота дробнымі маршчынкамі, твар.

— Не разумею,—сказала яна, уздыхнуўшы.

„Бедная, мілая! Як яна магла гэтак змяніцца?“—думаў Нехлюдаў, успамінаючы Наташу гэткаю, якая яна была да замужаства, і адчуваючы да яе сплеценае з безліччу дзіцячых успамінаў пяшчотнае пачуццё.

У гэты час у пакой увайшоў, як заўсёды, высока трымаючы галаву і выпяўшы шырокія грудзі, мякка і лёгка ступаючы і ўсміхаючыся, Ігнацій Нікіфаравіч, бліскаючы сваімі акулерамі, лысінай і чорнай барадой.

— Добры дзень, добры дзень,—гаварыў ён, робячы не натуральныя свядомыя націскі.

(Не глядзячы на тое, што спачатку пасля жаніцьбы яны стараліся сайціся на „ты“, яны асталіся на „вы“).

Яны паціснулі адзін аднаму рук у, і Ігнацій Нікіфаравіч лёгка апусціўся ў крэсла.

— Не перашкоджу я вашай размове?

— Не, я ні ад каго не хаваю тое, што гавару, і тое, што раблю.

Як толькі Нехлюдаў убачыў гэты твар, убачыў гэтыя валасатыя рукі, пачуў гэты апякунскі, самаўпэўнены тон, лагодны настрой яго ў імгненне знік.

— Так, мы гаварылі пра яго намеры,—сказала Наталля Іванаўна.—Наліць табе?—дадала яна, узяўшыся за чайнік.

— Калі ласка; які, уласна, намер?

— Ехаць у Сібір з той партыяй арыштантаў, у якой знаходзіцца жанчына, прад якой я лічу сябе вінаватым,—вымавіў Нехлюдаў.

— Я чуў, што не толькі праводзіць, але і больш.

— Але, і ажаніцца, калі толькі яна гэтага захоча.

— Вось які! Але калі вам не непрыемна, растлумачце мне вашы матывы. Я не разумею іх.

— Матывы тыя, што жанчына гэта... што першы крок яе на шляху распусты...—Нехлюдаў раззлаваўся на сябе за тое, што не знаходзіў патрэбных слоў.—Матывы тыя, што я вінаваты, а пакарана яна.

— Калі пакарана, дык, напэўна, і яна не бязвінная.

— Яна зусім бязвінная.

І Нехлюдаў з непатрэбным хваляваннем расказаў усю справу.

— Так, гэта недагляд старшыні і таму неабдуманасць адказу прысяжных. Але на гэты выпадак ёсць сенат.

— Сенат адмовіў.

— А адмовіў, дык, значыць, не было грунтоўных повадаў касацыі,—сказаў Ігнацій Нікіфаравіч, відавочна зусім падзяляючы пэўную думку аб тым, што ісціна ёсць прадукт судагаварэння.—Сенат не можа ўваходзіць у разгляд справы па сутнасці. Калі-ж сапраўды ёсць судовая памылка, дык тады трэба прасіць на высачайшае імя.

— Пададзена, але няма ніякай надзеі на поспех. Даведаюцца ў міністэрстве, міністэрства запытае сенат, сенат паўторыць сваё рашэнне, і, як звычайна, бязвіннага пакараюць.

— Па-першае, міністэрства не будзе запытваць сенат,—з усмешкай перавагі сказаў Ігнацій Нікіфаравіч,—а патрабуе арыгінал справы з суда, і калі знойдзе памылку, дык і дасць заключэнне ў гэтым сэнсе, а, па-другое, бязвінныя ніколі, або, прынамсі, як самае рэдкае выключэнне, бываюць пакараны. А караюць вінаватых,—не спяшаючы, з самазадаволенай усмешкай гаварыў Ігнацій Нікіфаравіч.

— А я пераканаўся ў процілеглым,—загаварыў Нехлюдаў з нядобрым пачуццём да швагра,—я пераканаўся, што больш паловы людзей, засуджаных судамі, бязвінна.

— Гэта як-жа?

— Бязвінна звычайна ў простым сэнсе слова, як бязвінна гэта жанчына ў атручэнні, як бязвінен селянін, з якім я сустрэўся цяпер, у забойстве, якога ён не рабіў; як бязвінны сын і маці ў падпале, зробленым самім гаспадаром, якія амаль былі абвінавачаны.

— Так, зразумела, заўсёды былі і будуць судовыя памылкі. Чалавечая ўстанова не можа быць дасканальнай.

— А затым велізарная частка бязвінных таму, што яны, выхаваўшыся ў пэўным асяроддзі, не лічаць зроблення імі ўчынкi злачынствам.

— Выбачце, гэта несправядліва; кожны злодзей ведае, што зладейства нядобра і што не трэба красці, што зладейства несумленна,—са спакойнай, самаўпэўненай, усё той самай, некалькі пагардлівай усмешкай, якая асабліва раздражняла Нехлюдава, сказаў Ігнацій Нікіфаравіч.

— Не, не ведае; яму гавораць: не крадзі, а ён бачыць і ведае, што фабрыканты крадуць яго працу, беручы яго

плату, што ўрад з усімі сваімі чыноўнікамі, у выглядзе па-
даткаў, абкрадае яго няспынна.

— Гэта ўжо і анархізм,—спакойна адзначыў Ігнацій Ні-
кіфаравіч значэнне слоў свайго швагра.

— Я не ведаю, што гэта, я кажу, што ёсць,—працяг-
ваў Нехлюдаў,—ведае, што ўрад абкрадае яго; ведае, што
мы, землеўласнікі, абакралі яго ўжо даўно, адабраўшы ў
яго зямлю, якая павінна быць агульнай уласнасцю, а потым,
калі ён з гэтай крадзенай зямлі набірае галля на топку
сваёй печы, мы яго саджаем у турму і хочам запэўніць яго,
што ён злодзей. Ён-жа ведае, што злодзей не ён, а той,
каторы ўкраў у яго зямлю, і што ўсякая restitution¹ таго,
што ў яго ўкрадзена, ёсць яго абавязак перад сваёй
сям'ёй,

— Не разумею, а калі разумею, дык не згодзен. Зямля
не можа не быць чыёй-небудзь уласнасцю. Калі вы яе па-
дзеліце,—пачаў Ігнацій Нікіфаравіч з поўнай і спакойнай
ўпэўненасцю, што Нехлюдаў соцыяліст і што патрабаванні
тэорыі соцыялізма складаюцца з таго, каб падзяліць усю
зямлю пароўнаму, а што такі падзел вельмі недарэчны і
ён лёгка можа абвергнуць яго,—калі яе сёння падзяліць
пароўнаму, заўтра яна зноў пяройдзе ў рукі больш праца-
вітых і здольных.

— Ніхто і не думае падзяляць зямлю пароўнаму, зямля
не павінна быць нічыёй уласнасцю, не павінна быць прад-
метам куплі і продажу або пазыкі.

— Права ўласнасці прыроднае ў чалавека. Без права
ўласнасці не будзе ніякага інтарэсу да апрацоўкі зямлі.
Знішчыце права ўласнасці, і мы вернемся ў дзікае стано-
вішча,—аўтарытэтна вымавіў Ігнацій Нікіфаравіч, паўта-
раючы той звычайны аргумент на карысць права зямельнай
ўласнасці, які лічыцца бяспрэчным і складаецца з таго,
што прагнасць да зямельнай уласнасці ёсць адзнака яе не-
абходнасці.

— Наадварот, толькі тады зямля не будзе пуставаць,
як цяпер, калі землеўласнікі, як сабака на сене, не дапу-

---

¹ Зварот.

скаюць да зямлі тых, хто можа, а самі не ўмеюць эксплуатаваць яе.

— Паслухайце, Дзмітрый Іванавіч, гэта-ж поўнае вар'яцтва! Хіба магчыма ў наш час знішчэнне ўласнасці зямлі? Я ведаю, гэта ваш даўні dada¹. Але дазвольце мне сказаць вам проста...—І Ігнацій Нікіфаравіч збляднеў, і голас яго задрыжэў: відавочна гэта пытанне блізка закранала яго.

— Я-б параіў вам абмеркаваць гэта пытанне як след, раней чым пачаць практычна вырашаць яго.

— Вы гаворыце пра мае асабістыя справы?

— Але. Я думаю, што ўсе мы, пастаўленыя ў вядомае становішча, павінны несці тэя абавязкі, якія выцякаюць з гэтага становішча, павінны падтрымліваць тэя ўмовы побыту, у якіх мы нарадзіліся і наследавалі ад нашых продкаў і якія павінны перадаць нашым патомкам.

— Я лічу сваім абавязкам...

— Дазвольце,—не даючы сябе перапыніць, працягваў Ігнацій Нікіфаравіч,—я гавару не за сябе і за сваіх дзяцей. Дзеці мае забяспечаны маёмасцю, і я зарабляю столькі, што мы жывем—і думаю, што і дзеці будуць жыць з дастаткам, і таму мой пратэст супроць вашых учынкаў, дазвольце сказаць, не зусім абдуман, выцякае не з асабистых інтарэсаў, а прыныпова я не магу згадзіцца з вамі. І раіў-бы вам больш падумаць, пачытаць...

— Ну, вы ўжо дазвольце мне вырашаць мае справы самому і ведаць, што трэба чытаць і што не трэба,—сказаў Нехлюдаў, збляднеўшы, і, адчуваючы, што ў яго халадзеюць рукі, і ён не валодае сабой, замаўчаў і пачаў піць чай.

XXXIII

— Ну, як дзеці?—спытаў Нехлюдаў у сястры, крыху заспакоіўшыся.

Сястра расказала пра дзяцей, што яны асталіся з бабуляй, з яго маткай і, вельмі задаволеная тым, што спрэчкі

¹ Канёк.

з яе мужам спыніліся, пачала расказваць пра тое, як яе дзеці гуляюць у падарожжа, якраз таксама, як некалі ён гуляў з сваімі двума лялькамі—з чорным арапам і лялькай з мянушкай „францужанка“.

— Няўжо ты помніш?—сказаў Нехлюдаў, усміхаючыся.
— І ўяві сабе, яны якраз таксама гуляюць.

Непрямая размова скончылася. Наташа заспакоілася, але не хацела пры мужы гаварыць аб тым, што зразумела было толькі брату, і, каб пачаць агульную размову, загаварыла аб пецербургскай навіне, якая дайшла сюды,—аб горы маці Каменскага, якая згубіла адзінага сына, забітага на дуэлі.

Ігнацій Нікіфаравіч выказаўся з незадавальненнем аб тым парадку, пры якім забойства на дуэлі выключалася з раду агульных крымінальных злачынстваў. Гэта заўвага яго, выклікала нязгоду Нехлюдава, і загарэліся зноў спрэчкі на тую самую тэму, дзе ўсё было недамоўлена, і абодва субседнікі не выказаліся, а асталіся пры сваіх, узаемна-варожых, перакананнях.

Ігнацій Нікіфаравіч адчуваў, што Нехлюдаў асуджае яго, зняважліва ставіцца да ўсёй яго дзейнасці, і яму хацелася паказаць яму ўсю несправядлівасць яго поглядаў. Нехлюдаў-жа, не гаворачы аб дасадзе, якую ён адчуваў за тое, што швагар умешваўся ў яго справы з зямлёй (у глыбіні душы ён адчуваў, што швагар і сястра і іхнія дзеці, як наследнікі яго, маюць на гэта права), абураўся ў душы на тое, што гэты абмежаваны чалавек з поўнай упэўненасцю і спакоем працягваў лічыць правільным і законным тую справу, якая ўяўлялася цяпер Нехлюдаву безумоўна вар'яцкай і злачыннай. Самаўпэўненасць гэта раздражняла Нехлюдава.

— Што-ж бы зрабіў суд?—спытаў Нехлюдаў.

— Засудзіў-бы аднаго з двух дуэлянтаў, як звычайных забойцаў, да катаржных работ.

У Нехлюдава зноў пахаладзелі рукі, і ён гарача загаварыў:

— Ну, і што-ж бы было?—спытаў ён.

— Было-б справядліва.

— Як быццам справядліваць складзе мэту дзейнасці суда,—сказаў Нехлюдаў.

— Што-ж іншае?

— Падтрыманне саслоўных інтарэсаў. Суд, на мой погляд, ёсць толькі адміністрацыйная прылада для падтрымання існуючага парадку рэчаў, выгоднага нашаму саслоўю.

— Гэта зусім новы погляд,—са спакойнай усмешкай, сказаў Ігнацій Нікіфаравіч.—Звычайна суду прыпісваецца крыху іншае прызначэнне.

— Тэарэтычна, а не практычна, як я ўбачыў. Суд мае мэтай толькі захаванне грамадства ў цяперашнім становішчы і для гэтага прыгнятае і карае як тых, якія стаяць вышэй агульнага ўзроўню і хочуць падняць яго, так званыя палітычныя злачынцы, і тых, якія стаяць ніжэй за яго, так званыя злачынныя тыпы.

— Не магу згадзіцца, па-першае, з тым, каб злачынцы, так званыя палітычныя, караліся толькі таму, што яны стаяць вышэй сярэдняга ўзроўню. Галоўным чынам гэта адкіды грамадства, таксама сапсаваныя, хаця крыху іначай, як і тыя злачынныя тыпы, якіх вы лічыце ніжэй сярэдняга ўзроўню.

— А я ведаю людзей, якія стаяць непараўнальна вышэй за сваіх суддзяў; усе сектанты—людзі маральна цвёрдыя...

Але Ігнацій Нікіфаравіч, з прывычкай чалавека, якога не перабіваюць, калі ён гаворыць, не слухаў Нехлюдава і, тым асабліва раздражняючы яго, працягваў гаварыць адначасова з Нехлюдавым.

— Не магу згадзіцца і з тым, каб суд меў мэтай: падтрыманне існуючага ладу. Суд мае свае мэты: або выпраўлення...

— Добрае выпраўленне ў турмах,—устаўіў Нехлюдаў.

— ...або знішчэння,—упарта працягваў Ігнацій Нікіфаравіч,—сапсаваных і тых зверпадобных людзей, якія пагражаюць існаванню грамадства.

— У тым вось і справа, што яно не робіць ні таго ні другога. У грамадстве няма сродкаў рабіць гэта.

— Гэта як? Я не разумею,—сілком усміхаючыся, запытаў Ігнацій Нікіфаравіч.

— Я хачу сказаць, што, уласна, разумных пакаранняў ёсць толькі два—тыя, якія скарыстоўваліся ў старыя часы: цялесныя пакаранні і кара смерцю, але якія з прычыны змякчэння звычаяў усё больш і больш выводзяцца,—сказаў Нехлюдаў.

— Усё гэта і нова і дзіўна ад вас чуць.

— Так, разумна зрабіць балюча чалавеку, каб ён потым не рабіў таго-ж, завошта яму зрабілі балюча, і зусім разумна шкоднаму, небяспечнаму для грамадства члену адсячы галаву. Абодва гэтыя пакаранні маюць разумны сэнс. Але які сэнс мае тое, каб чалавека, сапсаванага бяздзейнічаннем і дурным прыкладам, пасадзіць у турму, ва ўмовы забяспечанага і абавязковага бяздзейнічання, у асяроддзе самых распусных людзей? або перавесці чамусьці на дзяржаўны кошт—кожны каштуе больш як 500 рублёў—з Тульскай губерні ў Іркуцкую, або з Курскай...

— Але, аднак, людзі баяцца гэтых падарожжаў за дзяржаўны кошт, і калі-б не было гэтых падарожжаў і турмаў, мы-б не сядзелі тут з вамі, як сядзім цяпер.

— Не могуць гэтыя турмы забяспечыць нам спакой, таму што людзі гэтыя сядзяць там не вечна і іх выпускаюць. Наадварот, у гэтых установах даводзяць гэтых людзей да вышэйшай ступені злачыннасці і распусты, г. зн. павялічваюць небяспеку.

— Вы хочаце сказаць, што пенітэнцыярная сістэма павінна быць удасканалена.

— Нельга яе ўдасканальваць. Удасканаленыя турмы каштавалі-б даражэй таго, што выдаткуецца на народную асвету, і ляглі-б новым цяжарам на той самы народ.

— Але недахопы пенітэнцыярнай сістэмы ніяк не інвалідуюць самы суд,—зноў, не слухаючы швагра, працягваў Ігнацій Нікіфаравіч.

— Нельга выправіць гэтыя недахопы,—узнімаючы голас, гаварыў Нехлюдаў.

— Дык што-ж? Трэба забіваць? Ці, як адзін дзяржаўны чалавек прапаноўваў, выколваць вочы?—сказаў Ігнацій Нікіфаравіч, пераможна ўсміхаючыся.

— Так, гэта было-б жорстка, але мэтазгодна. Тое-ж, што цяпер робіцца, і жорстка і не толькі нямэтазгодна, але

да гэтакі ступені неразумна, што нельга зразумець, як могуць душэўна здаровыя людзі ўдзельнічаць у гэткай бязглуздай і жорсткай справе, як крымінальны суд.

— А я вось бяру ўдзел у гэтым,—бляднеючы, сказаў Ігнацій Нікіфаравіч.

— Гэта ваша справа. Але я не разумею гэтага.

— Я думаю, што вы шмат чаго не разумеете,—сказаў дрыжачым голасам Ігнацій Нікіфаравіч.

— Я бачыў на судзе, як таварыш пракурора як мага імкнуўся абвінаваціць няшчаснага хлопчыка, які ў кожным непасаваным чалавеку мог узбудзіць толькі жаласлівасць; ведаю, як другі пракурор дапытваў сектанта і падводзіў пад крымінальны закон чытанне евангелля; ды і ўся дзейнасць судоў складаецца толькі з гэтых бязглуздых і жорсткіх учынкаў.

— Я-б не служыў, калі-б так думаў,—сказаў Ігнацій Нікіфаравіч і ўстаў.

Нехлюдаў убачыў асаблівы бляск пад акулерамі швагра. „Няўжо гэта слёзы?“, падумаў Нехлюдаў. І сапраўды гэта былі слёзы знявагі. Ігнацій Нікіфаравіч, падышоўшы да акна, дастаў хустку, адкашліваючыся, пачаў праціраць акулеры і, зняўшы іх, абцёр і вочы. Вярнуўшыся да канапы, Ігнацій Нікіфаравіч закурыў цыгарку і больш нічога не казаў. Нехлюдаву зрабілася балюча і сорамна за тое, што ён да гэткай ступені пакрыўдзіў швагра і сястру, асабліва таму, што ён заўтра ад'язджаў і больш не пабачыцца з імі. Збянтэжаны, ён развітаўся з імі і паехаў дамоў.

„Вельмі магчыма, што праўда тое, што я гаварыў,—прынамсі, ён нічога не сказаў мне супроць. Але не гэтак трэба было гаварыць. Мала-ж я змяніўся, калі я мог гэтак захапіцца нядобрым пачуццём і гэтак зняважыць яго і бедную Наташу“, думаў ён.

XXXIV

Партыя, у якой ішла Маслава, адпраўлялася з вакзала ў 3 гадзіны, і таму, каб бачыць выхад партыі з турмы і з ёй разам дайсці да вакзала чыгункі, Нехлюдаў збіраўся прыехаць у турму раней 12-ці.

Складаючы рэчы і паперы, Нехлюдаў спыніўся на сваім дзённіку, перачытаў некаторыя месцы і тое, што было ў ім запісана апошняе. Апошняе перад ад'ездам у Пецербург было запісана: „Кацюша не хоча маёй ахвяры, а хоча сваёй. Яна перамагла, і я перамог. Яна радуе мяне той унутранай зменай, якяя, мне здаецца,—баюся верыць,—адбываецца ў ёй. Баюся верыць, але мне здаецца, што яна ажывае“.

Тут-жа, услед за гэтым было напісана: „Перажыў вельмі цяжкае і вельмі радаснае. Даведаўся, што яна не добра вяла сябе ў больніцы. І раптам зрабілася страшэнна балюча. Не чакаў, як балюча. З агіднасцю і нянавісцю я гаварыў з ёю і потым раптам успомніў пра сябе, як я шмат разоў і цяпер быў, хаця і ў думках, вінават у тым, за што ненавідзеў яе, і раптам адначасова я зрабіўся брыдкім для сябе, а яна няшчаснай, і мне зрабілася вельмі добра. Толькі-б заўсёды своечасова паспець убачыць бярвяно ў сваім воку, наколькі-б мы былі дабрэйшымі“. На сёнешні дзень ён запісаў: „Быў у Наташы і якраз ад задавальнення сабой быў нядобрым, злым, і асталося цяжкое пачуццё. Ну, ды што-ж рабіць? З заўтрашняга дня новае жыццё. Бывай, старое, і зусім. Шмат набралася ўражанняў, але ўсё-такі яшчэ не магу звесці да адзінства“.

Прачнуўшыся наступным раннем, першым адчуваннем Нехлюдава было каянне аб тым, што ў яго было з шваграм. „Гэтак нельга ад'язджаць,—падумаў ён,—трэба з'ездзіць да іх і загладзіць“. Але, зірнуўшы на гадзіннік, ён убачыў, што цяпер ужо няма калі, і трэба спяшацца, каб не спазніцца да выхаду партыі. Спехам сабраўшыся і паслаўшы з рэчамі швейцара і Тараса, мужа Фядос'і, які ехаў з ім, проста на вакзал, Нехлюдаў узяў першага сустрэчнага рамізніка і паехаў у турму. Арыштанцкі поезд ішоў на дзве гадзіны раней паштовага, на якім ехаў Нехлюдаў, і таму ён зусім разлічыўся ў сваіх нумарах, не думаючы больш варочацца.

Стаяла цяжкая ліпнёвая спека. Не паспеўшы астынуць пасля парнай начы каменне вуліц, дамоў і жалеза дахаў аддавалі сваё цяпло ў гарачае, нерухомае паветра. Ветру

не было, а калі ён узнімаўся, дык прыносіў насычанае пылам і смуродам маслянай фарбы смярдзючае і гарачае паветра. Народу было мала на вуліцах, і тыя, хто былі, стараліся ісці ў цяні дамоў. Толькі чорназагарэлыя ад сонца сяляне-брукары ў лапцях сядзелі пасярэдзіне вуліцы і білі малаткамі па каменнях, якія ўкладалі ў гарачы пясок, ды панурья гарадавыя ў нябеленых кіцелях і з яркажоўтымі шнуркамі рэвальвераў, нудна перамінаючыся, стаялі пасярэдзіне вуліц, ды завешаныя з аднаго боку ад сонца конкі, запрэжаныя коньмі ў белых каптурах, з прарэзаў якіх тырчэлі вушы, звонячы, пракатваліся ўгору і ўніз па вуліцах.

Калі Нехлюдаў пад'ехаў да турмы, партыя яшчэ не выходзіла, і ў турме ўсё яшчэ ішла, пачынаючы з 4 гадзін раніцы, узмоцненая работа здачы і прыёмкі арыштантаў для адпраўкі. У партыі, прызначанай на адпраўленне, было 623 мужчыны і 64 жанчыны: усіх трэба было праверыць па стацыйных спісах, выбраць хворых і слабых і перадаць канвойным. Новы сматрыцель, два памочнікі яго, доктар, фельчар, канвойны афіцэр і пісар сядзелі каля выстаўленага на дварэ ў цяні сцяны стала з паперамі і канцылярскімі прыладамі і па аднаму пераклікалі, аглядалі, дапытвалі і запісвалі арыштантаў, якія ішлі да іх адзін за адным. Стол цяпер ужо да паловы быў заліты праменьнямі сонца. Рабілася гарача і асабліва душна—не было ветру, і ад дыхання арыштантаў, што стаялі тутакж натоўпам.

— Але што-ж гэта, канца няма!—гаварыў, зацягваючыся папяросай, высокі, тоўсты, чырвоны, з паднятымі плячыма і кароткімі рукамі, курачы ўвесь час у абвіслыя над ротам вусы, канвойны начальнік.—Змучылі зусім. Адкуль вы іх паназбіралі столькі? Ці багата яшчэ?

Пісар даведаўся.

— Яшчэ 24 чалавекі ды жанчыны.

— Ну, што сталі, падыходзь!..—крыкнуў канвойны на яшчэ неправераных арыштантаў, якія ціснуліся адзін за адным.

Арыштанты ўжо больш як тры гадзіны стаялі ў радах, і не ў цяні, а на сонцы, чакаючы чаргі.

Работа гэта ішла ўнутры турмы, знадворку-ж, каля варты, стаяў, як звычайна, вартавы са стрэльбай, дзiesiąткі

са два ламавых пад рэчы арыштантаў і пад слабых і каля рогу кучка сваякоў і прыяцеляў, якія чакалі выхаду арыштантаў, каб пабачыць і, калі можна, пагутарыць і перадаць што-небудзь прызначаным на адпраўку. Да гэтай кучкі далучыўся і Нехлюдаў.

Ён прастаяў тут каля гадзіны. У канцы гадзіны за варотамі пачуўся бразгат ланцугоў, гукі крокаў, строгія галасы, пакашліванне і нягулка гамонка вялікага натоўпу. Так працягвалася мінут пяць. У гэты час уваходзілі і выходзілі ў Фортку надзірацелі. Урэшце пачулася каманда.

З грукатам адкрыліся вароты, бразгат ланцугоў зрабіўся гучнейшым, і на вуліцу вышлі канвойныя салдаты ў белых кіцелях, са стрэльбамі і—відавочна, як знаёмы і прывычны манеўр,—расстанавіліся шырокім кругам перад варотамі. Калі яны сталі, пачулася новая каманда, і парамі пачалі выходзіць арыштантаў ў блінападобных шапках на паголеных галовах, з мяшкямі за плячыма, цягнучы закутыя ногі і махаючы адной вольнай рукой, а другой падтрымліваючы мяшок. Спачатку ішлі катаржныя мужчыны, усе ў аднолькавых шэрых нагавіцах і халатах з тузамі на спінах. Усе яны—маладыя, старыя, худыя, тоўстыя, бледныя, чырвоныя, чорныя, вусатыя, барадатыя, безбародыя, рускія, татары, яўрэі—выходзілі, звонячы кайданамі і жвава махаючы рукой, нібы збіраючыся ісці некуды далёка, але, прайшоўшы крокаў 10, спыняліся і пакорліва станавіліся, па 4 у рад, адзін за адным. Следам за гэтымі, без перапынку, пацяклі з варот такія самыя паголеныя, без нажных кайданаў, але скутыя рука з рукой наручыямі людзі ў такіх самых адзеннях. Гэта былі сасланыя... Яны таксама жвава выходзілі, спыняліся і станавіліся таксама па 4 у рад. Потым ішлі „общественники“¹, потым жанчыны, таксама па чарзе, спачатку—катаржныя у турэмных шэрых кафтанах і хустках, потым—жанчыны сасланыя і што ішлі па сваёй волі за блізкімі, у сваіх гарадскіх і вясковых адзеннях. Некаторыя з жанчын неслі грудных дзяцей за поламі шэрых кафтану.

З жанчынамі ішлі на сваіх нагах дзеці: хлопчыкі і дзяўчынікі.

¹ „Общественники“—арыштант, які высылаецца на прысуду сельскага вобчастаа.

Дзеці гэтыя, як і жарабяты ў табуне, ціснуліся між арыштанткамі. Мужчыны становіліся моўчкі, толькі зрэдку пакашліваючы або робячы адрывістыя заўвагі. Сярод жанчын-жа чулася нязмоўчнёная гамонка. Нехлюдаву здавалася, што ён пазнаў Маславу, калі яна выходзіла; але потым яна загубілася сярод вялікай колькасці іншых, і ён бачыў толькі натоўп шэрых, нібы пазбаўленых чалавечай, асабліва жаночкай, уласцівасці істот з дзецьмі і мяшкамі, якія становіліся за мужчынамі.

Не глядзячы на тое, што ўсіх арыштантаў лічылі ў сценах турмы, канвойныя пачалі зноў лічыць, звяраючы з ранейшым падлікам. Пералічэнне гэта працягвалася доўга, асабліва таму, што некаторыя арыштанты рухаліся, пераходзячы з месца на месца, і тым блыталі падлік канвойных. Канвойныя лаялі і штурхалі арыштантаў, якія пакорліва, але са злосцю слухаліся, і зноў пералічвалі. Калі ўсіх зноў пералічылі, канвойны афіцэр загадаў нешта, і ў натоўпе адбылося замяшанне. Слабыя мужчыны, жанчыны і дзеці, выпярэдзваючы адзін аднаго, накіраваліся да фурманак і пачалі ўкладаць на іх мяшкі і потым самі ўлазіць на іх. Улазілі і садзіліся жанчыны з крыклівымі груднымі дзецьмі, вясе́лыя дзеці, якія спрачаліся за месцы, і панурыя, нахмураныя арыштанты.

Некалькі арыштантаў, зняўшы шапкі, падышлі да канвойнага афіцэра, аб нечым просячы яго. Як потым даведаўся Нехлюдаў, яны прасіліся на фурманкі. Нехлюдаў бачыў, як канвойны афіцэр моўчкі, не глядзячы на просьбіта, зацягваўся папяросай, і як потым раптам замахнуўся сваёй кароткай рукой на арыштанта, і як той, уцягнуўшы паголеную галаву ў плечы, чакаючы ўдару, адскочыў ад яго.

— Я цябе гэтакім дваранінам зраблю, што будзеш памятаць! Дойдзеш пешшу!—пракрычаў афіцэр.

Аднаго толькі высокага дзеда ў нажных кайданах, які хістаўся, афіцэр пусціў на фурманку, і Нехлюдаў бачыў, як гэты дзед, зняўшы сваю блінападобную шапку, хрысціўся, накіроўваючыся да фурманак, і як потым доўга не мог узлезці, бо кайданы перашкаджалі падняць слабую, старэчую, закутую нагу, і як баба, якая сядзела ўжо на калёсах, памагла яму, уцягнуўшы яго за руку.

Калі фурманкі ўсе напоўніліся мяшкамі, і на мяшкі селі тыя, якім гэта было дазволена, канвойны афіцэр зняў шапку, абцёр хусткай лоб, лысіну і чырвоную тоўстую шыю і перахрысціўся.

— Партыя, марш!—загадаў ён.

Салдаты бразнулі стрэльбамі, арыштанты, зняўшы шапкі, некаторыя левымі рукамі, пачалі хрысціцца, праважатыя нешта пракрычалі, нешта пракрычалі ў адказ арыштанты, жанчыны пачалі лямантаваць, і партыя, акружаная салдатамі ў белых кіцелях, рушыла, узнімаючы пыл звязанымі ланцугамі нагамі. Наперадзе ішлі салдаты, за імі, бразгаючы ланцугамі, катаржныя, па чатыры ў рад, за імі славаныя, потым „общественники“, скутыя рукамі па два наручнымі, потым жанчыны. Потым ужо ехалі нагружаныя і мяшкамі і слабымі фурманкі, на адной з якіх высока сядзела захутаная жанчына і, не перастаючы, вішчэла і галасіла.

XXXV

Шэсце было гэткае доўгае, што, калі пярэднія ўжо зніклі з вачэй, фурманкі з мяшкамі і слабымі толькі зрушылі. Калі фурманкі зрушылі, Нехлюдаў сеў на рамізніка, які чакаў яго, і загадаў яму перагнаць партыю, каб разгледзець сярод яе, ці няма знаёмых арыштантаў сярод мужчын, і потым, сярод жанчын, знайшоўшы Маславу, спытаць у яе, ці атрымала яна дасланыя ёй рэчы. Зрабілася вельмі горача. Ветру не было, і ўзняты тысячамі ног пыл стаяў увесь час над арыштантамі, якія рухаліся па сярэдзіне вуліцы. Арыштанты ішлі хуткім крокам, і нярысісты конік рамізніка Нехлюдава толькі павольна выпераджаў іх. Рад за радамі ішлі незнаёмыя дзіўнага і страшэннага выгляду істоты, рухаючы тысячамі аднолькава абутых і адзетых ног і ў такт хадзе махаючы, нібы ўзбадзёрваючы ісябе, вольнымі рукамі. Іх было гэтак багата, гэткія яны былі аднастайныя і ў гэткія асабліва дзіўныя ўмовы яны былі пастаўлены, што Нехлюдаву здавалася, што гэта не людзі, а нейкія асабліва дзіўныя, страшэнныя істоты. Гэта ўражанне знікла ў ім толькі таму, што ў натоўпе катаржных ён пазнаў ары-

штанта, забойцу Фёдарова, і сярод сасланых коміка Охоціна і яшчэ аднаго валацугу, які звяртаўся да яго. Усе амаль арыштантаў азіраліся, косячыся на таратайку, што выпярэджвала іх, і на пана, які сядзеў у ёй, пазіраючы на іх. Фёдараў кіўнуў галавой угору ў знак таго, што пазнаў Нехлюдава; Охоцін падміргнуў вокам. Але ні той, ні другі не пакланіліся, лічачы гэта недазволеным. Параўнаўшыся з жанчынамі, Нехлюдаў адразу-ж убачыў Маславу. Яна ішла ў другім радзе жанчын. З краю ішла пачырванелая каратканогая чарнавокая, вельмі непрыгожая жанчына, падтыкнуўшы халат за пояс—гэта была Хорашаўка. Потым ішла цяжарная жанчына, ледзьве цягнучы ногі, і трэцяя была Маслава. Яна несла мяшок на плячы і прама глядзела перад сабой. Твар яе быў спакойным і рашучым. Чацвертай у радзе з ёю бадзёра ішла маладая прыгожая жанчына, у кароткім халаце і пабабску падвязаанай хустцы,—гэта была Фядос'я. Нехлюдаў злез з таратайкі і падышоў да жанчын, каторыя рухаліся, жадаючы спытаць Маславу аб рэчах і аб тым, як яна сябе адчувае, але канвойны унтэр-афіцэр, што ішоў з гэтага боку партыі, адразу-ж заўважыўшы Нехлюдава, падбег да яго.

— Нельга, пане, падыходзіць да партыі—не дазваляецца,—крычаў ён, падыходзячы.

Падышоўшы бліжэй і пазнаўшы ў твар Нехлюдава (у турме ўжо ўсе ведалі Нехлюдава), унтэр-афіцэр прыклаў пальцы да фуражкі і, спыніўшыся каля Нехлюдава, сказаў:

— Цяпер нельга. На вакзале можаце, а тут не дазваляецца. Не адставай, марш!—крыкнуў ён на арыштантаў і, бадзёра, не гледзячы на спеку, трухам перабег у сваіх новых франтаўскіх ботах да свайго месца.

Нехлюдаў вярнуўся на тратуар і, загадаўшы рамізніку ехаць за ім, пайшоў разам з партыяй. Дзе ні праходзіла партыя, яна ўсюды звяртала на сябе змешаную з спачуваннем і жахам увагу. Праезджыя высоўваліся з экіпажаў і, пакуль маглі бачыць, праводзілі вачыма арыштантаў. Пешаходы спыняліся і здзіўлена і спалохана глядзелі на жудасную карціну. Некаторыя падыходзілі і падавалі міласціну. Міласціну прымалі канвойныя. Некаторыя, як загіпнатызаваныя, ішлі за партыяй, але потым спыняліся і, ківаючы гало-

вамi, толькі праводзілі партыю вачыма. З пад'ездаў і варот, клічучы адзін аднаго, выбягалі і з акон вывешваліся людзі і нерухома і моўчкі пазіралі на дзіўнае шэсце. На адным са скрыжаванняў партыя перашкодзіла праехаць багатай калясцы. На козлах сядзеў з блішчастым тварам тоўстазяды, з радамі гузікаў на спіне, кучар, у калясцы на заднім месцы сядзелі муж з жонкай: жонка, худая і бледная у светлым капелюшы з яркім парасонам, і муж у цыліндры і светлым франтаўскім паліто. Наперадзе супроць іх сядзелі іхнія дзеці: прыбраная і свежанькая, як кветка, дзяўчынка з распущанымі русымі валасамі, таксама з яркім парасонам, і васьмігадовы хлопчык з даўгой, худой шыяй і выпатымі лапаткамі, у матроскім капелюшы, аздобленым доўгімі істужкамі. Бацька злосна папікаў кучара за тое, што ён своечасова не аб'ехаў партыю, і яна цяпер затрымлівае іх, а маці грэбліва жмурылася і маршчынілася, закрываючыся ад сонца і пылу шаўковым парасонам, які яна насунула зусім на твар. Тоўстазяды кучар сярдзіта хмурыўся, выслухоўваючы несправядлівую лаянку гаспадара, які сам-жа загадаў яму ехаць па гэтай вуліцы, і ледзь стрымліваў узмыленых падаброцямі і шыяй вараных жарабкоў, якія ірваліся ўперад.

Гарадавы жадаў усёй душой зрабіць паслугу ўласніку багатай каляскі і прапусціць яго, прыпыніўшы арыштантаў, але ён адчуваў, што ў гэтым шэсці была панурая ўрачыстасць, якую нельга было парушыць нават і для гэтага багатага пана. Ён толькі прыклаў руку да казырка ў адзнаку сваёй павягі перад багаццем і строга глядзеў на арыштантаў, нібы абяцаючы ва ўсякім разе абараніць ад іх седакоў каляскі. Так што каляска павінна была чакаць праходжання ўсяго шэсця і паехала толькі тады, калі прагрымеў апошні ламавік з арыштанткамі, што сядзелі на мяшках, сярод каторых істэрычная жанчына, якая было заціхла, а убачыўшы багатую каляску, пачала зноў рыдаць і вішчэць. Толькі тады злёгка варухнуў лейцамі кучар, і варанья рысакі, звінючы падковамі па бруку панеслі каляску, якая мякка ўздрыгала на гумавых шынах, на дачу, куды ехалі весяліцца муж, жонка, дзяўчынка і хлопчык з тонкай шыяй і выпатымі лапаткамі.

Ні бацька, ні маці не растлумачылі ні хлопчыку, ні дзяўчынцы таго, што яны бачылі. Так што дзеці павінны былі самі вырашыць пытанне аб значэнні гэтага шэсця.

Дзяўчынка, зразумеўшы выраз твара бацькі і маткі, вырашыла пытанне так, што гэта былі людзі зусім іншыя, чым яе бацькі і іхнія знаёмыя, што гэта былі дрэнныя людзі, і што таму з імі іменна гэтак і трэба рабіць, як зрабілі з імі. І таму дзяўчынцы было толькі страшна, і яна была рада, калі гэтыя людзі згубіліся з вачэй. Але, не міргаючы і не адводзячы вачэй, хлопчык з доўгай худой шыяй, што пазіраў на шэсце арыштантаў, вырашыў пытанне інакш. Ён ведаў яшчэ цвёрда і непарушна, даведаўшыся пра гэта проста ад бога, што людзі гэтыя былі якраз такімі самымі, як і ён сам, як і ўсе людзі, і што таму гэтым людзям нехта зрабіў нешта дрэннае—такое, чаго не павінны рабіць; і ён шкадаваў іх, і ён адчуваў жах і перад тымі людзьмі, каторыя былі закуты і паголены, і перад тымі, якія іх закавалі і пагалілі. І таму ў хлопчыка ўсё больш і больш распухалі губы, і ён рабіў вялікія намаганні, каб не заплакаць, думаючы, што плакаць у гэтых выпадках сорамна.

XXXVI

Нехлюдаў ішоў такім самым хуткім крокам, якім ішлі арыштанта, але і лёгка апранутаму, у лёгкім паліто яму было дужа гарача, галоўнае—душна ад пылу і нерухомага гарачага паветра, якое стаяла на вуліцах. Прайшоўшы блізка чвэртку вярсты, ён сеў на рамізніка і паехаў уперад, але пасярэдзіне вуліцы ў таратайцы яму здалося яшчэ гарачэй. Ён паспрабаваў выклікаць у сябе думкі аб учарашняй размове з шваграм, але цяпер гэтыя думкі ужо не хвалявалі яго, як раніш. Іх заслانیлі ўражання выхаду з турмы і шэсця парты. Галоўнае-ж—было да млоснасці гарача. Каля плота, у цені дрэваў, зняўшы шапкі, стаялі два хлопчыкі-рэалісты над марожанікам, які прысеў перад імі на каленкі. Адзін з хлопчыкаў ужо еў са смакам, абсмоктваючы рагавую лыжачку, другі чакаў маленькай шклянкі, якая поўна накладалася нечым жоўтым.

— Дзе-б тут напіцца?—спытаў Нехлюдаў свайго рамініка, адчуўшы непераможнае жаданне асвязацца.

— Зараз тут тракцір добры,—сказаў рамінік і, завярнуўшы за рог, падвёз Нехлюдава да пад'езду з вялікай шыльдай.

Пульхны прыказчык, у кашулі, за стойкай і некалі белыя афіцыянты, якія з прычыны адсутнасці наведвальнікаў сядзелі каля сталоў, з цікаўнасцю агледзелі незвычайнага гасця і прапанавалі свае паслугі. Нехлюдаў папрасіў сельтэрскай вады і сеў далей ад акна за маленькі столік з брудным абрусам.

Два чалавекі сядзелі за сталом за чайным прыборам і бутэлькай з белага шкла, абціралі з ілбоў пот і нешта ціхамірна вылічвалі. Адзін з іх быў чорны і пляшывы, з такім самым бардзюрам чорных валасоў на патыліцы, які быў у Ігнація Нікіфаравіча. Уражанне гэта напаміла Нехлюдаву зноў учарашнюю размову з шваграм і сваё жаданне пабачыцца з ім і сястрой да ад'езду. „Напэўна не паспею да ад'езду,—падумаў ён.—Лепш напішу ліст“. І, папрасіўшы паперы, канверт і марку, ён пачаў, прыхлэбваючы свежую шыпучую ваду, абмяркоўваць, што ён напіша. Але думкі яго разбягаліся, і ён ніяк не мог напісаць ліста.

„Мілая Наташа, не магу паехаць пад цяжкім уражаннем учарашняй размовы з Ігнаціем Нікіфаравічам...“—пачаў ён. „Што-ж далей? Прасіць дараваць тое, што я ўчора сказаў? Але я сказаў тое, што думаў. І ён падумае, што я выракаюся. І потым гэта яго ўмешванне ў мае справы... Не, не магу“,—і, адчуўшы, як узнімаецца ў ім нянавіць да гэтага чужога, самаўпэўненага чалавека, які не разумеў яго, Нехлюдаў паклаў няскончаны ліст у кішэню і, расплаціўшыся, вышаў на вуліцу і паехаў даганяць партыю.

Спякота зрабілася яшчэ мацнейшай. Сцены і каменні нібы дыхалі гарачым паветрам. Ногі, здавалася, абпякаліся аб распалены брук, і Нехлюдаў адчуў нешта некштальт апёку, калі ён голай рукой дакрануўся да лакаванага крыла таратайкі.

Конь вялым трухам, пагрукваючы роўнамерна падковамі па пыльным і няроўным бруку, цягнуўся па вуліцах; ра-

мізнік раз-по-раз засынаў; Нехлюдаў-жа сядзеў, ні аб чым не думаючы, абыякава гледзячы перад сабой. На спуску вуліцы, супроць варот вялікага дома, стаяла кучка народу і канвойны са стрэльбай. Нехлюдаў спыніў рамізніка.

— Што гэта?—спытаў ён у дворніка.

— З арыштантам нешта.

Нехлюдаў сышоў з таратайкі і падышоў да кучкі людзей. На няроўных каменнях адхоністага ля тратуара бруку ляжаў галавой ніжэй ног шырокі немалады арыштант з рыжай барадой, чырвоным тварам і плюскатым носам, у шэрым халаце і такіх самых нагавіцах. Ён ляжаў на спіне, раскрыўшы далонямі ўніз пакрытыя вяснянкамі рукі, і пасля вялікіх перапынкаў, роўнамерна паторгваючыся высокімі і магутнымі грудзьмі, усхліпваў, гледзячы на неба ўтаропленымі, налітымі крывёй вачыма. Над ім стаялі нахмураны гарадавы, разносчык, лістаносец, прыказчык, старая жанчына з парасонам і стрыжаны хлопчык з пустой кашолкай.

— Аслаблі, седзячы ў замку, знядужыліся, а іх вядуць у самае пекла,—асуджаў некага прыказчык, звяртаючыся да Нехлюдава, які падыходзіў.

— Памрэ, мабыць,—гаварыла плаксівым голасам жанчына з парасонам.

— Развязаць кашулю трэба,—казаў лістаносец.

Гарадавы пачаў нязграбна развязаць цясёмкі на жылістай чырвонай шы. Пальцы яго дрыжэлі. Ён, відавочна, хваляваўся і бянтэжыўся, але ўсё-такі лічыў патрэбным звярнуцца да натоўпу.

— Чаго пазбіраліся? І так горача. Ад ветру сталі.

— Павінен доктар аглядаць,—каторых слабых пакідаць. А то павялі ледзьве жывога,—казаў прыказчык, відавочна хвалячыся сваім веданнем парадкаў.

Гарадавы, развязаўшы цясёмкі кашулі, выпрастаўся і азірнуўся.

— Разыходзьцеся, кажу. Не ваша-ж справа, чаго не бачылі?—гаварыў ён, звяртаючыся за спачуваннем да Нехлюдава, але, не знайшоўшы ў яго поглядзе спачування, зірнуў на канвойнага.

Але канвойны стаяў збоку, і, аглядаючы свой збіты абцас, адносіўся зусім абьякава да збянтэжанасці гарадавога.

— Чыя справа, тыя не дбаюць. Людзей марыць голадам хіба парадак?

— Арыштант—арыштант, а ўсё-ж чалавек,—гаварылі ў натоўпе.

— Пакладзіце яму галаву вышэй ды вады дайце,—сказаў Нехлюдаў.

— Па ваду пайшлі,—адказаў гарадавы і, узяўшы падпахі арыштанта, ледзь-ледзь перацягнуў тулава вышэй.

— Чаго пазбіраліся?—пачуўся раптам рашучы пагрозлівы голас, і да кучкі людзей, што сабралася вакол арыштанта, шпаркімі крокамі падышоў акалотачны ў надвычайна чыстым і бліскучым кіцелі і яшчэ больш бліскучых высокіх ботах.—Разыйдзіцеся! Няма чаго тут стаяць!—крыкнуў ён на натоўп, яшчэ не бачачы, чаму сабраўся натоўп. Падышоўшы-ж бліжэй і ўбачыўшы арыштанта, які паміраў, ён кінуў галавой, нібы ўхваляючы гэта, і звярнуўся да гарадавога:

— Як так?

Гарадавы далажыў, што ішла партыя і арыштант упаў, канвойны загадаў пакінуць.

— Дык што-ж? У ўчастак трэба. Рамізніка.

— Пабег дворнік,—сказаў гарадавы, прыкладаючы руку да казырка.

Прыказчык нешта пачаў было пра спеку.

— Твая справа гэта? А? Ідзі сваёй дарогай,—праказаў акалотачны і так строга зірнуў на яго, што прыказчык змоўк.

— Вады трэба даць выпіць,—сказаў Нехлюдаў.

Акалотачны строга зірнуў і на Нехлюдава, але нічога не сказаў. Калі-ж дворнік прынёс у кружцы ваду, ён загадаў гарадавому прапанаваць арыштанту. Гарадавы падняў захіленую галаву і паспрабаваў уліць ваду ў рот, але арыштант не прымаў яе; вада вылівалася па барадзе і мачыла на грудзях куртку і зрэбную пыльную кашулю.

— Лі на галаву!—загадаў акалотачны, і гарадавы, зняўшы падобную на блін шапку, выліў ваду і на рыжыя кучаравыя валасы і на голы чэрап.

Вочы арыштанта, нібы спалохана, больш адкрыліся, але становішча яго не змянілася. Па твары яго цяжкі брудныя пацёкі ад пылу, але рот так-жа роўнамерна ўсхліпваў, і ўсё цела ўздрыгвала.

— А гэты што-ж? Узяць гэтага,—звярнуўся акалотачны да гарадавога, паказваючы на нехлюдаўскага рамізніка.— Давай! Гэй, ты!

— Заняты,—панура, не падымаючы вачэй, вымавіў рамізнік.

— Гэта мой рамізнік,—сказаў Нехлюдаў,—але вазьміце яго. Я заплачу,—дадаў ён, звяртаючыся да рамізніка.

— Ну, чаго сталі?—крыкнуў акалотачны.—Бярыце!

Гарадавы, дворнікі і канвойныя паднялі паміраючага, панеслі да таратайкі і пасадзілі на сядзенне. Але ён не мог сам трымацца; галава яго завальвалася назад, і ўсё цела спаўзала з сядзення.

— Кладзі лёжма!—загадаў акалотачны.

— Нічога, ваша благароддзе, я так давязу,—сказаў гарадавы, цвёрда ўсаджваючыся побач з паміраючым на сядзенне і абхапляючы яго моцнай правай рукой падпахі.

Канвойны падняў абутыя ў коты без падвёртак ногі і паставіў і выцягнуў іх пад козлы.

Акалотачны азірнуўся і, убачыўшы на бруку падобную на блін шапку арыштанта, падняў яе і надзеў на захіленую назад мокрую галаву.

— Марш!—загадаў ён.

Рамізнік сярдзіта азірнуўся, паківаў галавой і, у суправаджэнні канвойнага, паехаў шагам назад да прыватнага дома. Цела з галавой, якое хісталася ва ўсе бакі, спаўзала, і гарадавы, што сядзеў з арыштантам, безупынна перахопліваў яго. Канвойны, ідучы побач, папраўляў ногі. Нехлюдаў пайшоў за імі.

XXXVII

Пад'ехаўшы да ўчастка міма пажарнага вартавога, таратайка з арыштантам уехала на двор паліцэйскага ўчастка і спынілася каля аднаго з пад'ездаў.

На дварэ пажарныя, закасаўшы рукавы, гучна гамонячы і смеючыся, мылі нейкія дрогі.

Як толькі таратайка спынілася, некалькі гарадавых акружылі яе і падхапілі пазбаўленае жыцця цела арыштанта падпахі і ногі і знялі яго з таратайкі, якая вішчэла пад ім.

Гарадавы, што прывёз арыштанта, сыйшоўшы з таратайкі, памахаў адубянелай рукой, зняў фуражку і перахрысціўся. Мёртвага-ж панеслі ў дзверы і ўгору па сходах. Нехлюдаў пайшоў за ім. У невялікім брудным пакоі, куды прынеслі мёртвага, было 4 ложка. На двух сядзелі ў халатах два хворыя, адзін крывароты з абвязанай шыяй, другі сухотны. Два ложка былі вольныя. На адзін з іх паклалі арыштанта. Маленькі чалавек з бліскучымі вачыма і бровамі, якія рухаліся безупынна, у адной бялізне і панчохах, хуткімі мяккімі крокамі падышоў да арыштанта, паглядзеў на яго, потым на Нехлюдава і гучна зарагатаў. Гэта быў вар'ят, які знаходзіўся ў прыймовым пакоі.

— Хочуць запалохаць мяне,—загаварыў ён.—Толькі-ж—не ўдасца.

Услед за гарадавымі, што прынеслі мёртвага, увайшлі акалотачны і фельчар.

Фельчар, падышоўшы да мёртвага, узяў жаўтаватую, пакрытую вяснянкамі, яшчэ мяккую, але ўжо змярцвела-бледную руку арыштанта, патрымаў яе, потым пусціў. Яна вяла ўпала на живот нябожчыка.

— Гатоў,—сказаў фельчар, кіўнуўшы галавой, але, відаць, для парадку, расшпіліў мокрую зрэбную кашулю мерцвяка і, адкінуўшы ад вуха свае кучаравыя валасы, прыклаўся да жаўтаватых нерухомых высокіх грудзей арыштанта. Усе маўчалі. Фельчар прыпадняўся, яшчэ кіўнуў галавой і дакрануўся пальцам спачатку да аднаго, потым да другога павека над адкрытымі блакітнымі ўтаропленымі вачыма.

— Не спалохаеце, не спалохаеце,—гаварыў вар'ят, увесь час плюючы ў напрамку да фельчара.

— Што-ж?—спытаў акалотачны.

— Што-ж?—паўтарыў фельчар.—У трупяню аднесці трэба.

— Глядзіце, ці правільна?—спытаў акалотачны.

— Пара ведаць,—сказаў фельчар, для нечага закрываючы адкрытыя грудзі мерцвяка.—Дык я пашлю за Мацвей Іванычам, няхай паглядзіць. Петроў, ідзі,—сказаў фельчар і адышоўся ад мерцвяка.

— Аднесці ў трупярню,—сказаў акалотачны. А ты тады прыходзь у канцылярыю,—распішашся,—дадаў ён канвойнаму, які ўвесь час не адставаў ад арыштанта.

— Слухаю,—адказаў канвойны.

Гарадавья паднялі мерцвяка і панеслі зноў уніз па сходнях. Нехлюдаў хацеў ісці за імі, але вар'ят затрымаў яго.

— Вы-ж не ў змове, дык дайце папяроску,—сказаў ён.

Нехлюдаў дастаў партабак і даў яму. Вар'ят, водзячы бровамі, пачаў вельмі хутка гаворачы, расказваць, як яго мучаць гіпнозам.

— Яны-ж усе супроць мяне і праз сваіх медыумаў мучаць, мардуюць мяне...

— Даруйце мне,—сказаў Нехлюдаў і, не даслухаўшы яго, вышаў на двор, жадаючы ведаць, куды аднясуць мёртвага.

Гарадавья, несучы труп, прайшлі ўжо ўвесь двор і ўваходзілі ў пад'езд сутарэння. Нехлюдаў хацеў падысці да іх, але акалотачны спыніў яго.

— Вам што трэба?

— Нічога,—адказаў Нехлюдаў.

— Нічога, дык і ідзіце.

Нехлюдаў скарыўся і пайшоў да свайго рамізніка. Рамізнік яго дрымаў. Нехлюдаў пабудзіў яго і паехаў зноў да вакзала.

Не ад'ехаў ён і 100 крокаў, як сустрэў зноў у суправаджэнні канвойнага ламавья калёсы, на якіх ляжаў другі, відавочна ўжо памершы арыштанта. Арыштанта ляжаў на спіне на калёсах, і паголеная галава яго з чорнай бародкай, пакрытая шапкай, падобнай на блін, якая з'ехала на твар да носа, трэслася і білася пры кожным штуршку калёс. Ламавік у тоўстых ботах кіраваў канём, ідучы побач. Ззаду ішоў гарадавы. Нехлюдаў крануў за плячо свайго рамізніка.

— Што робяць!—сказаў рамізнік, спыняючы каня.

Нехлюдаў злез з таратайкі і ўслед за ламавым, зноў міма пажарнага вартавога, увайшоў на двор участка. На дварэ цяпер пажарныя ўжо скончылі мыць дрогі, і на іхнім месцы стаяў высокі кастлявы брандмаёр з сінім аколышам і, заклаўшы рукі ў кішэні, строга глядзеў на буланага з нагрызанай шыяй жарабка, якога пажарны вадзіў перад ім. Жарабок кульгаў на пярэдняю нагу, і брандмаёр сярдзіта гаварыў нешта ветэрынару, які стаяў тут-жа.

Акалотачны стаяў таксама тут. Ubачыўшы другога мерцвяка, ён падышоў да ламавіка.

— Дзе паднялі?—спытаў ён, незадаволена паківаўшы галавой.

— На Старай Гарбатаўскай,—адказаў гарадавы,

— Арыштант?—запытаў брандмаёр.

— Так точна.

— Другі сёння,—сказаў акалотачны.

— Ну, парадкі. Але [і спека-ж, — сказаў брандмаёр і, звярнуўшыся да пажарнага, каторы адводзіў кульгавага буланага, крыкнуў:—У крайняе стойла пастаў! Я цябе, сукинага сына, навучу, як коней калечыць, якія даражэй за цябе, шэльмы, каштуюць.

Мерцвяка, таксама, як і першага, паднялі з калёсаў гарадавыя і панеслі ў прыёмовы пакой. Нехлюдаў, як загіпнатызаваны, пайшоў за імі.

— Вам чаго?—спытаў яго адзін гарадавы.

Ён, не адказваючы, ішоў туды, куды яны неслі мерцвяка.

Вар'ят, седзячы на ложку, прагна курыў папяросу, якую яму даў Нехлюдаў.

— А, вярнуліся!—сказаў ён і зарагатаў. Ubачыўшы мерцвяка, ён наморшчыўся.—Зноў,—сказаў ён.—Абрыдлі, не хлопчык-жа я, праўда?—пытліва ўсміхаючыся, звярнуўся ён да Нехлюдава.

Нехлюдаў тым часам глядзеў на мерцвяка, якога цяпер ніхто не захінаў больш, і твар якога, раней закрыты шапкой, можна было ўвесь бачыць. Наколькі той арыштант быў агідным, настолькі гэты быў надзвычайна прыгожы і тварам і ўсім целам. Гэта быў чалавек у поўным росквіце

сіл. Не глядзячы на скалечаную брыццём палову галавы, невысокі круты лоб з выпуклінамі над чорнымі, цяпер змярцвелымі вачыма, быў вельмі прыгожы, таксама як і невялікі з гарбінкай нос над тонкімі чорнымі вусамі. Пасіনেल्या цяпер губы склаліся ў усмешку; невялікая бародка толькі акружала ніжнюю частку твара, і на паголеным баку чэрапа віднелася невялікае моцнае і прыгожае вуха. Выраз твара быў і спакойны, і суровы, і добры. Не гаворачы ўжо аб тым, што па твары гэтым можна было бачыць, якія магчымасці духоўнага жыцця былі загублены ў гэтым чалавеку,— па тонкіх касцях рук і закутых ног і па дужых мускулах усіх прапарцыянальных членаў можна было бачыць, якая гэта была прыгожая, моцная, спрытная чалавечая жывёла, як жывёла ў сваім родзе куды больш дасканалая, як той буланы жарабок, за псаванне якога гэтак злаваўся брандмаёр. А тым часам яго замардавалі, і не толькі ніхто не шкадаваў яго, як чалавека,—ніхто не шкадаваў яго, як дарэмна загубленую рабочую жывёлу. Адзінае пачуццё, выкліканае ва ўсіх людзях яго смерцю, было пачуццё дасады за клопаты, якія з'яўляліся ў выніку неабходнасці пазбавіцца ад гэтага цела, якое пагражала гніццём.

У прыймовы пакой увайшлі доктар з фельчарам і прыватны. Доктар быў моцны прысадзісты чалавек у часуічовым пінжаку і такіх самых вузкіх панталонах, якія абцягвалі яго мускулістыя сцёгны. Прыватны быў маленькі, тоўсты, з падобным на кулю чырвоным тварам, які рабіўся яшчэ больш круглым ад яго прывычкі набіраць у шчокі паветра і павольна выпускаць яго. Доктар падсеў на ложак да мерцвяка, таксама, як і фельчар, дакрануўся да рукі, паслушаў сэрца і ўстаў, папраўляючы панталоны.

— Мярцвейшыя не бываюць,—сказаў ён.

Прыватны набраў поўны рот паветра і паволі выпусціў яго.

— З якой турмы?—звярнуўся ён да канвойнага.

Канвойны адказаў і напамніў пра кайданы, якія былі на памершым.

— Загадаю зняць; хвала богу, кавалі ёсць,—сказаў прыватны і, зноў надзьмуўшы шчокі, пайшоў да дзвярэй, павольна выпускаючы паветра.

— Чаму-ж гэта так?—звярнуўся Нехлюдаў да доктара. Доктар паглядзеў на яго праз акулёры.

— Што, чаму так? Што паміраюць ад сонечнага ўдару? А так, седзячы без руху, без святла ўсю зіму, і раптам на сонца, ды ў гэткі дзень, як сёння, ды ідуць натоўпам, свежага паветра нехапае. Вось і ўдар.

— Дык навошта-ж іх пасылаюць?

— А гэта вы іх спытайце. А вы, уласна, хто?

— Я старонні.

— А-а!.. Бывайце. Я не маю часу,—сказаў доктар і, з дасадай смаргнуўшы ўніз панталоны, накіраваўся да ложкаў хворых.

— Ну, твае справы як?—звярнуўся ён да крываротага бледнага чалавека з завязанай шыяй.

Вар'ят тым часам сядзеў на сваім ложку і, перастаўшы курыць, пляваў у напрамку да доктара.

Нехлюдаў сышоў уніз на двор і міма пажарных коней, і курэй, і вартавога ў меднай касцы прайшоў у вароты, сеў на свайго рамізніка, які зноў было заснуў, і паехаў на вакзал.

XXXVIII

Калі Нехлюдаў прыехаў на вакзал, арыштанты ўжо ўсе сядзелі ў вагонах за вокнамі з кратамі. На платформе стаяла некалькі чалавек праважатых: іх не падпускалі да вагонаў. Канвойныя сёння былі асабліва заклапочаны. Па дарозе ад турмы да вакзала ўпала і памерла ад удару, апрача тых двух чалавек, якіх бачыў Нехлюдаў, яшчэ тры чалавекі: аднаго адвезлі, таксама, як першых двух, у бліжэйшы ўчастак, і два ўпалі ўжо тут, на вакзале¹. Заклапочаны канвойныя былі не тым, што памерла пад іхнім канвоем пяць чалавек, якія-б маглі астацца жывымі. Гэта іх не займала, а займала іх толькі тое, каб выканаць усё тое, што па закону патрабавалася ў гэтых выпадках: здаць

¹ У пачатку 80-х гадоў пяць чалавек арыштантаў памерлі ў адзін дзень ад сонечнага ўдару ў той час, калі іх пераводзілі з Бутырской турмы на вакзал Ніжгародскай чыгункі.

куды трэба мёртвых і іхнія паперы і рэчы і выключыць іх з ліку тых, якіх трэба везці ў Ніжні, а гэта было вельмі клапатліва, асабліва ў гэткую спеку.

І вось гэтым і былі заняты канвойныя, і таму, пакуль усё гэта не было зроблена, не пускалі Нехлюдава і іншых, што таксама прасілі аб гэтым, падысці да вагонаў. Нехлюдава, аднак, усё-ж такі пусцілі, таму што ён даў грошай канвойнаму унтэр-афіцэру. Унтэр-афіцэр гэты прапусціў Нехлюдава і прасіў яго толькі хутчэй пагаварыць і адысці, каб не бачыў начальнік. Усіх вагонаў было 18, і ўсе, апрача вагона начальства, былі поўна набіты арыштантамі. Праходзячы каля акон вагонаў, Нехлюдаў прыслухоўваўся да таго, што адбывалася ў іх. Ва ўсіх вагонах чуўся звон кайданаў, мітусніна, гамонка, перасыпаная бязглуздай лаянкай, але нідзе не гаварылася, як таго чакаў Нехлюдаў, аб памёршых у дарозе таварышах. Гаварылі больш пра мяшкі, пра ваду і пра выбар месца. Заглянуўшы ў акно аднаго з вагонаў, Нехлюдаў убачыў у сярэдзіне яго, у праходзе, канвойных, якія здымалі з арыштантаў наручні. Арыштанты працягвалі рукі, і адзін канвойны ключом адмыкаў замок на наручных і здымаў іх. Другі збіраў наручні. Прайшоўшы ўсе мужчынскія вагоны, Нехлюдаў падышоў да жаночых. У другім з іх чуўся роўнамерны жаночы стогн з прымаўленнем. „О-о-о! Матулечка! О-о-о! Матулечка, родная!“

Нехлюдаў прайшоў міма і, як паказаў канвойны, падышоў да акна трэцяга вагона. З акна, як толькі Нехлюдаў наблізіў да яго галаву, тхнула гарачынёй, насычанай густой парай чалавечага поту, і выразна пачуліся вісклівыя жаночыя галасы. На ўсіх лавах сядзелі, расчырванеўшыся, потныя жанчыны ў халатах і кофтах і звонка гутарылі. Бліжэйшыя замаўчалі і пасунуліся да яго. Маслава ў адной кофточцы і без хусткі сядзела каля процілеглага акна. Бліжэй сюды сядзела, усміхаючыся, белая Фядос'я. Пазнаўшы Нехлюдава, яна штурханула Маславу і рукой паказала ёй на акно. Маслава паспешна ўстала, накінула на чорныя валасы хустку і з усмешкай на ўзбудзёраным, чырвоным, потным твары падышла да акна і ўзялася за краты.

- І гарачыня,—сказала яна, радасна ўсміхаючыся.
- Атрымалі рэчы?
- Атрымала, дзякую.
- Ці не трэба вам чаго?—спытаў Нехлюдаў, адчуваючы, як, нібы з лазні, тхне гарачынёй з душнага вагона.
- Нічога не трэба, дзякую.
- Напіцца-б,—сказала Фядос'я.
- Так, напіцца-б,—паўтарыла Маслава.
- Хіба ў вас няма вады?
- Ставяць, але ўсю выпілі.
- Зараз,—сказаў Нехлюдаў.—Я папрашу канвойнага. Цяпер да Ніжняга не пабачымся.
- А вы хіба едзеце?—нібы не ведаючы гэтага, сказала Маслава, радасна зірнуўшы на Нехлюдава.
- Еду з наступным поездам.
- Маслава нічога не сказала, і толькі праз некалькі секунд глыбока ўздыхнула.
- Што-ж гэта, паночак, праўда, што дванаццаць чалавек замардавалі да смерці?—сказала грубым мужчынскім голасам старая суровая арыштантка.
- Гэта была Караблёва.
- Я не чуў, што дванаццаць. Я бачыў двух,—сказаў Нехлюдаў.
- Кажуць дванаццаць. Няўжо-ж ім за гэта нічога не будзе. Вось д'яблы!
- А з жанчын ніхто не захварэў?—спытаў Нехлюдаў.
- Бабы цвярдзей,—смеючыся, сказала другая нізенькая арыштантка,—толькі вось адна раджаць надумалася. Вось заходзіцца,—сказала яна, паказваючы на суседні вагон, з якога чуліся ўсе тыя самыя стогны.
- Вы гаворыце, ці не трэба чаго,—сказала Маслава, стараючыся стрымаць губы ад радаснай усмешкі,—ці нельга гэтую жанчыну пакінуць, а то мучыцца. Вось-бы сказалі начальству.
- Добра, я скажу.
- А вось яшчэ,—ці нельга ёй Тараса, мужа свайго, пабачыць, дадала яна, вачыма паказваючы на Фядос'ю, якая ўсміхалася.—Ён-жа з вамі едзе.

— Пане, нельга размаўляць,—пачуўся голас канвойнага унтэр-афіцэра. Гэта быў не той, які пусціў Нехлюдава.

Нехлюдаў адышоўся і пайшоў шукаць начальніка, каб прасіць яго аб жанчыне, якая раджала, і аб Тарасе, але доўга не мог знайсці яго і дамагчыся адказу ад канвойных. Яны былі вельмі заклапочаны: адны вялі кудысьці нейкага арыштанта, другія бегалі купляць сабе харч і размяшчалі свае рэчы па вагонах, трэція прыслугоўвалі нейкай даме, якая ехала з канвойным афіцэрам, і неахвотна адказвалі на пытанні Нехлюдава.

Нехлюдаў убачыў канвойнага афіцэра ўжо пасля другога званка. Афіцэр, абціраючы сваёй кароткай рукой вусы, што закрывалі яму рот, і падняўшы плечы, рабіў вымову за нешта фельдфебелю.

— Вам што, уласна, трэба?—спытаў ён Нехлюдава.

— У вас жанчына раджае ў вагоне, дык я думаю трэба-б...

— Ну, і хай раджае. Тады відаць будзе,—сказаў канвойны, праходзячы ў свой вагон і жвава размахваючы сваімі кароткімі рукамі.

У гэты час прайшоў кандуктар з свістком у руцэ; пачуўся апошні званок, свісток, і сярод праважатых на платформе і ў жаночым вагоне пачуўся плач і лямант. Нехлюдаў стаяў побач з Тарасам на платформе і глядзеў, як адзін за адным цягнуліся міма яго вагоны з кратаванымі вокнамі, з якіх віднеліся паголеныя галовы мужчын. Потым параўняўся першы жаночы вагон, у акне якога відаць былі галовы праставалосых у хусцінках жанчын; потым другі вагон, у якім чуўся ўсё той-жа стогн жанчыны, потым вагон, у якім была Маслава. Яна разам з другімі стаяла каля акна і глядзела на Нехлюдава і жаласліва ўсміхалася яму.

XXXIX

Да адыходу пасажырскага поезда, з якім ехаў Нехлюдаў, аставалася дзве гадзіны. Нехлюдаў спачатку думаў за гэты час з'ездзіць яшчэ да сястры, але цяпер, пасля ўражанняў гэтай раніцы, адчуў сябе да гэткай ступені ўсхваляваным і разбітым, што, сеўшы на канапку першага

класа, зусім нечакана адчуў гэткую санлівасць, што павярнуўся на бок, паклаў пад шчаку далонь і адразу-ж заснуў. Яго пабудзіў лёкай у фракту, са значком і сарветкай.

— Пане, пане, ці не вы будзеце Нехлюдаў, князь? Пани вас шукаюць.

Нехлюдаў ускочыў, праціраючы вочы, і ўспомніў, дзе ён і ўсё тое, што было сёння раніцою.

У яго ўспамінах былі: шэсце арыштантаў, мерцвякі, вагоны з кратамі і замкнутыя там жанчыны, з якіх адна мучыцца, без дапамогі раджаючы, а другая жаласліва ўсміхаецца яму з-за жалезных кратаў. У сапраўднасці-ж было перад ім зусім іншае: устаўлены бутэлькамі, вазамі, кандэлябрамі і прыборамі стол, спрытныя лёкаі, якія сноўдалі каля стала. У глыбіні залы перад шафай, за вазамі з фруктамі і бутэлькамі, буфетчык і каля буфета спіны пасажыраў.

У той час, калі Нехлюдаў уставаў і садзіўся і пакрыху апамятаўся, ён заўважыў, што ўсе прысутныя з цікаўнасцю пазіралі на нешта, што адбывалася каля дзвярэй. Ён паглядзеў і ўбачыў шэсце людзей. Яны неслі на крэсле даму, галава якой была захутана лёгкім пакрывалам. Пярэдні насільшчык быў лёкай і здаўся знаёмым Нехлюдаву. Задні быў таксама знаёмы швейцар з галуном на шапцы. За крэслам ішла элегантная пакаёўка ў фартуху і кудзерках і несла вузельчык, нейкую круглую рэч у скураным футляры і парасоны. Яшчэ ззаду з сваімі адвіслымі тоўстымі губамі і апалектычнай шыяй, выпяўшы грудзі, ішоў князь Карчагін у дарожнай фуражцы і яшчэ ззаду—Місі, Міша, стрыечны брат, і знаёмы Нехлюдаву дыпламат Остэн з сваёй доўгай шыяй, выпятым кадыком і заўсёды вясёлым выглядам і настроем. Ён ішоў, нешта пагрозліва, але, відавочна, жартаўліва даказваючы Місі, якая ўсміхалася. Ззаду ішоў доктар, сярдзіта курачы папяросу.

Карчагіны пераязджалі з свайго падгародняга маёнтка да сястры княгіні ў яе маёнтак па Ніжагародскай дарозе.

Шэсце насільшчыкаў, пакаёўкі і доктара накіравалася ў дамскі пакой, выклікаючы цікаўнасць і павагу ўсіх прысутных. Стары-ж князь, прысеўшы да стала, адразу-ж паклікаў да сябе лёкаю і пачаў нешта заказваць яму.

Місі з Остэнам таксама спыніліся ў сталовай і толькі хацелі сесці, як убачылі ў дзвярах знаёмую і пайшлі ёй насустрач. Знаёмая гэта была Наталля Іванаўна. Наталля Іванаўна, разам з Аграфенай Пятроўнай, азіраючыся па баках, уваходзіла ў сталовую. Яна амаль адначасова ўбачыла Місі і брата. Яна раней падышла да Місі, толькі кінуўшы галавой Нехлюдаву; але, пацалаваўшыся з Місі, адразу-ж звярнулася да яго.

— Нарэшце я цябе знайшла,—сказала яна.

Нехлюдаў устаў, прывітаўся з Місі, Мішам і Остэнам і спыніўся, размаўляючы. Місі сказала яму пра пажар іхняга дома ў вёсцы, які прымусіў іх пераязджаць да цёткі. Остэн па гэтаму выпадку пачаў расказваць спешны анекдот пра пажар.

Нехлюдаў, не слухаючы Остэна, звярнуўся да сястры:

— Як я рад, што ты прыехала,—сказаў ён.

— Я ўжо даўно прыехала,—сказала яна.—Мы з Аграфенай Пятроўнай,—яна паказала на Аграфену Пятроўну, якая ў капелюшы і ватэрпруфе з ласкавай павагай здалёк канфузліва пакланілася Нехлюдаву, не жадаючы перашкаджаць яму,—усюды шукалі цябе.

— А я тут заснуў. Як я рад, што ты прыехала,—паўтарыў Нехлюдаў.—Я ліст табе пачаў пісаць,—сказаў ён.

— Няўжо?—сказала яна спалохана.—Аб чым-жа?

Місі з сваімі кавалерамі, заўважыўшы, што паміж братам і сястрой пачынаецца інтымная гутарка, адышлася ўбок. Нехлюдаў-жа з сястрой селі каля акна на аксамітную канапку побач з нейчымі рэчамі, пледам і кардонкай.

— Я ўчора, калі пайшоў ад вас, хацеў вярнуцца і пакацца, але не ведаў, як ён сустрэне,—сказаў Нехлюдаў.—Я нядобра гаварыў з тваім мужам, і мяне гэта мучыла,—сказаў ён.

— Я ведала, я ўпэўнена была,—сказала сястра,—што ты не хацеў. Ты-ж ведаеш...

І слёзы выступілі на яе вачах, і яна дакранулася да яго рукі. Фраза гэта была цмянай, але ён зразумеў яе цалкам і яго расчуліла тоё, што яна значыла. Словы яе значылі тоё, што, апроча яе любові, пануючай над усёй ёю,—

любові да свайго мужа, для яе важна і дорага яе любоў да яго, да брата, і што ўсякая сварка з ім—для яе цяжкая пакута.

— Дзякую, дзякую табе... Ах, што я бачыў сёння,— сказаў ён, раптам успамінаючы другога памёршага арыштанта.— Два арыштанта забіты.

— Як забіты?

— Так забіты. Іх павялі ў гэту спеку. І двое памерлі ад сонечнага ўдару.

— Не можа быць! Як? Сёння? Цяпер?

— Але, цяпер. Я бачыў іхнія трупы.

— Але дзеля чаго забілі? Хто забіў?—сказала Наталля Іванаўна.

— Забілі тыя, хто сілком вёў іх,—разлавана сказаў Нехлюдаў, адчуваючы, што яна глядзіць на гэту справу вачыма свайго мужа.

— Ах, божа мой!—сказала Аграфена Пятроўна, падыходзячы бліжэй да іх.

— Мы-ж не маем ніякага ўяўлення аб тым, што робіцца з гэтымі няшчаснымі, а трэба гэта ведаць,—дадаў Нехлюдаў, гледзячы на старога князя, які, завязаўшыся сарветкай, сядзеў каля стала за крушонам і ў гэты самы час азірнуўся на Нехлюдава.

— Нехлюдаў!—крыкнуў ён,—хочаце асвятліць? На дарогу цудоўна.

Нехлюдаў адмовіўся і адварнуўся.

— Але што-ж ты зробіш?—працягвала Наталля Іванаўна.

— Што магу. Я не ведаю, але адчуваю, што павінен нешта зрабіць. І што магу, тое зраблю.

— Так, так, я гэта разумею. Ну, а з гэтымі,—сказала яна, усміхаючыся і паказваючы вачыма на Карчагіна,—няўжо зусім скончана?

— Зусім, і я думаю, што з абодвух бакоў без жалю.

— Шкада. Я шкадую. Я яе люблю. Ну ўявім, што гэта так. Але навошта ты хочаш звязваць сябе?—дадала яна нясмела.—Навошта ты едзеш?

— Еду таму, што так трэба,—сур'ёзна і суха сказаў Нехлюдаў, нібы жадаючы спыніць гэту размову. Але

адразу-ж яму зрабілася сорамна за сваю халоднасць да сястры.

„Чаму не сказаць ёй усяго, што я думаю?—падумаў ён.— І хай і Аграфена Пятроўна пачуе“,—сказаў ён сабе, зірнуўшы на старую пакаёўку. Прысутнасць Аграфены Пятроўны яшчэ больш падахвочвала яго паўтарыць сястры сваё рашэнне.

— Ты гаворыш аб маім намеры ажаніцца з Кацюшай? Дык вось бачыш, я парашыў гэта зрабіць, але яна рашуча і цвёрда адмовіла мне,—сказаў ён, і голас яго задрыжэў, як дрыжэў заўсёды, калі ён гаварыў аб гэтым.—Яна не хоча маёй ахвяры і сама ахвяруе, для яе, у яе становішчы, шмат чым, і я не магу прыняць гэтай ахвяры, калі гэта мінутнае. І вось я еду за ёю і буду там, дзе яна будзе, і буду, колькі магу, памагаць, каб аблягчыць яе долю.

Наталля Іванаўна нічога не сказала. Аграфена Пятроўна пытліва пазірала на Наталлю Іванаўну і ківала галавой. У гэты час з дамскага пакоя вышла зноў шэсце. Той самы прыгожы лёкай Філіп і швейцар неслі княгіню. Яна спыніла насільшчыкаў, паклікала да сябе Нехлюдава і, жаласліва млеючы, працягнула яму белую ў пярсцёнках руку, з жахам чакаючы цвёрдага паціскання.

— *Erouvantage!*¹—сказала яна пра спеку.—Я не пераношу гэтага. *Se climat me tue*².—І, пагаварыўшы аб жахах рускага клімата і запрасіўшы Нехлюдава прыехаць да іх, яна дала знак насільшчыкам.—Дык абавязкова прыезджайце,—дадала яна, нахаду паварачваючы свой доўгі твар да Нехлюдава.

Нехлюдаў вышаў на платформу. Шэсце княгіні накіравалася направа, да першага класа. Нехлюдаў-жа з арцельшчыкам, які нёс рэчы, і Тарасам з сваім мяшком пайшлі налева.

— Вось гэта мой таварыш,—сказаў Нехлюдаў сястры, паказваючы на Тараса, гісторыю якога ён расказваў ёй раней.

¹ Жахліва.

² Гэты клімат мяне забівае.

— Ды няўжо ў трэцім класе?—спытала Наталля Іванаўна, калі Нехлюдаў спыніўся супроць вагона трэцяга класа, і арцельшчык з рэчамі і Тарас увайшлі ў яго.

— Ды мне лепш, я з Тарасам разам,—сказаў ён.—Вось яшчэ што, —дадаў ён,—дасюль я яшчэ не аддаў у Кузмінскім зямлю сялянам, так што ў выпадку маёй смерці твае дзеці атрымаюць спадчыну.

— Дзмітрый, годзе,—сказала Наталля Іванаўна.

— Калі-ж я і аддам, дык адно, што магу сказаць, гэта тое, што ўсё астатняе будзе іхнім, бо пэўна я не ажанюся, а калі ажанюся, дык не будзе дзяцей... так што...

— Дзмітрый, калі ласка, не гавары гэтага,—гаварыла Наталля Іванаўна, а тым часам Нехлюдаў бачыў, што яна была рада чуць тое, што ён сказаў.

Наперадзе, перад першым класам, стаяў толькі невялікі натоўп народу, усё яшчэ пазіраючы на той вагон, у які ўнеслі княгіню Карчагіну. Астатні народ быў ужо ўвесь на месцах. Запозненыя пасажыры, спяшаючыся, грукалі па дошках платформы, кандуктары зачынялі дзверцы і запрашалі падарожных садзіцца, а праважатых выходзіць.

Нехлюдаў увайшоў у распалены сонцам гарачы і смуродны вагон і адразу-ж вышаў на тормаз. Наталля Іванаўна стаяла супроць вагона ў сваім модным капелюшы і накідцы побач з Аграфенай Пятроўнай і, відавочна, шукала тэму для размовы і не знаходзіла. Нельга нават было сказаць: „écrivez“¹,—таму што яны ўжо даўно з братам смяяліся над гэтай звычайнай фразай падарожных. Тая кароткая размова аб грашовых справах і спадчыне адразу разбурыла наладжаныя было паміж імі чулыя брацкія адносіны; яны адчувалі сябе цяпер адчужонымі адзін ад аднаго. Так што Наталля Іванаўна была рада, калі поезд пайшоў, і можна было, толькі, ківаючы галавой, з сумным і ласкавым тварам казаць: „бывай, ну, бывай, Дзмітрый!“ Але як толькі вагон ад'ехаў, яна падумала аб тым, як перадасць яна мужу сваю размову з братам, і твар яе зрабіўся сур'ёзным і заклапочаным. І Нехлюдаву, не глядзячы на тое, што ён з

¹ „Пішыце“.

самымі лепшымі пачуццямі адносіўся да сястры і нічога не захоўваў ад яе, цяпер было цяжка, няёмка з ёю, і хацелася хутчэй аслабаніцца ад яе. Ён адчуваў, што няма больш той Наташы, якая некалі была гэткай блізкай яму, а ёсць толькі рабыня чужога яму і непрыемнага чорнага валасатага мужа. Ён ясна ўбачыў гэта, таму што твар яе асвятліўся асаблівым ажыўленнем толькі тады, калі ён загаварыў пра тое, што займала яе мужа,—пра аддачу зямлі сялянам, пра спадчыну. І ад гэтага было сумна яму.

XL

Спека ў распаленым на працягу цэльнага дня сонцам і напоўненым народам вялікім вагоне трэцяга класа была такая душная, што Нехлюдаў не пайшоў у вагон, а астаўся на тормазе. Але і тут дыхаць нечым было, і Нехлюдаў уздыхнуў усімі грудзямі толькі тады, калі вагоны выкаціліся з-за дамоў, і павеяла скразняком. „Але, забілі“, паўтарыў ён сабе словы, сказаныя сястры. І ў уяўленні яго з-за ўсіх уражанняў сёнешняга дня з надзвычайнай яскравасцю ўзнік прыгожы твар другога мёртвага арыштанта з усмешкай на вуснах, строгім выразам ілба і невялікім моцным вухам пад паголеным пасіненым чэрапам. „І што самае жудаснае, гэта тое, што забілі, і ніхто не ведае, хто яго забіў. А забілі. Павялі яго, як і ўсіх арыштантаў, па загаду Масленнікава. Масленнікаў, напэўна, зрабіў свой звычайны загад, падпісаў сваім дурным росчыркам паперу з друкаваным загадоўкам і, канечне, ужо ніяк не палічыць сябе вінаватым. Яшчэ менш можа лічыць сябе вінаватым турэмны доктар, які аглядаў арыштантаў. Ён акуратна выканаў свой абавязак, вылучыў слабых і ніяк не мог прадбачыць ні гэткай страшэннай спекі, ні таго, што іх павядуць гэтак позна і гэткім натоўпам. Сматрыцель?.. Але сматрыцель толькі выконваў прадпісанне аб тым, каб у такі-та дзень адправіць столькі-та катаржных, сасланых, мужчын і жанчын. Таксама не можа быць вінават і канвойны, якога абавязак складаўся з таго, каб з падлікам прыняць там-та столькі-та і там-та здаць столькі-та сама. Вёў ён партыю, як звычайна і як

належыць, і ніяк не мог прадбачыць, што такія моцныя людзі, як тыя два, якіх бачыў Нехлюдаў, не вытрымаюць і памруць. Ніхто не вінават, а людзі забіты і забіты ўсё-такі гэтымі самымі невінаватымі ў гэтых смерцях людзьмі“.

„Зрабілася ўсё гэта таму,—думаў Нехлюдаў,—што ўсе гэтыя людзі—губернатары, сматрыцелі, акалотачныя, гарадавья—лічаць, што ёсць на свеце такія становішчы, у якіх чалавечы абыход з чалавекам не з’яўляецца абавязковым. Бо ўсе гэтыя людзі—і Масленнікаў, і сматрыцель, і канвойны,—усе яны, калі-б не былі губернатарамі, сматрыцелямі, афіцэрамі, дваццаць разоў падумалі-б аб тым, ці можна адпраўляць людзей у гэткую спеку і гэткай кучай, дваццаць разоў у дарозе спыніліся-б і, убачыўшы, што чалавек млее, задыхаецца, вывелі-б яго з натоўпу, адвялі-б яго ў цень, далі-б вады, далі-б адпачыць і, калі здарылася няшчасце, выказалі-б спачуванне. Яны не зрабілі гэтага, нават перашкаджалі рабіць гэта іншым толькі таму, што яны бачылі перад сабой не людзей і свае абавязкі перад імі, а службу і яе патрабаванні, якія яны ставілі вышэй патрабаванняў чалавечых дачыне нняў. У гэтым усё“,—думаў Нехлюдаў.— „Калі можна прызнаць, што-б ні было значнейшым за пачуццё чалавекалюбства, хаця-б на адну гадзіну і хаця-б у якім-небудзь адным, выключным выпадку, дык няма злачынства, якое нельга было-б зрабіць з людзьмі, не лічачы сябе вінаватым“.

Нехлюдаў гэтак задумаўся, што і не заўважыў, як надвор’е змянілася: сонца схавалася за пярэднім нізкім, разадраным воблакам, і з заходняга гарызонта насоўвалася густая светлашэрая хмара, ужо выліваючыся там, недзе далёка, над палямі і лясамі, касым спорным дажджом. Ад хмары павявала вільготным дажджавым паветрам. Зрэдку хмару разразалі маланкі, і з грукатам вагонаў усё часцей і часцей змешваліся грывоты. Хмара надыходзіла бліжэй і бліжэй, касыя кроплі дажджу, гнаныя ветрам, пачалі пляміць пляцоўку тормаза і паліто Нехлюдава. Ён перайшоў на другі бок і, удыхаючы вільготную свежасць і хлебны пах зямлі, якая доўга чакала дажджу, глядзеў, як міма беглі сады, лясы, жаўтаватыя палі жыта, зялёныя яшчэ палоскі аўса і чорныя ба-

розны цёмназялёнай квітнеючай бульбы. Усё як быццам пакрылася, лакам: зялёнае рабілася зелянейшым, жоўтае— жаўцейшым, чорнае—чарнейшым.

— Яшчэ, яшчэ!—гаварыў Нехлюдаў, радуючыся ажыўленню палёў, садоў, гарадаў пад жыватворчым дажджом.

Пролівень ліў нядоўга. Хмара часткова вылілася, часткова прайшла, і на мокрую зямлю падалі ўжо апошнія простыя, частыя, дробныя кроплі. Сонца зноў выглянула, усё заблішчэла, а на ўсходзе загнулася над гарызонтам невысокая, але яркая, з густым фіялетавым колерам вясёлка, якая перарывалася толькі ў адным канцы.

„Але, пра што-ж гэта я думаў?—спытаў сябе Нехлюдаў, калі ўсе гэтыя змены ў прыродзе скончыліся, і поезд спусціўся ў выемку з высокімі адхонамі.—Так, я думаў аб тым, што ўсе гэтыя людзі: сматрыцель, канвойныя, усе гэтыя службоўцы, пераважна лагодныя, добрыя людзі, зрабіліся злымі толькі таму, што яны служаць“.

Ён успомніў абьякавасць Масленнікава, калі ён гаварыў яму аб тым, што робіцца ў турме, строгаць сматрыцеля, жорсткаць канвойнага афіцэра, калі ён не пускаў на фурманкі і не звярнуў увагі на тое, што ў поездзе мучыцца парадзіха.

„Усе гэтыя людзі, відавочна, былі неўразлівымі, непрамакальнымі для самага простага пачуцця спачування толькі таму, што яны служылі. Яны, як служачыя, былі непранікальнымі для пачуцця чалавекалюбства, як гэта брукаваная зямля для дажджу,—думаў Нехлюдаў, глядзячы на забрукаваныя рознакаляровымі каменнямі адхон выемкі, па якому дажджавая вада не ўсочвалася ў зямлю, а сцякала ручаінкамі.—Мабыць, і трэба абкладаць каменнямі выемкі, але сумна глядзець на гэту пазбаўленую расліннасці зямлю, якая-б магла радзіць хлеб, траву, кусты, дрэвы, як тыя, каторыя віднеюцца на версе выемкі. Тое самае і з людзьмі,—думаў Нехлюдаў,—мабыць і патрэбны гэтыя губернатары, сматрыцелі, гарадавыя, але жудасна бачыць людзей, пазбаўленых галоўнай чалавечай уласцівасці—любові і жаласці адзін да другога“.

„Уся справа ў тым,—думаў Нехлюдаў,—што людзі гэтыя прызнаюць законам тое, што не ёсць закон, і не

прызнаюць законам тое, што ёсць вечны, нязменны, безадкладны закон, самім богам напісаны ў сэрцах людзей. Таму мне і бывае так цяжка з гэтымі людзьмі,—думаў Нехлюдаў.— Я проста баюся іх. І сапраўды, людзі гэтыя страшныя. Больш страшныя, як разбойнікі. Разбойнік усё-такі можа пашкадаваць—гэтыя-ж не могуць пашкадаваць: яны застрахованы ад жалю, як гэтыя каменні ад расліннасці. Вось гэтым яны і жудасны. Гавораць, жудасны Пугачовы, Разіны. Гэтыя жудаснейшыя ў тысячу разоў,—працягваў ён думаць,—калі-б была дадзена псіхалагічная задача: як зрабіць так, каб людзі нашага часу, хрысціяне, гуманныя, проста добрыя людзі, рабілі самыя жудасныя злачынствы, не адчуваючы сябе вінаватымі, дык магчыма толькі адно вырашэнне: трэба, каб было тое самае, што ёсць, трэба, каб гэтыя людзі былі губернатарамі, сматрыцелямі, афіцэрамі, паліцэйскімі, г. зн., каб, па-першае, былі ўпэўнены, што ёсць такая справа, якая завецца дзяржаўнай службай, пры якой можна абыходзіцца з людзьмі, як з рэчамі, без чалавечага, брацкага дачынення да іх, а, па-другое, каб людзі гэтай самай дзяржаўнай службай былі звязаны так, каб адказнасць за вынікі іхніх учынкаў з людзьмі не лажылася ні на каго асобна. Па-за гэтымі ўмовамі няма магчымасці ў наш час рабіць такія жудасныя справы, як тыя, якія я бачыў сёння. Уся справа ў тым, што людзі думаюць, што ёсць становішчы, у якіх можна абыходзіцца з чалавекам без любові, а такіх становішчаў няма. З рэчамі можна абыходзіцца без любові: можна сячы дрэвы, рабіць цэглу, кавец жалеза без любові; але з людзьмі нельга абыходзіцца без любові таксама, як нельга абыходзіцца з пчоламі без асцярожнасці. Гэткую ўласцівасць маюць пчолы. Калі пачнеш абыходзіцца з імі неасцярожна, дык і ім пашкодзіш і сабе. Тое самае і з людзьмі. І гэта не можа быць іначай, таму што ўзаемная любоў паміж людзьмі ёсць асноўны закон жыцця чалавечага. Праўда, што чалавек не можа прымусіць сябе любіць, як ён можа прымусіць сябе працаваць, але з гэтага не выходзіць, што можна абыходзіцца з людзьмі без любові, асабліва, калі чаго-небудзь патрабуеш ад іх. Не адчуваеш любові да людзей, сядзі ціха,—думаў

Нехлюдаў, звяртаючыся да сябе,—займайся сабой, рэчамі, чым хочаш, але толькі не людзьмі. Як есці можна без шкоды і з карысцю толькі тады, калі хочацца есці, гэтак і з людзьмі можна абыходзіцца з карысцю і без шкоды толькі тады, калі любіш. Толькі дазволь сабе абыходзіцца з людзьмі без любові, як ты ўчора абыходзіўся з шваграм, і няма канца і краю жорсткасці і лютасці ў дачыненні да іншых людзей, як гэта я бачыў сёння, і няма мяжы пакуты для сябе, як я даведаўся пра гэта з усяго свайго жыцця. Але, але, гэта так,—думаў Нехлюдаў. Гэта добра, добра!“ — паўтараў ён сабе, адчуваючы падвойную асалоду—прахалоды пасля пякельнай спекі і ўсведамлення дасягнутай вышэйшай ступені яснасці ў пытанні, якое даўно займала яго.

XLI

Вагон, у якім было месца Нехлюдава, быў да паловы поўны народамі. Былі тут прыслуга, масцеравыя, фабрычныя, мяснікі, яўрэі, прыказчыкі, жанчыны, жонкі рабочых, быў салдат, былі дзве пані: адна маладая, другая паджылая з браслетамі на аголенай руцэ і пан са строгім выглядам з какардай на чорнай фуражцы. Усе гэтыя людзі, ужо заспакоеныя пасля размяшчэння, сядзелі ціха, хто лускаючы семкі, хто курачы папярсы, хто жвава гутарачы з суседзямі.

Тарас з шчаслівым выглядам сядзеў направа ад праходу, пільнуючы месца для Нехлюдава, і жвава гутарыў з мускулістым чалавекам у расшпіленай суконнай паддзёўцы, які сядзеў супроць яго. Гэта быў, як потым даведаўся Нехлюдаў, садоўнік, які ехаў на месца. Не даходзячы да Тараса, Нехлюдаў спыніўся ў праходзе каля паважнага на выгляд дзеда з белай барадой, у нанкавай паддзёўцы. Дзед гутарыў з маладой жанчынай у вясковым адзенні. Побач з жанчынай сядзела, далёка не дастаючы нагамі да падлогі, сямігадовая дзяўчынка ў новым сарафанчыку з касіцай амаль белых валасоў і, не перастаючы, лускала семкі. Азірнуўшыся на Нехлюдава, дзед падабраў з глянцавітай лаўкі, на якой ён сядзеў адзін, палу сваёй паддзёўкі і ласкава сказаў:

— Калі ласка, сядайце.

Нехлюдаў падзякаваў і сеў на паказанае месца. Як толькі Нехлюдаў сеў, жанчына працягвала спынены расказ. Яна расказвала пра тое, як яе ў горадзе сустрэў муж, ад якога яна цяпер вярталася.

— На масленіцу была, ды вось, бог даў, цяпер пабывала,— гаварыла яна.—Цяпер, калі бог дасць, на каляды.

— Добрая справа,—сказаў дзед, азіраючыся на Нехлюдава,—наведваць трэба, а то чалавек разбэсціцца, у горадзе жывучы.

— Не, дзядуля, мой—не такі чалавек. Не тое, што глупства якога, ён як красная дзяўчына. Грошы ўсе да капеечкі дамоў пасылае. А як дзяўчынку сустрэў—от узрадаваўся, што і сказаць нельга,—сказала жанчына ўсміхаючыся. Дзяўчынка, якая плявалася семкамі і слухала маці, нібы сцвярджаючы словы маці, зірнула спакойнымі, разумнымі вачыма ў твар дзеда і Нехлюдава.

— А разумны, дык і таго лепей,—сказаў дзед.—А вось гэтым не займаецца?—дадаў ён, паказваючы вачыма на парачку—мужа з жонкай, напэўна фабрычных. Яны сядзелі з другога боку праходу. Фабрычны—муж, прыставіўшы да рота бутэльку з гарэлкай, захіліўшы галаву, цягнуў з яе, а жонка, трымаючы ў руцэ мяшок, з якога вынята была бутэлька, уважліва глядзела на мужа.

— Не, мой і не п'е, і не курыць,—сказала жанчына, што гутарыла са старым, карыстаючыся выпадкам яшчэ раз пахваліць свайго мужа.—Такіх людзей, дзядуля, мала зямля родзіць. Вось ён які,—сказала яна, звяртаючыся і да Нехлюдава.

— Лепей не трэба,—паўтарыў дзед, гледзячы, як п'е фабрычны.

Фабрычны, адпіўшы з бутэлькі, падаў яе жонцы. Жонка ўзяла бутэльку і, смеючыся і ківаючы галавой, прыклала яе таксама да рота. Заўважыўшы на сабе погляд Нехлюдава і дзеда, фабрычны звярнуўся да іх:

— Што, паночку? Што п'ем мы? Як працуем—ніхто не бачыць, а вось як п'ем—усе бачаць. Зарабіў—і п'ю і жонку частую. І ўсё тут.

— Так, так,—сказаў Нехлюдаў, не ведаючы, што адказаць.

— Правільна, пане? Жонка мая жанчына цвёрдая! Я з жонкай у згодзе жыву, таму яна мне можа спачуваць. Правільна я кажу, Маўра?

— Ну, на, вазьмі. Не хачу болей,—сказала жонка, аддаючы яму бутэльку.—І чаго мелеш глупства,—дадала яна.

— Вось як,—працягваў фабрычны,—то добрая-добрая, а то і зарыпць, як калёсы непадмазанья. Маўра, так я кажу?

Маўра, смеючыся, п'яным жэстам махнула рукой.

— Ну, пачаў...

— Вось яно як, добрая-добрая да часу, а як занатурыцца, яна тое зробіць, што і падумаць нельга... Праўду я кажу. Вы мне, пане, даруйце. Я выпіў, ну, што-ж цяпер рабіць...—сказаў фабрычны і пачаў класціся спаць, схіліўшы галаву на калені жонкі, якая ўсміхалася.

Нехлюдаў пасядзеў некаторы час з дзедам, які расказаў яму пра сябе, што ён пячнік, 53 гады працуе і склаў на сваім вяку пячэй, што і ліку няма, а цяпер збіраецца адпачыць, але ўсё няма калі. Быў вась у горадзе, прыстроіў хлапцоў на работу, а цяпер едзе ў вёску наведарць сваякоў. Выслухаўшы расказ дзед, Нехлюдаў устаў і пайшоў на тое месца, якое пільнаваў для яго Тарас.

— Што-ж, пане, садзіцеся. Мы мяшок сюды адсунем,—ласкава сказаў, зірнуўшы ўгору, у твар Нехлюдава садоўнік, які сядзеў супроць Тараса.

— „В тесноте, да не в обиде“,—сказаў п'явучым голасам, усміхаючыся Тарас і, як пёрка, сваімі моцнымі рукамі падняў свой двухпудовы мяшок і перанёс яго да акна.—Месца шмат, а то і пастаяць можна, і пад лаўкай можна. Яшчэ як спакойна. А то сварыцца!—гаварыў ён, свецячыся добрадушшам і ласкавасцю.

Тарас гаварыў пра сябе, што калі ён не вып'е, у яго слоў няма, а што ў яго ад віна знаходзяцца словы добрыя, і ён усё сказаць можа. І сапраўды, цвярозым Тарас маўчаў; калі-ж выпіваў, што здаралася з ім рэдка і толькі ў асаблівых выпадках, дык ён рабіўся асабліва прыемна-гаваркім.

Ён гаварыў тады і багата і добра,—з вялікай прастасцю, шчырасцю і, галоўнае, ласкавасцю, якая так і свяцілася з яго добрых блакітных вачэй і з ветлівай усмешкай, што не выходзіла з вуснаў.

У гэткім становішчы ён быў сёння. Набліжэнне Нехлюдава на мінуту прымусіла яго замаўчаць. Але, прыладзіўшы мяшок, ён сеў, як раней, і, паклаўшы, дужыя рабочыя рукі на калені, глядзячы проста ў вочы садоўніку, працягваў свой расказ. Ён расказваў свайму новаму знаёмаму падрабязна гісторыю сваёй жонкі, за што яе саслалі, і чаму ён цяпер ехаў за ёю ў Сібір.

Нехлюдаў ніколі не чуў падрабязна гэтага расказа і таму з цікавасцю слухаў. Ён заспеў на тым месцы, калі атручэнне было зроблена, і ў сям'і даведаліся, што зрабіла гэта Фядос'я.

— Гэта я пра сваё гора расказваю,—сказаў Тарас, шчыра, як да прыяцеля, звяртаючыся да Нехлюдава.—На чалавека такога напаў душэўнага,—разгаварыліся, я і кажу.

— Так, так,—сказаў Нехлюдаў.

— Ну, вось, гэтакім чынам, братка ты мой, высветлілася справа. Узяла маці скавароднік гэты самы, „Іду,—гаворыць,—да урадніка“. Бацька ў мяне стары, правільны. „Пачакай,—гаворыць старая,—маладзіца—дзіцёнак зусім, сама не ведала, што рабіла, пашкадаваць трэба. Яна, можа, апамятаецца“. Куды там, не слухае нічога. „Пакуль мы яе трымаць будзем, яна,—гаворыць,—нас, як прусакоў звядзе“. Пайшлі, братка ты мой, да урадніка. Той адразу прыпёрся да нас... Адразу панятых.

— Ну, а ты што?—спытаў садоўнік.

— А я, браце ты мой, ад жывата валяюся ды блюю. Усе вантробы перавярнула, нічога і сказаць не магу. Тады запрог бацька калёсы, пасадзіў Фядос'ю,—у стан, а адтуль да следчага. А яна, братка ты мой, як спачатку прызналася ва ўсім, так і следчаму ўсё, як ёсць, па чарзе і выклала. І дзе мыш'як узяла, і як скавароднікі зрабіла. „Навошта,—гаворыць,—ты зрабіла?“— „А таму,—гаворыць,—абрыдзеў ён мне. Мне,—гаворыць,—Сібір лепей, як з ім жыць“, са мной

значыцца,—усміхаючыся гаварыў Тарас.—Прызналася, значыцца, ва ўсім.—Вядомая справа, у турму. Бацька адзін вярнуўся. А тут рабочая пара надыходзіць, а баба ў нас—адна маці, але і тая ўжо знядужаная. Думалі, як быць, ці не можна на парукі ўзяць. Паехаў бацька да начальніка да аднаго—дарэмна, ён—да другога. Начальнікаў гэтых ён чалавек пяць аб'ездзіў. Зусім ужо было пакінулі хадайнічаць, ды сустрэўся тут чалавечак адзін, з службоўцаў. Даступны такі, што і не знойдзеш. „Давай,—гаворыць,—пяцёрку—зраблю“. Зышліся за траяк. Што-ж, браце ты мой, я яе палатно заклаў, даў. Як напісаў ён гэту паперу,—працягваў Тарас, нібы ён гаварыў пра стрэл,—адразу вышла. Я сам у той час ужо ачуняў, сам па яе ў горад ездзіў. Прыехаў я, браце ты мой, у горад. Адразу кабылу на дварэ паставіў, узяў паперу, прыходжу ў турму. „Чаго табе?“—Так і так, кажу, гаспадыня мая тут у вас сядзіць. „А папера,—гаворыць, ёсць?“ Адразу падаю паперу. Зірнуў ён. „Пачакай“, кажа. Прысеў я тут на лавачку. Сонца ўжо за поўдзень перайшло. Выходзіць начальнік: „Ты,—гаворыць,—Варгушоў?“—Я самы.—„Ну, атрымлівай“,—гаворыць. Адразу адкрылі вароты. Вывелі яе ў адзёны ў сваім, як трэба. „Што-ж, пойдзем“.—„А ты хіба пешы?“—„Не, я на кані“. Прышлі на двор, разлічыўся я за пастой і запрог кабылу, падбіў сенца, што асталася, пад крапіўны мех. Села яна, захуталася хусткай. Паехалі. Яна маўчыць, і я маўчу. Толькі пачалі пад'язджаць да дома, яна і гаворыць: „А што, маці жыве?“ Я кажу: „Жыве“. „А бацька жывы?“—„Жывы.“—„Даруй,—гаворыць,—мне, Тарас, маё глупства. Я і сама не ведала, што рабіла“. А я кажу: „Многа баіць не падабаіць—даўно дараваў“. Больш я і не гаварыў нічога. Прыехалі дамоў, адразу яна маці ў ногі. Маці гаворыць: „Бог даруе“. А бацька паздароўкаўся і кажа: „Што старое памінаць. Жыві, як лепей. Цяпер,—кажа,—час не гэтка, з поля прыбіраць трэба. За скароджаным,—кажа,—на ўгноеным асмініку жытцо гэткае, бог даў, урадзілася, што і серп не бярэ, пераблыталася ўсё і легма лягло. Выжаць трэба. Вось ты з Тараскай ідзі заўтра, пажні“. І ўзялася яна, братка ты мой, з таго часу працаваць. Ды гэтак працаваць пачала, што

дзіву даешся. У нас тады тры дзесяціны арандаванья былі, а бог даў, што авёс урадзіўся на дзіва. Я кашу, яна вяжа, а то абодва жнем. Я да працы здацен, пад рукамі гарыць, а яна яшчэ здатнейшая, за што ні возьмецца. Баба рупная ды маладая, у саку. І да работы, братка ты мой, такой прагнай зрабілася, што я яе ўжо сунімаю. Прыдзем дамоў, пальцы папухнуць, рукі гудуць, адпачыць-бы трэба, а яна, не вячэраўшы, бяжыць у хлеў, на ранне вяслы рыхтаваць. Што сталася!

— І што-ж, і з табой пачала ласкава абыходзіцца?—спытаў садоўнік.

— І не кажы, гэтак прысмалілася да мяне, што як адна душа. Што я задумаю, яна разумее. Ужо і маці, якая сярдзітая, і тая гаворыць: „Фядос’ю нашу нібы падмянілі, зусім іншай бабай зрабілася“. Едзем аднаго разу з двума калёсамі за снапамі, у адных пярэдніх сядзім з ёю. Я і кажу: „Як-жа ты гэта, Фядос’я, тую справу надумала?“ „А як надумала,—гаворыць,—не хацела з табой жыць, лепей, думаю, памру, але не буду“.—„Ну, а цяпер?“—кажу—„А цяпер, гаворыць,—ты ў мяне ў сэрцы“.—Тарас спыніўся і, радасна ўсміхаючыся, здзіўлена паківаў галавой.—Толькі прыбралі з поля, павёз я пяньку мачыць, прыезджаю дамоў,—пачакаў ён, памаўчаўшы,—бачу, абвестка—судзіць. А мы і думаць забыліся, завошта судзіць.

— Не іначай гэта, як нячысцік,—сказаў садоўнік,—хіба сам чалавек можа надумацца душу загубіць? Вось у нас чалавек адзін...—І садоўнік пачаў было расказваць, але поезд пачаў спыняцца.

— Здаецца станцыя,—сказаў ён,—пайсці напіцца.

Размова скончылася, і Нехлюдаў, услед за садоўнікам, вышаў з вагона на мокрыя дошкі платформы.

XLII

Нехлюдаў, яшчэ не выходзячы з вагона, заўважыў на дварэ станцыі некалькі багатых экіпажаў, запрэжаных чацвёркамі і тройкамі гладкіх коней, якія звякалі бубянцамі; вышаўшы-ж на пацямнелую ад дажджу мокрую платформу, ён

убачыў перад першым класам кучку народу, сярод якой вылучалася высокая тоўстая дама ў капелюшы з дарагімі пер'ямі, у ватэпруфе, і высокі малады чалавек з тонкімі нагамі, у веласіпедным гарнітуры, з вялізным гладкім сабакам у дарагім ашэйніку. За імі стаялі лёкаі з плашчамі і парасонамі і кучар. Яны вышлі сустракаць. На ўсёй гэтай кучцы, ад тоўстай пані да кучара, што падтрымліваў вольнай рукой полы доўгага кафтана, ляжала пячаць спакойнай самаўпэўненасці і забяспечанасці. Вакол гэтай кучкі адразу ж стварыўся круг цікаўных і ліслівых перад багаццем людзей: начальнік станцыі ў чырвонай фуражцы, жандар, худзенькая дзяўчына ў рускім адзенні з бусамі, якая заўсёды прысутнічала ўлетку пры прыбыцці паяздоў, тэлеграфіст і пасажыры: мужчыны і жанчыны.

У маладым чалавеку з сабакам Нехлюдаў пазнаў гімназіста, маладога Карчагіна. Тоўстая-ж дама была сястра княгіні, у маёнтак якой пераязджалі Карчагіны. Обер-кандуктар з бліскучымі галунамі і ботамі адчыніў дзверы вагона і для пачцівасці трымаў іх у той час, калі Філіп і арцельшчык у белым фартуху асцярожна выносілі доўгатварую княгіню на яе складным крэсле; сёстры прывіталіся, пачуліся французскія фразы аб тым, у карэце ці ў калясцы паедзе княгіня, і шэсце рушыла ў дзверы станцыі. У канцы ішла кучаравая пакаёўка з парасонам і футлярам. Нехлюдаў, не жадаючы сустракацца з тым, каб зноў развітвацца, спыніўся, не даходзячы да дзвярэй станцыі, чакаючы праходжання ўсяго шэсця. Княгіня з сынам, Місі, доктар і пакаёўка прайшлі ўперад, а стары князь спыніўся ззаду з швагеркай, і Нехлюдаў, не падыходзячы блізка, чуў толькі адрывістыя французскія фразы іхняй размовы. Адна з гэтых фраз, вымаўленая князем, асталася, як гэта часта бывае, чамусьці ў памяці Нехлюдава, з усімі інтанацыямі і гукамі голасу.

— Oh! il est du vrai grand monde, du vrai grand monde¹, — пра некага сказаў князь сваім гучным, самаўпэўненым голасам і разам з швагеркай, у суправаджэнні пачцівых кандуктараў і насільшчыкаў, прайшоў у дзверы станцыі.

¹ О, ён чалавек сапраўды вялікага свету, сапраўды вялікага свету.

У гэты самы час з-за рогу станцыі з'явіўся аднекуль на платформу натоўп рабочых у лапцях і з кажухамі і мяшкамі за спінамі. Рабочыя рашучымі мяккімі крокамі падышлі да першага вагона і хацелі ўвайсці ў яго, але адразу-ж былі адагнаны ад яго кандуктарам. Не спыняючыся, рабочыя пайшлі, спяшаючы і наступаючы адзін аднаму на ногі, далей, да суседняга вагона, і пачалі ўжо, чапляючыся мяшкамі за вуглы і дзверы вагона, уваходзіць у яго, як другі кандуктар ад дзвярэй станцыі ўбачыў іхні намер і строга закрычаў на іх. Рабочыя, якія паспелі ўвайсці, адразу-ж паспешна вышлі і зноў такімі самымі мяккімі рашучымі крокамі пайшлі яшчэ далей да наступнага вагона, таго самага, дзе сядзеў Нехлюдаў. Кандуктар зноў спыніў іх. Яны было спыніліся, збіраючыся ісці яшчэ далей, але Нехлюдаў сказаў ім, што ў вагоне ёсць месцы, і каб яны ішлі. Яны паслухаліся яго, і Нехлюдаў увайшоў услед за імі. Рабочыя хацелі ўжо размяшчацца, але пан з какардай і абедзве дамы, прыняўшы іхні намер сесці ў гэтым вагоне за асабістую знявагу для сябе, рашуча не згадзіліся з гэтым і пачалі выганяць іх. Рабочыя—іх было чалавек 20—і старыя і зусім маладыя, усе са стомленымі, загарэлымі сухімі тварамі, адразу-ж, чапляючыся мяшкамі за лаўкі, сцены і дзверы, відавочна адчуваючы сябе цалкам вінаватымі, пайшлі далей праз вагон, відавочна, гатовыя ісці на край свету і сесці куды-б ім ні загадалі, хаця-б на цвікі.

— Куды лезеце, чэрці! Садзіцеся тут,—крыкнуў, выходзячы ім насустрач, другі кандуктар.

— *Voilà encore des nouvelles!*¹—вымавіла маладая з двух дам, цалкам упэўненая, што яна сваёй добрай французскай мовай зверне на сябе ўвагу Нехлюдава. Дама-ж з браслетамі толькі ўсё прынюхвалася, маршчынілася і нешта сказала пра прыемнасць сядзець з смярдзучымі мужыкамі.

Рабочыя-ж, адчуваючы радасць і заспакаенне людзей, якія збавіліся ад вялікай небяспекі, спыніліся і пачалі размяшчацца, скідаючы рухамі пляча цяжкія мяшкі з спін і запіхваючы іх пад лаўкі.

¹ От яшчэ навіна!

Садоўнік, што гутарыў з Тарасам, сядзеў не на сваім месцы і пайшоў на сваё, так што каля і супроць Тараса былі тры месцы. Трое рабочых селі на гэтыя месцы, але, калі Нехлюдаў падышоў да іх, выгляд яго панскай вопраткі так збянтэжыў іх, што яны ўсталі, каб пайсці, але Нехлюдаў прасіў іх астацца, а сам прысеў на ручку лаўкі каля праходу.

Адзін з двух рабочых, чалавек гадоў пад пяцьдзесят, недаўменна і нават са спалохам пераглянуўся з маладым. Тое, што Нехлюдаў, замест таго, каб, як гэта ўласціва пану, ляць і гнаць іх, уступіў ім сваё месца, вельмі здзівіла і збіла з панталыку іх. Яны нават баяліся, як-бы з гэтага не было чаго-небудзь для іх дрэннага. Убачыўшы, аднак, што тут не было ніякай небяспекі і што Нехлюдаў проста гутарыў з Тарасам, яны заспакоіліся, загадалі хлопцу сесці на мяшок і патрабавалі, каб Нехлюдаў сеў на сваё месца. Спачатку стараваты рабочы, што сядзеў супроць Нехлюдава, увесь сціскаўся, старанна падбіраючы свае абутыя ў лапці ногі, каб не піхнуць пана, але потым гэтак па-прыяцельску разгаварыўся з Нехлюдавым і Тарасам, што нават стукаў Нехлюдава па калену, перавернутаю угору далонню рукой у тых месцах расказа, на якія ён хацеў звярнуць яго асабліваю ўвагу. Ён расказаў пра ўсе свае справы і пра работу на тарфяных балотах, з якой яны ехалі цяпер дамоў, адпрацаваўшы на ёй два з паловай месяцы і везучы дамоў заробленыя рублёў па 10 грошай на чалавека, бо частка заробкаў дадзена была ўперад пры найме. Працавалі яны, як ён расказваў, да кален у вадзе і з відна і да відна з двухгадзінным перапынкам на абед.

— Каторыя без прывычкі, тым, канечне, цяжка, — гаварыў ён, — а прывычаіўся — нішто. Абы харчы былі добрыя. Спачатку харчы дрэнныя былі. Ну, а потым народ крыўдзіцца пачаў, і харчы пачалі добрыя даваць, і працаваць зрабілася лёгка.

Потым ён расказаў, як на працягу дваццаці васьмі год хадзіў на заробаткі і ўвесь свой заробак аддаваў у дом, спачатку бацьку, потым старшаму брату, цяпер пляменніку, які загадваў гаспадаркай, а сам пражываў з заробленых пяцідзесяці-шасцідзесяці рублёў у год два-тры рублі на балаўство: на табак і запалкі.

— Саграшыш, калі ад стомы і гарэлачкі вып'еш,—дадаў ён, вінавата ўсміхаючыся.

— Расказаў ён яшчэ, як жанчыны за іх гаспадараць дома і як падрадчык пачаставаў іх сёння перад ад'ездам поўвядром, як адзін з іх памёр, а другога вязуць хворага. Хворы, пра якога ён гаварыў, сядзеў у гэтым самым вагоне ў кутку. Гэта быў малады хлопчык, шэра-бледны, з сінімі губамі. Яго, відавочна, звяла і зводзіла ліхаманка. Нехлюдаў падышоў да яго, але хлопчык гэтакім строгім, пакутным поглядам зірнуў на яго, што Нехлюдаў не хацеў трывожыць яго распытамі, а параіў старшаму купіць хіны і напісаў яму на паперы назву лякарства. Ён хацеў даць грошы, але стары работнік сказаў, што не трэба: ён свае аддасць.

— Ну, колькі ні ездзіў, такіх паноў не бачыў. Не тое, каб цябе ў шыю, а ён яшчэ месца аддае. Усякія, значыцца, паны ёсць,—скончыў ён, звяртаючыся да Тараса.

„Але, зусім новы, другі, новы свет“, думаў Нехлюдаў, глядзячы на гэтыя сухія, мускулістыя члены, грубую дама-тканую вопратку і загарэлыя, ласкавыя і змучаныя твары і адчуваючы сябе з усіх бакоў акружаным зусім новымі людзьмі з іх сур'ёзнымі інтарэсамі, радасцямі і пакутамі сапраўднага працоўнага і чалавечага жыцця.

„Вось ён, le vrai grand monde“, думаў Нехлюдаў, успамінаючы фразу, якую сказаў князь Карчагін, і ўвесь гэты гультайскі, раскошны свет Карчагіных з іхнімі ўбогімі мізэрнымі інтарэсамі.

І ён перажываў пачуццё радасці падарожніка, які адкрыў новы, невядомы і цудоўны свет.

КАНЕЦ ДРУГОЙ ЧАСТКІ

Ч А С Т К А Т Р Э Ц Я Я

I

Партыя, з якой ішла Маслава, прайшла блізка пяць тысяч вёрст. Да Пермі Маслава ішла па чыгунцы і на паражодзе з крымінальнымі, і толькі ў гэтым горадзе Нехлюдаву ўдалося дабіцца пераводу яе да палітычных, як гэта раіла яму Богадухоўская, якая ішла з гэтай-жа партыяй.

Пераезд да Пермі быў вельмі цяжкім для Маславай і фізічна і маральна. Фізічна — ад цеснаты, бруду і агідных насякомых, якія не давалі спакою, і маральна — ад гэтых самых агідных мужчын, якія, таксама, як насякомыя, хаця і пераменьваліся з кожным этапам, усюды былі аднолькава нахабнымі і прыліпчывымі і не давалі спакою. Паміж арыштанткамі і арыштантамі, надзірацелямі, і канвойнымі так укараніўся звычай цынічнай распусты, што ўсякай, асабліва маладой жанчыне, калі яна не хацела карыстацца сваім становішчам жанчыны, трэба было быць заўсёды пільнай. І гэта заўсёдняе становішча страху і барацьбы было вельмі цяжкім. На Маславу-ж было асабліва багата гэтых нападаў і таму, што яна была прыгожай, і таму, што ўсе ведалі яе мінулае. Той рашучы адпор, які яна давала цяпер назольным мужчынам, уяўляўся ім знявагай і выклікаў у іх супроць яе яшчэ і злосць. Памагала ёй у гэтых адносінах блізкасць яе з Фядос'яй і Тарасам, які, даведаўшыся аб гэтых прыставаннях да яго жонкі, захацеў арыштавацца, каб абараняць яе, і з Ніжняга ехаў, як арыштант, разам са зняволенымі.

Перавод у аддзяленне палітычных палепшыў становішча Маславай з усіх бакоў. Не кажучы аб тым, што палітычныя мелі лепшае памяшканне на этапах, мелі лепшы харч, менш цярпелі ад грубіянства, перавод Маславай да палітычных палепшыў яе становішча тым, што спыніліся гэтыя прыставанні мужчын, і можна было жыць без таго, каб кожную мінуту ёй не напаміналі аб тым яе мінулым, якое яна гэтак хацела забыць цяпер. Галоўная-ж перавага гэтага пераводу была ў тым, што яна пазнаёмілася з некаторымі людзьмі, якія мелі на яе рашучы і вельмі добры ўплыў.

Знаходзіцца на этапах Маславай дазволена было з палітычнымі, але ісці яна, як здаровая жанчына, павінна была з крымінальнымі. Гэтак яна ішла ўвесь час ад самага Томска. З ёю ішлі таксама пехатою двое палітычных: Мар'я Паўлаўна Шчэцініна, тая самая прыгожая дзяўчына з барановымі вачыма, якая здзівіла Нехлюдава пры спатканні з Богадухоўскай, і сасланы ў Якуцкую вобласць нехта Сімансон, той самы чорны калматы чалавек з глыбока запалымі пад лоб вачыма, якога Нехлюдаў таксама заўважыў на гэтым спатканні. Мар'я Паўлаўна ішла пехатою таму, што ўступіла сваё месца на фурманцы крымінальнай цяжарнай жанчыне; Сімансон-жа таму, што лічыў несправядлівым карыстацца класавай перавагай. Гэтыя трое асобна ад іншых палітычных, якія выязджалі пазней на фурманках, выходзілі з крымінальнымі досвіта. Так гэта і было на апошнім этапе перад вялікім горадам, на якім партыю прыняў новы канвойны афіцэр.

Быў хмуры вераснёвы досвітак. Ішоў то снег, то дождж з павевамі халоднага ветру. Усе арыштанта партыі, 400 чалавек мужчын і каля 50 жанчын, ужо былі на этапным дварэ, і частка іх згрудзілася каля канвойнага-старшога, які раздаваў старацам кармавыя грошы на двое сутак, частка іх купляла харчы ў прапушчаных на панядворак этапа гандлярак. Чуўся гул галасоў арыштантаў, якія лічылі грошы, куплялі правізію, і вісклівая гамонка гандлярак.

Кацюша з Мар'яй Паўлаўнай, абедзве ў ботах і кажухах, абвязаныя хусткамі, вышлі на панядворак з этапнага памяшкання і накіраваліся да гандлярак, якія, седзячы за вет-

рам каля паўночнай сцяны паляў, адна перад другой прапаноўвалі свае тавары: свежы сітны, пірог, рыбу, лапшу, кашу, пячонку, мяса, яйкі, малако; у адной нават было смажанае парасё.

Сімансон, у гутаперчавай куртцы і гумавых галошах, прымацаваных зверху шарсцяных панчоў шпагатам (ён быў вегетарыянец і не карыстаўся скурамі забітых жывёл), быў таксама на панадворку, чакаючы выхаду партыі. Ён стаяў каля ганку і запісаў у запісную кніжку думку, што прышла яму ў галаву. Думка была такая:

„Калі-б,—пісаў ён,—бактэрыя назірала і даследавала пазногаць чалавека, яна прызнала-б яго неарганічнай істотай. Якраз таксама і мы прызналі зямны шар, назіраючы яго кару, істотай неарганічнай. Гэта няправільна“.

Купіўшы як, вязку абаранкаў, рыбы і свежага пшанічнага хлеба, Маслава ўкладала ўсё гэта ў мяшок, а Мар'я Паўлаўна разлічвалася з гандляркамі, калі сярод арыштантаў пачаўся рух. Усё змоўкла, і людзі пачалі строіцца. Вышаў афіцэр і рабіў апошнія перад выходам загады. Усё ішло, як звычайна: пералічвалі, аглядалі цэльнасць кайданаў і злучалі пары, якія ішлі ў наручнях. Але раптам пачуўся па-начальніцку гнеўны крык афіцэра, удары па целе і плач дзіцёнка. Усё заціхла на момант, а потым па ўсяму натоўпу прабегаюць незадаволены шэпт. Маслава і Мар'я Паўлаўна пайшлі да месца шуму.

II

Падышоўшы да месца шуму, Мар'я Паўлаўна і Кацюша ўбачылі наступнае: афіцэр, тоўсты чалавек з вялікімі белакурымі вусамі, хмурачыся, цёр левай рукой далонь правай, якую ён збіў аб твар арыштанта, і не перастаючы груба, непрыстойна ляўся. Перад ім, выцраючы адной рукой разбіты да крыві твар, а другой трымаючы абкручаную хусткай дзяўчынку, якая прарэзліва крычала, стаяў у кароткім халаце і яшчэ карацейшых нагавіцах доўгі, худы арыштант з паголенай напалову галавой.

— Я цябе (брыдкая лаянка) навучу разважаць (зноў лаянка); бабам аддасі,—крычаў афіцэр.—Надзявай.

Афіцэр патрабаваў, каб былі надзеты наручні на „общественника“, які ішоў у ссылку і ўсю дарогу нёс на руках дзяўчынку, пакінутую яму памёршай у Томску ад тыфа жонкай. Адгаворкі арыштанта, што яму нельга ў наручнях несці дзіцёнка, раззлавалі афіцэра, які быў у дрэнным настроі, і ён збіў непакорлівага арыштанта¹.

Супроць збітага стаялі канвойны салдат і чорнабароды арыштант, з надзетай на адну руку наручняй. Ён панура глядзеў спадылба то на афіцэра, то на збітага арыштанта з дзяўчынкай. Афіцэр паўтарыў канвойнаму загад узяць дзяўчынку. Сярод арыштантаў усё мацней і мацней рабіўся шум.

— Ад Томска ішлі, не надзявалі,—чуўся хрыпкі голас з задніх радоў.

— Не шчанё, а дзіцёнак.

— Куды-ж яму дзяўчынку дзець?

— Не закон гэта,—сказаў яшчэ нехта.

— Гэта хто?—як ужалены, закрычаў афіцэр, кідаючыся ў натоўп.—Я табе пакажу закон. Хто сказаў? Ты? Ты?

— Усе гавораць. Таму...—сказаў шырокатвары прысэдзісты арыштант.

Ён не паспеў дагаварыць. Афіцэр абодвума рукамі пачаў біць яго па твары.

— Вы бунтаваць! Я вам пакажу, як бунтаваць. Перастраляю, як сабак. Начальства толькі падзякуе. Бяры дзяўчынку!

Натоўп заціх. Дзяўчынку, якая крычала з усяе сілы, вырваў адзін канвойны, другі пачаў надзяваць наручні на пакорліва падстаўленую руку арыштанта.

— Аднясі бабам,—крыкнуў афіцэр канвойнаму, папраўляючы на сабе партупею шаблі.

Дзяўчынка, стараючыся аслабаныць ручкі з хусткі, з налітым крывёю тварам, не перастаючы, вшчэла. З натоўпу выступіла Мар'я Паўлаўна і падышла да канвойнага.

¹ Факт апісаны ў кнізе Д. А. Лінева: „По этапу“.

— Пане афіцэр, дазвольце я панясу дзяўчынку.

Канвойны салдат з дзяўчынкай спыніўся.

— Ты хто?—спытаў афіцэр.

— Я палітычная.

Відавочна, прыгожы твар Мар'і Паўлаўны з яе чароўнымі пукатымі вачыма (ён ужо бачыў яе пры прыёмцы) падзейнічаў на афіцэра. Ён моўчкі паглядзеў на яе, як быццам нешта вырашаючы.

— Мне ўсёроўна, нясіце, калі хочаце. Вам добра шкадаваць іх, а ўцячэ, хто адказваць будзе?

— Як-жа ён з дзяўчынкай уцячэ?—сказала Мар'я Паўлаўна.

— Мне няма калі з вамі гутарыць. Бярыце, калі хочаце.

— Загадаеце аддаць?—спытаў канвойны.

— Аддай.

— Ідзі да мяне,—гаварыла Мар'я Паўлаўна, стараючыся прывабіць да сябе дзяўчынку.

Але дзяўчынка, цягнучыся да бацькі з рук канвойнага, працягвала крычаць з усяе сілы і не хацела ісці да Мар'і Паўлаўны.

— Пачакайце, Мар'я Паўлаўна, яна да мяне пойдзе,—сказала Маслава, дастаючы абаранак з мяшка.

Дзяўчынка ведала Маславу і, убачыўшы яе твар і бублік, пайшла да яе.

Усё заціхла. Вароты адчынілі, партыя вышла з панадворку, пастроілася; канвойныя зноў пералічылі; уклалі, завязалі мяшкі, пасадзілі слабых. Маслава, з дзяўчынкай на руках, стала да жанчын, побач з Фядос'яй. Сімансон, які ўвесь час сачыў за тым, што адбывалася, шырокай рашучай хадой падышоў да афіцэра, які скончыў даваць загады і садзіўся ўжо ў свой тарантас.

— Вы зрабілі дрэнны ўчынак, пане афіцэр,—сказаў Сімансон.

— Прэч на сваё месца, не ваша справа.

— Мая справа сказаць вам, і я сказаў, што вы дрэнна зрабілі,—сказаў Сімансон, гледзячы ўпарта ў твар афіцэра з-пад сваіх густых броваў.

— Гатова? Партыя, марш,—крыкнуў афіцэр, не звяртаючы ўвагі на Сімансона, і, узяўшыся за плячо салдата-фурмана, узлез у тарантас.

Партыя рушыла і, расцягнуўшыся, вышла на брудную, абкапаную абапал канавамі раз'езджаную дарогу, якая ішла сярод густога лесу.

III

Пасля распуснага, раскошнага і распешчанага жыцця апошніх шасці год у горадзе і двух месяцаў у турме з крымінальнымі, жыццё цяпер з палітычнымі, не глядзячы на ўсю цяжкасць умоў, у якіх яны знаходзіліся, здавалася Кацюшы вельмі добрым. Пераходы ад дваццаці да трыццаці вёрст пешшу пры добрых харчах, аднадзённым адпачынку пасля двух дзён хады фізічна ўмацавалі яе; сувязь жа з новымі таварышамі адкрыла ёй гэткія інтарэсы ў жыцці, аб якіх яна не мела ніякага ўяўлення. Такіх *цудоўных* людзей, як яна гаварыла, як тыя, з якімі яна ішла цяпер, яна не толькі не ведала, але не магла сабе і ўявіць.

„Вось плакала, што мяне прысудзілі,—гаварыла яна.—Ды я век павінна богу дзякаваць. Тое пазнала, чаго за ўвесь век не пазнала-б“. Яна вельмі лёгка і без намагання зразумела матывы, якімі кіраваліся гэтыя людзі, і, як чалавек з народу, цалкам спачувала ім. Яна зразумела, што людзі гэтыя ішлі за народ супроць паноў; і тое, што людзі гэтыя самі былі паны і ахвяравалі сваімі перавагамі, свабодай і жыццём за народ, прымушала яе асабліва цаніць гэтых людзей і захапляцца імі.

Яна захаплялася ўсімі сваімі новымі таварышамі; але больш за ўсіх яна захаплялася Мар'яй Паўлаўнай, і не толькі захаплялася ёю, але палюбіла яе асаблівай, пачцівай і захопленай любоўю. Яе здзіўляла тое, што гэта прыгожая дзяўчына з багатага генеральскага дома, якая гаварыла на трох мовах, трымалася як самая простая работніца, аддавала з сябе іншым усё, што прысылаў ёй яе багаты брат, і адзявалася і абувалася не толькі проста, але і бедна, не звяртаючы ніякай увагі на свой выгляд. Гэта рыса—

поўная адсутнасць какецтва—асабліва здзіўляла і таму вабіла Маславу. Маслава бачыла, што Мар'я Паўлаўна ведала, і нават, што ёй прыемна было ведаць, што яна прыгожая, але што яна не толькі не радавалася таму ўражанню, якое рабіла на мужчыні яе прыгажосць, але баялася гэтага і проста гідзілася і палохалася закахання. Таварышы яе, мужчыны, якія ведалі гэта, калі і мелі пачуццё да яе, дык ужо не дазвалялі сабе выказваць гэтага ёй і абыходзіліся з ёю, як з таварышам-мужчынай. Але незнаёмыя людзі часта прыставалі да яе, і ад іх, як яна раскажвала, ратавала яе вялікая фізічная сіла, якой яна асабліва ганарылася. „Аднойчы,—як яна са смехам раскажвала,—да мяне прыстаў на вуліцы нейкі пан і анізавошта не хацеў адчапіцца, дык я гэтак патрэсла яго, што ён спалохаўся і ўцёк ад мяне“.

Зрабілася яна рэволюцыянеркай, як яна раскажвала, таму, што змалку гідзілася панскім жыццём, а любіла жыццё простых людзей, і яе заўсёды лаялі за тое, што яна ў дзявоцкім пакоі, на кухні, у стайні, а не ў гасцінай.

— А мне з кухаркамі і кучарамі было весела, а з нашымі панамі і дамамі сумна,—раскажвала яна.—Потым, калі я пачала разумець, я ўбачыла, што наша жыццё зусім не добрае. Маці ў мяне не было, бацьку я не любіла і дзевятнаціці год я з таварышкай пайшла з дому і паступіла работніцай на фабрыку.

Пасля фабрыкі яна жыла на вёсцы, потым прыехала ў горад і на кватэры, дзе была тайная друкарня, была арыштавана і засуджана на катаргу. Мар'я Паўлаўна не раскажвала ніколі гэтага сама, але Кацюша даведалася ад іншых, што засуджана яна была на катаргу за тое, што ўзяла на сябе стрэл, які ў час вобыску зрабіў у цемнаце адзін з рэволюцыянераў. З таго часу, як Кацюша пазнала яе, яна бачыла, што дзе-б яна ні была, пры якіх-бы ні была ўмовах, яна ніколі не думала пра сябе, а заўсёды клапацілася толькі аб тым, як-бы зрабіць паслугу, памагчы каму-небудзь вялікім або маленькім. Адзін з цяперашніх таварышоў яе, Новадвораў, жартуючы гаварыў пра яе, што яна захапляецца спортам добрадзеяства. І гэта было праўда. Уся мэта яе жыцця была, як для іншага паляўнічага

знайсці дзічыну, у тым, каб знайсці выпадак памагчы іншым. Ё гэты спорт зрабіўся прывычкай, зрабіўся справай яе жыцця. Ё рабіла яна гэта так натуральна, што ўсе знаёмыя яе, ужо не цанілі гэтага, а патрабавалі гэтага.

Калі Маслава паступіла да іх, Мар'я Паўлаўна гідзілася ёю. Кацюша заўважыла гэта, але потым таксама заўважыла, што Мар'я Паўлаўна, зрабіўшы намаганне над сабой, зрабілася з ёю асабліва ласкавай і добрай. Ё ласка і дабрата так расчулілі Маславу, што яна ўсёй душой аддалася ёй, несвядома засвойваючы яе погляды і мімаволі пераймаючы ўсё ад яе. Гэта адданая любоў Кацюшы расчуліла Мар'ю Паўлаўну, і яна таксама палюбіла Кацюшу.

Жанчын гэтых звязала яшчэ і тое, што яны абедзве гідзіліся палавым каханнем. Адна ненавідзела гэта каханне, таму што пазнала ўсю жудасць яго; другая таму, што, не пазнаўшы яго, глядзела на яго, як на нешта незразумелае і разам з тым брыдкае і зняважлівае для чалавечага гонару.

IV

Уплыў Мар'і Паўлаўны быў адным уплывам, якому падначальвалася Маслава. Гэта было таму, што Маслава палюбіла Мар'ю Паўлаўну. Другім уплывам быў уплыў Сімансона. Ё гэты ўплыў быў таму, што Сімансон палюбіў Маславу.

Усе людзі жывуць і дзейнічаюць часткова па сваіх думках, часткова думкамі іншых людзей. З таго, наколькі людзі жывуць сваімі думкамі і наколькі думкамі іншых людзей, складаецца адна з галоўных розніц людзей паміж сабой. Адны людзі ў большасці выпадкаў карыстаюцца сваімі думкамі, як разумовай гульнёй, абыходзяцца з сваім розумам, як з махавым колам, з якога знялі пас, а ва ўчынках сваіх падначальваюцца чужым думкам—звычай, паданню, закону; іншыя-ж, лічачы свае думкі галоўнымі рухавікамі ўсёй сваёй дзейнасці, амаль заўсёды прыслухоўваюцца да патрабаванняў свайго розуму і падначальваюцца яму, толькі часам, і то пасля крытычнай ацэнкі, робячы так, як рашылі іншыя. Такі чалавек быў Сімансон. Ён усё правяраў і рашаў розумам, а што рашаў, тое і рабіў.

Парашыўшы яшчэ гімназістам, што нажытае яго бацькам, былым інтэнданцкім чыноўнікам, нажыта несумленна, ён сказаў бацьку, што маёмасць гэту трэба аддаць народу. Калі-ж бацька не толькі не паслухаўся, а пачаў лаяць яго, ён пайшоў з дому і перастаў карыстацца сродкамі бацькі. Парашыўшы, што ўсё існуючае зло паходзіць ад неадукаванасці народу, ён, вышаўшы з універсітэта, зышоўся з народнікамі, паступіў у вёску настаўнікам і смела прапаведваў і вучням і сялянам усё тое, што лічыў справядлівым, і адмаўляў тое, што лічыў няправільным.

Яго арыштавалі і судзілі.

У часе суда ён парашыў, што судзі не маюць права судзіць яго, і выказаў гэта. Калі-ж судзі не пагадзіліся з ім і працягвалі яго судзіць, дык ён парашыў, што ён не будзе адказваць, і маўчаў на ўсе іхнія пытанні. Яго саслалі ў Архангельскую губерню. Там ён склаў сабе рэлігійнае вучэнне, якое кірвала ўсёй яго дзейнасцю. Рэлігійнае вучэнне гэта складалася з таго, што ўсё на свеце жывое, што мёртвага няма, што ўсе рэчы, якія мы лічым мёртвымі, неарганічнымі, ёсць толькі часткі вялізнага арганічнага цела, якое мы не можам ахапіць, і што таму задача чалавека, як маленькай часткі вялікага арганізма, складаецца з падтрымання жыцця гэтага арганізма і ўсіх частак яго. І таму ён лічыў злачынствам знішчаць жывое: быў супроць вайны, кары смерцю і ўсякага забойства не толькі людзей, але і жывёл.

У дачыненні да шлюбу ў яго была таксама свая тэорыя, якая складалася з таго, што размнажэнне людзей ёсць толькі ніжэйшая функцыя чалавека, вышэйшая-ж складаецца з служэння ўжо існуючаму жывому. Ён знаходзіў сцвярджэнне гэтай думкі ў існаванні фагацытаў у крыві. Нежаныя людзі, на яго погляд, былі тыя самыя фагацыты, прызначэнне якіх было ў дапамозе слабым, хворым часткам арганізма. Ён так і жыў з таго часу, як рашыў гэта, хаця раней, юнаком, распуснічаў. Ён прызнаваў сябе цяпер, таксама як і Мар'ю Паўлаўну, сусветнымі фагацытамі.

Любоў яго да Кацюшы не парушала гэтай тэорыі, бо ён любіў платанічна, думаючы, што такая любоў не толькі

не перашкаджае фагацытнай дзейнасці служэння слабым, але яшчэ больш натхняе да яе.

Але, апрача таго, што маральныя пытанні ён вырашаў па-свойму, ён вырашаў па-свойму і большую частку практычных пытанняў. У яго на ўсе практычныя справы былі свае тэорыі: былі правілы, колькі трэба гадзін працаваць, колькі адпачываць, як харчавацца, як апранацца, як паліць печы, як асвятляцца.

Разам з гэтым Сімансон быў надзвычайна нясмелым з людзьмі і сціплым. Але калі ён рашаў што-небудзь, нічога ўжо не магло спыніць яго.

Вось гэты чалавек і меў рашучы ўплыў на Маславу тым, што пакахаў яе. Маслава жаночым чутцём вельмі скоро здагадалася аб гэтым, і разуменне таго, што яна магла выклікаць каханне ў гэтакім незвычайным чалавеку, павысіла яе ў сваіх уласных думках. Нехлюдаў прапаноўваў ёй шлюб ад велікадушнасці і ад таго, што было раней; але Сімансон кахаў яе гэткаю, якою яна была цяпер, і кахаў проста за тое, што кахаў. Апрача таго, яна адчувала, што Сімансон лічыць яе незвычайнай, непадобнай на іншых, жанчынай, якая мае асаблівыя высокія маральныя якасці. Яна добра не ведала, якія ўласцівасці ён надае ёй, але, на кожны выпадак, каб не ашукаць яго, старалася з усіх сіл выклікаць у сабе самыя лепшыя ўласцівасці, якія толькі яна магла сабе ўявіць. І гэта прымушала яе старацца быць такой добрай, якой яна толькі магла быць.

Пачалося гэта яшчэ ў турме, калі пры агульным спатканні палітычных яна заўважыла на сабе асабліва ўпарты з-пад крутога ілба і броваў погляд яго нявінных, добрых цёмнасініх вачэй. Яшчэ тады яна заўважыла, што гэта чалавек асаблівы і асабліва пазірае на яе, і яе мімаволі ўразіла гэтае спалучэнне ў адным абліччы суровасці, якую стваралі ўскудлачаныя валасы і нахмураныя бровы, дзіцячай лагоднасці і нявіннасці позірку. Потым, у Томску, калі яе перавялі да палітычных, яна зноў убачыла яго. І не гледзячы на тое, што паміж імі не было сказана ніводнага слова, у позірку, якім яны абмяняліся, было прызнанне таго, што яны помняць і маюць значэнне адзін для ад-

наго. Гутарак значных паміж імі і потым не было, але Маслава адчувала, што, калі ён гаварыў пры ёй, яго словы прызначаны для яе, і што ён гаварыў для яе, стараючыся выказаць сваю думку як мага больш зразумела. Асабліва-ж збліжэнне іх пачалося з таго часу, як ён пайшоў пехатою з крымінальнымі.

V

Ад Ніжняга да Пермі Нехлюдаву ўдалося пабачыцца з Кацюшай толькі два разы: адзін раз у Ніжнім, перад пасадак арыштантаў на зацягненую сеткай лайбу, і другі раз у Пермі, у турмовай канторы. І ў абодва гэтыя спатканні ён знайшоў яе скрытай і нядобрай. На пытанні яго, ці добра ёй і ці не трэба ёй чаго, яна адказвала, не выразна, збянтэжана і з тым, як яму здавалася, варажым пачуцём дакору, якое і раней праяўлялася ў ёй. І гэты яе пануры настрой, якому былі прычынай толькі тыя праследаванні мужчын, што не давалі ёй спакою ўвесь час, мучыў Нехлюдава. Ён баяўся, каб пад уплывам тых цяжкіх і спрыяльных для распусці ўмоў, у якіх яна знаходзілася ў часе праезду, яна не вярнулася-б зноў да таго ранейшага становішча разладу самай з сабой і зняверанасці ў жыцці, у якім яна злавалася на яго і многа курыла і піла віна, каб забыцца. Але ён не мог нічым памагчы ёй, таму што ўвесь гэты першы час падарожжа не меў магчымасці бачыцца з ёю. Толькі пасля пераводу яе да палітычных ён не толькі пераканаўся ў неабгрунтаванасці сваіх трывог, але, наадварот, з кожным спатканнем з ёю пачаў заўважаць, як усё больш і больш вызначалася ў ёй тая ўнутраная змена, якую ён гэтак моцна жадаў бачыць у ёй. Пры першым-жа спатканні ў Томску яна зноў зрабілася такою, якою была перад ад'ездам. Яна не нахмурылася і не збянтэжылася, убачыўшы яго, а, наадварот, радасна і проста сустрэла яго, дзякуючы за тое, што ён зрабіў для яе, асабліва за тое, што звёў яе з тымі людзьмі, з якімі яна была цяпер.

Пасля двух месяцаў паходу па этапу, перамена, што адбылася ў ёй, праявілася і ў яе выглядзе. Яна пахудала,

загарэла, як быццам пастарэла; на скронях і каля рота з'явіліся маршчынкі, валасы яна не распускала на лоб, а павязвала на галаву хустку, і ні ў адзени, ні ў прычосцы, ні ў абыходжанні не было ўжо ранейшых адзнак какецтва. І гэта перамена, якая адбылася і адбывалася ў ёй, не перастаючы, выклікала ў Нехлюдава асабліва радаснае пачуццё.

У яго з'явілася цяпер да яе пачуццё, якога ён ніколі не ведаў раней. Пачуццё гэта не мела нічога агульнага ні з першым паэтычным захапленнем, ні яшчэ менш з той пачуццёвай закаханасцю, якую ён адчуў потым, ні нават з тым усведамленнем выкананага абавязку, злучанага з самалюбаваннем, з якім ён пасля суда рашыў ажаніцца з ёю. Пачуццё гэта было тое самае простае пачуццё жалю і замілавання, якое ён адчуў упершыню пры спатканні з ёю ў турме і потым, з новай сілай пасля больніцы, калі ён, перамогшы сваю агіду, дараваў ёй уяўную гісторыю з фельчарам (несправядлівасць якой высветлілася потым); гэта было тое самае пачуццё, але толькі з той розніцай, што тады яно было часовым, цяпер-жа яно зрабілася сталым. Пра што-б ён ні думаў цяпер, што-б ні рабіў, агульным настроем яго было гэта пачуццё жалю і замілавання не толькі да яе, але і да ўсіх людзей. Гэта пачуццё як быццам раскрыла ў душы Нехлюдава струмень любові, які не знаходзіў раней выхаду, а цяпер накіроўваўся на ўсіх людзей, з якімі ён сустракаўся.

Нехлюдаў адчуваў сябе ў часе падарожжа ў тым усхваляваным становішчы, у якім ён мімаволі рабіўся спагадлівым і ўважлівым да ўсіх людзей, ад кучара і канвойнага салдата да начальніка турмы і губернатара, да якіх меў справу.

За гэты час Нехлюдаву, у выніку пераводу Маславай да палітычных, давялося пазнаёміцца шмат з кім з палітычных, спачатку ў Екацерынбургу, дзе іх вельмі свабодна трымалі ўсіх разам у вялікай камеры, а потым у дарозе з тымі пяццю мужчынамі і чатырма жанчынамі, да якіх далучылі Маславу. Гэта збліжэнне Нехлюдава з сасланымі палітычнымі зусім перайначыла яго погляды на іх. З самага

пачатку рэволюцыйнага руху ў Расіі, і асабліва пасля І сакавіка, Нехлюдаў меў да рэволюцыянераў нядображадальнае і пагардлівае пачуццё. Адштурхвала яго ад іх перш за ўсё жорсткасць і скрытасць спосабаў, якія ўжываліся імі ў барацьбе супроць урада, галоўнае, жорсткасць забойстваў, што былі зроблены імі, і потым брыдкай яму была агульная для іх усіх рыса высока ставіць сябе. Але пазнаўшы іх бліжэй і ўсё тое, што яны, часта бязвінна, перацярпелі ад урада, ён убачыў, што яны не маглі быць іншымі, як такімі, якімі яны былі.

Як ні жудасна бессэнсоўнымі былі мукі, якімі катавалі так званых крымінальных, усё-ж такі над імі ўчынялася да і пасля прысуду нешта падобнае на законнасць; але ў справах з палітычнымі не было і гэтага падобнага, як гэта бачыў Нехлюдаў на Шуставай і потым на шмат і шмат з кім з сваіх новых знаёмых. З гэтымі людзьмі рабілі так, як робяць з рыбай, што патрапіць у невад: выцягваюць на бераг усё, што патрапіць, і потым выбіраюць тых буйных рыбін, якія патрэбны, не клапацячыся пра малечу, якая гіне, засыхаючы на беразе. Так, захапіўшы сотні такіх, відавочна не толькі не вінаватых, але якія і не маглі быць шкоднымі для ўрада людзей, іх трымалі тады гадамі ў турмах, дзе яны заражаліся сухотамі, вар'яцелі або самі забівалі сябе; і трымалі іх толькі таму, што не было прычыны выпускаць іх, тым часам, як будучы пад рукой у турме, яны маглі спатрэбіцца для высвятлення якога-небудзь пытання ў час следства. Лёс усіх гэтых часта нават з пункту гледжання ўрада нявінных людзей залежыў ад свавольства, вольнага часу, настрою жандарскага, паліцэйскага афіцэра, шпіёна, пракурора, судовага следчага, губернатара, міністра. Засумуе гэтка чыноўнік або пажадае вылучыцца—і робіць арышты і, гледзячы па настрою свайму або начальства, трымае ў турме або выпускае. А вышэйшы начальнік, таксама выходзячы з таго, ці патрэбна яму вылучыцца або якія ў яго дачыненні з міністрам,—або высылае на край свету, або трымае ў адзіночным зняволенні, або засуджвае на сасланне, на катаргу, на смерць, або выпускае, калі яго папросіць аб гэтым якая-небудзь дама.

З імі абыходзіліся, як на вайне, і яны, натуральна, ужывалі тья самыя сродкі, якія ўжываліся супроць іх. І як ваенныя жывуць заўсёды ў атмасферы грамадскай думкі, якая не толькі хавае ад іх злачыннасць учынкаў, што робяцца імі, але выдае гэтыя ўчынкі за геройскія,—таксама і для палітычных існавала гэтка-ж, заўсёды спрыяльная для іх атмасфера грамадскай думкі іхняга асяроддзя, у выніку чаго тья жорсткія ўчынкі, якія яны рабілі, з небяспекай згубы свабоды, жыцця і ўсяго, што дорага чалавеку, уяўляліся ім таксама не толькі дрэннымі, але геройскімі ўчынкамі. Гэтым тлумачылася для Нехлюдава тая дзіўная з'ява, што самага лагоднага характару людзі, няздольныя не толькі прычыніць, але бачыць пакуты жывых істот, спакойна рыхтаваліся да забойства людзей, і ўсе амаль прызнавалі ў пэўных выпадках забойства, як сродак самаабароны і дасягнення вышэйшай мэты агульнага добрабыту, законным і справядлівым. Высокая думка-ж, якую яны мелі аб сваёй справе, а ў выніку таго і аб сабе, зусім натуральна выходзіла з таго значэння, якое надаваў ім урад, і той жорсткасці пакаранняў, якімі ён распраўляўся з імі. Ім трэба было мець пра сябе высокую думку, каб мець сілу пераносіць тое, што яны пераносілі. Пазнаўшы іх бліжэй, Нехлюдаў пераканаўся, што гэта не былі злачынцы з галавы да пят, якімі іх уяўлялі сабе адны, і не былі героямі з галавы да пят, якімі лічылі іх іншыя, а былі звычайнымі людзьмі, сярод якіх былі, як і ўсюды, добрыя і кепскія, і сярэднія людзі. Былі сярод іх людзі, якія зрабіліся рэвалюцыянерамі таму, што шчыра лічылі сябе абавязанымі змагацца з існуючым злом; але былі і такія, якія абралі гэту дзейнасць з эгаістычных матываў, жадаючы праславіцца; большасць-жа была прыцягнена да рэвалюцыі знаёмым Нехлюдаву па ваеннаму часу жаданнем небяспекі, рызыкі, прыемнасцю ставіць на карту жыццё—пачуццямі, уласцівымі самай звычайнай энергічнай моладзі. Розніца між імі і звычайнымі людзьмі, і на іхнюю карысць, складалася з таго, што патрабаванні маральнасці сярод іх былі вышэй, як тья, якія былі прыняты ў асяроддзі звычайных людзей. Сярод іх лічыліся абавязковым не толькі ўстры-

манне, суровасць жыцця, шчырасць, незацікаўленасць у выгадзе, але і гатоўнасць ахвяраваць усім, нават і сваім жыццём, для агульнай справы. І таму тыя з гэтых людзей, якія былі вышэй сярэдняга ўзроўню, былі значна вышэй яго, уяўлялі з сябе ўзор рэдкай маральнай вышыні; тыя-ж, якія былі ніжэй сярэдняга ўзроўню, былі значна ніжэй яго, уяўляючы з сябе часта людзей няшчырых, фальшывых і разам з тым самаўпэўненых і ганарыстых. Так што некаторых з сваіх новых знаёмых Нехлюдаў не толькі паважаў, але і палюбіў ад усёй душы, да іншых-жа ставіўся больш як абьякава.

VI

Асабліва палюбіў Нехлюдаў сухотнага маладога чалавека Крыльцова, які высылаўся на катаргу і ішоў з той партыяй, да якой была прылучана Кацюша. Нехлюдаў пазнаёміўся з ім яшчэ ў Екацерынбургу і потым у часе дарогі некалькі разоў бачыўся і гутарыў з ім. Адноўчы ўлетку на этапе ў часе днёўкі Нехлюдаў правёў з ім амаль што цэльны дзень, і Крыльцоў, разгаварыўшыся, расказаў яму сваю гісторыю, і як ён зрабіўся рэволюцыянерам. Гісторыя яго да турмы была вельмі кароткаю. Бацька яго, багаты памешчык паўднёвых губерняў, памёр, калі ён быў яшчэ дзіцянем. Ён быў адзіным сынам, і маці выхоўвала яго. Вучыўся ён лёгка і ў гімназіі і ў універсітэце і скончыў курс першым кандыдатам матэматычнага факультэта. Яму прапаноўвалі астацца пры універсітэце і ехаць за граніцу. Але ён марудзіў. Была дзяўчына, якую ён кахаў, і ён пачынаў думаць аб жаніцьбе і земскай дзейнасці. Усяго хацелася і ні на што не наважваўся. У гэты час таварышы па універсітэце папрасілі ў яго грошы на агульную справу. Ён ведаў, што гэта агульная справа была рэволюцыйнаю справай, якой ён тады зусім не цікавіўся, але з пачуцця таварыскасці і з-за ганарлівасці, каб не падумалі, што ён баіцца, даў грошы. Тыя, што ўзялі грошы, былі выкрыты; была знойдзена запіска, з якой даведаліся, што грошы дадзены Крыльцовым; яго арыштавалі, пасадзілі спачатку ў часць, а пасля ў турму.

— У турме, куды мяне пасадзілі,—расказваў Крыльцоў Нехлюдаву (ён сядзеў з сваімі ўпалымі грудзьмі на высокіх нарах, аблакаціўшыся на калені, і толькі зрэдку паглядваючы бліскучымі, ліхаманкавымі, прыгожымі, разумнымі і добрымі вачыма на Нехлюдава),—у турме гэтай не было асаблівай строгасці: мы не толькі перастукваліся, але і хадзілі па калідоры, перагаварваліся, дзяліліся харчамі, тытуном і вечарамі нават спявалі хорам. У мяне быў голас добры. Так, каб не маці,—яна вельмі гаравала,—мне добра было-б у турме, нават прыемна і дужа цікава. Тут я пазнаёміўся, паміж іншым, са славутым Петровым (ён пасля зарэзаўся шклом у крэпасці) і яшчэ з іншымі. Але я не быў рэволюцыянерам. Пазнаёміўся я таксама з двума суседзямі па камеры. Яны былі ўзяты па адной і той-жа справе з польскімі пракламацыямі і судзіліся за спробу вызваліцца ад канвоя, калі іх вялі на чыгунку. Адзін быў паляк Лазінскі, другі—яўрэй, Разоўскі прозвішча. Так. Разоўскі гэты быў зусім хлопчык. Ён гаварыў, што яму было год семнаццаць, але на выгляд яму было гадоў пятнаццаць. Худзенькі, маленькі, з бліскучымі чорнымі вачыма, жвавы і, як усе яўрэі, вельмі чулы да музыкі. Голас у яго яшчэ ламаўся, але ён добра спяваў. Так. Пры мне іх абодвух вадзілі на суд. Раніцою адвялі. Увечары яны вярнуліся і расказалі, што іх прысудзілі да пакарання смерцю. Ніхто гэтага не чакаў. Гаткай нязначнай была іхняя справа—яны толькі паспрабавалі адбіцца ад канвоя і нікога не паранілі нават. І потым неяк не верылася, каб можна было такога дзіцёнка, як Разоўскі, пакараць смерцю. І мы ўсе ў турме парашылі, што гэта толькі, каб напалохаць і што прысуд не будзе канфірмаваны. Пахваляваліся спачатку, а потым супакоіліся, і жыццё пайшло па-стараму. Так. Толькі аднаго разу ўвечары падыходзіць да маіх дзвярэй вартаўнік і таямніча паведамляе, што прышлі цесляры ставіць шыбеніцу. Я спачатку не зразумеў, што такое? якая шыбеніца? Але стары вартаўнік быў так усхваляваны, што, зірнуўшы на яго, я зразумеў, што гэта для нашых двух. Я хацеў пастукаць, перагаварыцца з таварышамі, але баяўся, каб тыя не пачулі. Таварышы таксама маўчалі. Відавочна, усе ведалі.

У калідоры і ў камерах увесь вечар была мёртвая цішыня. Мы не перастукваліся і не спявалі. Гадзін у дзесяць зноў падышоў да мяне вартаўнік і абвясціў, што ката прывезлі з Масквы. Сказаў і адышоў. Я пачаў яго клікаць, каб вярнуўся. Раптам чую. Разоўскі са сваёй камеры праз калідор крычыць мне: „Што вы? Навошта вы яго клічаце?“ Я сказаў яму нешта, што ён тытун мне прыносіў, але ён нібы здагадваўся і пачаў пытацца ў мяне, чаму мы не спявалі, чаму не перастукваліся. Не помню, што я сказаў яму, і хутка адышоў, каб не гаварыць з ім. Так. Жудасная была ноч. Усю ноч прыслухоўваўся да розных гукаў. Раптам пад раніцу чую—адчыняюць дзверы і ідуць нехта, многа. Я стаў каля акенца. У калідоры гарэла лампа. Першым прайшоў сматрыцель. Тоўсты быў, здавалася, самаўпэўнены, рашучы чалавек. Ён аж зблажэў: бледны, пануры, быццам спалоханы. За ім памочнік—нахмураны, з рашучым выглядам; затым караул. Прайшлі паўз мае дзверы і спыніліся перад камерай побач. І чую—памочнік нейкім дзіўным голасам крычыць: „Лазінскі, уставайце, надзявайце чыстую бялізну“. Так. Потым чую, заскрыгаталі дзверы, яны прайшлі да яго, потым чую крокі Лазінскага: ён пайшоў у процілеглы бок калідора. Мне відаць было толькі сматрыцеля. Стаіць бледны і расшпільвае і зашпільвае гузік і паціскае плячыма. Так. Раптам быццам спалохаўся нечага, збочыў. Гэта Лазінскі прайшоў міма яго і падышоў да маіх дзвярэй. Прыгожы быў юнак, ведаеце, таго добрага польскага тыпу: шырокі, просты лоб з шапкай русых кучаравых тонкіх валасоў, надзвычайна прыгожыя блакітныя вочы. Гэткі дужы, сакавіты, здаровы быў юнак. Ён спыніўся перад маім акенцам, так што я бачыў усё яго аблічча. Страшнае хударлявае, шэрае аблічча. „Крыльцоў, папяросы ёсць?“ Я хацеў падаць яму, але памочнік, як быццам баючыся спазніцца, выхапіў свой партсігар і перадаў яму. Ён узяў адну папяроску, памочнік запаліў яму сярнічку. Ён пачаў курыць і як быццам задумаўся. Потым нібы ўспомніў нешта і пачаў гаварыць: „і жорстка і несправядліва. Я ніякага злачынства не зрабіў. Я...“ У белай маладой шыі яго, ад якой я не мог адарваць вачэй, нешта задрыжэла, і ён спы-

ніўся. Так. У гэты час, чую, Разоўскі з калідора крычыць нешта сваім тонкім яўрэйскім голасам. Лазінскі кінуў акурак і адышоў ад дзвярэй. І ў акенцы з'явіўся Разоўскі. Дзіцячы твар з вільготнымі чорнымі вачыма быў чырвоным і потным. На ім была таксама чыстая бялізна, і нагавіцы былі занадта шырокія, і ён усё падцягваў іх абодвума рукамі і ўвесь дрыжэў. Ён наблізіў свой жалкі твар да майго акенца: „Анатолій Пятровіч, праўда-ж, што доктар прыпісаў мне грудны чай? Я нездаровы, я вып'ю яшчэ груднога чаю“. Ніхто не адказваў, і ён з запытаннем глядзеў то на мяне, то на сматрыцеля. Што ён гэтым хацеў сказаць, я так і не зразумеў. Так. Раптам памочнік зрабіў строгі твар і зноў нейкім пісклявым голасам закрычаў: „Што за жарты? Хадзем“. Разоўскі, відавочна, няздольны быў зразумець тое, што яго чакала, і, як быццам спяшаючыся, пайшоў, амаль пабег, уперадзе ўсіх па калідоры. Але потым ён упёрся—я чуў яго прарэзлівы голас і плач. Пачалася мітусніна, тупат ног. Ён прарэзліва вішчэў і плакаў. Потым далей і далей,—зазвінелі дзверы калідора, і ўсё заціхла... Так. Так і павесілі. Вяроўкамі задушылі абодвух. Вартаўнік, другі, бачыў і расказваў мне, што Лазінскі не праціўся, але Разоўскі доўга біўся, так што яго цягнулі на эшафот і сілком уклалі яму галаву ў пяtle. Так. Вартаўнік гэты быў дуркаваты хлапец. „Мне казалі, пане, што страшна. А нічога не страшна. Як павіслі яны—толькі два разы так плячыма,—ён паказаў, як сударгліва падняліся і апусціліся плечы.—Потым кат дзергануў, каб, значыцца, петлі нацягнуліся лепш, і аман: не ўздрыгнулі больш“. „Нічога не страшна“,—паўтарыў Крыльцоў словы вартаўніка і хацеў усміхнуцца, але замест усмешкі разрыдаўся.

Доўга пасля гэтага ён маўчаў, цяжка дыхаючы і глытаючы рыданні, што падступалі да яго горла.

— З той пары я і зрабіўся рэвалюцыянерам. Так,—сказаў ён, супакоіўшыся, і каротка дасказаў сваю гісторыю.

Ён належаў да партыі народавольцаў і стаяў нават на чале дэзарганізацыйнай групы, якая мела мэтай тэрарызаваць урад так, каб ён сам адмовіўся ад улады і паклікаў народ. З гэтай мэтай ён ездзіў то ў Пецербург, то за гра-

ніцу, то ў Кіеў, то ў Одэсу і ўсюды меў поспех. Чалавек, якому ён цалкам давяраў, здрадзіў яму. Яго арыштавалі, судзілі, пратрымалі два гады ў турме і прыгаварылі да пакарання смерцю, замяніўшы яе на бестэрміновую катаргу.

У турме ў яго пачаліся сухоты, і цяпер, у тых умовах, у якіх ён знаходзіўся, яму, відавочна, аставалася толькі некалькі месяцаў жыцця, і ён ведаў гэта і не каяўся ў тым, што ён рабіў, а гаварыў, каб у яго было другое жыццё, ён яго скарыстаў-бы для таго самага—для разбурэння таго ладу, пры якім магчыма было тое, што ён бачыў.

Гісторыя гэтага чалавека і забліжэнне з ім вытлумачылі Нехлюдаву шмат таго, чаго ён не разумеў раней.

VII

У той дзень, калі пры выхадзе з этапа адбылася сутычка канвойнага афіцэра з арыштантамі з-за дзіцёнка, Нехлюдаў, начуючы на заездным дварэ, прачнуўся позна і яшчэ заседзеўся за лістамі, якія ён рыхтаваў да губернскага горада, так што выехаў з заезджага двара пазней, як звычайна і не абагнаў партыю дарогаю, як гэта бывала раней, а прыехаў у сяло, каля якога быў поўэтап, ужо ў поцемкі. Абсушыўшыся на заездным дварэ, гаспадыняй якога была паджылая, гладкая, з незвычайна тоўстай шыяй жанчына, удава, Нехлюдаў у чыстым пакці, аздобленым вялікай колькасцю абразоў і карцін, напіўся чаю і паспяшыў на этапны двор да афіцэра прасіць дазволу на спатканне. На шасці папярэдніх этапах канвойныя афіцэры ўсе, не глядзячы на тое, што перамяняліся, усе, як адзін, не дапускалі Нехлюдава ў этапнае памяшканне, так што ён больш тыдня не бачыў Кацюшы. Строгасць гэта была таму, што чакалі праезду важнага турэмнага начальніка. Цяпер-жа начальнік праехаў, не заглянуўшы на этапы, і Нехлюдаў спадзяваўся, што канвойны афіцэр, які ўранні прыняў партыю, дазволіць яму, як і ранейшыя афіцэры, спатканне з арыштантамі.

Гаспадыня прапанавала Нехлюдаву тарантас даехаць да поўэтапа, які знаходзіўся ў канцы сяла, але Нехлюдаў па-

лічыў за лепшае ісці пехатою. Малады хлопец, плячысты асілак, парабак, у вялізных свежа-намазаных пахучым дзёгцем ботах, узяўся праводзіць. З неба ішла імгла, і было гэтак цёмна, што як толькі хлопец адыходзіў крокі на тры ў тых мясцінах, дзе не падала святло з акон, Нехлюдаў ужо не бачыў яго, а чуў толькі хлюпанне яго ботаў па вязкай глыбокай гразі.

Прайшоўшы плошчу з царквою і доўгую вуліцу, на якой ярка свяціліся вокны дамоў, Нехлюдаў услед за правадніком вышаў на край сяла ў непраглядную цемрадзь. Але неўзабаве і ў гэтай цемрадзі завіднеліся, разыходзячыся, у тумане, праменні ліхтароў, якія гарэлі каля этапа. Чырванаватыя плямы агнёў рабіліся ўсё большымі і святлейшымі, завіднеліся слупы агарожы, чорная постаць вартавога, паласаты слуп і будка. Вартавы аклікнуў іх звычайным: „хто ідзе?“ і, даведаўшыся, што не свае, зрабіўся такім строгім, што не хацеў дазволіць чакаць каля агарожы. Але правадніка Нехлюдава не збянтэжыла строгасць вартавога.

— Эх ты, дзядзька, сярдзіты які!—сказаў ён яму.—Ты гукні старшого, а мы пачакаем.

Вартавы, не адказваючы, пракрычаў нешта ў фортку і спыніўся, уважліва гледзячы на тое, як плячысты хлопец у святле ліхтара абчышчаў трэскай боты Нехлюдава ад наліплай гразі. За слупамі агарожы чуўся гул галасоў, мужчынскіх і жаночых. Мінуты праз тры зазвінела жалеза, фортка адчынілася, і з цемрадзі ў святло ліхтара вышаў старшой у шынелі напашкі і спытаў, што трэба. Нехлюдаў перадаў сваю загадкавую загаданую картачку з запіскай, у якой прасіў прыняць яго па асабістай справе, і прасіў перадаць афіцэру. Старшой не быў гэтакім строгім, як вартавы, але затое асабліва цікаўным. Ён абавязкова хацеў ведаць, навошта Нехлюдаву трэба бачыць афіцэра і хто ён, відавочна прадбачачы спажыву і не жадаючы выпусціць яе. Нехлюдаў сказаў, што ёсць асаблівая справа, і ён аддзякуе, і прасіў перадаць запіску. Старшой узяў запіску і, кіўнуўшы галавой, пайшоў. Праз некаторы час пасля таго, як ён пайшоў, зноў зазвінела фортка, і з яе пачалі выходзіць

жанчыны з кашолкамі, туесамі, гладышамі і мяшкамі. Звонка гаворачы на сваёй асаблівай сібірскай гаворцы; ішлі яны цераз парог форткі. Усе яны былі апрануты не па-вяско-
ваму, а па-гарадскому, у паліто і шубкі; спадніцы былі вы-
сока падтыканы, а галовы абвязаны хусткамі. Яны з цікаў-
насцю аглядалі пры святле ліхтара Нехлюдава і яго пра-
вадніка. Адна-ж, пэўна ўзрадаваўшыся сустрэчы з плячы-
стым хлопцам, адразу-ж ласкава аблаяла яго па-сібірску.

— Ты, лесавік, што тут, каб на цябе немач, робіш?—
звярнулася яна да яго.

— Вось праезджага праводзіў,—адказаў хлопец.—А ты
што насіла?

— Малочнае, раніцой яшчэ загадалі прыходзіць.

— А начаваць не пакідалі?—запытаў хлопец.

— Чоб цябе „соскало“¹, брахун!—крыкнула яна, смею-
чыся.—Гайда да сяла разам, нас праводзь.

Праваднік яшчэ нешта сказаў ёй такое, што засмяяліся
не толькі жанчыны, але і вартавы, і звярнуўся да Нехлю-
дава.

— Што-ж, знойдзеце адны? Не заблудзіце?

— Знайду, знайду.

— Як пройдзеце царкву, ад двухяруснага дома напра-
ва другі. Ды вось вам кіёк,—сказаў ён, аддаючы Нехлю-
даву доўгі, вышэй яго кій, з якім ён ішоў, і, хлюпаючы
сваімі вялізнымі ботамі, знік у цемрадзі разам з жанчынамі.

Яго голас, у перамешку з жаночымі, яшчэ чуўся з туману,
калі зноў зазвінела фортка, і вышаў старшой, запрашаючы
Нехлюдава за сабой да афіцэра.

VIII

Поўэтап знаходзіўся таксама, як і ўсе этапы і поўэтапы
па сібірскай дарозе: на дварэ, акружаным завостранымі
бярвеннямі-палямі, былі тры аднапавярховыя жылыя дамы.
У адным, у самым вялікім, з кратчастымі вокнамі, знахо-
дзіліся арыштанта, у другім—канвойная каманда, у трэцім—

¹ Каб цябе скруціла.

афіцэр і канцылярыя. Ва ўсіх трох дамах цяпер свяціліся агні, манліва абяцаючы нешта добрае, утульнае ў асветленых сценах. Перад ганкамі дамоў гарэлі ліхтары, і яшчэ ліхтароў пяць гарэлі каля сцен, асвятляючы двор. Унтэр-афіцэр падвёў Нехлюдава па дошцы да ганка меншага з дамоў. Падняўшыся на тры сходні, ён прапусціў яго наперад у асветлены лямпачкай прадпакой, які пахнуў чадам. Каля печы салдат у грубай кашулі і гальштуку і чорных нагавіцах, у адным боце з жоўтай халявай, схіліўшыся, раздзьмуваў самавар другой халявай. Убачыўшы Нехлюдава, салдат пакінуў самавар, зняў з Нехлюдава скураны плашч і ўвайшоў ва ўнутраны пакой.

— Прышоў, ваша благароддзе.

— Ну, пакліч,—пачуўся сярдзіты голас.

— У дзверы ідзіце,—сказаў салдат і адразу-ж зноў узяўся за самавар.

У другім пакоі, асветленым вісячай лямпай, за накрытым з рэшткамі абеду і двума бутэлькамі сталом сядзеў у аўстрыйскай куртцы, якая аблягала яго шырокія грудзі і плечы, з вялікімі бялявымі вусамі і з вельмі чырвоным тварам афіцэр. У цёплым пакоі, апрача тытуновага паху, пахла яшчэ вельмі моцна нейкімі моцнымі кепскімі духамі. Убачыўшы Нехлюдава, афіцэр прыўстаў і як быццам глумліва і падазрона ўтаропіўся на яго.

— Чым магу служыць?—сказаў ён.—Берноў! Самавар, што-ж, будзе калі?

— Зараз.

— Вось я табе дам зараз, што будзеш памятаць!—крыкнуў афіцэр, бліснуўшы вачыма.

— Нясу!—пракрычаў салдат і ўвайшоў з самаварам.

Нехлюдаў пачакаў, пакуль салдат паставіў самавар (афіцэр праводзіў яго маленькімі злымі вачыма, нібы прыцэльваючыся, куды-б ударыць яго). Калі-ж самавар стаў на месца, афіцэр заварыў чай. Потым дастаў са скрынкі для пляшак чатырохвугольны графінчык з кан'яком і бісквіты Альберт. Паставіўшы ўсё гэта на абрус, ён зноў звярнуўся да Нехлюдава.

— Дык чым магу служыць?

— Я прасіў-бы спаткання з адной арыштанткай,—сказаў Нехлюдаў, стоячы.

— Палітычная? Гэта забаронена законам,—сказаў афіцэр.

— Жанчына гэта не палітычная,—сказаў Нехлюдаў.

— Калі ласка, сядайце,—сказаў афіцэр.

Нехлюдаў сеў.

— Яна не палітычная, — паўтарыў ён, — але па маёй просьбе ёй дазволена вышэйшым начальствам ісці з палітычнымі...

— А, ведаю,—перабіў афіцэр. — Маленькая, чарнявая? Што-ж, гэта можна. Курыць не жадаеце?

Ён падсунуў Нехлюдаву скрынку з папяросамі і, акуратна наліўшы дзве шклянкі чаю, падсунуў адну з іх Нехлюдаву.

— Прашу,—сказаў ён.

— Дзякую, я-б жадаў пабачыцца.

— Ноч вялікая. Паспеце. Я вам загадаю яе выклікаць.

— А ці нельга, не выклікаючы яе, пусціць мяне ў памяшканне?—сказаў Нехлюдаў.

— Да палітычных? Не па закону.

— Мяне некалькі разоў пускалі. Бо калі баяцца, што я перадам што-небудзь, дык я праз яе мог-бы перадаць.

— Ну, не, яе абшукаюць,—сказаў афіцэр і засмяяўся непрыемным смехам.

— Ну, дык мяне абшукайце.

— Ну, і без гэтага абыйдземся,—сказаў афіцэр, падносячы адкупораны графінчык да шклянкі Нехлюдава.—Дазволіце? Ну, як жадаеце. Жывеш у гэтай Сібіры, дык чалавеку адукаванаму да смерці рады. Бо наша служба, самі ведаеце, самая сумная. А калі чалавек да другога прывык, дык і цяжка. Пра нашага-ж брата такое паняцце, што канвойны афіцэр—значыць грубы чалавек, неадукаваны, а таго не думаюць, што чалавек можа быць зусім для іншага на радзіўся.

Чырвоны твар гэтага афіцэра, яго духі, пярсцёнак і асабліва непрыемны смех былі вельмі брыдкімі для Нехлюдава, але ён і сёння, як і ўвесь час свайго падарожжа, быў у тым сур'ёзным і ўважлівым настроі, у якім ён не дазваляў сабе

лѣгкадумна і пагардліва абыходзіцца з якім-бы ні было чалавекам і лічыў неабходным з кожным чалавекам гаварыць „ва ўсю“, як ён сам з сабой азначаў гэту акалічнасць. Выслухаўшы афіцэра і зразумеўшы яго душэўнае становішча ў тым сэнсе, што яму цяжка ўдзельнічаць у тыранстве падуладных яму людзей, ён сур'ёзна сказаў:

— Я думаю, што ў вашай-жа дзейнасці можна знайсці збаўленне ў тым, каб аблягчаць пакуты людзей,—сказаў ён.

— Якія іхнія пакуты? Гэта-ж народ такі.

— Які-ж асаблівы народ?—сказаў Нехлюдаў.—Такі самы як усе. А ёсць і нявінныя.

— Зразумела, ёсць усякія. Канечне, шкадуеш. Іншыя нідзе палёгкі не дадуць, а я, дзе магу, стараюся аблягчыць. Няхай лепш я пацярплю, ды не яны. Іншыя, як што-небудзь не гэтак, адразу па закону, а то страляць, а я шкадую.— Жадаеце?—Калі ласка,—сказаў ён, наліваючы яшчэ чаю.— Яна хто, уласна,—жанчына, якую бачыць жадаеце?—запытаў ён.

— Гэта няшчасная жанчына, якая апынулася ў публічным доме, і там яе няправільна абвінавацілі ў атручэнні, а яна вельмі добрая жанчына,—сказаў Нехлюдаў.

Афіцэр паківаў галавой.

— Так, бывае. У Казані, я вам далажу, была адна,—Эмай звалі. Родам венгерка, а вочы сапраўдныя персідскія,—працягваў ён, не маючы сілы стрымаць усмешку пры гэтым успаміне.—Шыку было колькі, што нават графіні...

Нехлюдаў перабіў афіцэра і вярнуўся да ранейшай размовы.

— Я думаю, што вы можаце аблягчыць становішча такіх людзей, пакуль яны пад вашай уладай. І, робячы гэтак, я ўпэўнен, што вы знайшлі-б вялікую радасць,—сказаў Нехлюдаў, стараючыся вымаўляць, як мага выразна, так, як гавораць з іншаземцамі або дзяццмі.

Афіцэр глядзеў на Нехлюдава бліскучымі вачыма і, відавочна, чакаў з нецярплівасцю, калі ён скончыць, каб расказаць далей пра венгерку з персідскімі вачыма, якая, відавочна, жыва ўяўлялася яму і паглынала ўсю яго ўвагу.

— Гэта, канечне, правільна,—сказаў ён.—Я і шкадую іх. Толькі я хацеў вам пра гэту Эму расказаць. Дык яна што рабіла...

— Я не цікаўлюся гэтым,—сказаў Нехлюдаў,—і проста скажу вам, што хаця я і сам быў раней іншым, але цяпер ненавіджу такія дачынненні да жанчын.

Афіцэр спалохана паглядзеў на Нехлюдава.

— А яшчэ чайку не жадаеце?—сказаў ён.

— Не, дзякую.

— Берноў!—крыкнуў афіцэр,—праводзь іх да Вакулава, скажы прпусціць у асобную камеру да палітычных; могуць там пабыць да паверкі.

IX

Разам з веставым Нехлюдаў вышаў зноў на цёмны двор, блекла асветлены чырвонымі праменьнямі ліхтароў.

— Куды?—спытаў сустрэчны канвойны ў таго, які праводзіў Нехлюдава.

— У асобную, 5-ы нумар.

— Тут не пройдзеш, замкнута, трэба праз той ганак.

— А чаму замкнута?

— Старшой замкнуў, а сам на сяло пайшоў.

— Ну, дык ідзіце сюды.

Салдат павёў Нехлюдава на другі ганак і падышоў па дошках да другога ўваходу. Яшчэ з двара чулася гудзенне галасоў і ўнутраная мітусніна, як у добрым вуллі, які рыхтаваўся да раення, але калі Нехлюдаў падышоў бліжэй, і адчыніліся дзверы, гудзенне гэта зрабілася гучнейшым і перайшло ў гук галасоў, якія перагукваюцца, лаюцца, смяюцца. Пачуўся пераліўны гук кайданаў, і тхнула знаёмым цяжкім пахам калу і дзэгцю. Абодва гэтыя ўражанні—гул галасоў са званам кайданаў і гэты жудасны пах—заўсёды зліваліся для Нехлюдава ў адно балючае пачуццё маральнай моташнасці, якая пераходзіла ў моташнасць фізічную. І абодва ўражанні змешваліся і ўзмацнялі адно другое. Увайшоўшы цяпер у сенцы поўэтапа, дзе стаяла вялізная смярдзючая кадка, так званая „параха“, першае,

што ўбачыў Нехлюдаў, была жанчына, якая сядзела на краі кадкі. Насупраць яе—мужчына з насунутай набок на паголенай галаве шапкай, падобнай на блін. Яны аб нечым гутарылі. Арыштант, убачыўшы Нехлюдава, падміргнуў вокам і сказаў:

— І цар вады не стрымае.

Жанчына-ж апусціла крысы халата і збянтэжылася.

З сенцаў ішоў калідор, у які адчыняліся дзверы камер. Першая была камера сямейных, потым вялікая камера халастых і ў канцы калідора дзве маленькія камеры, прызначаныя для палітычных. Памяшканне этапа, прызначанае на 150 чалавек, памяшчаючы 450, было гэткім цесным, што прыштанты, не знаходзячы месца ў камерах, напаўнялі калідор. Адны сядзелі і ляжалі на падлозе, другія рухаліся ўзад і ўперад з пустымі і напоўненымі кіпятком чайнікамі. У ліку гэтых быў Тарас. Ён дагнаў Нехлюдава і ласкава прывітаўся з ім. Добры твар Тараса быў скалечан сінебарвовымі падцёкамі на носе і пад вокам.

— Што гэта з табой?—спытаў Нехлюдаў.

— Была справа такая,—сказаў Тарас, усміхаючыся.

— Ды б'юцца ўсё,—пагардліва сказаў канвойны.

— З-за бабы,—дадаў арыштант, што ішоў услед за імі,— з Федзькам сляпым пабіліся.

— А Фядос'я як?—спытаў Нехлюдаў.

— Дармо, здаровая, вось ёй на чай кіпяток нясу,—сказаў Тарас і ўвайшоў у сямейную камеру.

Нехлюдаў заглянуў у дзверы. Уся камера была запоўнена жанчынамі і мужчынамі і на нарах і пад нарамі. У камеры стаяла пара ад мокрай вопраткі, якая сохла, і чуўся нязмоўклы крык жаночых галасоў. Наступныя дзверы былі дзверы камеры халастых. Гэта была яшчэ больш запоўнена, і нават у самых дзвярах, і выступаючы ў калідор, стаялі шумным натоўпам арыштанты ў мокрай вопратцы, якія нешта дзялілі або рашалі. Канвойны растлумачыў Нехлюдаву, што гэта стараста выдаваў узятыя або прайграныя ўперад па білеціках, зробленых з карт, кармавыя грошы майданшчыку. Убачыўшы унтэр-афіцэра і пана, тыя, што стаялі бліжэй, замаўчалі, няласкава аглядаючы іх. У ліку

тых, што дзялілі, Нехлюдаў заўважыў знаёмага катаржнага Фёдарова, які заўсёды трымаў пры сабе ўбогага, з паднятымі бровамі, белага, нібы апухлага маладога хлопца і яшчэ брыдкага, з рабаціннем, бязносага валацугу, вядомага тым, што ён у часе пабегу ў тайзе нібыта забіў таварыша і еў яго мяса. Валацуга стаяў у калідоры, накінуўшы на адно плячо мокры халат, і глумліва і дзёрзка глядзеў на Нехлюдава, не збочыўшы перад ім. Нехлюдаў абышоў яго.

Як ні знаёма было Нехлюдаву гэта відовішча, як ні часта бачыў ён на працягу гэтых трох месяцаў усіх тых самых 400 чалавек крымінальных арыштантаў у самых рознастайных становішчах: і ў спякоце, у хмары пылу, што яны ўзнімалі нагамі, якія цягнулі за сабой ланцугі, і на прывалах у дарозе, і на этапах цёплаю парою на дварэ, дзе адбываліся жудасныя сцэны адкрытай распусты, ён усё-такі кожны раз, калі ўваходзіў у сярэдзіну іх і адчуваў, як цяпер, што ўвага іх звернута на яго, перажываў балючае пачуццё сораму і разумення сваёй вінаватасці перад імі. Самым цяжкім для яго было тое, што да гэтага пачуцця сораму і вінаватасці прымешвалася яшчэ непераможнае пачуццё агіднасці і жаху. Ён ведаў, што ў тым становішчы, у якое яны былі пастаўлены, нельга было не быць такімі, як яны, і ўсё-такі не мог перамагчы сваёй агіднасці да іх.

— Ім добра, дармаедам,—пачуў Нехлюдаў, калі ён ужо падыходзіў да дзвярэй палітычных,—што ім, чарцям, робіцца; пуза не забаліць,—сказаў нейчы хрыплы голас, дадаўшы яшчэ непрыстойную лаянку.

Пачуўся няласкавы, глумлівы рогат.

Х

Прайшоўшы камеру халастых, унтэр-афіцэр, праважаты Нехлюдава, сказаў яму, што прыдзе па яго перад паверкай, і вярнуўся назад. Толькі унтэр-афіцэр адышоўся, як да Нехлюдава хуткай, босай хадой, прытрымліваючы кайданы, зусім блізка падышоў, абдаючы яго цяжкім і кіслым пахам поту, арыштант і таемным шэптам прагаварыў:

— Заступіцеся, пане. Зусім абшальмавалі хлопца. Прапілі. А сёння ўжо на прыёмцы Карманавым назваўся. Заступіцеся, а нам нельга, заб'юць,—сказаў арыштант, непакойна азіраючыся, і адразу-ж адышоўся ад Нехлюдава.

Справа была ў тым, што катаржны Карманай падгаварыў падобнага да яго з твару хлопца, сасланага на пасяленне, змяніцца з ім так, каб катаржны ішоў у сасланне, а хлопец на катаргу, на яго месца.

Нехлюдаў ведаў ужо пра гэту справу, бо той самы арыштант тыдзень перад гэтым паведаміў яму пра гэты абмен. Нехлюдаў кінуў галавой у знак таго, што ён зразумеў і зробіць тое, што можа, і, не азіраючыся, пайшоў далей.

Нехлюдаў ведаў гэтага арыштанта з Екацерынбурга, дзе ён прасіў яго хадайніцтва аб тым, каб дазволілі яго жонцы следаваць за ім, і быў здзіўлены яго ўчынкам. Гэта быў сярэдняга росту і самага звычайнага сялянскага выгляду чалавек год пад трыццаць, якога высылалі на катаргу за замах на рабунакі і забойства. Прозвішча яго было Макар Дзеўкін. Злачынства яго было вельмі дзіўнае. Злачынства гэта, як ён сам расказваў Нехлюдаву, было справай не яго, Макара, а яго, нячысціка. Да бацькі Макара, расказваў ён, заехаў падарожны і наняў у яго за два рублі фурманку ў сяло за 40 вёрст. Бацька загадаў Макару везці падарожнага. Макар запрог каня, апрануўся і разам з падарожным пачаў піць чай. Падарожны за чаем расказаў, што едзе жаніцца і вязе з сабой нажытыя ў Маскве 500 рублёў. Пачуўшы гэта, Макар вышаў на двор і паклаў у сані пад салому сякеру.

— І сам я не ведаю, навошта я сякеру ўзяў,—расказваў ён.—„Вазьмі, кажа, сякеру“, я і ўзяў. Селі, паехалі. Едзем, нічога. Я і забыў было пра сякеру. Толькі пачалі пад'язджаць да сяла,—вёрст шэсць асталася. З выселка на гасцінец шлях угору ідзе. Злез я, іду за санямі, а ён шэпча: „Ты што-ж думаеш? Уз'едзеш на гару, па гасцінцу народ, а там вёска. Звязе ён грошы; рабіць, дык цяпер,—чакаць няма чаго. Нахіліўся я да саней, як быццам папраўляючы салому, а тапарышча нібы само ў рукі ўскочыла. Азірнуўся ён. „Чаго ты?“ гаворыць. Узмахнуў я сякерай, хацеў ударыць,

а ён, чалавек, адным імпэтам саскочыў з саней, ухапіў мяне за рукі. „Што ты, кажа, душагуб, робіш?..“ Паваліў мяне на снег, і не бароўся я, сам даўся. Звязаў ён мне рукі поясам, кінуў у сані. Павёз проста ў стан. Пасадзілі ў турму. Судзілі. Вобчаства ўхваліла, што чалавек добры, і дрэннага нічога не рабіў. Гаспадар, у якога жыў, таксама ўхваліў. Ды аблаката наняць не было за што,—гаварыў Макар,—і таму засудзілі на чатыры гады.

І вось цяпер гэты чалавек, жадаючы выратаваць земляка, ведаючы, што ён гэтымі словамі рызыкуе жыццём, усё-ж такі перадаў Нехлюдаву арыштанцкую тайну, завошта,—калі-б толькі даведаліся, што ён зрабіў гэта,—абавязкова-б задушылі яго.

XI

Памяшканне палітычных складалася з двух маленькіх камер, дзверы якіх выходзілі ў адгароджаную частку калідора. Увайшоўшы ў адгароджаную частку калідора, Нехлюдаў убачыў Сімансона з сасновым паленам у руцэ, які сядзеў у сваёй куртцы на карачках перад засланкай, якая дрыжэла і ўцягвалася жарам распаленай печы.

Убачыўшы Нехлюдава, ён, не ўстаючы, гледзячы знізу ўверх з-пад сваіх навіслых броваў, падаў руку.

— Я рады, што вы прышлі, мне трэба вас бачыць,—сказаў ён са значным выглядам, проста гледзячы ў вочы Нехлюдаву.

— А што іменная?—спытаў Нехлюдаў.

— Пасля. Цяпер я заняты.

І Сімансон зноў узяўся за печку, якую паліў па сваёй асаблівай тэорыі найменшай траты цеплавой энергіі.

Нехлюдаў ужо хацеў прайсці ў першыя дзверы, калі з другіх дзвярэй, схіліўшыся, з венікам у руцэ, якім яна падсоўвала да печкі вялікую кучку смецця і пылу, вышла Маслава. Яна была ў белай кофточцы, падаткнутай спадніцы і панчохах. Галава яе па самыя бровы была ад пылу абвязана белай хусткай. Убачыўшы Нехлюдава, яна выпрасталася і, уся чырвоная і ажыўленая, паклала венік і, выцершы руку аб спадніцу, проста спынілася перад ім.

— Упарадкоўваеце памяшканне?—сказаў Нехлюдаў, працягваючы руку.

— Але, мой даўні занятак,—сказала яна і ўсміхнулася.— А гразь такая, што падумаць нельга. Ужо мы чысцілі, чысцілі. Што-ж, плед высах?—звярнулася яна да Сімансона.

— Амаль,—сказаў Сімансон, пазіраючы на яе нейкім асаблівым поглядам, які здзівіў Нехлюдава.

— Ну, дык я прыду па яго і прынясу кажухі сушыць. Нашы ўсе тут,—сказала яна Нехлюдаву, ідучы ў дальнія і паказваючы на бліжэйшыя дзверы.

Нехлюдаў адчыніў дзверы і ўвайшоў у невялікую камеру, слаба асветленую маленькай металічнай лямпачкай, якая нізка стаяла на нарах. У камеры было холадна і пахла ўзнятым пылам і тытуном. Бляшаная лямпа ярка асвятляла ўсіх, хто знаходзіўся каля яе, але нары былі ў поцемках, і па сценах, хістаючыся, хадзілі цені.

У невялікай камеры былі ўсе, за выключэннем двух мужчын, якія загадвалі харчаваннем і пайшлі па кіпяток і правізію. Тут была даўняя знаёмая Нехлюдава, яшчэ больш схудалая і пажоўклая Вера Ефрэмаўна з сваімі вялізнымі спалоханымі вачыма і ўспухлай жылай на ілбе, у пярэстай кофце і з кароткімі валасамі. Яна сядзела перад газетнай паперай з рассыпаным на ёй тытуном і набівала яго парыўчатымі рухамі ў папяросныя гільзы.

Тут-жа была і адна з самых для Нехлюдава прыемных палітычных жанчын—Эмілія Ранцэва, якая загадвала знешняй гаспадаркай і надавала ёй, у самых нават цяжкіх умовах, жаночую гаспадарнасць і прывабнасць. Яна сядзела каля лямпы і з закасанымі рукавамі над загарэлымі прыгожымі і спрытнымі рукамі перацірала і расстаўляла кубкі і чашкі на разасланы на нарах ручнік. Ранцэва была непрыгожая маладая жанчына з разумным і лагодным тварам, які меў уласціvasць раптам, пры ўсмешцы, змяняць выгляд і рабіцца вясёлым, бадзёрым і чароўным. Яна цяпер сустрэла такой усмешкай Нехлюдава.

— А мы думалі, што вы ўжо зусім у Расію паехалі,—сказала яна.

Тут-жа была ў цяні, у далёкім кутку, і Мар'я Паўлаўна, якая нешта рабіла з маленькай белагалавай дзяўчынкай, якая няспынна лапатала сваім мілым дзіцячым галаском.

— Як добра, што вы прышлі! Бачылі Кацю?—спытала яна Нехлюдава.—А ў нас вось якая госця.—Яна паказала на дзяўчынку.

Тут-жа быў і Анатолій Крыльцоў. Схудалы і бледны, з падкурчанымі пад сябе нагамі ў валёнках, ён, згорбіўшыся і дрыжучы, сядзеў у далёкім кутку нар і, засунуўшы рукі ў рукавы кашушка, ліхарадачнымі вачыма глядзеў на Нехлюдава. Нехлюдаў хацеў падыйсці да яго, але направа ад дзвярэй, разбіраючы нешта ў мяшку і гутарачы з прыгожанькай Грабец, якая ўсміхалася, сядзеў кучаравы рыжаваты чалавек у акулярах і гутаперчавай куртцы. Гэта быў славуты рэволюцыянер Новадвораў, і Нехлюдаў паспяшаўся прывітацца з ім. Ён асабліва паспяшаўся гэта зрабіць таму, што з усіх палітычных гэтай партыі адзін гэты чалавек быў непрыемны яму. Новадвораў бліснуў праз акуляры сваімі блакітнымі вачыма на Нехлюдава і, нахмурыўшыся, падаў яму сваю вузкую руку.

— Што-ж, прыемна падарожнічаеце?—сказаў ён, відавочна, іранічна.

— Але, багата цікавага,—адказаў Нехлюдаў, робячы выгляд, што не бачыць іроніі, а прымае гэта за ветлівасць, і падышоў да Крыльцова. Выглядам Нехлюдаў выказаў абыякавасць, але ў душы ён далёка не быў абыякавым да Новадворава. Гэтыя словы Новадворава, яго відавочнае жаданне сказаць і зрабіць непрыемнае парушылі той добры настрой, у якім знаходзіўся Нехлюдаў. Ён яму зрабілася нудна і сумна.

— Што, як здароўе?—сказаў ён, паціскаючы халодную руку Крыльцова, якая дрыжэла.

— Ды нічога, не сагрэюся толькі, прамок,—сказаў Крыльцоў, паспешна хаваючы руку ў рукаў кашушка.—І тут сабачы холад. Вось вокны пабітыя.—Ён паказаў на пабітыя ў двух месцах шыбы за жалезнымі кратамі.—Што вы, чаму не былі?

— Не пускаюць, строгае начальства. Сёння толькі афіцэр трапіўся далікатны.

— Ну і далікатны!—сказаў Крыльцоў. — Спытайце ў Машы, што ён уранні рабіў.

Мар'я Паўлаўна, не ўстаючы з свайго месца, расказала тое, што было з дзяўчынкай уранні пры выхадзе з этапа.

— На маю думку, неабходна заявіць калектыўны пратэст,—рашучым голасам сказала Вера Ефрэмаўна, разам з тым нерашуча і спалохана пазіраючы на твар то аднаго, то другога.—Владзімір заявіў, але гэтага мала.

— Які пратэст?—нездаволена маршчынячыся, сказаў Крыльцоў. Відавочна, няшчырасць, штучнасць тону і нервовасць Веры Ефрэмаўны ўжо даўно раздражалі яго.—Вы Кацю шукаеце?—звярнуўся ён да Нехлюдава.—Яна ўсё працуе, чысціць. Гэты вычысціла, наш—мужчынскі; цяпер жаночы. Толькі блох ужо не вычысціць, ядуць поедам. А Маша што там робіць?—спытаў ён, паказваючы галавой на кут, у якім была Мар'я Паўлаўна.

— Чэша сваю прыёмную дачку,—сказала Ранцэва.

— А вошай яна не распусціць на нас?—сказаў Крыльцоў.

— Не, не, я акуратна. Яна цяпер чысценькая,—сказала Мар'я Паўлаўна.—Вазьміце яе,—звярнулася яна да Ранцэвай,—а я пайду памагаць Каці. Ды і плед яму прынясу.

Ранцэва ўзяла дзяўчынку і, з матчынай пяшчотнасцю прыскаючы да сябе голенькія і пухленькія ручкі дзіцяці, пасадзіла да сябе на калені і дала ёю кавалак цукру.

Мар'я Паўлаўна вышла, а ўслед за ёю ў камеру ўвайшлі два чалавекі з кіпятком і правізіяй.

XII

Адзін з іх быў невысокі, хударлявы малады чалавек у абшытым кашушкі і высокіх ботах. Ён ішоў лёгкай і шпаркай хадою, несучы два вялікія чайнікі з гарачай вадою і прытрымліваючы падпахай загорнуты ў хустку хлеб.

— Ну, вось і князь наш з'явіўся,—сказаў ён, ставячы чайнік сярод чашак і перадаючы хлеб Маславай.—Цудоўных рэчаў мы накуплялі,—сказаў ён, скідаючы кашушок і кідаючы яго цераз голавы ў кут нараў.—Маркел малака і яек купіў; проста баль сёння будзе. А Кірылаўна ўсё сваю

эстэтычную чыстату наводзіць,—сказаў ён усміхаючыся, гледзячы на Ранцэву.—Ну, цяпер заварвай чай,—звярнуўся ён да яе.

Ад усяго выгляду гэтага чалавека, ад яго рухаў, гуку яго голаса, погляду павявала бадзёрасцю і вясёласцю. Другі-ж з тых, што ўвайшлі—таксама невысокі, кастлявы, з вельмі выпатымі косткамі худых шчок шэрага твара, з чароўнымі зеленаватымі шырока расстаўленымі вачыма і тонкімі губамі—быў чалавек, наадварот, з панурым і сумным выглядам. На ім было старае ватняе паліто і боты з галошамі. Ён нёс два гаршкі і два туесы. Паставіўшы перад Ранцэвай сваю ношу, ён пакланіўся Нехлюдаву шыяй, так што, кланяючыся, не перастаючы глядзеў на яго. Потым, неахвотна падаўшы яму потную руку, ён павольна пачаў расстаўляць, вымаючы з кашолкі, правізію.

Абодва гэтыя палітычныя былі людзьмі з народу: першы быў селянін Набатаў, другі быў фабрычны Маркел Кандрац'еў. Маркел далучыўся да рэвалюцыйнага руху ўжо паджылым трыццаціпяцігадовым чалавекам; Набатаў-жа з васьмнаццаці год. Патрапіўшы з вясковай школы дзякуючы сваім выдатным здольнасцям у гімназію, Набатаў, жывучы ўвесь час урокамі, скончыў курс з залатым медалем, але не пайшоў ва універсітэт, таму што яшчэ ў VII класе парашыў, што пойдзе ў народ, з якога вышаў, каб вучыць сваіх забытых братоў. Ён так і зрабіў: спачатку паступіў пісарам у вялікае сяло, але скоро яго арыштавалі за тое, што чытаў сялянам кніжкі і арганізаваў сярод іх спажывецкае і вытворчае таварыства. Першы раз яго пратрымалі ў турме 8 месяцаў і выпусцілі пад тайны нагляд. Вызваліўшыся, ён адразу-ж паехаў у другую губерню, у другое сяло і, паступіўшы там настаўнікам, рабіў тое самае. Яго зноў узялі і гэты раз пратрымалі год і два месяцы ў турме, і ў турме ён яшчэ ўмацаваўся ў сваіх перакананнях.

Пасля другой турмы яго саслалі ў Пермскую губерню. Ён уцёк адтуль. Яго зноў узялі і, пратрымаўшы 7 месяцаў, выслалі ў Архангельскую губерню. Адтуль за адмаўленне ад прысягі новаму цару яго прысудзілі да высылкі ў Якуцкую вобласць; так што ён пражыў палову дарослага жыцця

ў турме і высылцы. Усе гэтыя прыгоды нікольні не аслабілі яго, але і не паслабілі яго энергію, а нават распалілі яе. Гэта быў рухавы чалавек з вельмі добрым страўнікам, заўсёды аднолькава працавіты, вясёлы і бадзёры. Ён ніколі ні ў чым не раскайваўся і нічога далёка наперад не задумваў, а з усіх сіл свайго розуму, спрытнасці, практычнасці дзейнічаў у цяперашнім. Калі ён быў на волі, ён працаваў для той мэты, якую ён сабе паставіў, а іменна: асвета, з'яднанне рабочага, пераважна, сялянскага народу; калі-ж ён быў у няволі, ён дзейнічаў таксама энергічна і практычна для зносін з знешнім светам і для пабудовы найлепшага ў даных умовах жыцця не толькі для сябе, але і для свайго асяроддзя. Ён раней за ўсё быў чалавек грамадскі. Для сябе яму, здавалася, нічога не трэба было, і ён мог задаволіцца нічым, але для таварышоў сваіх ён патрабаваў багата і мог рабіць усякую—і фізічную і разумовую—работу, не пакладаючы рук, без сна, без яды. Як селянін, ён быў працавітым, кемкім, спрытным у рабоце і натуральна стрыманым і без намагання пачцівым, уважлівым не толькі да пачуццяў, але і да думак іншых. Старая маці яго, непісьменная сялянская ўдава, поўная забабонаў, жыла яшчэ, і Набатаў памагаў ёй і, калі быў на волі, наведваў яе. У часе сваіх пабывак дома ён цікавіўся кожнай драбніцай яе жыцця, памагаў ёй у работах і не перарываў зносін з былымі таварышамі, сялянскімі хлопцамі; курыў з імі тытун у сабачай ножцы, біўся на кулачкі і тлумачыў ім, як яны ўсе ашуканы і якім трэба вызваляцца ад таго ашуканства, у якім іх трымаюць. Калі ён думаў і гаварыў аб тым, што дасць рэволюцыя народу, ён заўсёды ўяўляў сабе той самы народ, з якога ён вышаў, у тых самых амаль умовах, але толькі з зямлёй і без паноў і чыноўнікаў. Рэволюцыя, у яго ўяўленні, не павінна была змяніць асноўныя формы жыцця народу—у гэтым ён не згаджаўся з Новадворавым і прыхільнікам Новадворава Маркелам Кандрац'евым,—рэволюцыя, на яго думку, не павінна была ламаць увесь будынак, а павінна была толькі іначай размеркаваць унутраныя памяшканні гэтага прыгожага, трывалага, велізарнага, палка любімага ім старога будынка.

У рэлігійных адносінах ён быў таксама тыповым селянінам: ніколі не думаў аб метафізічных пытаннях, аб пачатку ўсіх пачаткаў, аб загробным жыцці. Бог быў для яго, як і для Араго, гіпотэзай, у якой ён дагэтуль не меў патрэбы. Яго зусім не цікавіла, якім чынам пачаўся свет, па Маісею або Дарвіну, і дарвінізм, які здаваўся гэткім важным яго таварышам, для яго быў такой самай цацкай думкі, як і стварэнне ў 6 дзён.

Яго не цікавіла пытанне аб тым, як узнік свет, іменна таму, што пытанне аб тым, як лепей жыць на ім, заўсёды стаяла перад ім. Аб будучым жыцці ён таксама ніколі не думаў, у глыбіні сваёй душы хаваючы тое атрыманае ім у спадчыну ад продкаў цвёрдае спакойнае перакананне, агульнае ўсім земляробам, што як у свеце жывёл і раслін нішто не канчаецца, а заўсёды перарабляецца з адной формы ў другую—гною у зерне, зерне ў курыцу, галавасцік у жабу, чарвяк у матыля, жолуд у дуб, гэтак і чалавек не знішчаецца, але толькі змяняецца. Ён верыў у гэта і таму бадзёра і нават весела заўсёды глядзеў у вочы смерці і цвёрда пераносіў пакуты, якія вядуць да яе, але не любіў і не ўмеў гаварыць аб гэтым. Ён любіў працаваць і заўсёды быў заняты практычнымі справамі і на такія-ж практычныя справы наводзіў таварышоў.

Другі палітычны арыштанта у гэтай партыі з народу, Маркел Кандрац'еў, быў чалавек іншага кірунку думак. З пятнаццаці год ён паступіў на работу і пачаў курыць і піць, каб заглушыць цяжкое адчуванне крыўды. Крыўду гэту ён адчуў упершыню, калі на каляды іх, дзяцей, прывялі на ёлку, наладжаную жонкай фабрыканта, дзе яму з таварышамі падарылі дудачку цаной у адну капейку, яблык, пазалочаны арэх і вінную ягаду, а дзецям фабрыканта—цацкі, якія здаліся яму падарункамі чараўніцы і каштавалі, як ён пасля даведаўся, больш чым 50 рублёў. Яму было дваццаць год, калі на фабрыку паступіла работніцай слаўтая рэволюцыянерка і, заўважыўшы выдатныя здольнасці Кандрац'ева, пачала даваць яму кнігі, брашуры і гаварыць з ім, тлумачачы яму яго становішча і прычыны яго і сродкі яго палепшыць. Калі ён ясна ўявіў сабе магчымасць вызва-

лення сябе і іншых ад таго прыгнечанага становішча, у якім ён знаходзіўся, несправядлівасць гэтага становішча здалася яму яшчэ больш жорсткай і жахлівай, чым раней, і яму палка захацелася не толькі вызвалення, але і пакарання тых, якія зрабілі і падтрымлівалі гэтую жорсткую несправядлівасць. Магчымасць гэту, як гэта яму растлумачылі, давалі веды, і Кандрац'еў аддаўся з палкасцю набыванню ведаў. Але для яго было няясна, якім чынам ажыццяўленне соцыялістычнага ідэала зробіцца праз веды, але ён верыў, што як веды адкрылі яму несправядлівасць таго становішча, у якім ён знаходзіўся, так гэтыя-ж веды і выправяць гэту несправядлівасць. Апрача таго, веды ўзнімалі яго, на яго думку, вышэй іншых людзей. І таму, кінуўшы піць і курыць, ён увесь вольны час, якога ў яго зрабілася больш, калі яго паставілі за клапаўшчыка, аддаў навуцы.

Рэволюцыянерка вучыла яго і здзіўлялася той надзвычайнай здольнасці, з якой ён паглынаў усякія веды. У два гады ён вывучыў алгебру, геаметрыю, гісторыю, якую ён асабліва любіў, і перачытаў усю мастацкую і крытычную літаратуру і, галоўнае, соцыялістычную.

Рэволюцыянерку арыштавалі і з ёю Кандрац'ева за знойдзеныя ў яго забароненыя кнігі і пасадзілі ў турму, а потым саслалі ў Валагодскую губерню. Там ён пазнаёміўся з Новадворавым, перачытаў яшчэ багата рэволюцыйных кніжак, усё запамніў і стаў яшчэ больш цвёрдым у сваіх соцыялістычных поглядах. Пасля ссылкі ён быў кіраўніком вялікай забастоўкі рабочых, якая скончылася разгромам фабрыкі і забойствам дырэктара. Яго арыштавалі і прысудзілі да пазбаўлення правоў і да ссылкі.

Да рэлігіі ён ставіўся таксама адмоўна, як і да існуючага эканамічнага ладу. Зразумеўшы бязглудзе веры, у якой ён вырас, і з цяжкасцю і спачатку страхам, а потым з захапленнем вызваліўшыся ад яе, ён, нібы ў адплату за тую ману, у якой трымалі яго і яго продкаў, не пераставаў едка і злосна смяяцца з папоў і з рэлігійных догматаў.

Ён быў па звычках аскет, задавольваўся самым малым і, як усякі змалку прывучаны да работы, з развітымі мускуламі чалавек, лёгка і многа і спрытна мог рабіць усякую фізіч-

ную работу, але больш за ўсё даражыў вольным часам, каб у турмах і на этапах працягваць вучыцца. Ён цяпер вывучаў першы том Маркса і з вялікай дбайнасцю, як вялікую каштоўнасць, хаваў гэту кнігу ў сваім мяшку. Да ўсіх таварышоў ён ставіўся стрымана, роўнадушна, за выключэннем Новадворава, якому ён быў асабліва адданы і погляды якога аб усіх рэчах прымаў за бясспрэчныя ісціны.

Да жанчын-жа, на якіх ён глядзеў як на перашкоду ва ўсіх патрэбных справах, ён ставіўся з непераможнай пагардлівасцю. Але Маславу ён шкадаваў і быў з ёю ласкавым, бачачы ў ёй узор эксплаатацыі ніжэйшага класа вышэйшым. З гэтай самай прычыны ён не любіў Нехлюдава, быў маўклівым з ім і не сціскаў яго рукі, а толькі падаваў, каб паціснулі сваю выцягнутую руку, калі Нехлюдаў вітаўся з ім.

XIII

Печка вытапілася, сагрэлася, чай заварылі і разлілі па шклянках і кружках, забялілі малаком, выклалі абаранкі, свежы сітны і пшанічны хлеб, крутыя яйкі, масла і цялячую галаву і ножкі. Усе пасунуліся да месца на нарах, якое замяняла стол, і пілі, елі і гутарылі. Ранцэва сядзела на скрыні, разліваючы чай. Вакол яе згрудзіліся ўсе астатнія, апрача Крыльцова, які, зняўшы мокры кашук і завярнуўшыся ў сухі плед, ляжаў на сваім месцы і гутарыў з Нехлюдавым. Пасля холаду, вільгаці ў часе пераходу, пасля гразі і непаладак, якія яны знайшлі тут, пасля работы, пакладзенай на тое, каб упарадкаваць усё, пасля яды і гарачага чаю ўсе былі ў самым прыемным, радасным настроі.

Тое, што за сцяной чуўся тупат, крыкі і ляянка крымінальных, нібы напамінаючы аб тым, што акружала іх, яшчэ павялічвала адчуванне ўтульнасці. Як на астраўку сярод мора, людзі гэтыя адчувалі сябе часова не залітымі тым прыгнечаннем і пакутай, якія абкружалі іх, і з прычыны гэтага былі ва ўзбуджана-прыўзнятым настроі. Гаварылі аб усім, але толькі не аб сваім становішчы і аб тым, што чакала іх. Апрача таго, як гэта заўсёды бывае паміж маладымі мужчынамі і жанчынамі, асабліва калі яны сілком злучаны, як былі злучаны ўсе гэтыя людзі, між імі ўзніклі згодныя

і нязгодныя, па-рознаму пераплеценныя імкненні адзін да аднаго. Яны амаль усе былі закаханы. Новадвораў быў закаханы ў прыгожанькую Грабец, якая заўсёды ўсміхалася. Грабец гэта была маладзенькая курсістка. Яна вельмі мала думала і зусім абыякава ставілася да пытанняў рэвалюцыі. Але яна падпала пад уплыў часу, нечым скампраметавала сябе, і яе саслалі. Як на волі галоўныя інтарэсы яе жыцця былі ў поспехах сярод мужчын, таксама гэта было і на допытах, і ў турме, і ў ссылцы. Цяпер, у часе пераходу, яна ўцяшалася тым, што Новадвораў захапіўся ёю, і сама закахалася ў яго. Вера Ефрэмаўна, якая была вельмі ўлюбывая і не выклікала да сябе кахання, але спадзявалася на ўзаемнасць, была закахана то ў Набатава, то ў Новадворава. Нешта падобнае на закаханасць было з боку Крыльцова да Мар'і Паўлаўны. Ён кахаў яе, як мужчыны кахаюць жанчын, але, ведаючы яе адносіны да кахання, умела хаваў свае пачуцці пад шылдай дружбы і ўдзячнасці за тое, што яна з асаблівай пяшчотнасцю даглядала яго. Набатаў і Ранцэва былі звязаны вельмі складанымі любоўнымі адносінамі. Як Мар'я Паўлаўна была зусім чыстая нявінная дзяўчына, так Ранцэва была цалкам чыстая мужняя жонка-жанчына.

Шаснаццаці год, яшчэ ў гімназіі, яна пакахала Ранцэва, студэнта пецербургскага універсітэта, і 19-ці год вышла за яго замуж, пакуль яшчэ ён быў ва універсітэце. З чацвертага курса мужа яе, замешанага ва універсітэцкай гісторыі, выслалі з Пецербурга, і ён зрабіўся рэвалюцыянерам. Яна-ж пакінула медычныя курсы, на якіх займалася, паехала за ім і таксама зрабілася рэвалюцыянеркай. Калі-б яе муж не быў тым чалавекам, якога яна лічыла самым добрым, самым разумным з усіх людзей на свеце, яна-б не пакахала яго, а не пакахаўшы, не вышла-б замуж. Але, раз пакахаўшы і вышаўшы замуж за самага, па яе перакананнях, добрага і разумнага чалавека на свеце, яна, канечне, разумела жыццё і мэту яго якраз таксама, як разумеў яго самы добры і разумны чалавек на свеце. Ён спачатку разумеў жыццё ў тым, каб вучыцца, і яна ў тым самым разумела. Ён зрабіўся рэвалюцыянерам, і яна зрабілася рэвалюцыянеркай. Яна вельмі добра магла даказаць, што існуючы лад немаг-

чымы, і што абавязак усякага чалавека складаецца з таго, каб змагацца з гэтым ладам і спрабаваць устанавіць той палітычны і эканамічны лад жыцця, пры якім асоба магла-б свабодна развівацца, і таму падобнае. І ёй здавалася, што яна сапраўды так думае і адчувае, але, па сутнасці, яна думала толькі тое, што ўсё тое, што думае муж, з'яўляецца чыстай праўдай, і шукала толькі аднаго—поўнай згоды, зліцця з душой мужа, што адно давала ёй маральнае задавальненне.

Разлука з мужам і дзіцёнкам, якога ўзяла яе маці, была цяжкай для яе. Але яна пераносіла гэтую разлуку цвёрда і спакойна, ведаючы, што церпіць яна гэта для мужа і для той справы, якая бяспрэчна ісцінная, таму што ён служыць ёй. Яна заўсёды была ў думках з мужам і як раней нікога не кахала, гэтак і цяпер не магла кахаць нікога, апрача свайго мужа. Але аддае і чыстае каханне да яе Набатава расчульвала і хвалявала яе. Ён, маральны і цвёрды чалавек, друг яе мужа, стараўся абыходзіцца з ёю як з сястрой, але ў адносінах яго да яе адчувалася часам нешта большае, і гэта нешта большае палохала іх абодвух і разам з тым упрыгожвала цяпер іхняе цяжкае жыццё.

Так што зусім вольнымі ад закахання былі ў гэтым гуртку толькі Мар'я Паўлаўна і Кандрац'еў.

XIV

Разлічваючы пагутарыць асобна з Кацюшай, як ён рабіў гэта звычайна пасля агульнага чаю і вячэры, Нехлюдаў сядзеў каля Крыльцова, гутарачы з ім. Між іншым, ён сказаў яму пра той зварот да яго Макара і пра гісторыю яго злачыства. Крыльцоў слухаў уважліва, спыніўшы бліскучы погляд на твары Нехлюдава.

— Так,—сказаў ён раптам.—Мяне часта займае думка, што вось мы ідзем разам, побач з імі,—з кім з „імі“? З тымі самымі людзьмі, за якіх мы і ідзем. А тым часам мы не толькі не ведаем, але і не хочам ведаць іх. А яны, горш за гэта, ненавідзяць нас і лічаць сваімі ворагамі. Вось гэта жудасна.

— Нічога няма жудаснага,—сказаў Новадвораў, прыслу-

хоўваючыся да размовы.—Масы заўсёды абажаюць толькі ўладу,—сказаў ён сваім траскатлівым голасам.—Урад пачуе—яны абажаюць яго і ненавідзяць нас; заўтра мы будзем мець уладу—яны будуць абажаць нас...

У гэты час з-за сцяны пачуўся выбух лаянкі, таўханіна і ўдары ў сцяну, звон ланцугоў, віск і крыкі. Некага білі, нехта крычаў: „ратуйце!“

— Вось яны зверы! Якія-ж могуць быць дачыненні паміж намі і імі?—спакойна сказаў Новадвораў.

— Ты гаворыш—зверы. А вось толькі што Нехлюдаў расказваў пра такі ўчынак,—нервова сказаў Крыльцоў, і ён расказваў пра тое, як Макар рызыкне жыццём, ратуючы земляка.—Гэта ўжо не зверства, а геройства.

— Сентыментальнасць!—іранічна сказаў Новадвораў.— Нам цяжка зразумець эмоцыі гэтых людзей і матывы іхніх учынкаў. Ты бачыш тут велікадушнасць, а тут можа зайздрасць да таго, катаржніка.

— Як гэта ты не хочаш у іншым бачыць нічога добрага,—раптам разгарачыўшыся, сказала Мар'я Паўлаўна (яна была на „ты“ з усімі).

— Нельга бачыць таго, чаго няма.

— Як няма, калі чалавеку пагражае жудасная смерць?

— Я думаю,—сказаў Новадвораў,—што калі мы хочам рабіць сваю справу, дык першая для гэтага ўмова (Кандрацеў пакінуў кнігу, якую ён чытаў каля лямпы, і ўважліва пачаў слухаць свайго настаўніка) тое, каб не фантазіраваць, а глядзець на рэчы, як яны ёсць. Рабіць усё для мас народа, але не чакаць нічога ад іх; масы з'яўляюцца аб'ектам нашай дзейнасці, але не могуць быць нашымі супрацоўнікамі да тае пары, пакуль яны будуць інертнымі, як цяпер,—пачаў ён як быццам чытаў лекцыю.—І таму зусім ілюзорна чакаць ад іх дапамогі да тае пары, пакуль не адбыўся працэс развіцця, той працэс развіцця, да якога мы падрыхтоўваем іх.

— Які працэс развіцця,—расчырваневшыся, загаварыў Крыльцоў.—Мы гаворым, што мы супроць гвалту і дэспатызма, хіба гэта не самы жудасны дэспатызм?

— Няма ніякага дэспатызма,—спакойна адказаў Нова-

двораў.—Я толькі скажу, што ведаю той шлях, па якім павінен ісці народ, і я магу паказваць гэты шлях.

— Але чаму ты ўпэўнен, што шлях, які ты паказваеш, ісцінны? Хіба гэта не дэспатызм, з якога вынікалі інквізіцыі і кары вялікай рэвалюцыі? Яны таксама ведалі з навукі адзіны ісцінны шлях.

— Тое, што яны памыляліся, не даводзіць таго, каб я памыляўся. І потым, вялікая розніца паміж трызней ідэалагаў і фактамі сапраўднай эканамічнай навукі.

Голас Новадворава напаяў усю камеру. Ён адзін гаварыў, а ўсе маўчалі.

— Заўсёды спрачаюцца,—сказала Мар'я Паўлаўна, калі ён на мінуту заціх.

— А вы самі як пра гэта думаеце?—спытаў Нехлюдаў у Мар'і Паўлаўны.

— Думаю, што Анатолій мае рацыю, што нельга навязваць народу нашы погляды.

— Ну, а вы, Кацюша?—усміхаючыся, спытаў Нахлюдаў са страхам таго, што яна скажа што-небудзь не тое, чакаючы яе адказу.

— Я думаю, пакрыўджаны просты народ,—сказала яна, уся, загарэўшыся,—надта ўжо пакрыўджаны просты народ.

— Правільна, Міхайлаўна, правільна,—крыкнуў Набатаў—дужа пакрыўджаны народ. Трэба, каб не крыўдзілі яго. У гэтым уся наша справа.

— Дзіўнае ўяўленне пра задачы рэвалюцыі,—сказаў Новадвораў і моўчкі сярдзіта пачаў курыць.

— Не магу з ім гаварыць,—прашаптаў Крыльцоў і замаўчаў.

— І самае лепшае не гаварыць,—сказаў Нехлюдаў.

XV

Не гледзячы на тое, што Новадворава вельмі паважалі ўсе рэвалюцыянеры, не гледзячы на тое, што ён быў вельмі вучоным і лічыўся вельмі разумным, Нехлюдаў прылічаў яго да тых рэвалюцыянераў, якія, будучы па маральных сваіх якасцях ніжэйшымі за сярэдні ўзровень, былі куды ніжэй яго. Разумовыя сілы гэтага чалавека—яго ліч-

нік—былі вялікія; але думка яго пра сябе—яго назоўнік—была непамерна вялікай і даўно перарасла ўжо яго разумовыя сілы.

Гэта быў чалавек зусім процілеглага складу ўнутранага жыцця, як Сімансон. Сімансон быў адным з тых людзей, пераважна мужчынскага складу, у якіх учынкі вынікаюць з дзейнасці думкі і азначаюцца ёю. Новадвораў-жа належаў да роду людзей пераважна жаночага складу, у якіх дзейнасць думкі накіравана часткова на дасягненне мэт, пастаўленых пачуццём, часткова-ж на апраўданне ўчынкаў, выкліканых пачуццём.

Уся рэволюцыйная дзейнасць Новадворава, не гледзячы на тое, што ён умеў красамоўна тлумачыць яе вельмі пераканаўчымі довадамі, здавалася Нехлюдаву абгрунтаванай толькі жаданнем славы, жаданнем мець перавагу над людзьмі. Спачатку, дзякуючы сваёй здольнасці схопліваць чужыя думкі і дакладна перадаваць іх, ён у перыяд навучання, у асяроддзі тых, хто вучыць і тых, хто вучыцца, дзе гэта здольнасць высока цэніцца (гімназія, універсітэт і магістэрства), меў перавагу, і ён быў задаволены. Але калі ён атрымаў дыплом і скончыў вучыцца, і страціў гэту перавагу, ён раптам, як гэта расказваў Нехлюдаву Крыльцоў, які не любіў Новадворава, для таго, каб атрымаць перавагу ў новай сферы, зусім змяніў свае погляды і з памяркоўнага ліберала зрабіўся чырвоным, народавольцам. Дзякуючы адсутнасці ў яго характары ўласцівасцей маральных і эстэтычных, якія выклікаюць сумненні і хістанні, ён вельмі хутка заняў у рэволюцыйным свеце становішча кіраўніка партыі, якое задавальняла яго гонар. Раз абраўшы кірунак, ён ужо ніколі не меў сумненняў і не хістаўся, і таму быў упэўнены, што ніколі не памыляўся. Усё яму здавалася надзвычайна простым, зразумелым, бяспрэчным. І пры вузкасці і аднабаковасці яго погляду, усё сапраўды было вельмі простым і зразумелым, і трэба было толькі, як ён казаў, быць лагічным. Самаўпэўненасць яго была гэткай вялікай, што яна магла толькі адштурхваць ад сябе людзей ці падначальваць сабе. А таму што дзейнасць яго праходзіла сярод вельмі маладых людзей, якія прымалі яго

бязмежную самаўпэўненасць за глыбокадумнасць і мудрасць, большасць падначальвалася яму, і ён меў вялікі поспех у рэволюцыйных колах. Дзейнасць яго была ў падрыхтоўцы да паўстання, у якім ён павінен быў захапіць уладу і склікаць сабор. На саборы-ж павінна была быць прапанавана складзеная ім праграма, і ён быў цалкам упэўнены, што праграма гэтая вырашала ўсе пытанні, і нельга было не выканаць яе.

Таварышы паважалі яго за яго смеласць і рашучасць, але не любілі. Ён-жа нікога не любіў і да ўсіх выдатных ставіўся як да канкурэнтаў, і з ахвотаю зрабіў-бы з імі, як старыя самцы-малпы робяць з маладымі, каб мог. Ён вырваў-бы ўвесь розум, усе здольнасці ў іншых людзей, абы яны не перашкаджалі праяўленню яго здольнасцей. Ён ставіўся добра толькі да людзей, якія схіляліся перад ім. Так ён ставіўся цяпер, у дарозе, да распрапагандаванага ім рабочага Кандрац'ева, да Веры Ефрэмаўны і да прыгожанькай Грабец, якія абедзве былі закаханы ў яго. Хаця ён прыныпова і быў за жаночае пытанне, але ў глыбіні душы лічыў усіх жанчын дурнымі і нікчэмнымі, за выключэннем тых, у якіх часта бываў сентыментальна закаханы так, як цяпер быў закаханы ў Грабец, і тады лічыў іх незвычайнымі жанчынамі, выдатнымі якасці якіх умеў заўважыць толькі ён.

Пытанне аб дачыненнях палоў здавалася яму, як і ўсе пытанні, вельмі простым і зразумелым і зусім вырашаным прызнаннем свабоднага кахання.

У яго была адна жонка фіктыўная, другая сапраўдная, з якою ён разышоўся, пераканаўшыся, што паміж імі няма сапраўднага кахання, і цяпер збіраўся ўступіць у новы свабодны шлюб з Грабец.

На Нехлюдава ён глядзеў з пагардай за тое, што ён „крыўляецца“, як ён казаў, з Маславай, і асабліва за тое, што ён дазваляе сабе думаць аб недахопах існуючага ладу і спосабах паляпшэння яго не толькі не слова ў слова таксама, як думаў ён, Новадвораў, але нават неяк па-свойму, па-княжаску, г. зн. па-дурному. Нехлюдаў ведаў гэты погляд на сябе Новадворава і, на вялікі жаль свой, адчуваў, што,

не зважаючы на той лагодны настрой, у якім ён быў у часе падарожжа, плоціць яму той самай манетай і ніяк не можа перамагчы надзвычайнай антыпатыі да гэтага чалавека.

XVI

У суседняй камеры пачуліся галасы начальства. Усё заціхла, і ўслед за гэтым увайшоў старшой з двума канвойнымі. Гэта была паверка. Старшой палічыў усіх, паказваючы на кожнага пальцам. Калі дайшла чарга да Нехлюдава, ён з добрадушнай фамільярнасцю сказаў яму:

— Цяпер, князь, ужо нельга аставацца пасля паверкі. Трэба ісці.

Нехлюдаў, ведаючы, што гэта азначае, падышоў да яго і сунуў яму прыгатаваныя тры рублі.

— Ну, што-ж з вамі рабіць! Пасядзіце яшчэ.

Старшой хацеў ісці, калі ўвайшоў другі унтэр-афіцэр і ўслед за ім высокі худы арыштант з падбітым вокам і рэдкай бародкай.

— Я наконт дзяўчынкі,—сказаў арыштант.

— А вось і тата прышоў,—пачуўся раптам звонкі дзіцячы галасок, і белавалосая галоўка паднялася з-за Ранцэвай, якая разам з Мар'яй Паўлаўнай і Кацюшай шыла дзяўчынцы новую адзежу з ахвяраванай Ранцэвай спадніцы.

— Я, дачушка, я,—ласкава сказаў Бузоўкін.

— Ёй тут добра,—сказала Мар'я Паўлаўна, з болей углядаючыся ў разбіты твар Бузоўкіна.—Пакіньце яе ў нас.

— Пані мне новую адзежу шыюць,—сказала дзяўчынка, паказваючы бацьку на работу Ранцэвай.—Добрая, чырво-о-аная,—лапатала яна.

— Хочаш у нас начаваць?—сказала Ранцэва, ласкаючы дзяўчынку.

— Хачу. І тату.

Ранцэва асвятлілася сваёй усмешкай.

— Бацю нельга,—сказала яна.—Дык пакіньце яе,—зварнулася яна да бацькі.

— Калі ласка, пакіньце,—сказаў старшой, спыніўшыся ў дзвярах, і вышаў разам з унтэр-афіцэрам.

Як толькі канвойныя вышлі, Набатаў падышоў да Бузоўкіна і, дакранаючыся да яго пляча, сказаў:

— А што, браце, праўда, у вас Карманаў памянцца хоча?

Добрадушны, ласкавы твар Бузоўкіна раптам зрабіўся сумным, і вочы яго зацягнуліся нейкай плёнкай.

— Мы не чулі. Мабыць, няпраўда,—сказаў ён і, не здымаючы з вачэй сваіх плёнкі, дадаў:—Ну, Аксютка, пануй, відаць, з панямі,—і паспяшыў выйсці.

— Усё ведае, і праўда, што памянцаліся,—сказаў Набатаў.—Што-ж вы зробіце?

— Скажу ў горадзе начальству. Я іх абодвух ведаю ў твар,—сказаў Нехлюдаў.

Усе маўчалі, відавочна, баючыся аднаўлення спрэчак.

Сімансон, які ўвесь час моўчкі, закінуўшы рукі за галаву, ляжаў у кутку на нарах, рашуча ўстаў і, абышоўшы асцярожна тых, што сядзелі, падышоў да Нехлюдава.

— Можце цяпер выслухаць мяне?

— Зразумела,—сказаў Нехлюдаў, і ўстаў, каб ісці за ім.

Зірнуўшы на Нехлюдава і сустрэўшыся з ім вачыма, Кацюша пачырванела і нібы не зусім разумеючы паківала галавой.

— Справа мая да вас у наступным,—пачаў Сімансон, калі яны разам з Нехлюдавым вышлі ў калідор. У калідоры асабліва чулася гудзенне і выбухі галасоў сярод крывінальных. Нехлюдаў паморшчыўся, але на Сімансона, відаць, не дзейнічала гэта.—Ведаючы вашы дачыненні да Кацярыны Міхайлаўны, —пачаў ён, уважліва і проста сваімі добрымі вачыма глядзячы ў твар Нехлюдава,—лічу сябе абавязаным,—працягваў ён, але павінен быў спыніцца, таму што каля самых дзвярэй два галасы крычалі разам, аб нейчым спрачаючыся:

— Кажуць табе, ідал: не мае!—крычаў адзін голас.

— Падавішся, чорт,—хрыпеў другі.

У гэты час Мар'я Паўлаўна вышла ў калідор.

— Хіба можна тут гутарыць,—сказала яна: прайдзіце сюды, там адна Верачка.—І яна ўперад прайшла ў суседнія дзверы маленькай, відавочна, адзіночнай камеры, адведзенай цяпер для палітычных жанчын. На нарах, накрыўшыся з галавой, ляжала Вера Ефрэмаўна.

— У яе мігрэнь, яна спіць і не чуе, а я пайду!—сказала Мар'я Паўлаўна.

— Наадварот, аставайся,—сказаў Сімансон,—я сакрэтаў ні ад каго не маю, тым больш ад цябе.

— Ну, добра,—сказала Мар'я Паўлаўна і, па-дзіцячаму рухаючыся ўсім целама з боку ў бок і гэтым рухам глыбей усаджваючыся на нарах, прыгатавалася слухаць, глядзячы некуды ўдалячынь сваімі прыгожымі барановымі вачыма.

— Дык справа мая ў тым,—паўтарыў Сімансон,—што, ведаючы вашы дачыненні да Кацярыны Міхайлаўны, я лічу сябе абавязаным абвясціць вам мае дачыненні да яе.

— А іменна што?—спытаў Нехлюдаў, мімаволі любуючыся той простасцю і праўдзівасцю, з якой Сімансон гаварыў з ім.

— Тое, што я хацеў-бы жаніцца з Кацярынай Міхайлаўнай...

— Дзіўна!—сказала Мар'я Паўлаўна, спыніўшы вочы на Сімансоне.

— ...І парашыў прасіць яе аб гэтым, аб тым, каб быць маёй жонкай,—працягваў Сімансон.

— Што-ж я магу? Гэта залежыць ад яе,—сказаў Нехлюдаў.

— Так, але яна не вырашыць гэта пытанне без вас.

— Чаму?

— Таму што, пакуль пытанне вашых з ёю дачыненняў не вырашана канчаткова, яна не можа нічога абраць.

— З майго боку пытанне вырашана канчаткова. Я жадаў зрабіць тое, што лічу патрэбным, і, апрача таго, аблягчыць яе становішча, але ні ў якім разе не жадаю перашкаджаць ёй.

— Так, але яна не хоча вашай ахвяры.

— Ніякай ахвяры няма.

— І я ведаю, што гэта рашэнне яе беспаваротнае.

— Ну, дык аб чым-жа гаварыць са мной?—сказаў Нехлюдаў.

— Ёй трэба, каб і вы прызналі тое самае.

— Як-жа я магу прызнаць, што я не павінен зрабіць тое, што лічу патрэбным. Адно, што я магу сказаць, гэта тое, што я не свабодны, але яна свабодная.

Сімансон памаўчаў, задумаўшыся.

— Добра, я так і скажу ёй. Вы не думайце, што я закаханы ў яе,—працягваў ён.— Я люблю яе як добрага, рэдкага чалавека, які шмат пацярпеў. Мне ад яе нічога не трэба, але дужа хочацца дапамагчы ёй, аблягчыць яе стано...

Нехлюдаў здзівіўся, пачуўшы дрыжэнне голаса Сімансона.

— ... аблягчыць яе становішча,—працягваў Сімансон.— Калі яна не хоча прыняць вашай дапамогі, хай яна прыме маю. Калі-б яна згадзілася, я-б прасіў, каб мяне саслалі ў яе месца зняволення. Чатыры гады—не вечнасць. Я-б пражыў каля яе і, магчыма, аблягчыў-бы яе жыццё...—зноў ён спыніўся ад хвалявання.

— Што-ж я магу сказаць?—сказаў Нехлюдаў.—Я рады, што яна знайшла такога пакравіцеля, як вы...

— Вось гэта мне і трэба было ведаць,—працягваў Сімансон.—Я хацеў ведаць, кахаючы яе, жадаючы ёй добра, ці знайшлі-б вы добрым для яе шлюб са мною?

— О, так,—рашуча сказаў Нехлюдаў.

— Уся справа ў ёй, мне ж трэба толькі, каб гэта пакутная душа адпачыла,—сказаў Сімансон, пазіраючы на Нехлюдава з такой дзіцячай пяшчотнасцю, якой ніяк нельга было чакаць ад гэтага хмурага на выгляд чалавека.

Сімансон устаў і, узяўшы за руку Нехлюдава, пацягнуўся да яго тварам, сарамяжна ўсміхнуўся і пацалаваў яго.

— Дык я так і скажу ёй,—сказаў ён і вышаў.

XVII

— А, якаво?—сказала Мар'я Паўлаўна.—Закахаўся, зусім закахався. Вось ужо чаго ніколі не чакала-б, каб Владзімір Сімансон закахався гэтакім самым дурным, хлапецкім каханнем. Дзіўна і, па праўдзе скажу, сумнавата,—дадала яна, уздыхнуўшы.

— Але яна, Каця? Як, вы думаеце, ставіцца яна да гэтага?—спытаў Нехлюдаў.

— Яна?—Мар'я Паўлаўна спынілася, відавочна жадаючы, як мага больш дакладна адказаць на запытанне.—Яна?—Ці, бачыце, яна, не гледзячы на яе мінулае, па прыродзе адна з самых маральных натур... І так тонка адчувае... Яна кахае вас, хораша кахае, і шчаслівая тым, што можа зрабіць для вас хоць тую адмоўную добрую справу, каб не забытаць вас сабою. Для яе замужства з вамі было-б страшэнным падзеннем, горш за ўсё мінулае, і таму яна ніколі не згодзіцца на гэта. А тым часам ваша прысутнасць трывожыць яе.

— Дык што-ж, знікнуць мне?—сказаў Нехлюдаў.

Мар'я Паўлаўна ўсміхнулася сваёй мілай дзіцячай усмешкай.

— Так, часткова.

— Як-жа знікнуць часткова?

— Я схлусіла; але пра яе я хацела вам сказаць, што, напэўна, яна бачыць недарэчнасць яго нейкага захопленнага кахання (ён нічога не гаварыў ёй), і яно прыемна ёй і яна баіцца яго. Вы ведаеце, я не кампетэнтная ў гэтых справах, але мне здаецца, што з яго боку самае звычайнае мужчынскае пачуццё, хоць і замаскаванае. Ён гаворыць, што гэта каханне павялічвае ў ім энергію і што гэта каханне—платанічнае. Але-ж я ведаю, што калі гэта выключнае каханне, дык у аснове яго ляжыць немінула ўсё-такі брыдкасць... Як у Новадворава з Любачкай.

Мар'я Паўлаўна адышла ўбок ад пытання, разгаварыўшыся на сваю любімую тэму.

— Але што-ж мне рабіць?—запытаў Нехлюдаў.

— Я думаю, што трэба вам сказаць ёй. Заўсёды лепш, каб было ўсё ясным. Пагаварыце з ёю, я паклічу яе. Хочаце?—сказала Мар'я Паўлаўна.

— Калі ласка,—сказаў Нехлюдаў, і Мар'я Паўлаўна вышла.

Дзіўнае пачуццё ахапіла Нехлюдава, калі ён астаўся адзін у маленькай камеры, слухаючы ціхае дыханне, якое перарывалася зрэдку стогнамі Веры Ефрэмаўны, і няспынны гул крымінальнікаў, які даходзіў з-за двух дзвярэй.

Тое, што сказаў яму Сімансон, давала яму вызваленне ад узятага на сябе абавязку, які ў мінуты слабасці здаваўся яму цяжкім і страшным, а тым часам яму было нешта не толькі непрыемна, але і балюча. У пачуцці гэтым было і тое, што прапанова Сімансона скасавала выключнасць яго ўчынку, змяншала ў вачах сваіх і чужых людзей цану ахвяры, якую ён прыносіў: калі чалавек, і такі добры, нічым не звязаны з ёю, жадаў злучыць з ёю свой лёс, дык яго ахвяра ўжо не была гэтакай значнай. Было таксама, магчыма, простае пачуццё рэўнасці: ён так прывык да яе кахання да сябе, што не мог дапусціць, каб яна магла пакахаць іншага. Было тут і разбурэнне раз складзенага плана—жыцц пры ёй, пакуль яна будзе адбываць пакаранне. Калі-б яна вышла за Сімансона, прысутнасць яго рабілася непатрэбнай, і яму трэба было складаць новы план жыцця. Ён не паспеў разабрацца ў сваіх адчуваннях, як у адчынення дзверы ўварваўся моцны гул крымінальных (у іх сёння было нешта асаблівае), і ў камеру ўвайшла Кацюша.

Яна падышла да яго хуткімі крокамі.

— Мар'я Паўлаўна паслала мяне,—сказала яна, спыняючыся блізка каля яго.

— Так, мне трэба пагаварыць. Ды сядайце. Владзімір Іванавіч гаварыў са мною.

Яна села, склаўшы рукі на каленях, і здавалася спакойнаю, але як толькі Нехлюдаў вымавіў імя Сімансона, яна барвова пачырванела.

— Што-ж ён вам гаварыў?—запытала яна.

— Ён сказаў мне, што хоча жаніцца з вамі.

Твар яе раптам зморшчыўся, выражаючы пакуту. Яна нічога не сказала і толькі апусціла вочы.

— Ён пытаецца мае згоды ці парады. Я сказаў, што ўсё залежыць ад вас, што вы павінны вырашыць.

— Ах, што гэта? Навошта?—сказала яна і тым дзіўным, касаватым позіркам, які заўсёды асабліва моцна дзейнічаў на Нехлюдава, паглядзела яму ў вочы. Некалькі секунд яны моўчкі глядзелі ў вочы адзін аднаму, і погляд гэты шмат чаго сказаў і таму і другому.

— Вы павінны вырашыць,—паўтарыў Нехлюдаў.

— Што мне вырашаць?—сказала яна.—Усё даўно вырашана.

— Не, вы павінны вырашыць, ці прымаеце вы прапанову Владзіміра Іванавіча?—сказаў Нехлюдаў.

— Якая я жонка—катаржная? Навошта мне пагубіць яшчэ і Владзіміра Іванавіча?—сказала яна, нахмурыўшыся.

— Так, але калі-б вышла памілаванне?—сказаў Нехлюдаў.

— Ах, пакіньце мяне. Больш няма чаго гаварыць,—сказала яна і, устаўшы, вышла з камеры.

XVIII

Калі Нехлюдаў вярнуўся услед за Кацюшай у мужчынскую камеру, там усе былі ў хваляванні. Набатаў, які ўсюды хадзіў, з усімі завязваў сувязь, усё назіраў, прынёс вестку, якая ўразіла ўсіх. Вестка была тая, што ён на сцяне знайшоў запіску, напісаную рэволюцыянерам Петліным, засуджаным на катаржныя работы. Усе меркавалі, што Петлін ужо даўно на Кары, і раптам выявілася, што ён толькі нядаўна прайшоў па гэтай самай дарозе адзін з крымінальнымі.

„17-га жніўня,—значылася ў запісцы,—мяне адправілі аднаго з крымінальнымі. Невераў быў са мной і павесіўся ў Казані, у вар'яцкім доме. Я здаровы і бадзёры і спадзяюся на ўсё добрае“.

Усе абмяркоўвалі становішча Петліна і прычыны самагубства Неверава. Крыльоў-жа з задумлівым выглядам маўчаў, пазіраючы перад сабою нерухомымі бліскучымі вачыма.

— Мне муж казаў, што Невераў бачыў прывіды яшчэ ў Петрапаўлаўцы,—сказала Ранцова.

— Так, паэт, фантазёр, такія людзі не вытрымліваюць адзіночкі,—сказаў Новадвораў.—Я, калі трапляў у адзіночку, не дазваляў ваабражэнню працаваць, а самым сістэматычным чынам размяркоўваў свой час. Таму заўсёды і пераносіў добра.

— Чаго не пераносіш? Я дык часта проста радаваўся, калі пасадзяць,—сказаў Набатаў бадзёрым голасам, віда-

вочна жадаючы разагнаць пануры настрой.—То ўсяго баішся: і што сам пападзешся, і іншых заблытаеш, і справу папсуеш, а як пасадзяць—канец адказнасці, адпачыць можна. Сядзі сабе ды пакурывай.

— Ты яго добра ведаў?—запытала Мар'я Паўлаўна, непакойліва пазіраючы на твар Крыльцова, які раптам змяніўся і асунуўся.

— Невераў фантазёр?—загаварыў раптам Крыльцоў, задыхаючыся, як быццам ён доўга крычаў ці спяваў.—Невераў—гэта быў такі чалавек, якіх, як наш швейцар гаварыў, *мала зямля родзіць...* Так... гэта быў увесь крыштальны чалавек, усяго наскрозь відаць. Так... Ён не тое, што схлусіць—не мог прыкідацца. Не тое, што тонкаскуры, ён як быццам увесь быў абадраны і ўсе нервы звонку. Так... складаная, багатая натура, не такая... Ну, ды што казаць!..—Ён памаўчаў.—Мы спрачаемся, што лепей,—злосна хмурачыся, сказаў ён,—перш адукаваць народ, а потым змяніць формы жыцця, ці перш змяніць формы жыцця і потым—як змагацца: мірнай прапагандай, тэрорам? Спрачаемся, так. А яны не спрачаюцца, яны ведаюць сваю справу, для іх зусім усёроўна, загінуць ці не загінуць дзесяткі-сотні людзей, ды якіх людзей! Наадварот, ім іменна трэба, каб загінулі лепшыя. Так, Герцэн казаў, што, калі дзекабрыстаў вынялі з абароту, панізілі агульны ўзровень. Яшчэ-б не панізілі! Потым вынялі з абароту самога Герцэна і яго таварышоў. Цяпер Неверавых...

— Усіх не знішчаць,—сваім бадзёрым голасам сказаў Набатаў.—Усё-ж на завод астануцца.

— Не, не астануцца, калі мы будзем шкадаваць іх,—павышаючы голас і не даючы перабіць сябе, сказаў Крыльцоў.—Дай мне папяроску.

— Ды нядобра табе, Анатолій,—сказала Мар'я Паўлаўна,—калі ласка, не куры.

— Ах, пакінь,—срдзіта сказаў ён і закурыў, але адразу-ж закашляўся; яму зрабілася нібы моташна. Адпляваўшыся, ён працягваў:—Не тое мы робім, не, не тое. Не разважаць, а ўсім з'яднацца... і знішчаць іх. Так.

— Але-ж яны таксама людзі,—сказаў Нехлюдаў.

— Не, гэта не людзі,—тыя, якія могуць рабіць тое, што

яны робяць... Не, вось, гавораць, бомбы выдумалі і балоны. Так, падняцца на балоне і пасыпаць іх, як клапоў, бомбамі, пакуль звядуцца... Так. Таму што...—пачаў ён было, але, увесь чырвоны, раптам яшчэ мацней закашляўся, і кроў хлынула з яго рота.

Набатаў пабег па снег. Мар'я Паўлаўна дастала валер'янку і прапанавала яму, але ён, заплюшчыўшы вочы, адпихваў яе белай схудалай рукой і цяжка і часта дыхаў. Калі снег і халодная вада крыху заспакоілі яго, і яго паклалі спаць. Нехлюдаў развітаўся з усімі і разам з унтэр-афіцэрам, які прышоў па яго і ўжо даўно чакаў яго,—пайшоў да выхаду.

Крымінальныя цяпер заціхлі і большасць спала. Не глядзячы на тое, што людзі ў камерах ляжалі і на нарах, і пад нарамі, і ў праходах, яны ўсё-ж такі не маглі змясціцца, і частка іх ляжала на падлозе, у калідоры, паклаўшы галовы на мяшкі і накрываючыся сырымі халатамі.

З дзвярэй камер і ў калідоры чуліся храп, стогны і сонная гаворка. Усюды віднеліся густыя кучкі чалавечых постацей, накрытых халатамі. Не спалі толькі ў халастой крымінальнай некалькі чалавек, што сядзелі ў кутку каля агарка, які яны пагасілі, убачыўшы салдата, і яшчэ ў калідоры, пад лямпай, стары; ён сядзеў голы і абіраў вошы з кашулі. Зразнае паветра памяшкання палітычных здавалася чыстым у параўнанні са смярдзючай духатою, якая была тут.

Лям па дыміла, здавалася віднелася нібы скрозь туман, і дыхаць было цяжка. Для таго, каб прайсці па калідоры, не наступіўшы, або не зачাপіўшы нагой каго-небудзь з тых, хто спаў, трэба было выглядаць наперад пустое месца і, паставіўшы на яго нагу, адшукваць месца для наступнага крока. Тры чалавекі, якія, відаць не знайшлі месца і ў калідоры, леглі ў прадпакоі, пад самай смярдзючай кадкай-парашай, якая цякла з усіх бакоў. Адзін з гэтых людзей быў дурны дзядок, якога Нехлюдаў часта бачыў на пераходах. Другі быў хлопчык гадоў дзесяці; ён ляжаў паміж двума арыштантамі і, падклаўшы руку пад шчаку, спаў на назе аднаго з іх.

Вышаўшы з брамы, Нехлюдаў спыніўся і, на ўсе лёгкія расцягваючы грудзі, доўга і моцна ўдыхаў марознае паветра.

На дварэ высыпалі зоры. Вярнуўшыся па закаванай гразі, якая толькі яшчэ дзе-ні-дзе прасоўвалася, на свой заезджы двор, Нехлюдаў пастукаў у цёмнае акно, і плячысты баса-ногі парабак адчыніў ямудзверы і ўпусціў у сенцы. З сенцаў направа чуден быў гучны храп возчыкаў у чорнай хаце; наперадзе за дзвярамі, на дварэ, чутна было жаванне аўса вялікай колькасцю коней. Налева вялі дзверы ў чысты пакой. У чыстым пакоі пахла палыном і потам, і чуўся з-за пераборкі роўнамерны з прыхлёбваннем храп нечых магутных лёгкіх, і гарэла ў чырвоным шкле лампадка перад абразамі. Нехлюдаў раздзеўся, паслаў на цыратавую канапу плед, сваю скураную падушку і лёг, перабіраючы ў сваіх думках усё, што ён бачыў і чуў за сёнешні дзень. З усяго таго, што бачыў сёння Нехлюдаў, самым жудасным здаўся яму хлопчык, які спаў на жыжцы, што выцякала з парашы, паклаўшы галаву на нагу арыштанта.

Не глядзячы на нечаканасць і значнасць размовы сёння ўвечары з Сімансонам і Кацюшай, ён не спыняўся на гэтай падзеі: дачыненні яго да гэтага былі занадта складанымі і разам з тым не вызначанымі, і таму ён адганяў ад сябе думку аб гэтым. Але тым больш яскрава ўспамінаў ён гэтых няшчасных, якія задыхаліся ў задушлівым паветры і валяліся на вадкасці, што выцякала са смярдзючай кадкі, і асабліва гэтага хлопчыка з нявінным тварам, што спаў на назе катаржнага, які не выходзіў з яго галавы.

Ведаць, што недзе далёка адны людзі мучаць другіх, падвяргаючы іх рознага роду разбэшчванню, нечалавечым здзекам і пакутам, ці на працягу трох месяцаў бачыць бесперапынна гэтае разбэшчванне і мучыцельства адных людзей другімі—гэта зусім іншае. І Нехлюдаў перажываў гэта. Ён не раз на працягу гэтых трох месяцаў пытаўся сам у сябе: „ці я вар'ят, што бачу тое, чаго іншыя не бачаць, ці вар'яты тыя, якія робяць тое, што я бачу?“ Але людзі (і іх было гэтак многа) рабілі тое, што яго так здзіўляла і даводзіла да жаху, з такой спакойнай

упэўненасцю ў тым, што гэта не толькі так трэба, але тое, што яны робяць, ёсць вельмі значная і карысная справа,— што цяжка было прызнаць усіх гэтых людзей за вар'ятаў; сябе-ж за вар'ята ён не мог прызнаць, бо ўсведамляў яснасць сваёй думкі. І таму заўсёды быў у недаўменні.

Тое, што на працягу гэтых трох месяцаў бачыў Нехлюдаў, уяўлялася яму ў наступным выглядзе: з усіх людзей, якія жывуць на волі, з дапамогай суда і адміністрацыі адбіраліся самыя нервовыя, гарачыя, чулівыя, здольныя і моцныя і менш за іншых хітрыя і асцярожныя людзі, і людзі гэтыя, ніяк не больш вінаватыя ці небяспечныя для грамадства, як тыя, якія аставаліся на волі, па-першае, замыкаліся ў турмы, этапы, катаргі, дзе і трымаліся месяцамі і гадамі ў поўнай бяздзейнасці, матэрыяльнай забяспечанасці і адарвання ад прыроды, сям'і, працы, г. зн. па-за ўсякімі ўмовамі прыроднага і маральнага жыцця чалавека. Гэта, па-першае. Па-другое, людзі гэтыя ў гэтых установах цярпелі ўсякія непатрэбныя здзекі—ланцугі, паголеныя галовы, ганебную вопратку, г. зн. пазбаўляліся галоўнай асновы добрага жыцця слабых людзей—клопатаў пра людскую думку, сораму, усведамлення чалавечай годнасці. Патрэчае, жывучы заўсёды пад пагрозай смерці,—не кажучы ўжо аб выключных выпадках сонечных удараў, утаплення, пажараў,—ад заўсёдашніх у месцах зняволення заразных хвароб, знесілення, біцця,—людзі гэтыя заўсёды знаходзіліся ў тым становішчы, у якім самыя добрыя, маральныя чалавек, з пачуцця самазахавання, робіць і даруе іншым самыя жудасныя па жорсткасці ўчынкi. Па-чацвертае, людзі гэтыя гвалтоўна злучаліся з выключна разбэшчанымі жыццём (і, асабліва, гэтымі-ж установамі) распуснікамі, забойцамі і зладзеямі, якія дзейнічалі, як рашчына на цеста, на ўсіх яшчэ не зусім разбэшчаных ужытымі сродкамі людзей. І, па-пятае, нарэшце, усім людзям, якія цярпелі гэтыя ўздзейнічання, настаўлялася самымі пераканаўчымі спосабамі, а іменна: праз усякія нечалавечыя ўчынкi над імі самімі, праз катаванні дзяцей, жанчын, старых, біццё, лупцаванне бізунамі, розгамі, выдаванне прэмій тым, хто прадставіць жывым ці мёртвым уцекача-беглага, разлучэнне мужоў з жон-

камі і злучэнне для сумеснага жыцця чужых жонак з чужымі мужчынамі, расстрэльванне, вешанне,—настаўлялася самым пераканаўчым спосабам, што ўсякія гвалтаванні, жорсткасць, зверствы не толькі не забараняюцца, але дазваляюцца ўрадам, калі гэта для яго выгадна, і таму тым больш дазволена тым, якія знаходзяцца ў няволі, нястачы і гараваннях.

Усё гэта былі, як быццам зварок выдуманых ўстановаў для вырабу згущаных да апошняй ступені гэткай распусты і заган, якіх нельга было дасягнуць ні пры якіх іншых умовах, з тым каб потым распаўсюдзіць у самых шырокіх памерах гэтыя згущаныя заган і распусту сярод усяго народу. „Як быццам была задана задача, як найлепшым, найбольш пэўным спосабам разбэсціць як мага больш людзей“,—думаў Нехлюдаў, асэнсоўваючы тое, што рабілася ў турмах і этапах. Сотні тысяч людзей штогод даводзіліся да вышэйшай ступені разбэшчвання, і, калі яны былі зусім разбэшчаны, іх выпускалі на волю для таго, каб яны разносілі ўспрынятае імі ў турмах разбэшчванне і распусту сярод усяго народу.

У турмах—Тюменскай, Екацерынбургскай, Томскай і на этапах Нехлюдаў бачыў, як гэтая мэта, якую, здавалася, паставіла сабе грамадства, паспяхова дасягалася. Людзі простыя, звычайныя, з патрабаваннямі рускай грамадскай, сялянскай, хрысціянскай маральнасці, пакідалі гэтыя разуменні і ўспрыямалі новыя, турэмныя, якія складаліся, галоўным чынам, з таго, што ўсякі здзек, гвалт над чалавечай асобай, усякае знішчэнне яе дазволена, калі яно выгадна. Людзі, якія пажылі ў турме, усёй істотай сваёй даведваліся, што, мяркуючы па тым, што робіцца над імі, усе тыя маральныя законы пашаны і спагады да чалавека, якія прапаведваюцца і царкоўнымі і маральнымі настаўнікамі, у сапраўднасці скасаваны, і што таму і ім не трэба прытрымлівацца іх. Нехлюдаў бачыў гэта на ўсіх знаёмых яму арыштантах: на Фёдараве, на Макары і нават на Тарасе, які, правёўшы два месяцы на этапах, здзівіў Нехлюдава безмаральнасцю сваіх разважанняў. У дарозе Нехлюдаў даведаўся, як валацугі, уцякаючы ў тайгу, падгаварваюць з са-

бой таварышоў і потым, забіваючы іх, харчуюцца іхнім мясам. Ён бачыў жывога чалавека, якога абвінавачвалі і які прызнаўся ў гэтым. І самае жудаснае было тое, што выпадкі людаедства былі не адзіночнымі, а ўвесь час паўтараліся.

Толькі пры асаблівым культываванні заган, як яно робіцца ў гэтых установах, можна было давесці рускага чалавека да таго становішча, да якога ён быў даведзены ў валацугах, што папярэдзілі найноўшае вучэнне Ніцшэ і лічылі ўсё магчымым і нічога не забароненым і распаўсюджвалі гэта вучэнне спачатку сярод арыштантаў, а потым сярод усяго народу.

Адзінае тлумачэнне ўсяго, што адбывалася, было касаванне, застрашэнне, выпраўленне і законамернае пакаранне, як гэта пісалі ў кнігах. Але ў сапраўднасці не было нічога падобнага ні на тое, ні на другое, ні на трэцяе, ні на чацвёртае. Замест касавання было толькі распаўсюджванне злачынстваў. Замест застрашэння было патуранне злачынцам, з якіх шмат хто, як валацугі, добраахвотна ішлі ў турмы. Замест выпраўлення было сістэматычнае заражэнне ўсімі заганамі. Патрэба-ж „возмездзя“ не толькі не змякчалася ўрадавымі пакараннямі, але выходзілася ў народзе, дзе яе і не было.

„Дык навошта-ж яны робяць гэта?“—пытаў сябе Нехлюдаў і не знаходзіў адказу.

І што больш за ўсё здзіўляла яго, гэта было тое, што ўсё рабілася не мімаволі, не выпадкова, не адзін раз, а што ўсё гэта рабілася стала, на працягу сотні гадоў, з той толькі розніцай, што, даўней гэта былі з вырыванымі насамі і рэзанымі вушамі, потым кляймёныя, на прутах, а цяпер у наручнях і вялі іх параю, а не везлі на калёсах.

Разважанні пра тое, што абурала яго, вынікалі, як яму гаварылі служачыя, з недасканаласці абсталявання месца зняволення і ссылкі, і што гэта ўсё можна паправіць, пабудаваўшы новага фасону турмы,—не здавальнялі Нехлюдава, таму што ён адчуваў, што тое, што абурала яго, вынікала не ад больш ці менш дасканалага абсталявання

месцаў зняволення. Ён чытаў пра ўдасканаленыя турмы з электрычнымі званкамі, пра пакаранні электрычнасцю, рэкамендаваныя Тардам, і ўдасканалены гвалт яшчэ больш абураў яго.

Абурала Нехлюдава, галоўнае, тое, што ў судах і міністэрствах сядзелі людзі, якія атрымлівалі вялікія, сабраныя з народу грошы за тое, што яны, спраўляючыся ў кніжках, напісаных такімі самымі чыноўнікамі, з тымі самымі матывамі, падганялі ўчынкі людзей, якія парушалі напісаныя імі законы, пад артыкулы, і па гэтых артыкулах адпраўлялі людзей некуды ў гэткае месца, дзе яны ўжо не бачылі іх, і дзе гэтыя людзі пад поўнай уладаю жорсткіх, агрубелых сматрыцеляў, надзірацеляў, канвойных, мільёнамі гінулі душой і целам.

Пазнаёміўшыся бліжэй з турмамі і этапамі, Нехлюдаў пабачыў, што ўсе тыя заганы, якія развіваюцца сярод арыштантаў: п'янства, гульні, жорсткасць і ўсе тыя страшэнныя злачыныствы, якія робяць астрожнікі, і самае людаедства,—не з'яўляюцца выпадковасцямі ці з'явамі выраджэння злачыннага тыпу, калецтва, як гэта, на руку ўрадам, тлумачаць дурныя вучоныя, а ёсць немінучы вынік незразумелага памылковага пераканання ў тым, што людзі могуць караць іншых. Нехлюдаў бачыў, што людаедства пачынаецца не ў тайзе, а ў міністэрствах, камітэтах і дэпартаментых і канчаецца толькі ў тайзе; што яго швагру, напрыклад, ды і ўсім тым судовым службоўцам і чыноўнікам, пачынаючы ад прыстава да міністра, не было ніякай справы да справядлівасці ці добрабыту народу, пра якія яны гаварылі, а што ўсім патрэбны былі толькі тыя рублі, якія ім плацілі за тое, каб яны рабілі ўсё тое, з чаго вынікае гэта разбэшчванне і пакуты. Гэта было зусім відавочна.

„Дык няўжо-ж і гэта ўсё рабілася толькі з непаразумення? Як-бы зрабіць так, каб забяспечыць усім гэтым чыноўнікам іхняе існаванне і нават даваць ім прэмію за тое, каб яны толькі не рабілі ўсяго таго, што яны робяць?“—думаў Нехлюдаў. І па гэтых думках ужо пасля другіх пеўняў, не зважаючы на блох, якія, як толькі ён варушыўся, як фантан, пырскалі вакол яго,—ён заснуў моцным сном.

Калі Нехлюдаў прачнуўся, возчыкі ўжо даўно паехалі, гаспадыня напілася чаю, і, выціраючы хусткаю потную тоўстую шыю, прышла сказаць, што этапны салдат прынёс запіску. Запіска была ад Мар'і Паўлаўны. Яна пісала, што прыпадак Крыльцова больш сур'ёзны, чым яны думалі. „Мы адзін час хацелі пакінуць яго і астацца з ім, але гэтага не дазволілі, і мы павязем яго, але ўсяго баімся. Пастарайцеся ў горадзе зрабіць так, каб, калі яго пакінуць, пакінулі-б каго-небудзь з нас. Калі для гэтага трэба, каб я вышла за яго замуж, дык я, разумеецца, гатова“.

Нехлюдаў паслаў хлопца на станцыю па коней і спехам пачаў укладацца. Ён яшчэ не дапіў другой шклянкі, як перакладная тройка, звонячы бубянцамі і грукаючы коламі па мёрзлай гразі, як па бруку, пад'ехала да ганку. Расплаціўшыся з тоўсташыяю гаспадыняй, Нехлюдаў паспяшыў выйсці і, усеўшыся на пераплёт калёсаў, загадаў ехаць як мага хутчэй, жадаючы дагнаць партыю. Недалёка за варотамі агарожы для быдла ён сапраўды дагнаў калёсы, нагужаныя мяшкамі і хворымі, якія грукацелі па мёрзлай дарозе, што пачынала ўжо накатвацца (афіцэра не было, ён паехаў уперад).

Салдаты, відаць выпіўшы, весела балбочучы, ішлі ззаду і па баках дарогі. Калёсаў было многа. У пярэдніх цесна сядзела чалавек па шасці слабых крмінальных, на задніх трох ехалі—па тры на падводзе—палітычныя. На самай задняй сядзелі Новадвораў, Грабец і Кандрац'еў, на другой—Ранцэва, Набатаў і тая слабая жанчына з раматусам, якой Мар'я Паўлаўна пераступіла сваё месца. На трэцяй, на сене і падушках, ляжаў Крыльцоў. На козлах сядзела Мар'я Паўлаўна. Нехлюдаў спыніў возчыка каля Крыльцова і пайшоў да яго. П'янаваты канвойны замахаў рукой на Нехлюдава, але Нехлюдаў, не звяртаючы на яго ўвагі, падышоў да калёсаў і, трымаючыся за іх, пайшоў побач. Крыльцоў у кажуху і мярлушкавай шапцы, з завязаным хусткай ротам, здаваўся яшчэ худзейшым і бляднейшым. Прыгожыя вочы яго здаваліся асабліва вялікімі і бліскучымі. Слаба

ківаючыся ад дарожнай трасаніны, ён, не спускаючы вачэй, глядзеў на Нехлюдава і на пытанне аб здароўі толькі заплюшчыў вочы і сярдзіта заківаў галавою. Уся энергія яго, відавочна, ішла на перамаганне дарожнай трасаніны. Мар'я Паўлаўна сядзела на другім баку калёсаў. Яна пераглянула з Нехлюдавым значным позіркам, які выказваў усю заклапочанасць становішчам Крыльцова, і потым зараз-жа загаварыла вясёлым голасам:

— Відаць, засароміўся афіцэр,—закрычала яна, каб Нехлюдаў мог яе пачуць з-за грукату колаў.—З Бузоўкіна знялі наручнікі. Ён сам нясе дзяўчынку, а з ім ідзе Каця і Сімансон і замест мяне Верачка.

Крыльцоў, нешта, чаго нельга было пачуць, сказаў, паказваючы на Мар'ю Паўлаўну, і, нахмурыўшыся, відавочна, стрымліваючы кашаль, заківаў галавою. Нехлюдаў прыблізіў галаву, каб пачуць. Тады Крыльцоў вызваліў рот ад хусткі і прашаптаў:

— Цяпер куды лепш. Толькі-б не застудзіцца.

Нехлюдаў кіўнуў сцвярджальна галавою і пераглянуўся з Мар'яй Паўлаўнай.

— Ну, што праблема трох цел?—прашаптаў яшчэ Крыльцоў і трудна, цяжка ўсміхнуўся.—Мудраная развязка?

Нехлюдаў не зразумеў, але Мар'я Паўлаўна растлумачыла яму, што гэта славетная матэматычная праблема азначэння адносін трох цел: сонца, месяца і зямлі, і што Крыльцоў жартуючы прыдумаў гэтае параўнанне з дачыненнямі Нехлюдава, Кацюшы і Сімансона. Крыльцоў кіўнуў галавою ў знак таго, што Мар'я Паўлаўна правільна растлумачыла яго жарт.

— Не за мною развязка,—сказаў Нехлюдаў.

— Атрымалі маю запіску, зробіце?—запытала Мар'я Паўлаўна.

— Абавязкова,—сказаў Нехлюдаў і, заўважыўшы незадавальненне на твары Крыльцова, адышоў да сваёй павозкі, узлез на свой правіслы пераплёт і, трымаючыся за краі калёсаў, трасучыся на выбоінах ненакатанай дарогі, пачаў абганяць расцягнутую на вярсту партыю шэрых халатаў і кажухоў калоднікаў і парных у наручніках. На процілег-

лым баку дарогі Нехлюдаў пазнаў сінюю хустку Кацюшы, чорнае паліто Веры Ефрэмаўны, куртку і вязаную шапку і белыя шарсцяныя панчохі, абвязаныя накштальт сандаляў раменнямі, Сімансона. Ён ішоў побач з жанчынамі і нешта горача гаварыў.

Убачыўшы Нехлюдава, жанчыны пакланіліся яму, а Сімансон урачыста прыпадняў шапку. Нехлюдаў не меў нічога сказаць і, не спыніўшы возчыка, абагнаў іх. Выехаўшы зноў на накатаную дарогу, возчык паехаў яшчэ хутчэй, але бесперапынна мусіў з'язджаць з накатанага, каб аб'язджаць абозы, якія цягнуліся па дарозе ў абодва бакі.

Дарога, уся парэзаная глыбокімі каляінамі, ішла цёмным хваёвым лесам, з пярэстай яркай і пясочнай жаўцізнаю яшчэ не апалых лістоў бярозы і лісцвеніцы абাপал. На палавіне перагону лес скончыўся, і з бакоў адкрыліся палі, паказаліся залатыя крыжы і купалы манастыра. Дзень зусім разгуляўся, хмары разышліся, сонца паднялося над лесам, і мокрае лісце, і лужыны, і купалы, і крыжы царквы ярка блішчэлі на сонцы. Уперадзе направа, у шызаі далі, забялелі высокія горы. Тройка ўехала ў падгародняе вялікае сяло. Вуліца сяла была поўная народу: і рускімі і інаходцамі ў сваіх дзіўных шапках і халатах. П'яныя і цвярозыя мужчыны і жанчыны капашыліся і галдзелі каля крам, тракціраў, шынкоў і вазоў. Адчувалася блізкасць горада.

Падхляснуўшы і падцягнуўшы правую прысцяжную і перасеўшы на козлах бачком так, каб лейцы прыходзіліся направа, возчык, відавочна, надаючы форсу, пракаціў па вялікай вуліцы і, не стрымліваючы ходу, пад'ехаў да ракі, праз якую пераезд быў на пароме. Паром быў на сярэдзіне быстрой ракі і ішоў з таго боку. На гэтым баку дзiesiąткі два вазоў чакалі. Нехлюдаву давялося чакаць нядоўга. Забраўшыся высока ўверх супроць плыні, паром, паднесены хуткай вадой, скоро падагнаўся да дошак прыстані.

Высокія, плячстыя, мускулістыя і маўклівыя перавозчыкі, у кажухах і броднях¹, спрытна, прывычна закінулі канаты, закруцілі іх за слупы і, адпусціўшы запоры, выпусцілі

¹ Сібірская назва верхняга сялянскага абутку.

вазы, які стаялі на пароме, на бераг і пачалі грузіць вазы, цесна застаўляючы паром павозкамі і коньмі, якія шарахаліся ад вады. Быстрая, шырокая рака хлястала ў барты лодак парома, нацягваючы канаты. Калі паром напоўніўся, і нехлюдаўскія калёсы з адпрэжанымі коньмі, сціснутыя з усіх бакоў вазамі, стаялі каля аднаго краю, перавозчыкі заклалі запоры, не звяртаючы ўвагі на просьбы тых, хто не змясціўся, адпусцілі капоты і рушылі. На пароме было ціха, толькі чуліся тупат ног перавозчыкаў і грук аб дошкі капытоў коней, якія перастаўлялі ногі.

XXI

Нехлюдаў стаяў на краі парома, гледзячы на шырокую быструю раку. У ваабражэнні яго, змяняючыся, паўставалі два вобразы: галава паміраючага ў азлабленні Крыльцова, якая ўздрыгвала ад штуршкоў, і постаць Кацюшы, што бадзёра ішла з краю дарогі з Сімансонам. Адно ўражанне—паміраючага і абыякавага да смерці Крыльцова—было цяжкае і сумнае. Другое-ж уражанне—бадзёрай Кацюшы, якая знайшла любоў такога чалавека, як Сімансон, і стала цяпер на цвёрды шлях добра—павінна было-б быць радасным, але для Нехлюдава яно было таксама цяжкім, ён не мог перамагчы гэтага цяжару.

З горада данёсся па вадзе гул і мядзянае дрыжэнне вялікага ахотніцкага¹ звону. Возчык, што стаяў каля Нехлюдава, і ўсе падводчыкі адзін за адным паздымалі шапкі і перахрысціліся. А невысокі калматы дзед, што бліжэй да ўсіх стаяў каля парэнчаў, якога Нехлюдаў спачатку не заўважыў, не перахрысціўся, а, падняўшы галаву, утаропіўся на Нехлюдава. Дзед гэты быў апрануты ў залатаны азіям, суконныя нагавіцы і разношаныя бродні. За плячыма была невялікая торба, на галаве высокая пацёртая футровая шапка.

— Ты што-ж, стары, не молішся?—сказаў нехлюдаўскі возчык, надзеўшы і направиўшы шапку.—Хіба нехрышчоны?

¹ Ахотніцкі звон—аматарскі звон, які мае асаблівыя якасці.

— Каму маліцца?—рашуча напорліва і хутка вымаўляючы склад за складам, сказаў калматы дзед.

— Вядома каму, богу,—іранічна сказаў возчык.

— А ты пакажы мне дзе ён? бог?

Нешта было такое сур'ёзнае і цвёрдае ў словах дзеда, што возчык, адчуўшы, што ён мае справу з моцным чалавекам, крыху збянтэжыўся, але не паказваў гэтага і, стараючыся не замаўчаць і не набрацца сораму перад публікай, якая прыслухоўвалася, быстра адказаў:

— Дзе? Вядома—на небе.

— А ты быў там?

— Быў—не быў, а ўсе ведаюць, што богу маліцца трэба.

— Бога ніхто-ж не бачыў нідзе-ж. Адзіны сын, сушчы ў недры отчым, ён явіў,—сурова хмурачыся, той-жа скорараворкай сказаў дзед.

— Ты, відаць, нехрысьць, дзірнік. Дзірцы молішся,—сказаў возчык, засоўваючы пугаў'ё за пояс і папраўляючы шляю на прысцяжнай.

Нехта засмяўся.

— А ты якой, дзядуля, веры?—спытаў немалады ўжо чалавек, што стаяў з возам на краі парома.

— Ніякай веры ў мяне няма. Таму нікому я, нікому не веру, акрамя сябе,—таксама хутка і рашуча адказаў дзед.

— Ды як-жа сабе верыць?—сказаў Нехлюдаў, уступаючы ў размову.—Можна памыліцца.

— Ніколі,—трасануўшы галавой, рашуча адказаў дзед.

— Дык чаму-ж розныя веры ёсць?—спытаў Нехлюдаў.

— Таму і розныя веры, што людзям вераць, а сабе не вераць. І я людзям верыў і блукаў, як у тайзе; гэтак заблудзіў, што не спадзяваўся выбрацца. І стараверы, і новаверы, і суботнікі, і хлысты, і папоўцы, і беспапоўцы, і аўстрыякі, і малакане, і скапцы. Кожная вера сябе адна хваліць. Вось усе і распаўзліся, як куцяты¹ сляпыя. Вераў многа, а дух адзін. І ў цябе, і ва мне, і ў ім. Значыць, вер усякі свайму духу, і вась будучь усе злучаны. Будзь кожны сам сабе, і ўсе будучь з'яднаны.

¹ Куцяты—щаняты.

Дзед гаварыў гучна і ўсё азіраўся, відавочна жадаючы, каб як мага больш людзей чулі яго.

— Што-ж, вы даўно гэтак верыце?—спытаў яго Нехлюдаў.

— Я? Даўно ўжо. Ужо яны мяне дваццаць трэці год гоняць.

— Як гоняць?

— Як хрыста гналі, гэтак і мяне гоняць. Хапаюць ды па судах, па папах,—па кніжніках, па фарысеях і водзяць; у вар'яцкі дом саджалі. Але мне нічога зрабіць нельга, бо я вольны. „Як,—кажуць,—цябе завуць?“ Думаюць, я званне якое вазьму на сябе. Але я не бяру ніякага. Я ўсяго выракся: няма ў мяне ні імя, ні месца, ні бацькаўшчыны,—нічога няма. Я сам сабе. Завуць як? Чалавекам. „А гадоў колькі?“—Я кажу, не лічу, ды і палічыць нельга, таму што я заўсёды быў, заўсёды і буду.—„Хто твае,—кажуць,—бацька, матка?“—Няма, кажу, у мяне ні бацькі, ні маткі, акрамя бога і зямлі. Бог—бацька, зямля—маці.—„А цара,—кажуць,—прызнаеш?“—Чаму-ж не прызнаваць? Ён сабе цар, а я сабе цар.—„Ну,—кажуць,—з табой гутарыць“.—Я кажу: я і не прашу цябе са мной гутарыць. Так і мучаць.

— А куды-ж вы ідзеце цяпер?—спытаў Нехлюдаў.

— А куды бог прывядзе. Працую, а няма работы—прашу,—скончыў дзед, заўважыўшы, што паром падыходзіць да таго берагу, і пераможна аглянуўся на ўсіх сваіх слухачоў.

Паром прыстаў да другога берагу. Нехлюдаў дастаў кашалёк і прапанаваў дзеду грошай. Дзед адмовіўся.

— Я гэтага не бяру. Хлеб бяру,—сказаў ён.

— Ну, „прошай“.

— Няма чаго „прошай“. Ты мяне не пакрыўдзіў. Ды і пакрыўдзіць мяне нельга,—сказаў дзед і пачаў на плячо надзяваць знятую торбу. Тым часам перакладныя калёсы выкацілі і запрэгли коней.

— І ахвота вам, пане, разгаварваць,—сказаў возчык Нехлюдаву, калі ён, даўшы на чай магутным паромшчыкам, узлез на калёсы.—Так, валацужка недарэчны.

Выехаўшы ў горку, возчык абярнуўся.

— У якую гасцініцу везці?

— Якая лепш?

— Няма лепшай, як „Сібірская“. А то ў Дзюкава добра.

— Куды хочаш.

Возчык зноў сеў бачком і падагнаў коней. Горад быў, як і ўсе гарады: такія самыя дамы з мезанінамі і зялёнымі дахамі, такія самы сабор, крамы і на галоўнай вуліцы магазіны і нават такія самыя гарадавыя. Толькі дамы былі амаль усе драўляныя і вуліцы не брукаваныя. На адной з самых ажыўленых вуліц возчык спыніў тройку каля пад'езду гасцініцы. Але ў гасцініцы не знайшлося незанятых нумароў, так што трэба было ехаць у другую. У гэтай другой быў незаняты нумар, і Нехлюдаў упершыню пасля двух месяцаў апынуўся зноў у прывычных умовах адноснай чыстаты і ўтульнасці. Як ні мала было раскошы ў нумары, які адвялі для Нехлюдава, ён адчуў вялікую палёгку пасля перакладной, заездных двароў і этапаў. Галоўнае, яму трэба было ачысціцца ад вошай, ад якіх ён ніколі не мог зусім збавіцца пасля наведвання этапаў. Расклаўшыся, ён адразу ж паехаў у лазню, а адтуль, прыбраўшыся па-гарадскому— надзеўшы накрухмаленую кашулю і са складкамі ад доўгага ляжання панталоны, сурдут і паліто,—да начальніка края. Прыведзены швейцарам гасцініцы рамізік на гладкай буйнай кіргізцы, запрэжанай у бразгатлівую таратайку, падвёз Нехлюдава да вялікага прыгожага будынка, каля якога стаялі вартавыя і гарадавыя. Перад домам і за домам быў сад, сярод апалых асін і бяроз, якія тырчэлі голымі галінамі, густа і цёмна зелянелі ёлкі, сосны і піхты.

Генералу нядужылася, і ён не прымаў. Нехлюдаў усё-ж папрасіў лёкаю перадаць сваю картачку, лёкай вярнуўся з добрым адказам:

— Загадалі прасіць.

Пярэдняя, лёкай, веставы, сходні, зала з глянцавіта нацёртым паркетам—усё гэта было падобна на Пецербург, толькі было больш бруду і больш велічы. Нехлюдава ўвялі ў кабінет.

Генерал, адуты, з бульбяным носам і выпятымі гузамі на ілбе і голым чэрапе і мяшкамі пад вачыма, сангвінічны чалавек, сядзеў у татарскім шаўковым халаце і з папяроскаю ў руках піў чай з шклянкі ў срэбраным падстаканніку.

— Добры дзень, бацюхна! Прабачце, што я ў халаце прымаю: усё-ж лепей, як зусім не прыняць,—сказаў ён, захінаючы халатам сваю тоўстую, складкамі паморшчаную ззаду шыю.— Я не зусім здаровы і не выходжу. Як гэта вас занясло ў наша трыдзевятае царства?

— Я прэваджаў партыю арыштантаў, у якой ёсць асоба мне блізкая,—сказаў Нехлюдаў,—і вось прыехаў прасіць ваша прэвасхадзіцельства часткова аб гэтай асобе і яшчэ аб адной акалічнасці.

Генерал зацягнуўся, адпіў чаю, загасіў папяроску аб малахітавую попельніцу і, не спускаючы вузкіх, бліскучых вачэй, якія заплылі тлустасцю, з Нехлюдава, сур'ёзна слухаў. Ён перабіў яго толькі для таго, каб спытаць, ці не хоча ён курыць.

Генерал належаў да тыпу вучоных ваенных, якія лічылі магчымым прымірэнне ліберальнасці і гуманнасці з сваёй прафесіяй. Але, як чалавек ад прыроды разумны і добры, ён вельмі скоро адчуў немагчымасць такога прымірэння і, каб не бачыць той унутранай супярэчнасці, у якой ён увесь час знаходзіўся, усё больш і больш аддаваўся гэтак пашыранай сярод ваенных прывычцы піць многа віна і так прывычаіўся, што пасля трыццаціпяцігадовай ваеннай службы зрабіўся тым, што дактары называюць алкаголікам. Ён быў увесь прасякнуты віном. Яму дастаткова выпіць якой-небудзь вадкасці, каб адчуваць ап'яненне. Піць-жа віно было для яго такой патрэбай, без якой ён не мог жыць, і кожны дзень пад вечар ён бываў зусім п'яны, хаця гэтак прывычаіўся да гэтага становішча, што не хістаўся і не гаварыў асаблівых недарэчнасцей. Калі-ж ён і гаварыў іх, дык ён займаў такую значную і высокую пасаду, што якую-б недарэчнасць ён ні сказаў, яе лічылі за разумныя думкі. Толькі раніцою, іменна ў той час, калі Нехлюдаў застаў яго, ён быў падобны на разумнага чалавека і мог разумець, што яму гаварылі, і больш ці менш паспяхова выконваць

на справе прыказку, якую любіў паўтараць: „п'ян да умен—два угодыя в нем“. Вышэйшая ўлада ведала, што ён п'яніца, але ён быў усё-ж больш адукаваны, як іншыя,—хаця і спыніўся ў сваёй адукацыі на тым месцы, дзе яго заспела п'янства,—быў смелы, спрытны, салідны, умеў і ў п'яным выглядзе трымаць сябе тактоўна, і таму яго прызначылі і трымалі на тым відным і адказным месцы, якое ён займаў.

Нехлюдаў расказаў яму, што асоба, якая яго цікавіла,—жанчына, што яна без віны засуджана, што пададзена аб ёй на высачайшае імя.

— Так-с. Ну-с?—сказаў генерал.

— Мне абяцалі з Пецербурга, што паведамленне аб лёсе гэтай жанчыны дашлюць мне не пазней гэтага месяца і сюды...

Не спускаючы вачэй з Нехлюдава, генерал працягнуў з кароткімі пальцамі руку да стала, пазваніў і працягваў моўчкі слухаць, пыхкаючы папяроскай і асабліва гучна адкашліваючыся.

— Дык я папрасіў-бы, калі магчыма, затрымаць гэту жанчыну тут да таго часу, пакуль атрымаецца адказ на пададзенае прашэнне.

Увайшоў лёкай, дзяншчык, адзеты па-ваеннаму.

— Спытай, ці ўстала Анна Васільеўна,—сказаў генерал дзеншчыку,—і падай яшчэ чаю. Яшчэ што-с?—звярнуўся генерал да Нехлюдава.

— Другая мая просьба,—працягваў Нехлюдаў,—датычыцца палітычнага арыштанта, які ідзе ў гэтай самай партыі.

— Вось які!—сказаў генерал, значна ківаючы галавой.

— Ён дужа хворы—памірае чалавек. І яго, напэўна, пакінуць тут у больніцы. Дык адна з палітычных жанчын жадала-б астацца пры ім.

— Яна чужая яму?

— Так, але яна гатова выйсці за яго замуж, калі толькі гэта дасць ёй мажлівасць астацца пры ім.

Генерал уважліва глядзеў сваімі бліскучымі вачыма і маўчаў, слухаючы, відавочна жадаючы збянтэжыць свайго субяседніка поглядам, і ўсё курыў.

Калі Нехлюдаў скончыў, ён дастаў з стала кнігу і, хутка мусолячы пальцы, якімі перагортваў лісты, знайшоў артыкул аб шлюбе і прачытаў.

— Што ёй прысудзілі?—спытаў ён, падняўшы вочы ад кнігі.

— Ёй—катаргу.

— Ну, дык становішча засуджанага з прычыны яго шлюбу не можа палепшыцца.

— Але-ж...

— Дазвольце. Калі-б жаніўся вольны, яна ўсёроўна таксама павінна несці сваё пакаранне—ён ці яна?

— Яны абодва засуджаны на катаржныя работы.

— Ну, дык і квіт,—смеючыся, сказаў генерал.—Што яму, тое і ёй. Яго, як хворага, пакінуць можна,—працягваў ён,—і, зразумела, будзе зроблена ўсё, што магчыма, для палягчэння яго лёсу; але яна, хаця-б вышла за яго, не можа астацца тут...

— Генеральша кушаюць каву,—далажыў лёкай.

Генерал кіўнуў галавой і працягваў:

— Аднак, я яшчэ падумаю. Як іхнія прозвішчы? Запішыце, вось сюды.

Нехлюдаў запісаў.

— І гэтага не магу,—сказаў генерал Нехлюдаву на просьбу яго бачыцца з хворым.—Я, канечне, вас не паддзраваю,—сказаў ён,—але вы цікавіцеся ім і іншымі, і вы маеце грошы. А тут у нас усё прадажнае. Мне гавораць: знішчыць хабарніцтва. Ды як-жа знішчыць, калі ўсе хабарнікі? І чым ніжэй чынам, тым больш. Ну, дзе-ж гэта ўгледзец за чалавекам за 5000 вёрст? Ён там царок, такі самы-як я тут,—і ён засмяўся.—Вы-ж, мабыць, бачыліся з палітычнымі, давалі грошы, і вас пускалі?—сказаў ён, усміхаючыся.—Ці не так?

— Так, гэта праўда.

— Я разумею, што вы так павінны зрабіць. Вы хочаце бачыць палітычнага, і вам шкада яго. А сматрыцель ці канвойны возьме, таму што ў яго два двугрывенных пенсіі і сям'я, і яму нельга не ўзяць. І на яго і на вашым месцы я зрабіў-бы таксама, як і вы і ён. Але на сваім месцы

я не дазваляю сабе адступіць ад самай строгай літары закона, іменна таму, што я—чалавек і магу захапіцца спачуваннем. А я выканаўчы, мне даверылі пад вядомыя ўмовы, і я павінен апраўдаць гэта давер'е. Ну вось, гэтае пытанне скончана. Ну-с, цяпер раскажыце мне, што ў вас у метраполіі робіцца?

І генерал пачаў распытваць і расказваць, відавочна жадаючы адначасова і даведацца пра навіны і паказаць усё сваё значэнне і сваю гуманнасць.

XXIII

— Ну-с, дык вось што: вы ў каго? у Дзюка? Ну, і там паскудна. А вы прыходзьце абедаць,—сказаў генерал, адпускаючы Нехлюдава,—у 5 гадзін. Вы па-англійску размаўляеце?

— Так, размаўляю.

— Ну, вось і добра. Сюды, бачыце, прыехаў англічанін, падарожнік. Ён вывучае ссылку і турмы ў Сібіры. Дык вось ён у нас будзе абедаць, і вы прыязджайце. Абедзем у пяць, і жонка патрабуе дакладнасці. Я вам тады і адказ дам і пра тое, як зрабіць з гэтай жанчынай, а таксама пра хворага. Магчыма і можна будзе пакінуць каго-небудзь пры ім.

Развітаўшыся з генералам, Нехлюдаў, адчуваючы сябе ў асабліва ўзбуджана-дзеійным настроі, паехаў на пошту.

Паштамт быў нізкі са скляпеннямі пакой: за канторкай сядзелі чыноўнікі і выдавалі народу, які цясніўся вакол іх. Адзін чыноўнік, сагнуўшы на бок галаву, не перапыняючыся стукаў пячаткай па канвертах, якія лоўка да яго падсоўваліся. Нехлюдава не прымусілі доўга чакаць, і, даведаўшы яго прозвішча, яму адразу-ж выдалі яго даволі вялікую карэспандэнцыю. Тут былі і грошы, і некалькі лістоў, і кніг, і апошні нумар „Отечественных записок“. Атрымаўшы свае лісты, Нехлюдаў адышоў да драўлянай лаўкі, на якой сядзеў, чакаючы нечага, салдат з кніжкай, і сеў з ім побач, пераглядаючы атрыманыя лісты. У ліку іх быў адзін заказны—адменны канверт з выразнай пячаткаю яркага чыр-

вонага сургуча. Ён распячатаў канверт і, убачыўшы ліст Селеніна разам з нейкай афіцыйнай паперай, адчуў, што кроў кінулася яму ў твар і сэрца сціснулася. Гэта была пастанова па справе Кацюшы. Якою была гэта пастанова? Няўжо адмова? Нехлюдаў спехам праглядзеў напісанае дробным цяжка чытэльным цвёрдым ламаным почыркамі і радасна ўздыхнуў. Пастанова была спрыяльная.

„Любы дружал!—пісаў Селенін.—Апошняя размова наша пакінула ва мне моцнае ўражанне. Ты меў рацыю адносна Маславай. Я прагледзеў уважліва справу і ўбачыў, што зроблена была з ёю вялікая несправядлівасць. Паправіць можна толькі камісіі прашэнняў, куды ты і падаў. Мне ўдалося пасадзейнічаць вырашэнню справы там, і вось пасылаю табе копію з памілавання на адрас, які дала мне графіня Кацярына Іванаўна. Арыгінал пастановы адпраўлены ў тое месца, дзе яна знаходзілася ў часе суда і, напэўна, будзе зараз-жа пераслана ў Сібірскае галоўнае ўпраўленне. Спяшаюся паведаміць цябе пра гэтую прыемную „вестку. Сяброўскі поціск рукі. Твой Селенін“.

Змест самой паперы быў наступны: „канцылярыя яго імператарскай вялікасці па прыняццю прашэнняў, што на высачайшае імя падаюцца. Такая-та справа справаводства, такі-та стол, такое-та чысло, год. Згодна распараджэння галоўнага загадчыка канцылярыі яго імператарскае вялікасці па прыманні прашэнняў, што на высачайшае імя падаюцца, гэтым абвясчаецца мяшчанцы Кацярыне Маславай, што яго імператарская вялікасць, па найпадданейшым дакладзе яму, спагадліва зыходзячы да просьбы Маславай, высачайша загадаць пажадаў змяніць ёй катаржныя работы на пасяленне ў мясцовасцях не надта далёкіх Сібіры“.

Вестка была радаснаю і значнаю: здарылася ўсё тое, што Нехлюдаў мог жадаць для Кацюшы, ды і для сябе самога. Праўда, што гэтая змена ў яе становішчы ўносіла новыя ўскладненні ў дачыненнях да яе. Пакуль яна аставалася катаржнай, шлюб, які ён прапаноўваў ёй, быў фіктыўным і меў значэнне толькі ў тым, што аблягчаў яе становішча. Цяпер-жа нічога не перашкаджала іхняму сумеснаму жыццю. А да гэтага Нехлюдаў не рыхтаваўся.

Апрача таго, яе адносіны з Сімансонам? Што значылі яе ўчарашнія словы? І калі яна згадзілася выйсці за Сімансона, ці добра гэта было-б або дрэнна? Ён ніяк не мог разабрацца ў гэтых думках і не спрабаваў нават думаць аб гэтым“. Усё гэта высветліцца потым, — падумаў ён, — цяпер-жа трэба як мага хутчэй пабачыць яе і перадаць ёй радасную навіну і вызваліць яе“. Ён думаў, што копіі, якая ў яго была ў руках, было дастаткова для гэтага. І вышаўшы з паштовай канторы, ён загадаў рамізнiку ехаць у турму.

Не гледзячы на тое, што генерал не дазволіў яму на ведаць турму раніцою, Нехлюдаў, ведаючы з практыкі што часта тое, чаго ніяк нельга дасягнуць у вышэйшых начальнікаў, вельмі лёгка можна дасягнуць у ніжэйшых, наважыў усё-ж паспрабаваць пранікнуць у турму цяпер з тым, каб абвясціць Кацюшы радасную навіну і, магчыма, вызваліць яе і разам з тым даведацца аб здароўі Крыльцова і перадаць яму і Мар'і Паўлаўне тое, што сказаў генерал.

Сматрыцель турмы быў вельмі высокі і тоўсты, поўны велічы чалавек з вусамі і бакенбардамі, якія загіналіся да куткоў рота. Ён вельмі сурова прыняў Нехлюдава і проста абвясціў, што староннім асобам спатканні без дазволу начальства ён дапусціць не можа. На заўвагу Нехлюдава аб тым, што яго пускалі ў сталіцах, сматрыцель адказаў:

— Вельмі магчыма, толькі я не дапускаю.— Пры гэтым тон яго гаварыў: „вы, сталічныя паны, думаеце, што вы нас здзівіце і азадачыце: але мы і ва ўсходняй Сібіры ведаем цвёрда парадкі і вам яшчэ пакажам“.

Копія з паперы з уласнай яго вялікасці канцылярыі таксама не падзейнічала на сматрыцеля. Ён рашуча адмоўвіўся дапусціць Нехлюдава ў сцены турмы. На наіўнае меркаванне Нехлюдава, што Маслава можа быць вызвалена пасля прад'яўлення гэтай копіі, ён толькі пагардліва ўсміхнуўся, заявіўшы, што для вызвалення каго-небудзь павінна быць распараджэнне ад яго непасрэднага начальства. Усё, што ён абяцаў, было тое, што ён паведаміць Маславу пра тое, што ёй вышла памілаванне, і не затрымае яе ніводнай гадзіны, як толькі атрымае прадпісанне ад свайго начальства.

Аб здароўі Крыльцова ён таксама адмовіўся даць якія-небудзь весткі, сказаўшы, што ён не можа сказаць нават таго, ці ёсць гэтакі арыштант. Так, нічога не дамогшыся, Нехлюдаў сеў на свайго рамізніка і паехаў у гасцініцу.

Строгасць сматрыцеля тлумачылася пераважна тым, што ў перапоўненай удвая проці нармальнага турме ў гэты час быў павальны тыф. Рамізнік, які вёз Нехлюдава, расказаў яму дарогай, што „ў турме надта народ гіне. Нейкая на іх хворасць напала. Чалавек па дваццаць у дзень закопваюць“.

XXIV

Незважаючы на няўдачу ў турме, Нехлюдаў у тым-жа бадзёрым, узбуджана-дзеёным настроі паехаў у канцылярыю губернатара даведацца, ці не атрымана там папера аб памілаванні Маславай. Паперы не было, і таму Нехлюдаў, вярнуўшыся ў гасцініцу, паспяшаўся-ж адразу-ж, не адкладаючы, напісаць аб гэтым Селеніну і адвакату. Скончыўшы лісты, ён зірнуў на гадзіннік; быў ужо час ехаць на абед да генерала.

Зноў па дарозе да яго прышла думка аб тым, як успрыме Кацюша сваё памілаванне. Дзе паселяць яе? Як ён будзе жыць з ёю? Што Сімансон? Якія яе адносіны да яго? Успомніў пра тую змену, якая адбылася ў ёй. Успомніў пры гэтым і яе мінулае.

„Трэба забыцца, выкрасліць,—падумаў ён і зноў паспешыў адагнаць ад сябе думкі пра яе.—Тады відаць будзе“,—сказаў ён сабе і пачаў думаць пра тое, што яму трэба сказаць генералу.

Абед у генерала, абстаўлены ўсёю прывычнаю для Нехлюдава раскошаю жыцця багатых людзей і буйных чыноўнікаў, быў пасля доўгай адсутнасці не толькі раскошы, але і самых неабходных рэчаў, асабліва прыемным для яго.

Гаспадыня была пецербургскага старога завета *grande dame*¹, былая фрэйліна Нікалаеўскага двара, якая гаварыла натуральна па-французску і ненатуральна па-руску. Яна тры-

¹ Свецкая жанчына.

малася надзвычайна прама і, робячы рухі рукамі, не адні-мала лакцей ад таліі. Яна была спакойна і трохі журботна паважлівай да мужа і надзвычай ласкаваю, хоць і з роз-нымі, гледзячы па асобах, адценнямі абыходжання да сваіх госцяў. Нехлюдава яна прыняла, як свайго, з той асабліваю тонкаю, непрыкметнаю ільсцівасцю, дзякуючы якой Нехлюдаў зноў даведаўся пра ўсе свае высокія якасці і адчуў пры-емнае здавальненне. Яна дала адчуць яму, што ведае яго, хаця і арыгінальны, але сумленны ўчынак, які прывёў яго ў Сібір, і лічыць яго за выключнага чалавека. Гэта тонкая ільсцівасць і ўсё далікатнае і багатае абсталяванне жыцця ў доме генерала зрабілі тое, што Нехлюдаў увесь аддаўся прыемнасці прыгожага абсталявання, смачнай ежы і лёг-касці і прыемнасці дачыненняў з добра выхаванымі людзьмі свайго звычайнага асяроддзя, як быццам усё тое, сярод чаго ён жыў апошнім часам, быў сон, ад якога ён прагнуўся да сапраўднай рэчаіснасці.

За абедам, апрача хатніх—генеральскай дачкі з яе мужам і ад'ютанта—былі яшчэ англічанін, купец-золатапрамы-слоўца і прыезджы губернатар з далёкага сібірскага горада. Усе гэтыя людзі былі прыемнымі для Нехлюдава.

Англічанін, здаровы, румяны чалавек, які вельмі дрэнна гаварыў па-французску, але надзвычайна хораша і па-ара-тарску пераканаўча па-англійску, вельмі багата чаго бачыў і быў цікавы сваімі расказамаі аб Амерыцы, Індыі, Японіі і Сібіры.

Малады купец золатапрамыслоўца, сын мужыка, у па-шытай у Лондане фрачнай пары з дыяментавымі запанкамі, які меў вялікую бібліятэку, ахвяроўваў багата на добра-чыннасць і падтрымліваўся еўрапейска-ліберальных пера-кананняў, быў прыемны і цікавы для Нехлюдава, уяўляючы з сябе зусім новы і добры тып адукаванай прышчэпкі еўрапейскай культурнасці на здаровай мужыцкай дзіццы.

Губернатар далёкага горада быў той самы былы дырэк-тар дэпартаменту, пра якога так многа гаварылі ў той час, як Нехлюдаў быў у Пецярбургу. Гэта пульхны чалавек з завітымі рэдкімі валасамі, далікатнымі блакітнымі вачыма, вельмі тоўсты знізу і з выпешчанымі, белымі, у пярсцёнках ру-

камі і з прыемнай усмешкай. Губернатара гэтага паважаў гаспадар дома за тое, што сярод хабарнікаў ён адзін не браў хабараў. Гаспадыня-ж, вялікая аматарка музыкі і сама вельмі добрая піяністка, паважала яго за тое, што ён быў добры музыка і іграў з ёю ў чатыры рукі. Настрой Нехлюдава быў да такой ступені добрадушным, што і гэты чалавек быў не непрыемны яму.

Вясёлы, энергічны, з шызым падбародкам афіцэр-ад'ютант, які прапаноўваў ва ўсім свае паслугі, быў прыемны сваёй добрадушнасцю.

Але больш за ўсіх прыемнай была Нехлюдаву мілая маладая пара дачка генерала з яе мужам. Дачка гэта была непрыгожая, прастадушная маладая жанчына, уся захопленая сваімі першымі двума дзецьмі; муж яе, за якога яна пасля доўгага змагання з бацькамі вышла, кахаючы, ліберальны кандыдат маскоўскага ўніверсітэта, сціплы і разумны, служыў і займаўся статыстыкай, асабліва інаходцамі, якіх ён вывучаў, любіў і стараўся выратаваць ад вымірання.

Усе былі не толькі ласкавымі і далікатнымі з Нехлюдавым, але, відавочна, былі ўзрадаваны яму, як новай і цікавай асобе. Генерал, вышаўшы к абеду ў ваенным сурдудце, з белым крыжыкам на шыі, як са старым знаёмым, прывітаўся з Нехлюдавым і зараз-жа запрасіў гасцей да закускі і гарэлкі. На запытанне генерала ў Нехлюдава пра тое, што ён рабіў пасля таго, як быў у яго, Нехлюдаў расказаў, што быў на пошце і даведаўся пра памілаванне той асобы, пра якую ён гаварыў раніцою, і цяпер зноў просіць дазволу наведаць турму.

Генерал, відавочна незадаволены тым, што за абедам гавораць пра справы, нахмурыўся і нічога не сказаў.

— Хочаце гарэлкі? — звярнуўся ён па-французску да англічаніна, які падышоў. Англічанін выпіў гарэлкі і расказаў, што наведаў сёння сабор і завод, але жадаў-бы яшчэ бачыць вялікую перасыльную турму.

— Вось і добра, — сказаў генерал, звяртаючыся да Нехлюдава, — можаце разам. Дайце ім пропуск, — сказаў ён ад'ютанту.

— Вы калі хочаце ехаць?—спытаў Нехлюдаў англічаніна.

— Я лічу за лепшае наведваць турмы ўвечары,—сказаў англічанін,—усе дома, і няма падрыхтаванняў, а ўсё ёсць, як ёсць.

— А, ён хоча бачыць ва ўсім харакстве? Няхай бачыць. Я пісаў, мяне не слухаюць. Дык няхай даведаюцца з чужаземнага друку,—сказаў генерал і падышоў да абедзенага стала, каля якога гаспадыня размясціла гасцей.

Нехлюдаў сядзеў паміж гаспадыняй і англічанінам. На супраць яго сядзела дачка генерала і былы дырэктар дэпартаменту.

За абедам гутарка ішла ўрыўкамі, то аб Індыі, пра якую расказваў англічанін, то аб Тонкінскай экспедыцыі, якую генерал строга асуджаў, то аб сібірскім усеагульным шальмоўстве і хабарніцтве. Усе гэтыя размовы мала цікавілі Нехлюдава.

Але пасля абеду, у гасцінай за кавай, зайшла вельмі цікавая гаворка з англічанінам і гаспадыняй аб Гладстоне, у якім Нехлюдаву здавалася, што ён добра выказаў шмат разумнага, заўважанага яго субяседнікамі. І Нехлюдаву, пасля добрага абеду, віна, за каваю, на мяккім крэсле, сярод ласкавых і добра выхаваных людзей, рабілася ўсё больш і больш прыемна. Калі-ж гаспадыня, па просьбе англічаніна, разам з былым дырэктарам дэпартаменту селі за фартэпіяна і зайгралі добра развучаную імі 5 сімфонію Бетховена, Нехлюдаў адчуў даўно не перажываны ім душэўны настрой поўнага задавальнення сабой, як быццам ён цяпер толькі даведаўся, які ён быў добры чалавек.

Раяль быў надзвычайны, і выкананне сімфоніі было добрае. Прынамсі, так здалося Нехлюдаву, які любіў і ведаў гэту сімфонію. Слухаючы надзвычайнае андантэ, ён адчуў шчыпанне ў носе ад замілавання з самога сябе і ўсіх сваіх добрых якасцей.

Падзякаваўшы гаспадыні за даўно не перажываную ім асалоду, Нехлюдаў хацеў ужо развітацца і выходзіць, калі гаспадыня дачка з рашучым выглядам падышла да яго і, чырванеючы, сказала:

— Вы пыталіся пра маіх дзяцей; хочаце бачыць іх?

— Ёй здаецца, што ўсім цікава бачыць яе дзяцей,—сказала маці, усміхаючыся на мілую бестактоўнасць дачкі.— Князю зусім не цікава.

— Наадварот, вельмі цікава,—сказаў Нехлюдаў, расчунены гэтай перапоўненай праз край шчаслівай матчынай любоўю.—Калі ласка, пакажыце.

— Вядзе князя глядзець сваю малечу,—смеючыся, закрычаў генерал ад картачнага стала, за якім ён сядзеў з шваграм, золатапрамыслоўцам і ад'ютантам.—Адбудзьце, адбудзьце павіннасць.

Маладая жанчына тым часам, відавочна ўсхваляваная тым, што зараз будучь ацэньваць яе дзяцей, ішла хуткімі крокамі перад Нехлюдавым ва ўнутраныя пакоі. У трэцім, высокім, з белымі шпалерамі пакоі, асветленым невялікай лямпай з цёмным абажурам, стаялі побач дзве пасцелькі, і паміж імі ў белай пелярынцы сядзела нянька з сібірскім скуластым, добрадушным тварам. Нянька ўстала і пакланілася. Маці нагнулася ў першую пасцельку, у якой, раскрыўшы роцік, ціха спала двухгадовая дзяўчынка з даўгімі кучаравымі, раскудлачанымі па падушцы валасамі,

— Вось гэта Каця,—сказала маці, папраўляючы з блакітнымі палосамі вязаную коўдру, з-пад якой высоўвалася маленькая белая ступня. — Добрая? Ёй-жа толькі два гады.

— Цудоўна!

— А гэта Васюк, як яго дзед празваў. Зусім іншы тып. Праўда?

— Надзвычайны хлопчык,—сказаў Нехлюдаў, разглядаючы таўстунчыка, які спаў на жываце.

— Няўжо?—сказала маці, многазначна усміхаючыся.

Нехлюдаў успомніў ланцугі, паголеныя голавы, біццё, распусту, Крыльцова пры смерці, Кацюшу з усім яе мінулым. І яму зрабілася зайздросна і захацелася сабе гэтага-ж далікатнага, чыстага, як яму здавалася цяпер, шчасця.

Некалькі разоў нахваліўшы дзяцей і тым хаця часткова задаволіўшы маці, якая прагна ўпітвала ў сябе гэтыя пахвалы, ён вышаў за ёю ў гасціную, дзе англічанін ужо чакаў яго, каб разам, як яны ўмовіліся, ехаць у турму. Раз-

вітаўшыся са старымі і маладымі гаспадарамі, Нехлюдаў вышаў разам з англічанінам на ганак генеральскага дома.

Надвор'е змянілася. Ішоў клоччамі спорны снег і ўжо засыпаў дарогу і дах, і дрэвы саду, і пад'езд, і верх таратайкі, і спіну каня. У англічаніна быў свой экіпаж, і Нехлюдаў загадаў кучару англічаніна ехаць у турму, сеў адзін у сваю таратайку і з цяжкім пачуццём выканання непрыемнага абавязку паехаў за ім у мяккай таратайцы, якая з цяжкасцю кацілася па снягу.

XXV

Пануры дом турмы з вартавымі і ліхтаром над варотамі, незважаючы на чыстую, белую пялёну, якая пакрывала цяпер усё—і пад'езд, і дах, і сцены, рабіў яшчэ больш, як раніцою, панурае ўражанне сваімі па ўсім фасадзе асветленымі вокнамі.

Самавіты сматрыцель вышаў да варот і, прачытаўшы каля ліхтара пропуск, выдадзены Нехлюдаву і англічаніну, недаўменна павёў магутнымі плячыма, але, выконваючы загад, запрасіў наведвальнікаў ісці за ім. Ён прывёў іх спачатку на двор і потым у дзверы направа і на сходкі ў кантору. Прапанаваўшы ім садзіцца, ён спытаў, чым можа быць ім карысны, і, даведаўшыся пра жаданне Нехлюдава бачыць зараз-жа Маславу, паслаў па яе надзірацеля і падрыхтаваўся адказваць на запытанні, якія англічанін адразу-ж пачаў праз Нехлюдава рабіць яму.

— Наколькі чалавек пабудавана турма?—пытаўся англічанін.—Колькі зняволеных?—Колькі мужчын, колькі жанчын, дзяцей?—Колькі катаржных, сасланых, колькі ідзе добраахвотна са сваякамі, знаёмымі?—Колькі хворых?

Нехлюдаў перакладаў словы англічаніна і сматрыцеля, не ўдумваючыся ў іхні сэнс, зусім нечакана для сябе збянтэжаны спатканнем, якое мелася быць. Калі пасярод сказу, які ён перакладаў англічаніну, ён пачуў, як набліжаюцца крокі, і дзверы канторы адчыніліся, і, як гэта было шмат разоў, увайшоў надзірацель і за ім, павязаная хуст-

кай, у арыштанцкай кофце Кацюша, ён, убачыўшы яе, быў уражаны цяжкім пачуццём.

„Я жыць хачу, хачу сям'ю, дзяцей, хачу чалавечага жыцця“,—мільганула ў яго галаве ў той час, як яна хуткімі крокамі, не падымаючы вачэй, уваходзіла ў пакой.

Ён устаў і ступіў некалькі крокаў ёй насустрач, і твар яе здаўся яму суровым і непрыемным. Ён зноў быў такім самым, як тады, калі яна папракала яго. Яна чырванела і бялела, пальцы яе сударгава круцілі краі кофты, і то пазірала на яго, то апускала вочы.

— Вы ведаеце, што вышла памілаванне?—сказаў Нехлюдаў.

— Так, надзірацель гаварыў.

— Так што, як толькі атрымаецца папера, вы можаце выйсці і пасяліцца, дзе хочаце. Мы абдумаем...

Яна паспешна перабіла яго:

— Што мне абдумваць? Дзе Владзімір Іванавіч будзе, там і я з ім.

Не глядзячы на ўсё сваё хваляванне, яна, падняўшы вочы на Нехлюдава, прагаварыла гэта хутка, выразна, як быццам наперад падрыхтаваўшы ўсё тое, што яна скажа.

— Вось як!—сказаў Нехлюдаў.

— Што-ж, Дзмітрый Іванавіч, калі ён хоча, каб я з ім жыла,—яна спалохана спынілася і паправілася,—каб я пры ім была. Мне чаго-ж лепш? Я гэта за шчасце павінна лічыць. Што-ж мне?..

„Адно з двух: ці яна пакахала Сімансона і зусім не жадала той ахвяры, якую я ваабражаў, што прыношу ёй, ці яна працягвае кахаць мяне і дзеля майго-ж добра адмаўляецца ад мяне і назаўсёды паліць свае караблі, злучаючы свой лёс з Сімансонам“,—падумаў Нехлюдаў, і яму зрабілася сорамна. Ён адчуў, што чырванее.

— Калі вы кахаеце яго...—сказаў ён.

— Што кахаць, не кахаць? Я ўжо гэта пакінула, і Владзімір Іванавіч зусім-жа асаблівы.

— Так, разумеецца,—пачаў Нехлюдаў.—Ён надзвычайны чалавек, і я думаю...

Яна зноў перапыніла яго, нібы баючыся, што ён скажа лішняе, ці што яна не скажа ўсяго.

— Не, вы мяне, Дзмітрый Іванавіч, даруйце, калі я не тое раблю, што вы хочаце,—сказала яна, пазіраючы яму ў вочы сваім косым таемным поглядам.—Ды, відаць, ужо так выходзіць. І вам жыць трэба.

Яна сказала яму тое самае, што ён толькі што гаварыў сабе, але цяпер ужо ён гэтага не думаў, а думаў і адчуваў зусім іншае. Яму не толькі было сорамна, але было шкада ўсяго, што ён траціў з ёю.

— Я не чакаў гэтага,—сказаў ён.

— Што-ж вам тут жыць і мучыцца. Даволі вы памучыліся,—сказала яна і здзіўна ўсміхнулася.

— Я не мучыўся, а мне добра было, я жадаў-бы яшчэ служыць вам, каб мог.

— Нам,—яна сказала: „нам“, і зірнула на Нехлюдава,—нічога не трэба. Вы ўжо і так столькі для мяне зрабілі. Каб не вы...—яна хацела нешта сказаць, і голас яе задрыжэў.

— Вам дык ужо мне не можна дзякаваць,—сказаў Нехлюдаў.

— Што лічыцца? Бог нас паквітае,—прагаварыла яна, і чорныя вочы яе заблішчэлі, наліўшыся слязьмі.

— Якая вы добрая жанчына!—сказаў ён.

— Гэта я добрая?—сказала яна праз слёзы і жаласлівая ўсмешка асвятліла яе твар.

— Аге you ready?¹—спытаў тым часам англічанін.

— Directly²,—адказаў Нехлюдаў і спытаў у яе пра Крыльцова.

Яна перамагла хваляванне і спакойна расказала, што ведала: Крыльцоў вельмі аслабеў у дарозе, і яго адразу-ж змясцілі ў больніцу. Мар'я Паўлаўна вельмі непакоілася, прасілася ў больніцу ў нянькі, але яе не пускалі.

— Дык мне ісці?—сказала яна, заўважыўшы, што англічанін чакае.

— Я не развітваюся; я яшчэ пабачуся з вамі,—сказаў Нехлюдаў.

¹ Вы гатовы?

² Зараз.

— Даруйце, — сказала яна ледзь чутна. Вочы іх сустрэліся, і ў дзіўным косым поглядзе і жаласлівай усмешцы, з якой яна сказала гэта не „бывайце“ а „даруйце“, Нехлюдаў зразумеў, што з двух меркаванняў аб прычыне яе рашэння верным было другое: яна кахала яго і думала, што, звязаўшы сябе з ім, яна папсуе яго жыццё, а, ідучы з Сімансонам, вызваляла яго і цяпер радавалася таму, што выканала тое, што хацела, і разам з тым ёй было балюча расставацца з ім.

Яна паціснула яму руку, хутка павярнулася і вышла.

Нехлюдаў азірнуўся на англічаніна, гатовы ісці з ім, але англічанін нешта запісваў у сваю запісную кніжку. Нехлюдаў, не адрываючы яго, сеў на драўляную канапу, якая стаяла каля сцяны, і раптам адчуў страшную стому. Ён стаміўся не ад бяссоннай начы, не ад падарожжа, не ад хвалявання, а ён адчуваў, што страшна стаміўся ад усяго жыцця. Ён прыхіліўся да спінкі канапы, на якой сядзеў, заплюшчыў вочы і ўмомант заснуў цяжкім, мёртвым сном.

— Што-ж, жадаеце цяпер прайсці па камерах?—спытаў сматрыцель.

Нехлюдаў прачнуўся і здзівіўся таму, дзе ён. Англічанін скончыў свае занатоўкі і жадаў аглядзець камеры. Нехлюдаў, стомлены і безудзельны, пайшоў за ім.

XXVI

Прайшоўшы сенцы і да моташнасці смярдзючы калідор, у якім яны, на сваё здзіўленне, заспелі двух арыштантаў, якія мачыліся проста на падлогу, сматрыцель, англічанін і Нехлюдаў разам з надзірацелямі ўвайшлі ў першую камеру катаржных. У камеры, з нарамі ў сярэдзіне, усе арыштанты ўжо ляжалі. Іх было чалавек 70. Яны ляжалі галава з галавой і бок з бокам. Пры ўваходзе наведвальнікаў усе, бразгаючы ланцугамі, ускочылі і сталі каля нар, ззяючы сваімі свежа-паголенымі поўгаловамі. Асталіся ляжаць двое. Адзін быў малады чалавек, чырвоны, відавочна ў гарачцы, другі—стары, які няспынна войкаў.

Англiчанiн спытаў, ці даўно захварэў малады арыштант. Смарыцель сказаў, што з рання, а стары ўжо даўно хварэў жыватом, але змясціць яго не было куды, бо лазарэт даўно перапоўнены. Англiчанiн незадаволена пакiваў галавой і сказаў, што ён жадаў-бы сказаць гэтым людзям некалькі слоў, і папрасіў Нехлюдава перакласці тое, што будзе гаварыць. Выявілася, што англiчанiн, апрача адной мэты свайго падарожжа—апісання ссылкі і месцаў зняволення ў Сiбіры, меў яшчэ другую мэту — прапаведванне ратунку вераю і збавеннем.

— Скажыце iм, што Хрыстос шкадаваў iх і любiў,—сказаў ён,—і памёр за iх. Калі яны будуць верыць у гэта, яны выратуюцца.—Пакуль ён гаварыў, усе арыштанты моўчкі стаялі перад iм, выцягнуўшы рукі па швах.—У гэтай кнiзе, скажыце iм,—скончыў ён,—усё гэта сказана. Ёсць piсьменныя?

Выявілася, што piсьменных было больш за 20 чалавек. Англiчанiн выняў з ручнога мяшка некалькі пераплеценых Новых заветаў і мускулістыя рукі з моцнымі чорнымі пазногцямі з-за пасконных рукавоў пацягнуліся да яго, адпiхваючы адзiн аднаго. Ён раздаў у гэтай камеры два евангеллі і пайшоў у наступную.

У наступнай камеры было тое самае. Такая-ж была духата, смурод; таксама ўперадзе, між вокнамі, вiсеў абраз, а налева ад дзвярэй стаяла параша, і так-жа ўсе цесна ляжалі бок з бокам, і так-жа ўсе ўскочылі і выцягнуліся, і таксама не ўстала тры чалавекі. Два падняліся і селі, а адзiн працягваў ляжаць і нават не паглядзеў на тых, што ўвайшлі; гэта былі хворыя. Англiчанiн таксама сказаў тую-ж прамову і так-жа даў два евангеллі.

У трэцяй камеры пачуліся крыкі і мiтусяніна. Смарыцель застукаў і закрычаў: „цiха!“ Калі дзверы адчынілі, зноў усе выцягнуліся каля нар, апрача некалькіх хворых і дваіх, якiя бiліся са скрыўленымі злосцю тварамі, учапiўшыся адзiн у аднаго, адзiн за валасы, другі за бараду. Яны толькі тады пусцілі адзiн аднаго, калі надзiрацель падбег да iх. У аднаго быў да крыві разбiты нос і цяклі соплі, слiна і кроў, якiя ён абцiраў рукавом кафтана; другі выбiраў выдраныя з барады валасы.

— Стараста!—строга крыкнуў сматрыцель.

Выступіў прыгожы, моцны чалавек.

— Ніяк не магчыма суняць, ваша высокаблагароддзе,— сказаў стараста, весела ўсміхаючыся вачыма.

— Вось я суніму,—сказаў, хмурачыся, сматрыцель.

— What did they fight for?¹—спытаў англічанін.

Нехлюдаў спытаў у старасты, з-за чаго была бойка.

— За падвёртку, укляпаўся ў чужыя,—сказаў стараста, працягваючы ўсміхацца.—Гэты штурхануў, той назад даў.

Нехлюдаў сказаў англічаніну.

— Я-б жадаў сказаць ім некалькі слоў,—сказаў англічанін, звяртаючыся да сматрыцеля.

Нехлюдаў пераклаў. Сматрыцель сказаў: „Можашце“. Тады англічанін выняў сваё евангелле ў скураной аправе.

— Калі ласка, перакладзіце гэта,—сказаў ён Нехлюдаву.—Вы пасварыліся і пабіліся, а хрыстос, які памёр за нас, даў нам іншы спосаб развязаць нашы спрэчкі. Спытайце ў іх, ці ведаюць яны, як па хрыстовым законе трэба зрабіць з чалавекам, які крыўдзіць нас?

Нехлюдаў пераклаў словы і запытанне англічаніна.

— Начальству паскардзіцца, яно разбярэцца?—з запытаннем сказаў адзін, косячыся на самавітага сматрыцеля.

— Даць яму ў косці, вось ён і не будзе крыўдзіць,—сказаў другі.

Недзе нехта кліва хіхікнуў. Нехлюдаў пераклаў англічаніну іхнія адказы.

— Скажыце ім, што па хрыстовым законе трэба зрабіць проста адваротнае: калі цябе ўдарылі па адной шчацэ, падстаў другую,—сказаў англічанін, жэстам, як быццам падстаўляючы сваю шчаку. Нехлюдаў пераклаў.

— Ён сам-бы паспрабаваў,—сказаў нейчы голас.

— А як ён па другой залепіць, якую-ж яшчэ падстаўляць?—сказаў лежачы адзін з хворых.

— Гэтак ён цябе ўсяго змачаліць.

— А ну, паспрабуй,—сказаў нехта ззаду і весела засмяўся.

¹ Завошта яны біліся?

Агульны нястрыманы рогат ахапіў усю камеру; нават пабіты зарагатаў праз сваю кроў і соплі. Смяяліся і хворыя.

Англічанін не збянтэжыўся і прасіў перадаць ім, што тое, што здаецца немагчымым, робіцца магчымым і лёгкім для тых, хто веруе.

— А спытайце, ці п'юць яны?

— Так точно,—пачуўся адзін голас, а разам з ім зноў фырканне і рогат.

У гэтай камеры хворых было чацвёрта. На пытанне англічаніна, чаму хворых не злучаюць у адну камеру, сматрыцель адказаў, што яны самі не жадаюць. Хворыя-ж гэтыя не заразныя, і фельчар назірае за імі і аказвае дапамогу.

— Другі тыдзень носа не сунуў,—сказаў голас.

Сматрыцель не адказаў і павёў у наступную камеру. Зноў адамкнулі дзверы, зноў усе ўсталі і заціхлі, і зноў англічанін раздаваў евангеллі; тое самае было і ў пятай і ў шостаў, направа і налева, і на абодва бакі.

Ад катаржных перайшлі да перасыльных, ад перасыльных да „общественников“ і да тых, хто ішоў сваёй ахвотаю за сваякамі ці блізкімі. Усюды было тое самае: усюды тыя самыя халодныя, галодныя, бяздзейныя, заражоныя хваробай, зганьбаваныя, замкнутыя людзі паказваліся, як дзікія зверы.

Англічанін, раздаўшы прызначаны лік евангелляў, ужо больш не раздаваў і нават не гаварыў прамоў. Цяжкае відовішча і, галоўнае, задушлівае паветра, відавочна, прыгнялі і яго энергію, і ён ішоў па камерах, толькі прымаўляючы „all right“¹ на данясенні сматрыцеля, якія былі арыштанты ў кожнай камеры. Нехлюдаў ішоў, як у сне, не маючы сілы адмовіцца і пайсці, адчуваючы ўсё тую самую стомленасць і безнадзейнасць.

XXVII

У адной з камер ссыльных Нехлюдаў, на дзіва сабе, убачыў таго самага дзіўнага старога, якога ён раніцою бачыў на пароме. Стары гэты, ускудлачаны і ўвесь у маршчынах,

¹ Добра.

у адной бруднай, попелавага колеру, падранай на плячы кашулі, такіх самых портках, босы, сядзеў на падлозе каля нар і строга-запытальна глядзеў на тых, што ўвайшлі. Схудалае цела яго, якое віднелася праз дзіры бруднай кашулі, было ўбогім і слабым, але твар яго быў яшчэ больш удумлівым і сур'ёзна ажыўленым, чым на пароме. Усе арыштантаў, як і ў іншых камерах, ускочылі і выцягнуліся пры ўваходзе начальства; стары-ж сядзеў. Вочы яго блішчэлі, і бровы гнеўна хмурыліся.

— Устаць!—крыкнуў на яго сматрыцель.

Стары не зварухнуўся і толькі пагардліва ўсміхнуўся.

— Перад табою твае слугі стаяць, а я не твой слуга. На табе пячатка...—праказаў стары, паказваючы сматрыцелю на яго лоб.

— Што-о-о?—з пагрозай сказаў сматрыцель, насоўваючыся на яго.

— Я ведаю гэтага чалавека,—паспяшаўся сказаць Нехлюдаў сматрыцелю.—Завошта яго ўзялі?

— Паліцыя прыслала за бяспашпартнасць. Мы просім не прысылаць, а яны ўсё шлюць,—сказаў сматрыцель, сярдзіта косячыся на старога.

— А ты, відаць, таксама анціхрыстава войска?—зварнуўся стары да Нехлюдава.

— Не, я наведвальнік,—сказаў Нехлюдаў.

— Што-ж, прышлі падзвіцца, як анціхрыст людзей мучыць. На от, глядзі. Забраў людзей, замкнуў у клетку войска цэлае. Людзі павінны ў поце твару свайго хлеб есці, а ён іх замкнуў, як свіней, корміць без работы, каб яны азвярэлі.

— Што-ж ён гаворыць?—спытаў англічанін.

Нехлюдаў сказаў, што стары асуджае сматрыцеля за тое, што ён трымае ў няволі людзей.

— Як-жа, спытайцеся, на яго думку, трэба рабіць з тымі, якія парушаюць закон?—сказаў англічанін.

Нехлюдаў пераклаў запытанне.

Стары дзіўна засмяўся, выскаліўшы густыя зубы.

— Закон!—паўтарыў ён пагардліва.—Ён перш абрабаваў усіх, усё багацце ў людзей адабраў, пад сябе падабраў,

усіх пабіў, якія супроць яго ішлі, а потым закон напісаў, каб не рабавалі ды не забівалі. Ён-бы раней гэты закон напісаў.

Нехлюдаў пераклаў. Англічанін усміхнуўся.

— Ну, усё-такі як-жа рабіць цяпер са зладзеямі і забойцамі, спытайце ў яго.

Нехлюдаў зноў пераклаў запытанне. Стары строга нахмурыўся.

— Скажы яму, каб ён з сабе анціхрыставу пячатку зняў, тады і не будзе ў яго ні зладзеяў, ні забойцаў. Так і скажы яму.

— He is crazy¹,—сказаў англічанін, калі Нехлюдаў пераклаў яму словы старога, і, павёўшы плячыма, вышаў з камеры.

— Ты рабі сваё, а іх пакінь. Кожны сам сабе. Бог ведае, каго караць, каму дараваць, а не мы ведаем,—прагаварыў стары.—Будзь сам сабе начальнікам, тады і начальнікаў не трэба. Ідзі, ідзі,—дадаў ён, сярдзіта хмурачыся і бліскаючы вачыма на Нехлюдава, які было прыпыніўся ў камеры.—Нагледзеўся, як анціхрыставы слугі людзьмі вошай кормяць. Ідзі, ідзі!

Калі Нехлюдаў вышаў у калідор, англічанін са сматрыцелем стаяў каля адчыненых дзвярэй пустой камеры і пытаўся пра прызначэнне гэтай камеры. Сматрыцель растлумачыў, што гэта была трупярня.

— О,—сказаў англічанін, калі Нехлюдаў пераклаў яму, і пажадаў увайсці.

Трупярня была звычайная невялікая камера. На сцяне гарэла лямпачка і слаба асвятляла ў адным куце наваленыя мяшкі, дровы і на нарах направа—чатыры мёртвыя целы. Першы труп у пасконнай кашулі і портках быў вялікага росту чалавек, з маленькай вострай бародкай і з паголенай палавінай галавы. Цела ўжо адубела; шызыя рукі, відавочна, былі складзены на грудзях, але разышліся; босыя ногі таксама разышліся і тырчэлі ступнямі ў розныя бакі. Побач з ім ляжала ў белай спадніцы і кофце, босая і праставалосая з

¹ Ён вар'ят.

рэдкай, кароткай касічкай старая жанчына, са зморшчаным, маленькім, жоўтым тварам і вострым носікам. За староў быў яшчэ труп мужчыны ў нечым ліловым. Колер гэты нешта нагадаў Нехлюдаву.

Ён падышоў бліжэй і пачаў глядзець на яго.

Маленькая, вострая, тырчком угору бародка, моцны прыгожы нос, белы, высокі лоб, рэдкія кучаравыя валасы. Ён пазнаваў знаёмыя рысы і не даваў веры сваім вачам. Учора ён бачыў гэты твар узбуджана-ўзлаваным, пакутлівым. Цяпер ён быў спакойным, непарушным і прыгожым.

Так, гэта быў Крыльцоў, ці прынамсі той след, як пакинула яго матэрыяльнае існаванне.

„Навошта ён пакутваў? Навошта ён жыў? Ці зразумеў ён гэта цяпер?“ думаў Нехлюдаў, і яму здавалася, што адказу гэтага няма, што нічога няма, апроча смерці, і яму зрабілася дрэнна.

Не развітаўшыся з англічанінам, Нехлюдаў папрасіў надзірацеля правесці яго на двор і, адчуваючы патрэбу астацца аднаму, каб абдумаць усё тое, што ён перажыў за сёнешні вечар, ён паехаў у гасцініцу.

XXVIII

Не кладучыся спаць, Нехлюдаў доўга хадзіў узад і ўперад па нумары гасцініцы. Справа яго з Кацюшай была скончана. Ён быў не патрэбен ёй, і яму гэта было і сумна і сорамна. Але не гэта цяпер мучыла яго. Другая яго справа не толькі не была скончана, але мацней, як калі, мучыла яго і вымагала ад яго дзейнасці.

Усё тое страшнае зло, якое ён бачыў і пра якое даведаўся за гэты час і асабліва сёння, у гэтай жудаснай турме, усё гэта зло, што загубіла і мілага Крыльцова, панавала, царавала, і не відаць было ніякай магчымасці не толькі перамагчы яго, але нават зразумець, як перамагчы яго.

Перад ім паўсталі гэтыя замкнутыя ў заразлівым паветры сотні і тысячы зганьбаваных людзей, якія замыкаліся роўнадушнымі генераламі, пракурорамі, сматрыцелямі, ус-

помніўся дзіўны, вольны дзед, што вінаваціў начальства, і якога лічылі вар'ятам, і сярод трупаў прыгожы, мёртвы, васковы твар у азлабленні памёршага Крыльцова. І даўнейшае пытанне пра тое, ці ён, Нехлюдаў, вар'ят, ці вар'яты людзі, якія лічаць сябе разумнымі і робяць усё гэта,— з новаю сілаю паўстала перад ім і патрабавала адказу.

Стаміўшыся хадзіць і думаць, ён сеў на канапу перад лямпаю і машынальна разгарнуў дадзенае яму на памяць англічанінам евангелле, якое ён, вымаючы тое, што было ў кішэнях, кінуў на стол. „Гавораць там вырашэнне ўсяго“,— падумаў ён і, разгарнуўшы евангелле, пачаў чытаць там, дзе разгарнулася. Мацфея гл. XVIII.

1. У той час вучні прыступілі да Ісуса і сказалі: хто большы ў царстве нябесным?—чытаў ён.

2. Ісус, прызваўшы дзіця, паставіў яго пасярод іх.

3. І сказаў: ісцінна кажу вам, калі не ўверуеце і не будзеце, як дзеці, не ўвойдзеце ў царства нябеснае.

4. І так, хто змаліцца, як гэта дзіця, той і большы ў царстве нябесным.

„Але, але, гэта так“,—падумаў ён, успамінаючы, як ён адчуў заспакаенне і радасць жыцця толькі ў той меры, у якой змяляў сябе.

5. І хто возьме адно такое дзіця ў імя мае, той мяне бярэ.

6. А хто спакусіць аднаго з малых гэтых, якія веруюць у мяне, таму лепей было-б, каб павесілі яму жоран на шыю і затпілі яго ў глыбіні морскай.

„Да чаго тут: хто возьме і куды возьме? І што значыць: у імя мае?—спытаў ён сябе, адчуваючы, што словы гэтыя нічога не гавораць яму.—„І навошта жоран на шыю і глыбіня морская? Не, гэта нешта не тое: недакладна, цмяна“,—падумаў ён, успамінаючы, як ён некалькі разоў у сваім жыцці браўся чытаць евангелле, і як заўсёды цмянасць гэтых мясцін адштурхоўвала яго. Ён прачытаў яшчэ 7, 8 9 і 10 сціхі аб спакусах, аб тым, што яны павінны прысці ў свет, аб пакаранні праз геенну вогненую, у якую ўкінуты будуць людзі, і аб нейкіх ангелах дзяцей, якія бачаць аблічча айца нябеснага. „Як шкада, што гэта так няскладна,—падумаў ён,—а адчуваецца, што тут штосьці добрае“.

11. Бо сын чалавечы прышоў спагнаць і выратаваць тое, што загінула,—чытаў ён далей.

12. Як вам здаецца? Каб у каго было сто авечак, і адна з іх заблудзілася; дык ці не пакіне ён дзевяноста дзевяць у горах і ці не пойдзе шукаць тую, што заблудзілася?

13. І калі здарыцца, што знойдзе яе, дык ісцінна кажу вам, ён радуецца за яе больш, як з дзевяноста дзевяці, што не заблудзіліся.

14. Так, няма волі айца вашага нябеснага, каб загінуў адзін з малых гэтых.

„Так, не было волі айца, каб яны загінулі, а вось яны гінуць сотнямі, тысячамі. І няма спосабу выратаваць іх“,—падумаў ён.

21. Тады Пётр прыступіў да яго і сказаў,—чытаў ён далей:—Госпадзі! Колькі разоў дараваць брату майму, які саграшае супроць мяне? Ці да сямі разоў?

22. Ісус гаворыць яму: не кажу табе: да сямі, але да седміжды сямідзесяці разоў.

23. Таму царства нябеснае падобна да цара, які захацеў палічыцца з нявольнікамі сваімі.

24. Калі пачаў ён лічыцца, прыведзены быў да яго нехта, які павінен быў яму дзесяць тысяч талантаў.

25. А як ён не меў чым заплаціць, дык цар яго загадаў прадаць яго, і жонку яго, і дзяцей, і ўсё, што ён меў, і заплаціць.

26. Тады нявольнік той паў і, кланяючыся яму, казаў: цар! пацярпі на мне, і ўсё табе заплачу.

27. Цар, злітаваўшыся над нявольнікам тым, адпусціў яго і доўг дараваў яму.

28. Нявольнік-жа той, вышаўшы, знайшоў аднаго з таварышоў сваіх, які павінен быў яму сто дынарыяў і, схпіўшы яго, душыў, кажучы: аддай мне, што вінен.

29. Тады таварыш яго паў да ног яго, маліў яго і казаў: пацярпі на мне, і ўсё аддам табе.

30. Але той не захацеў, а пайшоў і пасадзіў яго ў цямніцу, пакуль не аддасць доўг.

31. Таварышы яго, бачыўшы, што адбылося, вельмі засмуціліся і, прышоўшы, казалі цару свайму ўсё, як было.

32. Тады цар яго выклікае яго і кажа: злы нявольнік! увесь доўг твой я дараваў табе, таму што ты ўпрасіў мяне.

33. Ці не належала і табе памілаваць таварыша твайго, як я памілаваў цябе?

— Ды няўжо толькі гэта?—раптам голасна ўскрыкнуў Нехлюдаў, прачытаўшы гэтыя словы. І ўнутраны голас усёй істоты яго гаварыў: „Так, толькі гэта“.

І з Нехлюдавым здарылася тое, што часта здараецца з людзьмі, якія жывуць духоўным жыццём. Здарылася тое, што думка, якая здавалася яму спачатку дзівацтвам, парадоксам, нават жартам, усё часцей і часцей знаходзячы сабе цвёрджэнне ў жыцці, раптам паўстала перад ім, як самая простая, бяспрэчная ісціна. Так зразумеў ён цяпер думку пра тое, што адзіны і бяспрэчны спосаб, каб выратавацца ад таго жудаснага зла, ад якога пакутуюць людзі, быў толькі ў тым, каб людзі прызнавалі сябе заўсёды вінаватымі перад богам і таму няздольнымі ні караць, ні папраўляць іншых людзей. Яму зрабілася зразумела цяпер, што ўсё тое страшэннае зло, якога ён быў сведкам у турмах і астрогах, і спакойная самаўпэўненасць тых, якія рабілі гэтае зло, сталася толькі таму, што людзі хацелі рабіць немагчымую справу: будучы злымі, папраўляць зло. Людзі з заганамі хацелі папраўляць людзей з заганамі і думалі дасягнуць гэтага механічным шляхам. Але з усяго гэтага вынікла толькі тое, што людзі, якія жывуць у нястачы і любяць выгоду, зрабіўшы сабе прафесію з гэтага ўяўнага пакарання і папраўлення людзей, самі разбэспціліся да апошняй ступені і бесперапынна разбэшчваюць і тых, якіх мучаць. Цяпер яму зрабілася зразумелым, адкуль ідзе ўся тая жудасць, якую ён бачыў, і што трэба рабіць для таго, каб знішчыць яе. Адказ, якога ён не мог знайсці, быў той самы, які хрыстос даў Пятру: ён быў у тым, каб дараваць заўсёды, усім, бясконцы лік разоў дараваць, бо няма такіх людзей, якія-б самі не былі вінаватымі і таму маглі-б караць ці папраўляць.

„Ды не можа быць, каб гэта было так проста“,—гаварыў сабе Нехлюдаў, а тым часам бяспрэчна бачыў, што, як ні дзіўным гэта здалася яму спачатку, прызвычаенаму да

адваротнага,—што гэта было бясспрэчнае і не толькі тэарэтычнае, але і самае практычнае вырашэнне пытання.

Заўсёдашняе запытанне аб тым, што рабіць са зладзеямі,—няўжо так і пакінуць іх непакаранымі?—ужо не збівала яго цяпер. Запытанне гэта мела-б значэнне, каб было даведзена, што пакаранне змяняе злачынствы, папраўляе злачынцаў; але калі даведзена зусім адваротнае, і відавочна, што не ў сіле адных людзей папраўляць другіх, дык адзінае разумнае, што вы можаце зрабіць, гэта тое, каб пакінуць рабіць тое, што не толькі не карысна, але шкодна і, апрача таго, амаральна і жорстка. „Вы некалькі стагоддзяў караеце людзей, якіх прызнаеце за злачынцаў. Што-ж, зніклі яны? Не зніклі, а колькасць іх толькі павялічылася, і тымі злачынцамі, якія разбэшчваюцца пакараннямі, і яшчэ тымі злачынцамі-суддзямі, пракурорамі, следчымі, турэмнікамі, якія сядзяць і караюць людзей“. Нехлюдаў зразумеў цяпер, што грамадства і парадак існуюць наогул не таму, што ёсць гэтыя ўзаконеныя злачынцы, якія судзяць і караюць іншых людзей, а таму, што, не гледзячы на такое разбэшчванне, людзі ўсё-ж шкадуюць і любяць адзін аднаго.

Спадзяючыся знайсці сцвярджэнне гэтай думкі ў тым самым евангеллі, Нехлюдаў з пачатку пачаў чытаць яго. Прачытаўшы нагорнае казанне, якое заўсёды расчульвала яго, ён сёння ў першы раз убачыў у гэтым казанні не адцягненыя, прыгожыя думкі, што большай часткай ставяць надмерныя і невыканальныя запатрабаванні, а простыя, яскравыя і практычна-выканальныя заповедзі, якія, у выпадку выканання іх (што было зусім магчыма), устанаўлялі зусім новы лад чалавечага грамадства, пры якім не толькі сам сабой знішчаўся ўвесь той гвалт, які так абураў Нехлюдава, але дасягалася вышэйшае, даступнае чалавецтву дабро—царства божае на зямлі.

Заповедзяў гэтых было пяць.

Першая заповедзь (Мф. V, 21—26) была ў тым, што чалавек не толькі не павінен забіваць, але не павінен гневацца на брата, не павінен нікога лічыць нікчэмным, „рака“, а калі пасварыцца з кім-небудзь, павінен мірыцца, перш чым прыносіць дар богу, г. зн. маліцца.

Другая заповедзь (Мф. V, 27—32) была ў тым, што чалавек не толькі не павінен блуднічаць, але павінен унікаць асалоды характвам жанчыны, павінен, раз зышоўшыся з адной жанчынай, ніколі не здраджваць ёй.

Трэцяя заповедзь (Мф. V, 33—37) была ў тым, што чалавек не павінен абяцаць чаго-небудзь з прысягай.

Чацвёртая заповедзь (Мф. V, 38—42) была ў тым, што чалавек не толькі не павінен помсціць вока за вока, але павінен падстаўляць другую шчаку, калі ўдараць па адной, павінен дараваць крыўду і з пакораю несці іх і нікому не адмаўляць у тым, чаго хочучь ад яго людзі.

Пятая заповедзь (Мф. V, 43—48) была ў тым, што чалавек не толькі не павінен ненавідзець ворагаў, не ваяваць з імі, але павінен любіць іх, дапамагаць, службыць ім.

Нехлюдаў утаропіўся на святло лямпы і застыў. Успомніўшы ўсю брыдкасць нашага жыцця, ён яскрава ўявіў сабе, чым магло быць-бы гэтае жыццё, каб людзі выхоўваліся на гэтых правілах, і даўно неадчуванае захапленне ахапіла яго душу. Як быццам ён пасля доўгага тамлення і пакуты знайшоў раптам заспакаенне і свабоду.

Ён не спаў усю ноч і, як гэта здаралася са шмат і шмат кім, хто чытае евангелле ўпершыню, чытаючы, разумеў ва ўсім іх значэнні словы, шмат разоў чытання і незаўважаныя. Як губка вадзі, ён упітваў у сябе тое патрэбнае, значнае і радаснае, што адкрывалася яму ў гэтай кнізе. І ўсё, што ён чытаў, здавалася яму знаёмым, здавалася, сцвярджала, даводзіла да свядомасці, тое, што ён ведаў ужо даўно, раней, але не ўсведамляў цалкам і не верыў. Цяпер-жа ён усведамляў і верыў.

Але мала таго, што ён усведамляў і верыў, што, выконваючы гэтыя заповедзі, людзі дасягнуць найвышэйшага даступнага ім добра, ён усведамляў і верыў цяпер, што кожнаму чалавеку больш няма чаго рабіць, як выконваць гэтыя заповедзі, што ў гэтым адзіны разумны сэнс чалавечага жыцця, што кожнае адступленне ад гэтага ёсць памылка, якая зараз-жа цягне за сабою пакаранне. Гэта вынікала з усяго вучэння і з асабліваю яскравасцю і сілаю было выяўлена ў байцы пра вінаградараў. Вінаградары ўявілі,

што сад, у які яны былі пасланы, каб працаваць на гаспа-
дара, быў іхняю ўласнасцю; што ўсё, што было ў садзе,
зроблена для іх, і што іхняя справа толькі ў тым, каб
цешыцца ў гэтым садзе сваім жыццём, забыўшы пра гаспа-
дара і забіваючы тых, якія нагадвалі ім аб гаспадары і аб
іх абавязках да яго.

„Тое самае робім мы,—думаў Нехлюдаў,—жывучы ў не-
дарэчнай упэўненасці, што мы самі гаспадары свайго жыцця,
што яно дадзена нам для нашай асалоды. А гэта-ж, відавочна,
недарэчна. Бо калі мы пасланы сюды, дык-жа чыёй-
небудзь воляю і для чаго-небудзь, а мы парашылі, што
жывем толькі для сваёй радасці, і зразумела, што нам
кепска, як будзе кепска парабку, які не выконвае волі
гаспадара. Воля-ж гаспадара выказана ў гэтых заповедзях.
Толькі-б выконвалі людзі гэтыя заповедзі, і на зямлі ўста-
новіцца царства божае, і людзі атрымаюць найвялікшае
дабро, якое даступна для іх.

*Шукайце царства божага і праўды яго, а астатняе
прыкладзецца вам. А мы шукаем астатняга і, відавочна,
не знаходзім яго.*

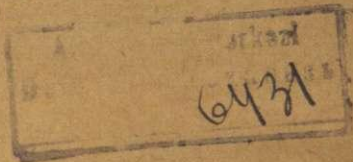
Дык вось яна, справа мойго жыцця. Толькі скончылася
адна, пачалася другая“.

З гэтай начы пачалося для Нехлюдава зусім новае
жыццё, не столькі таму, што ён увайшоў у новыя ўмовы
жыцця, а таму, што ўсё, што здаралася з ім з гэтага часу,
набывала для яго зусім іншае, як раней, значэнне. Чым
скончыцца гэты новы перыяд яго жыцця, пакажа будучае.

16 снежня 1899 года.

КАНЕЦ

Рэдактар Мікульскі
Тэхрэдактар І. Белкін

Карэктар Г. Нейфах
Адк. кар. друк. Л. Кучынская

Здана ў друкарню 27/VI—36 г.

Падпісана да друку 27/II—37 г

Аб'ём 30¹/₄ друк. арк. Папера 62×94¹/₁₆. Знакаў у друкаван. арк. 35.800.

Тыраж 8.185 экз. Цана 7 р. 50 к. Зак. № 2637. Уп. Галоўлітбела №Б 1257.

„Палесдрук“, Гомель, Совецкая, 1.

ПАМЫЛКІ ДРУКУ

Стар.	Радок	Надрукавана	Трэба чытаць
43	14 знізу	і паехала.	Я і паехала
44	6 .	Ёе	Ён
49	16 .	кал-	калі
146	9 .	паратварэнне	ператварэнне
154	19 зверху	аглушаны	аглушальны
197	10 .	ціканаўсцю	цікаўнасцю
411	12 .	збліжэнне	збліжэнне
418	13 .	прыштанты,	арыштанты

891.71-3=91.72

T 163